

**TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
BALKAN ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ DERGİSİ**

Cilt: 12, Sayı: 1, Temmuz 2023

**TRAKYA UNIVERSITY
JOURNAL OF BALKAN RESEARCH INSTITUTE**

Volume 12, Number 1, July 2023

ISSN 2147-1371

Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi (BAE-Dergisi), Balkanlar üzerine sosyal bilimler alanında özgün çalışmalara yer veren uluslararası hakemli bir dergidir. Türkçe ve İngilizce makalelere yer veren BAE-Dergisi, Temmuz ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. BAE-Dergisi'ne gönderilen yazılar, yayımlanmadan önce Yayın Kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan makaleler adları gizli tutulan iki ayrı hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler, kronolojik sıra takip edilmeksizin Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrası dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler BAE-Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Gönderilen makaleler intihallere karşı *iThenticate* programı ile denetlenmektedir. <http://www.ithenticate.com/>

Journal of Balkan Research Institute (JBRI) is an international biannual (July and December) peer-reviewed academic journal that aims to publish original articles, i.e. papers which have not been previously published in any journal, in the realm of Social Sciences related to the Balkans. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and guidelines. The ones approved are sent to two independent referees for double-blind peer review. Those articles which peer review process is completed are published without chronological order after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JBRI. No article is returned to authors.

All articles are checked for plagiarism by the *iThenticate* programme. <http://www.ithenticate.com/>

Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

YAZIŞMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Trakya Üniversitesi Balkan Yerleşkesi Enstitüler Binası
Balkan Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü
22030 Edirne / TÜRKİYE

Telefon / Phone: +90 284 - 235 34 58 **Belgegeçer / Fax:** +90 284 - 236 31 79

E-posta / E-mail: baedergisi@trakya.edu.tr; baedergisi@gmail.com

www.baedergisi.trakya.edu.tr / www.baedergisi-en.trakya.edu.tr

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/baed>

BASKI / PRINTING

Trakya Üniversitesi Matbaası
Edirne Teknik Bilimler MYO - Sarayıçi Yerleşkesi / EDİRNE
E-posta / E-mail: matbaa@trakya.edu.tr

EDİRNE – TEMMUZ 2023

BALKAN ARAşTIRMA ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF BALKAN RESEARCH INSTITUTE

ISSN 2147-1371

DERGİ SAHİBİ / OWNER

Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Balkan Araştırma Enstitüsü adına
Doç. Dr. İbrahim KELAĞA AHMET

EDİTÖR / EDITOR

Doç. Dr. Ali HÜSEYİNOĞLU

EDİTÖR YARDIMCISI / ASSISTANT EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Fatma RODOPLU YILDIRIM

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Seda TAŞ İLMEK

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt NUR

KİTAP DEĞERLENDİRME EDİTÖRÜ / BOOK REVIEW EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Vahit Cemil URHAN

DİZGİ / TYPESETTING

Öğr. Gör. Dr. Evrim KAŞIKÇI

Öğr. Gör. Dr. Behçet LOKLAR

Öğr. Gör. Meral JAHJAI

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Doç. Dr. Ali HÜSEYİNOĞLU

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Dr. Öğr. Üyesi Bülent AKYAY

Fatma YAZICI

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Engin BEKSAÇ (Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye)*
Prof. Dr. Dragi GJORGIEV (Ss. Cyril and Methodius University, Üsküp/Makedonya)
Prof. Dr. Kerima FILAN (University of Sarajevo, Saraybosna/Bosna-Hersek)
Prof. Dr. Machiel KIEL (Netherlands Institute, İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Mirjana TEODOSIJEVIC (University of Belgrade, Belgrad/Sırbistan)
Prof. Dr. Thanos VEREMIS (National and Kapodistrian University of Athens, Atina/Yunanistan)
Doç. Dr. Ömer AKSOY (Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye)
Doç. Dr. Liliana BOŞCAN (University of Bucharest, Bükreş/Romanya)
Doç. Dr. Alexei KALIONSKI (Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofya/Bulgaristan)
Doç. Dr. Ayşegül KILIÇ (Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye)
Doç. Dr. Georgios SALAKIDIS (Democritus University of Thrace, Gümülcine/Yunanistan)
Dr. Öğr. Üyesi Bülent AKYAY (Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Paschalis ANDROUDIS (Aristotle University of Thessaloniki, Selanik/Yunanistan)

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

- Prof. Dr. Yücel ACER, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH, Erciyes Üniversitesi, Kayseri/Türkiye
Prof. Dr. Engin BEKSAÇ, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Prof. Dr. Nuray BOZBORA, Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye
Prof. Dr. Sabina BAKŠIĆ, University of Sarajevo, Saraybosna/Bosna-Hersek
Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN, University of Oslo, Oslo/Norveç
Prof. Dr. Ridvan CANIM (E), Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Prof. Dr. Swietlana M. CZERWONNAJA, Nicolaus Copernicus University, Torun/Polonya
Prof. Dr. Hasret ÇOMAK, İstanbul Kent Üniversitesi, İstanbul/Türkiye
Prof. Dr. Birgül DEMİRTAŞ, Türk-Alman Üniversitesi, İstanbul/Türkiye
Prof. Dr. Zafer GÖLEN, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur/Türkiye
Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN, Ege Üniversitesi, İzmir/Türkiye
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul/Türkiye
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ, University of Prishtina, Prishtine/Kosova
Prof. Dr. Fadil HOCA, Ss. Cyril and Methodius University, Üsküp/Kuzey Makedonya
Prof. Dr. Nazim İBRAHİM, Ss. Cyril and Methodius University, Üsküp/Kuzey Makedonya
Prof. Dr. Mehmet Zeki İBRAHİMGİL, Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Prof. Dr. Osman KARATAY, Ege Üniversitesi, İzmir/Türkiye
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR, Milli Savunma Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR, Ankara Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU, Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye
Prof. Dr. Lyubomir MIKOV, Bulgaristan Bilimler Akademisi, Sofya/Bulgaristan
Prof. Dr. İrfan MORİNA (E), University of Prishtina, Prishtine/Kosova
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ, Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Prof. Dr. Emel G. OKTAY, Hacettepe Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon/Türkiye
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ, İstanbul Üniversitesi, İstanbul/Türkiye
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN, Erciyes Üniversitesi, Kayseri/Türkiye
Prof. Dr. Fırat PURTAŞ, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Prof. Dr. Lelija SOČANAC, University of Zagreb, Zagreb/Hırvatistan
Prof. Dr. Mirjana TEODOSIJEVIC, University of Belgrade, Belgrad/Sırbistan
Prof. Dr. Yüksel TOPALOĞLU, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Prof. Dr. Sibel TURAN, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Prof. Dr. Fahri TÜRK, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Prof. Dr. Mustafa TÜRKER, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN, İzmir/Türkiye
Prof. Dr. Hamit XHAFERI, SEEU University, Tetovo/Kuzey Makedonya
Prof. Dr. Goran BANDOV, Univ. College of IR and Diplomacy, Zagreb/Hırvatistan

Prof. Dr. Aşkın KOYUNCU, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale/Türkiye
Prof. Dr. Abidin TEMİZER, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur/Türkiye
Doç. Dr. Uğur ALTUĞ, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı/Türkiye
Doç. Dr. Selim ASLANTAŞ, Hacettepe Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Doç. Dr. Tuba ÜNLÜ BİLGİÇ, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Doç. Dr. Bilgin ÇELİK, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir/Türkiye
Doç. Dr. Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU, İstanbul Üniversitesi, İstanbul/Türkiye
Doç. Dr. Neriman HASAN, Ovidius University of Costanta, Köstence/Romanya
Doç. Dr. Ali HÜSEYİNOĞLU, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Doç. Dr. İbrahim KELAGA AHMET, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Doç. Dr. Ayşegül KILIÇ, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Doç. Dr. Murat ÖNSOY, Hacettepe Üniversitesi, Ankara/Türkiye
Doç. Dr. Ayşe ÖZKAN, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı/Türkiye
Doç. Dr. Kader ÖZLEM, Uludağ Üniversitesi, Bursa/Türkiye
Doç. Dr. Caner SANCAKTAR, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli/Türkiye
Doç. Dr. Seda TAŞ İLMEK, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Dilaver Arkan AÇAR, Yaşar Üniversitesi, İzmir/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Veysi AKIN, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Bülent AKYAY, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel HOŞ, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mümin İSOV, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Şahin KILIÇ, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ferhan KIRLIDÖKME MOLLAOĞLU, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Fatma RODOPLU YILDIRIM, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Vahit Cemil URHAN, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye

Balkan Araştırma Enstitüsü (BAE) Dergisi, *Emerging Sources Citation Index (ESCI)*, *TÜBİTAK/ULAKBİM TR Dizin Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı*, *Central and Eastern European Online Library (CEEOL)*, *EBSCO*, *J-Gate*, *Modern Language Association (MLA) International Bibliography*, *ProQuest* ve *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Veri Tabanı* tarafından dizinlenmekte ve taranmaktadır.

The Journal of Balkan Research Institute (JBRI) is indexed and abstracted in *Emerging Sources Citation Index (ESCI)*, *TÜBİTAK/ULAKBİM TR Dizin Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı*, *Central and Eastern European Online Library (CEEOL)*, *EBSCO*, *J-Gate*, *Modern Language Association (MLA) International Bibliography*, *ProQuest* and *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Veri Tabanı*.

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Mehmet Akif ERDOĞRU, Ege Üniversitesi/İzmir
Prof. Dr. Nazif MANDACI, Yaşar Üniversitesi/İzmir
Prof. Dr. Nergis ÖZKURAL KÖROĞLU, Üsküdar Üniversitesi/İstanbul
Prof. Dr. Tuncay Ercan SEPETÇİOĞLU, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi/Aydın
Doç. Dr. Bülent Sarper AĞIR, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi/Aydın
Doç. Dr. Şahin Doğan, Akdeniz Üniversitesi/Antalya
Doç. Dr. Nilüfer ERDEM, İstanbul Üniversitesi/İstanbul
Doç. Dr. Cengiz FEDAKAR, Trakya Üniversitesi/Edirne
Doç. Dr. Özkan KESKİN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/Çanakkale
Doç. Dr. Kader ÖZLEM, Bursa Uludağ Üniversitesi/Bursa
Doç. Dr. Bayram SİNKAYA, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/Ankara
Doç. Dr. İlker TOSUN, Kırklareli Üniversitesi/Kırklareli
Dr. Öğr. Üyesi Vemund AARBAKKE, Aristotle University of Thessaloniki, Selanik/Yunanistan
Dr. Öğr. Üyesi Bülent AKYAY, Trakya Üniversitesi/Edirne
Dr. Öğr. Üyesi Hakan ENGİN, İstanbul Aydın Üniversitesi/İstanbul
Dr. Öğr. Üyesi Mümin İSOV, Trakya Üniversitesi/Edirne
Dr. Öğr. Üyesi Saim Çağrı KOCAKAPLAN, Marmara Üniversitesi, İstanbul
Dr. Öğr. Üyesi Ayşen MÜDERRİSOĞLU, Yeditepe Üniversitesi/İstanbul
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TUĞRUL, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/Ankara
Dr. Öğr. Üyesi Nadezhda VASİLEVA, Trakya Üniversitesi/Edirne
Dr. Öğr. Üyesi Filiz YAŞAR KESKİN, Mersin Üniversitesi/Mersin
Dr. Öğr. Üyesi Şenay ÖZTÜRK YILMAZ, Trakya Üniversitesi/Edirne
Öğr. Gör. Dr. Bilgehan ALAGÖZ, Marmara Üniversitesi/İstanbul
Öğr. Gör. Dr. Behçet LOKLAR, Trakya Üniversitesi/Edirne
Öğr. Gör. Dr. Gözde ÖZLEM, Bursa Uludağ Üniversitesi/Bursa
Arş. Gör. Dr. Seyfullah ASLAN, İstanbul Üniversitesi/İstanbul
Dr. Hatice KARİMOV/İstanbul

**BALKAN ARAŞTIRMA
ENSTİTÜSÜ DERGİSİ**
Cilt 12, Sayı 1, Temmuz 2023

**JOURNAL OF BALKAN
RESEARCH INSTITUTE**
Volume 12, Number 1, July 2023

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

Doğacan BAŞARAN - Emrah KAYA

*İran İslam Cumhuriyeti'nin Balkanlar
Politikası: Bosna-Hersek ve Arnavutluk
Örnekleri*

*Balkans Policy of the Islamic Republic of
Iran: The Case of Bosnia- Herzegovina and
Albania*

1-35

Meral BAYRAK FERLİBAŞ

*Selanik'te XVIII. Yüzyıla Ait Bir Vezir
Vakfı:
Numan Paşa'nın Hayrâtı ve Akarâtı*

*An XVIII. Century Vizier Waqf in
Thessaloniki:
Charitable Foundations and Properties of
Numan Pasha*

37-82

Fatih DEMİREL

*Education of Girls in the Province of
Thessaloniki During the Ottoman
Modernization Process*

*Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Selanik
Vilayetinde Kızların Eğitimi*

83-101

İbrahim OĞUZ

*18. Yüzyılda Midilli Gümrüklerinde Vergi
Tahsilinde Yaşanan Problemler*

*Problems with Collecting Taxes in Lesvos
Customs at the 18th Century*

103-125

Özer ÖZBOZDAĞLI

*Osmanlı Makedonyası'ndan Bulgaristan'a
Fırar Eden Bulgarların Eve Dönüş
Meselesi (1902-1904)*

*The Issue of Returning Home of Bulgarians
who Fled from Ottoman Macedonia to
Bulgaria (1902-1904)*

127-171

Yaşar Pınar ÖZMEN

*Komünizm Sonrası Romanya'da Anayasa
Yapım Süreci ve Rejim Değişimi*

*The Constitution Making Process and
Regime Change in Post-Communist
Romania*

173-218

Myumyun YASHAROV ISOV

*18. Yüzyılın İkinci Yarısında Rusya'nın
Balkan Ortodoks Hristiyanlarına Yönelik
Göç Politikası*

*Migration Policy of Russia towards
Orthodox Christians in the Balkans in the
Second Half of the 18th Century*

219-273

Hatice YAZGAN

*Coming to Terms with the Past:
Case of Albania in the European Union
Process*

*Geçmişle Yüzleşmek:
Avrupa Birliği Sürecinde Arnavutluk
Örneği*

275-313

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

Bülent AKYAY

*1821 Yunan Devrimi: Yunan Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar,
Hazırlayanlar: Konstantina Andrianopoulou, Anna Vakali*

315-320

Uğur SEZER

*İlir Rruga, Osmanlı Arnavutluk'unda Hristiyanlık ve İslamiyet
(XVI. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*

321-330

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ’NİN BALKANLAR POLİTİKASI: BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

Doğacan BAŞARAN*
Emrah KAYA**

ÖZ

İran İslam Cumhuriyeti, 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi’nin ardından kendi kimliğini dinî değerler aracılığıyla tanımlamıştır. Bu da İran’ın çıkar ve tehdit algılayışını şekillendirmiştir. Böylece Tahran, şii yayılmacılığı olarak da ifade edilen bir stratejiyi benimsemiştir. Bu nedenle de İran, şii grupları desteklemekte ve diğer inanç gruplarına mensup kişileri şiileştirmeye çalışmaktadır. İran, Balkanlar politikasında da etkin bir kamu diplomasisi aracılığıyla bölgedeki sufiler üzerinden bölgede nüfuz kurmaya çalışmaktadır. Üstelik Tahran, bu bölgeye ilişkin hedeflerine ulaşmak için zaman zaman terör yöntemleri ve istihbarat operasyonları gibi sert güç unsurlarına da başvurabilmektedir. Ayrıca İran’ın Balkanlar politikası, Müslüman nüfusun yoğunluğuna göre ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bu makalede İran’ın Balkanlar politikası, Bosna-Hersek ve Arnavutluk rnekleri üzerinden detaylı bir biçimde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Balkanlar, Sufilik, şiilik, Kamu Diplomasisi.

* Dr., Uluslararası İlişkiler Uzmanı, Ankara, ORCID: orcid.org/0000-0002-5055-5069, E-posta: basarandogacan@gmail.com

** Dr., Uluslararası İlişkiler Uzmanı, Ankara, ORCID: orcid.org/0000-0001-6873-8309, E-posta: emrahkaya0407@gmail.com

**BALKANS POLICY OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN: THE
CASE OF BOSNIA- HERZEGOVINA AND ALBANIA**

ABSTRACT

The Islamic Republic of Iran defined its identity through religious values following the Islamic Revolution in 1979. This has shaped Iran's perception of interests and threats. Consequently, Tehran has adopted a strategy known as Shia expansionism. Iran supports Shia groups and attempts to convert individuals from other religious groups to Shia Islam. Iran also seeks to gain influence in the Balkans through an active public diplomacy, focusing on Sufis in the region. Moreover, Tehran occasionally resorts to methods of hard power, such as terrorism and intelligence operations, to achieve its objectives in this region. Additionally, Iran's Balkans policy varies from country to country based on the density of the Muslim population. This article provides a detailed examination of Iran's Balkans policy through the examples of Bosnia-Herzegovina and Albania.

Keywords: Iran, Balkans, Sufism, Shiism, Public Diplomacy.

EXTENDED ABSTRACT

The Islamic Republic of Iran began to be governed by a religious administrative system institutionalized under the name of “Velayat-e Faqih”¹ following the Islamic Revolution in 1979. This system was primarily systematized by Ayatollah Ruhollah Khomeini, the ideological leader of the Islamic Revolution. It is based on the principle that until the emergence of the 12th and Hidden Imam, Imam Mahdi, believed to appear in Shia belief, the leadership of the Islamic-based governance is entrusted to the Ayatollahs. As a result, Iran rejected nationalism and, consequently, the modern concept of nationhood, internalizing an identity that defines its citizens through sectarian consciousness. This sectarian identity is predominantly formed by the Shia sect of Islam, which constitutes the religious belief of the majority of Iranians. In theoretical terms, as emphasized by Alexander Wendt, states define their identity and, consequently, their interests based on values derived

¹ Şiilik inancı içerisindeki imamet anlayışını esas alan Velayet-i Fakih yaklaşımı, İslam Devrimi sonrasında İran’da kurumsallaşmıştır. En basit anlamda Velayet-i Fakih, İslam Devrimi sonrasında dini otoritenin yönetime öncülük etmesini ifade etmektedir. Devrimin ideolojik önderi olan Ayetullah Ruhullah Humeyni, Velayet-i Fakih’i fakihlerin denetiminde kurulan bir hükümet sistemi şeklinde tanımlamıştır. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Serkan Tafloğlu, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı “Velayet-i Fakih”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 68, No 3, 2013, s. 95-112.

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

from the internal dynamics of society. In other words, identities are constructed through social structures.² Therefore, states tend to shape their interests and perceptions of threats based on their own identity perception.³ Accordingly, the Tehran government, which identifies itself through the Shia faith, has also constructed its interests and perceptions of threats in foreign policy through this identity. In this context, the Tehran government has taken on the role of advocating for the rights of Shia groups located in various regions of the world and has provided and continues to provide various forms of assistance to these groups within its capabilities.

The mentioned assistance is based on the activities of public-cultural diplomacy, which sometimes highlights elements of hard power, such as in Iran's policies towards Iraq, Syria, Yemen, and Lebanon, and at other times focuses on soft power elements, such as establishing contacts with various sects and communities in different countries and opening Qur'an courses in Iranian embassies' Cultural Attaché offices. Therefore, Tehran seeks to implement a Shia-based strategy by using both hard and soft power elements to expand its sphere of influence. The cadre who carried out the Islamic Revolution in Iran believed that the revolution would be unsuccessful if it remained limited to Iranian territories. They anticipated that Tehran, which faced issues with the Western world and effectively used arguments of advocating for oppressed people, anti-imperialism, and anti-Zionism in its foreign policy, would be perceived as the "other" by Western states. The Iranian leaders of that period recognized this and took appropriate steps. Therefore, a defensive realism understanding⁴ based on the need to balance perceived threats has influenced Iran's constructivist approach to foreign policy.

The Tehran government believed that the best way to defend the country was through supporting Shia groups that would consider Iran a role model. In other words, they believed that it was necessary to⁵ extend their governing model to the regions with historical, cultural, and consequently social proximity. In this regard, it can be stated that the assumption that Iran's security begins outside its borders has played a decisive role in shaping

² Alexander Wendt, "Collective Identity Formation and the International State", *American Political Science Review*, Volume 88, Number 2, 1994, s. 385-386.

³ Kadir Ertaç Çelik, "İslam Devrimi Sonrası İran'da Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir Bakış", *Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2016, s. 255-257.

⁴ Mehmet Seyfettin Erol ve Emre Ozan, "Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsuru Olarak Siyasal Rejim", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 8, Yaz 2011, s. 17.

⁵ Kenneth N. Waltz, "Structural Realism After the Cold War", *International Security*, Volume 25, Number 1, 2000.

the Tehran government's foreign policy. In other words, Iran has prioritized extending its security beyond its own borders. However, although this assumption stems from a defensive approach, it should also be noted that it has led to the pursuit of strengthening presence and influence beyond borders. At this point, the discourse of the universality of the Islamic Revolution comes to the forefront. For this purpose, Iran has aimed to become an inspiration for anti-American Islamists around the world and has focused on reinforcing its rhetoric in line with this goal in its foreign policy.⁶ At this point, it can be said that Iran operates through a power and security-centered realist and pragmatic paradigm. However, it has chosen to reinforce this policy with ideological rhetoric.

In short, Shia Iran has anticipated that it can survive to the extent it can extend its regime beyond its borders, and therefore, it has pursued a strategy focused on developing close relations with Shia groups. In other words, the idealistic rhetoric in Iran's foreign policy is based on a highly pragmatic understanding of the world. The neorealist approach examines international relations by considering the system factor added to the state-centered power approach because the behavior of states is influenced by the structure of the international system.⁷ Indeed, Iran is attempting to construct a "Shia-Islamic World" through the rise of Shia groups to power in various countries. Essentially, the concept of Shiism, nourished by Iran's identity perception, links the future of the Islamic Revolution to the impact beyond Iran's borders, thereby deepening its interactions with Shia communities. Consequently, Iran strives to position itself as the guardian of all Shias. This can be interpreted as a process of constructing the Shia-Islamic World. As evident, Iran, aiming to obtain a privileged position within this system, aspires to be the "spiritual elder brother" of the Shia-Islamic World.

The mentioned ideal also encompasses the expectation that Shiites residing in various geographical regions of the world should follow the Supreme Leader of the Islamic Republic of Iran as their marja' al-taqlid.⁸ This indicates Iran's desire for Shiites in different parts of the world to embrace Tehran as their "religious and political qibla". Consequently, it can be argued that Tehran aims to attain an imperial position that subjugates the state system it seeks to construct in the form of the Shia-Islamic world.

⁶ Göktürk Tüysüzoğlu, *İran'ın Artan Bölgesel Etkinliği ve Yaşanan Krizler Özelindeki Uygulamaları*, ANKASAM Analiz, No 3, Eylül 2017, s. 8.

⁷ Erjada Progonati, "Iran's Silent Revolution in Balkans", *Journal of Security Strategy and Political Studies*, Volume 1, Issue 1, 2016, s. 183.

⁸ Kenneth Waltz, "Uluslararası Politikanın Değişen Yapısı", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 5, Sayı 17, 2008, s. 5.

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

Iran not only creates a sphere of influence for its regime through Shiism but also seeks to construct a state system⁹ with a claim of universal guardianship over Shiites and aspires to reach an imperial position within this system. One of the regions where this strategy is intended to be implemented is the Balkans. In this context, Iran employs predominantly public diplomacy activities to attempt the Shiification of Sufis in the mentioned region, utilizes existing Shiite groups as a pressure element against relevant governments, and establishes contacts with various religious communities and orders. Through these means, Iran actively employs its sectarian identity as a soft power tool on the ground or aims to create a suitable environment for it, ultimately attempting to establish a geopolitical axis through religious discourse.¹⁰

Furthermore, it is evident that Iran is not hesitant to resort to elements of hard power at times in order to achieve its objectives in the region. The operations conducted by the Islamic Revolutionary Guard Corps (IRGC) and Hezbollah,¹¹ both covertly and overtly, in the region during certain periods are well-known. This underscores the significance of studying Iran's Balkans policy as an area deserving of thorough examination.

The Balkan Peninsula, due to its proximity to the Eastern Mediterranean, the Middle East, and Europe, holds the characteristic of being a gateway from Asia to Europe. It is interpreted by Western states, particularly the United States, as part of a containment project against Russia. Consequently, it is evaluated within the broader context of Black Sea geopolitics. Additionally, due to historical ties, Turkey and Saudi Arabia seek to gain influence in the Balkan Peninsula, with Saudi Arabia focusing on Salafism. Iran, the subject of this article, is concerned about the increasing influence of these actors in the region. Moreover, Iran is also worried about the possibility of the Balkans becoming a haven for regime opponents. Therefore, Tehran attaches special importance to the Balkans in its foreign policy.

Iran shapes its Balkans policy through pragmatic relations with relevant states at an official level, primarily focusing on the economy. In the

⁹ Merc-i Taklid olarak da bilinen taklit mercii kavramı, Şii içtihatında en üstün anlamına gelen en yetkili Ayetullahlara verilen unvandır. İran da Şii toplulukların taklit mercii olarak Velayet-i Fakih makamındaki Devrim Rehberi'ni benimsemelerini istemektedir.

¹⁰ Mehmet Şahin, "İran Dış Politikasının Dini Retoriği", *Akademik Ortadoğu*, Cilt 2, Sayı 2, 2008, s. 10.

¹¹ Maria Eleni Koppa, "Turkey, Gulf States and Iran in the Western Balkans: more than the Islamic factor?", *Journal of Contemporary European Studies*, Volume 29, Issue 2, 2021, s. 257.

background, it conducts public diplomacy targeting the people through foundations and economic assistance to Muslim groups. Additionally, Iran opens Persian language courses through cultural attachés in its embassies, organizes fairs promoting Iranian culture, and publishes and distributes various religious books that encompass Shia interpretations, including the Qur'an and works centered around the holy city of Qom. Tehran also effectively utilizes paramilitary structures affiliated with the IRGC in the region. Moreover, the managers of pro-Iranian foundations, which play a central role in public diplomacy activities, are seen to have connections to the Ministry of Intelligence and Security (MOIS). This demonstrates Iran's mobilization of all its resources to implement its hidden agenda. Thus, it can be stated that Tehran's Balkans policy is built upon Shia expansionism.

Iran, through Shia expansionism, seeks to Shiaize various Muslim orders, particularly Sufi-Bektashi groups, in the Balkans. In the final stage, Iran desires the region's Muslims to adopt the Iran-centric Shia Islam religiously and to feel a political allegiance to the Supreme Leader of the Islamic Republic of Iran. In doing so, Iran aims to bring Shiites to power in countries where it perceives demographic strength, and in its relations with states where this is not feasible, it intends to use Shia-affiliated groups as a pressure tool. In summary, Iran seeks to position itself as the central country of the Shia-Islamic world.

In summary, Iran's Balkans policy is shaped to prevent the United States, Western states, Gulf countries, and Turkey from gaining influence in the region and limiting the activities of non-state armed groups, particularly Hizbullah. Tehran aims to enhance its own influence by engaging with Muslim groups in the region through Shiism. In pursuit of this goal, key instruments utilized by Iran in its Balkans policy include the Islamic Culture and Relations Organization (ICRO), the International Al-Mustafa University, Shia foundations, the Islamic Revolutionary Guard Corps (IRGC), and paramilitary elements.

Giriş

İran İslam Cumhuriyeti, 1979 senesinde gerçekleşen İslam Devrimi'nden sonra Velayet-i Fakih¹² adı altında kurumsallaşan dinî bir

¹² Şiilik inancı içerisindeki imamet anlayışını esas alan Velayet-i Fakih yaklaşımı, İslam Devrimi sonrasında İran'da kurumsallaşmıştır. En basit anlamda Velayet-i Fakih, İslam Devrimi sonrasında dini otoritenin yönetime öncülük etmesini ifade etmektedir. Devrimin ideolojik önderi olan Ayetullah Ruhullah Humeyni, Velayet-i Fakih'i fakihlerin denetiminde

**İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ**

yönetim biçimiyle idare olunmaya başlamıştır. Bu sistem en temelde İslam Devrimi'nin ideolojik önderi olan Ayetullah Ruhullah Humeyni tarafından sistematize edilmiş olup; Şiilik inancında yeryüzünde zuhur edeceğine inanılan 12. ve Kayıp İmam Hz. Mehdi'nin gelişine kadar İslami esaslara dayalı yönetim şekline Ayetullahların öncülük etmesine dayanmaktadır. Buna bağlı olarak İran, milliyetçilikleri ve dolayısıyla modern ulus anlayışını reddederek yurttaşlarını mezhep bilinci üzerinden tanımlayan bir kimlik anlayışını içselleştirmiştir. Bu mezhep kimliğini ise İranlıların büyük çoğunluğunun dinî itikadını teşkil eden İslam dininin Şiilik mezhebi oluşturmaktadır. Teorik anlamda Alexander Wendt'in de vurguladığı üzere devletler, kimliklerini ve buna bağlı olarak çıkarlarını toplumun iç dinamiklerinden kaynaklanan değerler üzerinden tanımlamaktadır.¹³ Bir başka deyişle kimlikler, sosyal yapılar aracılığıyla inşa edilmektedir.¹⁴ Bu nedenle de devletler, kendi kimlik algılayışları üzerinden çıkar ve tehdit algılamalarını şekillendirme yoluna gitmektedir.¹⁵ Nitekim kimliğini Şii itikadı üzerinden tanımlama yoluna giden Tahran yönetimi de dış politikadaki çıkar ve tehdit algılamalarını bu kimlik vesilesiyle inşa etmiştir. Bu bağlamda Tahran yönetimi, dünyanın çeşitli coğrafyalarında yer alan Şii grupların haklarının savunuculuğuna soyunmuş ve söz konusu gruplara imkanları çerçevesinde çeşitli yardımlarda bulunmuş ve bulunmaktadır.

Mevzubahis yardımlar, kimi zaman İran'ın Irak, Suriye, Yemen ve Lübnan politikalarında olduğu gibi sert güç unsurlarını öne çıkarırken; kimi zaman da muhtelif ülkelerdeki tarikatlar ve cemaatlerle kurulan temaslar ve İran büyükelçiliklerinde yer alan kültür ataşeliklerinde açılan Kur'an-ı Kerim kursları gibi yumuşak güç unsurlarını esas alan kamu-kültür diplomasisi faaliyetlerine dayanmaktadır. Dolayısıyla Tahran, bazen sert bazen de yumuşak güç unsurlarını kullanarak Şiilik temelli bir stratejiyi hayata geçirmeye çalışmakta ve nüfuz alanını genişletmeye çalışmaktadır.

kurulan bir hükümet sistemi şeklinde tanımlamıştır. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Serkan Taflıoğlu, "İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı "Velayet-i Fakih", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 68, No 3, 2013, s. 95-112.

¹³ Alexander Wendt, "Collective Identity Formation and the International State", *American Political Science Review*, Volume 88, Number 2, 1994, s. 385-386.

¹⁴ Kadir Ertaç Çelik, "İslam Devrimi Sonrası İran'da Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir Bakış", *Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, Cilt 1 Sayı 1, 2016, s. 255-257.

¹⁵ Mehmet Seyfettin Erol ve Emre Ozan, "Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsuru Olarak Siyasal Rejim", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 8, Yaz 2011, s. 17.

Üstelik söz konusu strateji, yalnızca Şii gruplarla ilişki kurmayı öngörmeyip; farklı inançlara mensup kimseleri Şiileştirmeyi de hedeflemektedir. Bu noktada dile getirilmesi gereken ilk husus, Tahran yönetiminin Şiilik üzerinden yürüttüğü stratejinin Wendt tarafından kuramsallaştırılmış olan konstrüktivist teori aracılığıyla tanımlanabilir olduğudur. Ancak İran'ın beklentilerinin ortaya konulabilmesi maksadıyla iki teorik tanımlama biçiminden daha bahsedilmesi gerekmektedir. Bunlar ise neorealist kuram ve imparatorluk tartışmalarıdır.

İran'da İslam Devrimi'ni gerçekleştiren kadrolar, devrimin İran topraklarıyla sınırlı kalması durumunda başarısız olacağını düşünmüşlerdir. Zira Batı dünyası ile sorunlar yaşayan ve dış politikasında ezilen halkların savunuculuğu ve antiemperyalizm ile antisyonizm argümanlarını etkin bir biçimde kullanan Tahran'ın Batılı devletler nezdinde “öteki” olarak tanımlanacağını dönemin İranlı yöneticileri görmüş ve buna uygun adımlar atmıştır. Bu sebeple de algılanan tehdidin dengelenmesi ihtiyacına dayanan bir *savunmacı realizm*¹⁶ anlayışı, İran'ın konstrüktivist dış politika yaklaşımını etkilemiştir.

Tahran yönetimi, ülkeyi savunmanın en iyi yolunun İran'ı rol model olarak kabul edecek Şii grupların desteklenmesinden geçtiğini; yani yönetim biçimini tarihî, kültürel ve dolayısıyla toplumsal yakınlık içerisinde bulunduğu coğrafyalara taşıması gerektiğini¹⁷ düşünmüştür. Bu anlamda İran'ın güvenliğinin İran sınırlarının dışından başladığı varsayımının Tahran yönetiminin dış politikasında belirleyici rol oynadığı ifade edilebilir. Yani İran, güvenliğini kendi sınırlarının dışına taşımaya öncelik vermiştir. Ancak bu varsayım, savunmacı bir yaklaşımın çıktısı olsa da sınır ötesindeki varlığın ve nüfuzun güçlendirilmesi arayışını beraberinde getirdiği de ifade edilmelidir. Bu noktada da İslam Devrimi'nin evrenselliği söyleminin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu amaçla İran, dünyadaki anti-Amerikancı İslamcılarının ilham kaynağı olmaya yönelmiş ve dış politikasındaki söylemlerini buna uygun retoriklerle güçlendirmeye odaklanmıştır.¹⁸ Bu noktada İran'ın güç ve güvenlik merkezli realist ve pragmatik bir paradigma

¹⁶ Kenneth N. Waltz, “Structural Realism After the Cold War”, *International Security*, Volume 25, Number 1, 2000.

¹⁷ Göktürk Tüysüzoğlu, *İran'ın Artan Bölgesel Etkinliği ve Yaşanan Krizler Özelindeki Uygulamaları*, ANKASAM Analiz, No 3, Eylül 2017, s. 8.

¹⁸ Erjada Progonati, “Iran's Silent Revolution in Balkans”, *Journal of Security Strategy and Political Studies*, Volume 1, Issue 1, 2016, s. 183.

**İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ**

aracılığıyla hareket ettiğini; lakin bu politikasını ideolojik retoriklerle güçlendirme yoluna gittiğini söylemek mümkündür.

Kısacası Şii İran, kendi rejimini sınırlarının dışına yayabildiği ölçüde hayatta kalabileceğini öngörmüş ve bu nedenle de Şii gruplarla yakın münasebetler geliştirmeye dönük bir strateji yürütmüştür. Bir başka deyişle İran'ın dış politikasındaki idealist söylemlerin temelinde son derece pragmatik bir dünya okuması vardır. Neorealist yaklaşım ise devletler arası ilişkileri, devlet merkezli güç yaklaşımına eklenen sistem olgusunu göz önünde bulundurarak incelemektedir; çünkü devletlerin davranışları, uluslararası sistemin yapısından etkilenmektedir.¹⁹ Nitekim İran da Şii grupların çeşitli ülkelerde iktidara gelmesi vesilesiyle bir “Şii-İslam Dünyası” inşa etmeye çalışmaktadır. Yani en temelde İran'ın kimlik algısından beslenen Şiilik olgusu, İslam Devrimi'nin geleceğini İran sınırlarının dışındaki etkiyle ilişkilendirmekte, bu da Şii topluluklarla temasları derinleştirmektedir. Buna bağlı olarak da İran, tüm Şiiilerin koruyuculuğu iddiası çerçevesinde dış politikasını şekillendirmeye göstermektedir. Elbette bu durum, Şii-İslam dünyası inşa süreci olarak da okunabilir. Anlaşılacağı üzere, söz konusu sistem içerisinde ayrıcalıklı bir konum elde etmek isteyen İran'ın Şii-İslam dünyasının “manevi hamisi” olma ideali bulunmaktadır.

Mevzubahis ideal, aynı zamanda yeryüzünün çeşitli coğrafyalarında yaşayan Şiiilerin, taklit mercii²⁰ olarak İran İslam Cumhuriyeti Devrim Rehberi'nin takipçisi olmalarını da öngörmektedir. Bu da İran'ın dünyanın muhtelif coğrafyalarındaki Şiiilerin Tahran'ı “dinî ve siyasi kible” olarak benimsemelerini arzuladığına işaret etmektedir. Dolayısıyla Tahran'ın Şii-İslam dünyası şeklinde inşa etmek istediği devletler sistemini tahakküm altına alan imparatorluk konumuna ulaşmaya çalıştığı da ifade edilebilir.

Anlaşılacağı üzere İran, Şiilik vesilesiyle rejimine bir hayat sahası yarattığı gibi,²¹ Şiiilerin evrensel düzeyde koruyuculuğu iddiasıyla da bir devletler sistemi inşa etmeye çalışmakta ve bu sistem içerisinde imparatorluk konumuna ulaşmak istemektedir. İşte bu stratejinin hayata geçirilmek

¹⁹ Kenneth Waltz, “Uluslararası Politikanın Değişen Yapısı”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 5, Sayı 17, 2008, s. 5.

²⁰ Merc-i Taklid olarak da bilinen taklit mercii kavramı, Şii içtihatında en üstün anlamına gelen en yetkili Ayetullahlara verilen unvandır. İran da Şii toplulukların taklit mercii olarak Velayet-i Fakih makamındaki Devrim Rehberi'ni benimsemelerini istemektedir.

²¹ Mehmet Şahin, “İran Dış Politikasının Dini Retoriği”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt 2, Sayı 2, 2008, s. 10.

istendiği bölgelerden biri de Balkanlardır. Bu nedenle de bu makalede “İran’ın Şiilik temelli dış politika anlayışında Balkanların yeri nedir?” sorusuna yanıt aranmaktadır. Zira İran, bahse konu olan bölgede kamu diplomasisi ağırlıklı faaliyetler aracılığıyla sufileri, Şiileştirmeye çalışmakta; var olan Şii grupları, ilgili hükümetlere karşı baskı unsuru olarak kullanmakta ve çeşitli cemaatler-tarikatlarla temaslarda bulunmaktadır. Böylelikle İran, mezhepsel kimliğini sahada aktif bir şekilde yumuşak güç aracı olarak kullanmaya ya da bunun için uygun ortam yaratmaya; kısacası dinî söylemlerle bir jeopolitik eksen oluşturmaya çalışmaktadır.²²

Öte yandan İran’ın bölgedeki hedeflerine ulaşmak için zaman zaman sert güç unsurlarına başvurmadan çekinmediği de görülmektedir. Çünkü Devrim Muhafızları Ordusu’nun (DMO) ve Hizbullah’ın²³ bölgede bazı dönemlerde örtülü veya açık operasyonlar gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bu da İran’ın Balkanlar politikasının incelenmeyi hak eden mühim bir çalışma alanı olduğunu gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla bu makalenin amacı da İran’ın Balkanlar politikasındaki hedeflerinin, kullandığı yöntemlerin ve bu yöntemler çerçevesinde hedeflerine ulaşmak için başvurduğu araçların ortaya konulmasıdır. Bu yüzden de makalede de İran’ın Balkanlar politikası detaylı bir biçimde ele alınmaktadır.

Makalenin alan yazını açısından önemi incelendiğinde, Türkçe literatürde İran’ın Balkanlardaki faaliyetlerinin incelenmesi hususunda ciddi bir boşluk olduğu görülmektedir. Zira konuyla ilgili yazılmış Türkçe bir makale ya da tez bulunmamaktadır. Türkiye merkezli çalışmalarda İran’ın Balkanlar politikasını inceleyen tek makale ise İngilizce olarak yazılmıştır. Bahsi geçen makale, Erjada Progonati tarafından kaleme alınan ve Bölgesel Araştırmalar Dergisi’nin birinci cilt, ikinci sayısı olan Ekim 2017 tarihli İran Özel Sayısı’nda yayımlanan “The Balkan Region as a New Target for the Iranian-Israeli Political Rivalry” başlıklı çalışmadır. Görüldüğü üzere,

²² Maria Eleni Koppa, “Turkey, Gulf States and Iran in the Western Balkans: more than the Islamic factor?”, *Journal of Contemporary European Studies*, Volume 29, Issue 2, 2021, s. 257.

²³ Hizbullah, Lübnan merkezli Emel Hareketi’nden beslenmiş olup; İran’ın sınır ötesinde vekil unsur olarak kullandığı ilk grup ve örnek modeldir. İran, Hizbullah’ın Lübnan’daki varlığı aracılığıyla İsrail’e meydan okumakta ve gücünü Akdeniz’e taşımaktadır. Hizbullah lideri Hasan Nasrallah da İran Devrim Rehberi Hamaney’in merci-i taklid’i olarak kabul edilmektedir. İran’ın çeşitli ülkelerdeki milis yapıları da Hizbullah üzerinden kurumsallaştırdığı bilinmektedir. Irak Hizbullahı olarak bilinen Ketaib Hizbullah’ı buna örnek göstermek mümkündür. Hizb, parti anlamına gelmekte ve Hizbullah, Allah’ın partisi anlamını taşımaktadır.

**İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ**

literatürde İran'ın Balkanlar politikasının incelenmesine ilişkin ciddi bir boşluk vardır. Söz konusu boşluk ise bu araştırmayı daha da önemli kılmaktadır.

Konuyu önemli kılan bir diğer husus ise Balkanların küresel güç mücadelesi bağlamında Rusya ile Batı arasındaki rekabete tanıklık etmesidir. Çünkü Balkanlar, aynı zamanda Güneydoğu Avrupa coğrafyasını teşkil etmesi hasebiyle Avrupa'nın yakın çevresi konumunda olmasının yanı sıra Rusya'nın da pan-Slavizm aracılığıyla varlık gösterdiği bir coğrafyadır. Dahası Balkanlar, Türkiye'nin de imparatorluk bakiyesinde yer almaktadır. Yine Suudi Arabistan da Selefileşme aracılığıyla bölgedeki etkisini artırma çabası içerisinde. Dolayısıyla bölgede faaliyette bulunan aktörlerin politikalarının yakından incelenmesi gibi bir ihtiyaç söz konusudur. Meselenin İran boyutunda ise yukarıda da belirtildiği üzere, literatürde ciddi bir boşluk bulunmaktadır. Zaten bu makalede de alan yazınındaki mevzubahis boşluğu gidermeye yönelik mütevazı bir katkı yapılması amaçlanmaktadır.

Bu amaç doğrultusunda makalede İran'ın etkili olduğu bilinen Bosna Hersek ve Arnavutluk'taki faaliyetleri incelenmektedir. Çünkü iki ülke de Müslüman nüfusa ev sahipliği yapmakta ve İran'ın gerek kamu diplomasisi gerekse de istihbarat operasyonlarıyla gündeme gelmektedir. Burada söz konusu iki ülkenin seçilme nedeni ise Bosna Savaşı esnasında İran'ın Boşnaklarla sağlıklı ilişkiler geliştirmesine rağmen İranlı muhaliflerin bulunduğu Arnavutluk'taki faaliyetlerinin daha ziyade örtülü operasyonlar üzerinden şekillenmesidir. Dolayısıyla İran'ın Balkanlar politikasında farklılık arz eden bu iki ülke üzerinden mukayese yapılmasının sağlıklı çıkarımlarda bulunulmasına olanak sağlayacağı düşünülmektedir. Makalenin sınırlılığını ise zaman aralığı teşkil etmektedir. Bu anlamda İslam Devrimi sonrasında İran'ın kimliğini teşkil eden Şiilik üzerinden yapılan inceleme, Yugoslavya'nın dağılmasından sonra bölgede bağımsız devletlerin ortaya çıktığı sürece odaklanmaktadır. Bu bağlamda makalenin hipotezi, İran'ın Balkanlar politikasındaki hedefinin Şiiliği araçsallaştırmak suretiyle bölgedeki nüfuzunu artırma arzusu içerisinde olduğudur.

Bu kapsamda makalede literatür taraması yönteminden yararlanılmış ve açık kaynaklar üzerinden çok dilli bir araştırma yapılmıştır. Bu çerçevede veri toplaması esnasında Türkçe, İngilizce ve Farsça kaynaklardan yararlanılmış olup; çeşitli düşünce kuruluşlarının analizleri, gazete haberleri, liderlerin açıklamaları, akademik makaleler ve kitaplar incelenmiştir.

Makalenin ilk bölümü olan giriş kısmında, İran'ın dış politika vizyonu, bu vizyon kapsamında makalede ele alınan Balkanlar bölgesinin niçin incelenmesi gerektiği, konuya ilişkin literatürdeki durum ve makalenin içerisinde yer alan konu başlıkları anlatılmaktadır. Makalenin ikinci bölümünde ise İran dış politikasında Balkanların önemi, Tahran'ın bölge politikasına dair hedefleri, bu hedeflere ulaşmak için uyguladığı yöntemler ve söz konusu yöntemlerin hayata geçirilmesi amacıyla başvurulan araçlar ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde de İran'ın Balkanlardaki faaliyetleri alt başlıklar halinde örnek ülkeler bazında incelenmektedir. Son olarak makalenin dördüncü bölümü olan sonuç başlığı altında da çalışma kapsamında elde edilen çıktılar tartışılmakta ve İran'ın bölge politikasının geleceğine ilişkin bazı öngörülerde bulunmaktadır.

1. İran'ın Balkanlar Politikasında Hedefler, Yöntemler ve Araçlar

Türkçe kökenli bir ismi bulunan Balkanlar, dağlık bölge ve sıradağ anlamını taşımaktadır.²⁴ Bu anlamda mevzubahis bölge, ismini Bulgaristan'ı ikiye bölen dağ silsilesinden almaktadır.²⁵ Ayrıca balkan sözcüğünün bal ve kan kelimelerinin bir araya gelmesi vesilesiyle ortaya çıktığı da iddia edilmektedir. Bölgedeki barış ortamı, bal sözcüğüyle tanımlanmaya çalışılırken; yaşanan etnik çatışmalara ve dolayısıyla bölgede yaşanan kaosa yapılan vurgu da kan kelimesinin kullanılmasına sebebiyet vermiştir.²⁶ Bahse konu olan coğrafya, Türkler tarafından Balkanlar şeklinde tanımlanırken; Batılı kaynaklarda da Güneydoğu Avrupa olarak ifade edilmektedir. Balkan yarımadasının yüz ölçümü Tuna ve Sava nehirleri sınır olarak kabul edildiğinde 505.000 km²; dağılan Yugoslavya ile Romanya'nın kuzeyi esas alındığında 788.685 km²'ye denk gelmektedir.²⁷

²⁴ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, (ed.) Muhammet Savaş Kafkasyalı, TİKA İnceleme Araştırma Dizisi Yayın No:19, Ankara 2016, s. 9.

²⁵ Kemal Karpat, "Balkanlar", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/balkanlar>, (17.01.2020).

²⁶ Anıl Çeçen, "Küreselleşme Sürecinde Balkanlar", *Anka Strateji Dergisi*, Sayı 12, Mart-Nisan 2019, s. 5.

²⁷ Doğacan Başaran, "Pax-Americana Kavramı ve Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Balkanlar Politikasının Dönüşümü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Bahar 2018, s. 41. Osman Karatay-Bilgehan Atsız Gökdağ, *Balkanlar El Kitabı*, Cilt 1 Tarih, KaramYayınları, Ankara 2006, s. 14.

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

Balkan yarımadası, bazı istisnalar dışında yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında kalmış; lakin imparatorluğun dağılmasının ardından çeşitli etnik kimlik gruplarına mensup insanların yaşadığı heterojen bir görünüm arz eden bir coğrafya haline gelmiştir.²⁸ Günümüzde bölgede Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Karadağ, Kosova, Kuzey Makedonya, Romanya, Sırbistan, Slovenya ve Yunanistan egemen ve bağımsız devletler olarak varlıklarını sürdürmektedir. Bölgede farklı devletlerin ve buna bağlı olarak muhtelif kimlik gruplarının varlığını sürdürmesi; yani Balkanların demografik anlamda heterojen bir yapıya sahip olması etnik çatışmaların yaşanmasına da sebebiyet vermiş ve vermektedir. Üstelik bölgenin jeopolitik ehemmiyeti, bu çatışmaların üçüncül aktörler tarafından kışkırtılmasına ve küresel ve bölgesel aktörlerin bölgeye ilgi göstermesine yol açmaktadır. Çünkü bölge, oldukça stratejik bir konuma sahiptir.

Jeopolitik olarak Balkanlar; Doğu Akdeniz, Orta Doğu ve Avrupa'ya olan yakınlığından dolayı Asya'dan Avrupa'ya ve dolayısıyla Avrupa'dan da Asya'ya açılan bir kapı olma niteliğini haizdir. Buna ek olarak Balkanların Kuzey Afrika ve Rusya'yla olan yakınlığı da bölgenin jeostratejik önemini arttırmaktadır.²⁹ Özellikle de Balkan coğrafyasının Rusya'ya olan yakınlığı, bölgenin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başta olmak üzere Batılı aktörler tarafından Rusya'ya yönelik çevreleme stratejisinin bir üssü olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır. Nitekim bu algının da etkisiyle bölge ülkelerinden olan Romanya ve Bulgaristan, 2004 yılında Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO) ve 2007 senesinde de Avrupa Birliği'ne (AB) kabul edilmiştir. Dolayısıyla Balkanlar, Batılı devletlerin Rusya'ya uyguladığı çevreleme politikasında geniş Karadeniz jeopolitiğinin bir parçası olarak değerlendirilmekte ve önemsenmektedir. Zaten bu yüzden de Moskova, NATO'nun Balkanlardaki genişlemesine karşı çıkmaktadır.³⁰ Bu kapsamda Rusya'nın bölgedeki Slav halklarla olan tarihî, kültürel ve etnik ortaklıklarını kullanarak söz konusu coğrafyada etkili olmaya çalıştığı ya da

²⁸ Joseph S. Roucek, "The Geopolitics of the Balkans", *The American Journal of Economics and Sociology*, Volume 5, Number 3, April 1946, s. 365.

²⁹ İsmail Ermağan ve Gökhan Satıcı, "Uluslararası Siyasette Kosova'nın Bağımsızlığına Dair Temel Meseleler ve Türkiye'nin Genel Balkanlar Politikası", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 21, Sayı 3, 2012, s. 375.

³⁰ Januzs Bugajski, "Moscow's Balkan Partition Strategy", *CEPA*, <https://www.cepa.org/moscows-balkan-partition-strategy>, (25.02.2019).

en azından Pan-Slavizm³¹ aracılığıyla bahsi geçen coğrafyadaki Batı nüfuzunu kırmaya dönük adımlar attığı görülmektedir.³²

Bu noktada belirtmek gerekir ki; Balkanlar, jeopolitik önemi sebebiyle yalnızca ABD, AB ve Rusya gibi küresel aktörlerin değil; aynı zamanda Türkiye, Suudi Arabistan ve İran gibi bölgesel güçlerin de ilgi alanına girmektedir. Türkiye, imparatorluk bakiyesi ve gönül coğrafyası olarak değerlendirdiği Balkan coğrafyasında Osmanlı mirası üzerinden etkili olmak isterken;³³ Suudi Arabistan da ekonomik ve sosyal yardımlar, camiler ve vaizler aracılığıyla bölgedeki Müslümanları Selefileştirmeye çalışmakta ve kendi etki alanını oluşturmaya çabalamaktadır.³⁴ Buna karşılık makalenin araştırma konusu olan İran da bu coğrafyada hem Batılı devletlerin artan etkisini sınırlandırmak istemekte hem de Şiilik temelli stratejisi çerçevesinde yayılmacı hedeflerine ulaşmayı arzulamaktadır. Zira İranlı çeşitli araştırmacılar, Balkanlardaki sufi/Bektaşî grupların varlığını Osmanlı öncesi döneme dayandırarak tarihsel bir argüman elde etmeye çalışmaktadır.³⁵ Bu nedenle de bölge, İran açısından da oldukça önemli bir coğrafyadır. Üstelik İran'da rejim karşıtı duruşuyla ön plana çıkan ve Tahran yönetiminin terör örgütü olarak tanımladığı Halkın Mücahitleri Örgütü (HMÖ) de faaliyetlerini bir Balkan ülkesi olan Arnavutluk üzerinden yürütmektedir.³⁶ Bu da Tahran'ın Balkanlara olan ilgisini arttırmakta ve bu coğrafyayı yakından takip etmesini beraberinde getirmektedir.

³¹ Panslavizm, kökenleri Çarlık Rusyası dönemine dayanan ve Slav ırkına mensup halkları Rusya'nın emenliği altında birleştirmeyi öngören jeopolitik yaklaşımdır. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. George C. Guins, "The Politics of 'Pan-Slavism'", *American Journal of Economics and Sociology*, Volume 8, Number 2, January 1949, s. 125-132.

³² Paul Stronski ve Annie Himes, "Russia'a Game in the Balkans", *Carnegie*, <https://carnegieendowment.org/2019/02/06/russia-s-game-in-balkans-pub-78235><https://carnegieendowment.org/2019/02/06/russia-s-game-in-balkans-pub-78235>, (06.02.2019).

³³ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 122.

³⁴ Boris Georgievski, "Could Balkan Nations Become the New Hotbeds of Islamist Extremism?", *Deutsche Welle*, <https://www.dw.com/en/could-balkan-nations-become-the-new-hotbeds-of-islamist-extremism/a-39045256>, (30.05.2017).

³⁵ Mohammad Ghorbanpour Delavar ve Seyyed Abul Hasan Navvab, "Islamic Culture in the Balkans (Emphasizing Alawites' Rol in the Development of the Balkans)", *Kom*, Volume 9, Issue 3, 2020, s. 55.

³⁶ Arron Merat, "Terrorists, Cultists-or Champions of Iranian Democracy? The Wild Wild Story of the MEK", *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/news/2018/nov/09/mek-iran-revolution-regime-trump-rajavi>, (09.11.2018).

**İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ**

1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'ne kadar Batı'nın ileri karakolu olma misyonu çerçevesinde hareket eden Tahran, devrimden sonra ideolojik konumlanışını değiştirmiş ve Varşova Paktı'na dahil olmasa da Batı'dan gelen baskıyı dengeleyecek bir aktör olarak değerlendirdiği Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'yle (Sovyetler Birliği/SSCB) yakın münasebetler geliştirmiştir. Bu nedenle de İran'ın Balkan yarımadasına olan ilgisi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar somutlaşmamıştır. Çünkü söz konusu dönemde Balkan ülkeleri olan Romanya ve Bulgaristan, Doğu Bloku'nda yer almış ve bölgede Doğu Bloku'na dahil olmayan Yugoslavya da SSCB'yle iyi ilişkiler kurarak kendine özgü sosyalizm anlayışıyla Bağılantısızlar Hareketi'ne öncülük etmiştir. Benzer bir şekilde Arnavutluk da ilk aşamada Doğu Bloku'nda yer almış ve daha sonra da Bağılantısızlar Hareketi'ne dahil olmuştur.

Anlaşılabacağı gibi Balkanlar, Soğuk Savaş boyunca Batı Bloku'nun etki etmeyi başaramadığı bir coğrafya olmuştur. Bahse konu olan durum ise Balkan yarımadasının SSCB'nin arka bahçesi olarak yorumlanmasına yol açmış ve Batı'yla yaşadığı sorunları, SSCB'yle dengelemek isteyen İran, bölgeye yönelik strateji geliştirmekten imtina etmiştir. Ancak SSCB'nin ve Yugoslavya'nın dağılması gibi gelişmeler, Balkanları Batı etkisine açık bir bölgeye dönüştürmüştür. Nitekim bölgede yaşanan iç savaşlara “İnsani Müdahale” argümanını kullanarak müdahale eden NATO, Balkanlardaki güç dengesini ABD lehine değiştirmiştir.

Tahmin edileceği üzere değişen güç dengesi, İran'ın aleyhine olan bir durum yaratmış ve bu da Tahran'ı bölgeye yönelik stratejiler geliştirmeye itmiştir. Yani hem Balkanlarda artan Batı etkisine karşı hamle üstünlüğü elde etmeye çalışan hem de bölgede oluşan güç boşluğunu fırsata çevirmeye çalışan İran, 1990'lı yıllardan itibaren Balkanlarla yakından ilgilenmeye başlamıştır. İç kimliğinin yanı sıra dış tehditler ve fırsatlar, İran'ın politikasını belirlemede etkili olurken; bu süreçte göz ardı edilmemesi gereken nokta, Tahran'da yönetimler değişse de benimsenen dış politika noktasında ortak bir irade sergilendiğidir.³⁷

İranlı karar alıcıların Balkanlardaki gelişmelere ilişkin aktif strateji geliştirmeye başlamasının miladının Bosna Savaşı olduğu söylenebilir.

³⁷ Hassan Ahmadian, “Iran and the New Geopolitics of the Middle East: In Search of Equilibrium”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Volume 23, Number 3, 2021, s. 459.

Çünkü bu savaş esnasında İran İslam Cumhuriyeti Dinî Rehberi Ayetullah Ali Hamaney, Bosna'da yaşanan gelişmeleri, Batı'nın İslam'a olan öfkesinin yansıması³⁸ olarak yorumlamış ve tüm Müslümanları, Bosnalı Müslümanlara destek vermeye davet etmiştir. Bunu takiben İran, bölgedeki savaşan gruplara silah yardımlarında bulunmuş³⁹ ve Tahran'ın Lübnan'daki vekili olarak nitelendirilen Hizbullah da Bosna'daki savaşa örtülü bir şekilde dahil olmuştur. Hizbullah'ın Bosna'da savaştığı yönündeki bilgi, örgütün genel sekreteri Hasan Nasrallah tarafından da doğrulanmış ve 2013 yılında Hizbullah lideri, Bosnalı Müslümanları savunmak için savaştıklarını “*Ey kardeşlerim! Biz en iyi yiğitlerimizle Bosna-Hersek'e gittik. Orada askeri bir garnizonumuz vardı... Muhtemelen bu konu hakkında bu açıklıkla ilk kez konuşuyorum. Savaştık ve şehitler takdim ettik. Kimi savunmak için? Bosna'daki Ehlisünnet Müslümanları savunmak için.*” sözleriyle dile getirmiştir.⁴⁰ Bu açıklama, İran'ın yalnızca söylemsel düzeyde değil; vekil unsurlar aracılığıyla eylem boyutunda da Bosnalı Müslümanları desteklediğini ortaya koymasından oldukça mühimdir.

Tahran'ın Bosnalı Müslümanlara olan desteğinin İran'a karşı belirli düzeyde de olsa bir sempati yarattığı ifade edilebilir. Örneğin Bosna'nın Eski Devlet Başkanı Aliya İzzetbegovic, İran'ın kendilerine desteğinden duydukları memnuniyeti, “*Şayet İran olmasaydı, ülkem haritada olmayacaktı.*”⁴¹ diyerek ortaya koymuştur. Tahmin edileceği üzere İran da bu durumu fırsata çevirmek istemiş ve Bosna Savaşı'nın ardından Balkanlardaki hedeflerine ulaşmayı amaçlayan stratejiler geliştirmeye yönelmiştir. Bu stratejiler çerçevesinde İran'ın Balkanlar politikasında ulaşmak istediği beş temel hedef bulunmaktadır.

İran'ın Balkanlar politikasındaki ilk ve öncelikli hedefi, Yugoslavya'nın ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Balkanlarda artan ABD ve Batı nüfuzunun sınırlandırılmasıdır. Çünkü Tahran yönetimi, bu bölgenin ilerleyen dönemlerde kendisine karşı kullanılacak bir üsse

³⁸ Hüseyin Bağcı, “Bosna-Hersek: Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı 7, 1994, s. 264.

³⁹ Matteo Puglise, “Iran in the Balkans”, *Intelligence and Investigations*, http://www.intelligence-and-investigations.com/media/uploads/53_Iran%20in%20the%20Balkans%20-%20Pugliese.pdf, s. 3.

⁴⁰ “Hizbullah'ın ve İran'ın Bosna'daki Bilinmeyen Savaşı”, *Tasnim News*, <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2017/07/07/1457293/hizbullah-%C4%B1n-ve-iran-%C4%B1n-bosna-daki-bilinmeyen-sava%C5%9F%C4%B1>, (07.07.2017).

⁴¹ Aynı yerde.

**İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ**

dönüşmesinden kaygı duymaktadır. Bu nedenle de İran, Balkanlarda etkili olmaya çalışmaktadır. Dahası bu hedef, İran'a Avrupa'nın güneydoğusunda; yani Batı'nın yakın çevresinde yer alan bir bölgede DMO ve Hizbullah gibi organizasyonların var olması imkânını da sunmaktadır.⁴² Dolayısıyla İran, DMO unsurlarının ve paramiliter yapıların Balkanlardaki varlığı vesilesiyle Avrupa'da daha kolay bir şekilde açık ve örtülü operasyon yapabilecek kapasiteye ulaşmak istemektedir. Ayrıca İran'ın bu süreçteki gayelerinden biri de İsrail'le hesaplaşabilmektir. Bu amaçla da Tahran, çeşitli dönemlerde Hizbullah gibi uzantıları aracılığıyla İsrail unsurlarına çeşitli saldırılar gerçekleştirebilmektedir. Örneğin 2012 yılında Bulgaristan'ın Burgaz kentinde İsraililerin de bulunduğu sivillere saldırı düzenlenmiştir. Bu olay esnasında altı kişi hayatını kaybetmiş ve saldırıyı Hizbullah'ın düzenlediği öne sürülmüştür.⁴³

İran'ın ikinci hedefi ise Balkan coğrafyasının İran muhalifleri için güvenli limana dönüşmesinin engellenmesidir. Zira İran'daki en köklü muhalif organizasyon olan ve rejim karşıtı faaliyetleriyle ön plana çıkan HMÖ'nün merkezi Arnavutluk'ta bulunmaktadır. Bu da İran'ın bölgeye olan ilgisini arttırmaktadır. Özellikle de Arnavutluk, Tahran tarafından terörle mücadele politikasının bir parçası olarak değerlendirilmektedir.⁴⁴

İran'ın Balkanlar politikasına yön veren etkenlerden biri de Türkiye faktörüdür. Çünkü Ankara, Osmanlı mirasına ait argümanları kullanarak Balkan coğrafyasında varlık göstermek istemektedir.⁴⁵ Bu da Tahran'ı endişelendirmektedir. Çünkü Türkiye'nin İslamiyet ile demokrasinin bir arada varlığını sürdürebildiği laik yapısı, yalnızca Balkan Müslümanlarına değil; Ortadoğu halklarına da örnek olabilir ve bir model olarak algılanabilir. Zira tıpkı Balkanlar gibi, Ortadoğu coğrafyasında da Osmanlı İmparatorluğu'nun izleri bulunmakta ve bir anlamda iki bölge de Türkiye'nin gönül coğrafyasında yer almaktadır. Dolayısıyla Ankara'nın Balkanlardaki Müslüman gruplar üzerindeki nüfuzunun artması, Türkiye'nin Ortadoğu

⁴² Erjada Progonati, "The Balkan Region As A New Target for the Iranian-Israeli Political Rivalry", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, İran Özel Sayısı, Cilt 1, Sayı 2, Ekim 2017, s. 200.

⁴³ Gordon N. Bardos, "Iran in the Balkans A History and a Forecast", *World Affairs*, Volume 175, Number 5, 2013, s. 59.

⁴⁴ Anne Khodabandeh, "Mojahedin Khalq (MEK) Terrorist Training Camp in Albania Impacts Whole Balkan Region", *Balkans Post*, <http://balkanspost.com/article/409/mek-regime-change-albania-training-terrorist-iran>, (08.01.2018)

⁴⁵ Orhan Battır ve Davut Ateş, "Türkiye Bölgesel Hegemonya Arayışında Mı?", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 29, 2013, s. 36.

halkları tarafından da rol model olarak algılanmasını sağlayabilir. Bu da İran'ın antiemperyalizm ve antisiyonizm vurgusu üzerinden Şii yayılcılığı aracılığıyla Ortadoğu'da elde ettiği kazanımları riske atabilir. Bu yüzden de İran'ın Balkanlardaki hedeflerinden biri de Türkiye'nin bölge politikasının sekteye uğratılmasıdır.

İran'ın Balkanlar siyasetini şekillendiren dördüncü hedef ise Suudi Arabistan tarafından desteklenen Selefileşmenin önlenmesidir. Bahse konu olan durum, İran'ın İslam Dünyası'nın liderliğine ilişkin iddiası bağlamında geleneksel rakibi olan Suudi Arabistan'dan Balkanlar üzerinden tehdit algılamasına sebebiyet verebilir.⁴⁶ Üstelik Tahran, Riyad'ın Balkan yarımadasında başarılı olması durumunda, bunun bir domino etkisi yaratarak Ortadoğu'da da kendisine karşı bir üstünlük elde edebileceğini düşünmektedir.

İran'ın Balkanlar politikasında ulaşmak istediği son hedef ise bölgedeki Müslümanların Şiileştirilmesi ve Şiiler tarafından taklit mercii olarak İran'ın Dinî Rehberi'nin kabul edilmesidir. Böylesi bir durumun oluşması, Tahran'ın Balkanlarda ciddi bir siyasi nüfuz elde etmesi anlamına gelecektir. Zaten İran, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Şiilerin İran İslam Cumhuriyeti Dinî Rehberi'ni taklit mercii olarak benimsemesini istemektedir. Böylece Tahran, Şii dünyasının siyasi ve dinî kıblesi olacağına inanmaktadır.

Yukarıda belirtilen hedeflerine ulaşmak isteyen İran'ın çeşitli yöntemlere başvurduğu görülmektedir. Bu kapsamda Tahran, ağırlıklı olarak yumuşak güç unsurlarına başvurursa da zaman zaman sert güç unsurlarından da yararlanmaktadır. İran, bölgedeki hedeflerine ulaşabilmek için yumuşak güç kullanımı kapsamında Takrib-i Mezahib (Mezhepler Arası Yakınlaştırma) siyaseti uygulamaktadır. Takrib-i Mezahib, "İslam Birliği" söylemi üzerinden İslam dininin farklı mezhepleri arasında yakınlaşma sağlanmasını öngörmekte ve bu birliktelikte Tahran'a özel bir statü atfetmektedir.

Yukarıda belirtildiği üzere Hizbullah liderinin Ehl-i Sünnet Müslümanlara yardım için Bosna'da savaştıklarını açıklaması da takrib-i mezahib politikasının bir parçası olarak yorumlanabilir. Ancak Tahran'ın takrib-i mezahib politikası, çok daha kapsamlı bir stratejik düşünceye sahiptir.

⁴⁶ Vuk Vuksanovic, "Balkans Risks Being Caught in Crossfire over Middle East", *Balkan Insight*, <https://balkaninsight.com/2020/01/24/balkans-risks-being-caught-in-crossfire-over-middle-east/>, (24.01.2020).

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

Bu siyasi düşünceyi hayata geçirmek maksadıyla Tahran yönetimi, Dünya Mezhepler Arası Yakınlaştırma Kurultayı kurmuştur. Kurultay, amacını İslam dininin Peygamberi olan Hz. Muhammed'i tanıtmak, İslamiyet'in kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in mesajlarını yaymak ve Müslümanlar arasındaki birlikteliği güçlendirmek şeklinde ifade etmektedir.⁴⁷

Özü itibarıyla Tahran, takrib-i mezahib politikası aracılığıyla Taliban, Müslüman Kardeşler ve Hamas gibi Sünni gruplarla yakınlaşıp; kendisini söz konusu gruplara İslam dünyasının lideri olarak kabul ettirmek istemektedir. Fakat Tahran yönetiminin söz konusu politika vesilesiyle temas kurduğu sufi-Bektaşî grupları, Şiileştirmeye yönelik girişimlerde bulunduğu da bilinmektedir. Örneğin Yemen'de Zeydiye itikadına mensup olan Husilerin, zaman içerisinde İran'ın vekil aktörüne dönüştüğü somut bir gerçekliktir. Benzer bir şekilde Nijerya Hizbullahı olarak da bilinen Nijerya İslami Hareketi'nin lideri olan Şeyh İbrahim Zakzaki'nin İhvan kökenli bir isim olduğu ve zamanla Şiileştiği bilinmektedir. Dolayısıyla İran, farklı mezheplere hoşgörülle yaklaştığını belirtse de takrib-i mezahib politikasının nihai aşaması, hedef grupların Şiileştirilmesidir. Nitekim Tahran yönetimi, Balkanlarda da benzer bir yaklaşımla hareket etmektedir. Bu kapsamda sufi tarikatların ve Bektaşî grupların İran'ın Şiileştirme siyasetinde kullandığı başlıca aktörler olduğu ve Tahran'ın bahsi geçen gruplarla çeşitli araçlar vesilesiyle temas kurduğu söylenebilir. Dahası İran, bölgede ücretsiz Kur'an-ı Kerim ve din kitapları dağıtmakta ve böylece bölge halkının İslamiyet'in Şii itikadını esas alan ve bu inanç içerisinde de Kum merkezli olarak İran'ın İslami yorumunu okuyucuya aktaran bir faaliyette bulunmaktadır.

İran'ın Balkanlardaki hedeflerine ulaşmak amacıyla başvurduğu yöntemlerden biri de Fars kültürünün tanıtılması, Farsçanın öğrenilmesini sağlayan dil kurslarının açılması ve Fars kültüründeki önemli şahsiyetlerin tanıtılmasıdır. Böylece İran, bölgede kendisine olan sempatiyi arttırmaya çalışmaktadır.

Bununla birlikte İran'ın Balkanlardaki hedeflerine ulaşabilmek için uyguladığı yöntemler, yumuşak güç kullanımıyla sınırlı değildir. Zira bölgede etkin olmak isteyen Tahran, DMO ve DMO destekli paramiliter yapılanmalar vesilesiyle, bilhassa Hizbullah vasıtasıyla örtülü ve açık istihbarat operasyonları gerçekleştirmektedir. Örneğin 2019 senesinin Ekim ayında

⁴⁷ "About ABWA", *Ahlulbayt*, <http://www.ahl-ul-bait.org/en.php/page,about.about>, (14.11.2018).

Tiran yönetimi, DMO tarafından desteklenen paramiliter bir şebekenin HMÖ unsurlarına yönelik saldırı hazırlığındayken yakalandığını duyurmuştur.⁴⁸

Yukarıda İran'ın Balkanlar politikasındaki hedefleri ve bu hedeflere ulaşmak amacıyla başvurduğu yöntemler ifade edilmiştir. Bu noktada söz konusu yöntemlerin uygulanması aşamasında Tahran'ın başvurduğu araçlara da değinmek gerekmektedir. İlk olarak İran'ın yumuşak güç kullanımında faydalandığı araçları ifade etmek gerekirse, İslami Kültür ve İlişkiler Teşkilatı'na (ICRO) bağlı olarak faaliyet gösteren ve İran İslam Cumhuriyeti büyükelçiliklerinde yer alan kültür ataşeliklerine dikkat çekilmelidir.⁴⁹ Çünkü Tahran, kültür ataşelikleri vesilesiyle Kur'an-ı Kerim ve Farsça kurslarını organize etmektedir. Bu noktada İran büyükelçiliklerinin Şiileştirme amacı güden faaliyetleri arasında niçin Farsça kurslarının yer aldığı ve Şirazi ve Firdevsi gibi Fars Edebiyatı'nın önemli isimlerini tanıtmaya odaklandığına da açıklık getirmektedir. Zira İran, Fars Edebiyatı'nın önemli isimlerini tanıtarak İran kültürüne olan sempatiyi arttırmaya çalışırken; Farsça kursları aracılığıyla hem etkisini genişletmek istemekte hem de dilin aynı zamanda toplumların düşünce biçimini yansıttığı gerçeğinden hareketle, dil kurslarını Şiiliğin öğrenilmesine hizmet edecek bir araç olarak değerlendirmektedir.

Ayrıca ICRO aracılığıyla İran'a sempati duyan bölge insanların turistik ziyaret amacıyla bu ülkeye gitmesi de sağlanmaktadır. Burada da İran'ın imajının güçlendirilmesine dönük bir çaba söz konusudur. Nitekim 2000'li yıllardan itibaren İran Yurtdışı Medreseler Teşkilatı (Sazman-e Madares-e Kharej az Keshvar) tarafından desteklenen Kuran Vakfı; Flladi Vakfı ve Rumi Vakfı gibi kuruluşlar üzerinden Balkanlar'daki etkisini genişletmiş ve bağlantılar oluşturmaya çalışmıştır.⁵⁰ İran'ın yumuşak gücüne hizmet eden bir diğer dış politika aracı da Uluslararası El-Mustafa Üniversitesi'dir. Bu üniversitenin temsilcilikleri vesilesiyle İran, kendi ideolojisini benimseterek dinî eğitim vermekte ve bir anlamda gönüllü

⁴⁸ "Albania Says It's Discovered An Iranian Paramilitary Network", *AP News*, <https://apnews.com/e785b07e18fb4648bf6a540b9ea6c1fe>, (23.10.2019).

⁴⁹ Javad Rad, "Iran's Cultural Diplomacy and Cultural Centers", *USC Central Public Diplomacy*, <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/iran%E2%80%99s-cultural-diplomacy-and-its-cultural-centers>, (02.09.2018).

⁵⁰ Dimitar Bechev ve Ahmet Erdi Öztürk, "Competing over Islam: Turkey, Saudi Arabia, and Iran in the Balkans", *The Middle East Institute*, <https://www.mei.edu/publications/competing-over-islam-turkey-saudi-arabia-and-iran-balkans>, (29.07.2022).

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

elçilerini yetiştirmeye çalışmaktadır. Nitekim üniversitenin 60'tan fazla ülkede faal olduğu ve yaklaşık 50.000 kişiye eğitim verdiği bilinmektedir.⁵¹

İran'ın bölgedeki kültür diplomasisinin başat hedefi durumunda olan Bektaşiler, kökenleri itibarıyla Şii olmamalarına rağmen Bektaşi tarikatları Şii sufizmine örnek teşkil edecek duruma gelmiştir. Bilhassa Bektaşi liderlerinden Baba Rexheb, Bektaşilik ile İran Şiiliğini ilişkilendiren çalışmalar yapmış, bu da Bektaşileri İran etkisine açık hale getirmiştir.⁵² İran'ın geçmişte Yemen'de Şii olmasına rağmen Caferiliğe kıyasla Sünniliğe daha yakın olan Yedi İmam anlayışına sahip olan Husileri Şiileştirerek Ensarullah adı altında vekil aktöre dönüştürdüğü ya da Nijerya'da İhvan kökenli olan Nijerya İslami Hareketi lideri Şeyh İbrahim Zakzaki'yi Şiileştirdiği düşünüldüğünde Balkanlarda da benzer neticeler elde etmeyi umduğu çıkarılabilir.

Tahran yönetimi, Balkanlardaki hedeflerine ulaşabilmek için Bektaşileri kullanmaya çalışmakta ve onlara ciddi yardımlar yapmaktadır. Bu yardımların yürütülmesinde İran büyükelçilikleri bünyesinde çalışan Saadi Vakfı mühim bir yere sahiptir. Kültür ve İslami İrşad Bakanlığı'na bağlı olan kurumun asıl amacı İslam rejimi ideolojisini yaygınlaştırmaktır.⁵³ Bu noktada dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus da Fars kimliğidir. Zira İran, Sufi grupları Şiileştirme faaliyetleri esnasında Farsçayı öne çıkarmakta ve Fars kimliğini İslam dininin başat savunucusu olarak tanıtmaktadır. Nitekim Balkanlarda aktif bir şekilde faaliyette bulunan Saadi Vakfı da Farsça öğreten bir kurum olarak bilinmektedir. Bu yüzden de söz konusu kurum, amacını "*Saadi Vakfı, nihai hedefini İran'ın dışında ya da içinde Farsça öğrenmek isteyen herkese; prestijli üniversitelerden küçük anaokullarına kadar tüm dünyada Fars dili ve edebiyatını öğretmekle bir şekilde uğraşan tüm birey ve kurumlara ana kaynak ve referans olmaktadır.*" sözleriyle özetlemiştir.⁵⁴

⁵¹ Shima Silavi, "Khamenei's Universities: Exporting Islamic Revolution Through Soft Power", *Al Arabiya*, <http://english.alarabiya.net/en/blog/2018/07/31/Khamenei-s-universities-Exporting-Islamic-Revolution-through-soft-power.html>, (31.07.2018).

⁵² Albert Doja, "A Political History of Bektashism in Albania", *Totalitarian Movements and Political Religions*, Cilt 7, Sayı 1, Mart 2006, s. 102.

⁵³ Dinmuhammed Ametbek, *İran Dış Politikasının Yumuşak Güç Aracı Olarak Vakıflar*, Ankara 2018, s. 97.

⁵⁴ "About Us", *Saadi Foundation*, <http://saadifoundation.ir/en/contents/about/History/History.html>, (08.11.2017).

Öte yandan İran'ın Halvetiler, Kadiriler, Melamiler, Mevleviler, Nakşibendiler ve Rifailer gibi tarikatlara ait olan dernek ve vakıfları ve söz konusu kurumların sahip olduğu mal ve mekânları korumaya çalıştığı ve bu gruplara maddi destek sağladığı düşünülmektedir. Bu kapsamda İran, Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı ülkelerdeki İslam topluluklarıyla yakın ilişkiler geliştirmeye çalışırken; Selefî akımların etkili olduğu yerlerde de daha çok özel vakıflar kurma ya da tarikatlarla iletişime geçme yoluna gitmektedir. Bu durum, Arnavutluk ve Bosna Hersek için de geçerlidir.

Tüm bunlara ek olarak İran'ın yumuşak gücünü öne çıkarırken kendi kültürünün önemli isimlerini tanıtmaya odaklandığı da ifade edilebilir. Bu bağlamda Tahran; Sadi Şirazi, Mevlana Celaleddin-i Rumi, Firdevsi ve İbn-i Sina gibi isimleri tanıtmaya odaklanan bir kamu diplomasisi uygulamaktadır. Bu çerçevede İran, bahsi geçen isimlerin adının verildiği konferanslar, sempozyumlar ve fuarlar düzenlemektedir.

Anlaşılabileceği üzere, İran'ın Balkanlardaki hedeflerine ulaşmak için uyguladığı yöntemler esnasında başvurduğu araçlar, yumuşak güç siyasetiyle sınırlı değildir. Zira Tahran, DMO'nun yurt dışındaki operasyonlarını yürüten Kudüs Gücü Komutanlığı aracılığıyla bölgede operasyonlar yürütmekte ve Hizbullah gibi örgütleri de hücre tipi yapılanmayla Balkanlara yerleştirmektedir.⁵⁵ Bu noktada İran'ın Balkanlarda aktif olduğu Bosna-Hersek ve Arnavutluk'taki faaliyetlerinin incelenerek mercek altına alınması konuyu daha anlaşılabilir kılacaktır.

2. İran'ın Balkanlardaki Faaliyetleri

Makalenin bu bölümünde İran'ın Balkan ülkelerine ilişkin yaklaşımında ön plana çıkan Bosna-Hersek ve Arnavutluk'taki faaliyetlerine odaklanılmaktadır. Bu kapsamda İran'ın ilgili ülkelere yönelik politikasından bahsedilirken; önce hükümetlerle olan diplomatik temaslarına değinilmekte, sonra da halklara yönelik uyguladığı kamu diplomasisi faaliyetleri ele alınmaktadır.

2.1. İran'ın Bosna-Hersek'teki Faaliyetleri

Yukarıda belirtildiği gibi, tarihî anlamda İran'ın Bosna-Hersek'le olan olumlu münasebetleri, Bosna Savaşı'na uzanmaktadır. Bu dönemde İran,

⁵⁵ Aynı görüşme.

**İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ**

Bosna'ya silah, para ve asker göndermiştir. Ancak Körfez ülkeleri de Bosna'ya maddi yardım göndermiş ve söz konusu ülkelerden birçok mücahit, Boşnakların yanında savaşmaya gitmiştir. Bununa da etkisiyle 1995 yılında imzalanan Dayton Anlaşması'yla İran, nüfuz kaybına uğramış; ancak bölgedeki küçük de olsa var olan Şii nüfus sayesinde tamamıyla silinmemiştir.⁵⁶ Bu süreçte İran'ın bölgede gösterdiği faaliyetler ABD'nin gündemini işgal etmiş ve İran merkezli unsurların tehdit oluşturduğu yazılmıştır.⁵⁷ Hatta bu dönemde ABD'nin İran'a yönelik yaptırımları ve Birleşmiş Milletler'in (BM) Yugoslavya'ya dönük silah ambargosuna rağmen İran'ın Hırvatistan üzerinden Bosna'ya silah sevkiyatı gerçekleştirdiği gerekçesiyle soruşturma başlatılmıştı.⁵⁸

Dayton Anlaşması sonrasında ABD'nin baskısıyla etkisi azaltılmaya çalışılan İran, çeşitli kurumlara ve yapılara nüfuz etmiş durumdaydı. Hatta Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı'nın (CIA) sızdırılan bir raporuna dayandırılan iddiaya göre İzzetbegoviç, İran'dan maddi destek almış ve 1996 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimleri sırasında Bosna-Hersek'in İran Büyükelçisi tarafından desteklenmiştir.⁵⁹ Bu nedenle ABD'nin baskılarının sonuç verdiğini söylemek zordur. Bosna-Hersek'in bağımsız bir devlet olarak uluslararası politika sahnesindeki yerini almasından sonra da İran'la arasında ekonomik, siyasi, askerî ve kültürel anlamda önemli temaslar gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki ilişkilerin ağırlıklı olarak İran'ın takrib-i mezahib politikası çerçevesinde yürütüldüğü söylenebilir. Çünkü İran, her ne kadar Şii kimliğe sahip olsa da Sünni kimliği bulunan Bosnalı Müslümanlarla iyi ilişkiler kurabilmektedir.

Bununla birlikte İran'ın Bosna-Hersek politikasında ülkede artan Selefileşmenin de iki devlet arasında yakınlaştırıcı bir etken olduğu görülmektedir. Çünkü 2016 senesinin Ekim ayında dönemin Bosna-Hersek Devlet Başkanı Bekir İzzetbegovic, Tahran'ı ziyaret etmiş ve önceki İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'yle yaptığı görüşmede

⁵⁶ Koppa, *a.g.m.*, s. 257.

⁵⁷ Elaine Sciolino, "What's Iran Doing In Bosnia, Anyway?", *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/1995/12/10/weekinreview/the-world-what-s-iran-doing-in-bosnia-anyway.html>, (29.07.2022).

⁵⁸ Soruşturma raporu için bkz. *Investigation into Iranian arms shipments to Bosnia*, Report of the Permanent Select Committee on Intelligence, House of Representatives, together with minority and additional views, U.S. Government Printing Office, Washington, 1998, <https://www.congress.gov/105/crpt/hrpt804/CRPT-105hrpt804.pdf>, (29.07.2022).

⁵⁹ Bardos, *a.g.m.*, s. 63.

Selefileşmenin yarattığı tehdide değinen “*Radikalizm, inancımızı tehlikeye atıyor... Bosnalı Müslümanlar ve İranlılar inancımızı doğru ışıktta göstermek için çalışacaklar. İslam barış, uzlaşma ve ışıktır.*” açıklamasında bulunmuştur.⁶⁰

İzzetbegovic'in açıklaması, Tahran'ın Balkanlar politikasında Selefileşmenin önlenmesi hedefinin kritik bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak İran, Bosnalı Müslümanların Türkiye'ye olan sempatisini de kırarak bu ülke insanlarının Humeynicilik olarak tanımlanabilecek ideolojiye yönelmesi için çaba harcamaktadır. Bahse konu olan çaba kapsamında İran'ın vakıflar aracılığıyla faaliyetlerde bulunarak yumuşak gücünü arttırmaya odaklandığı görülmektedir. Nitekim İran'ın Bosna'daki yumuşak gücüne hizmet eden başlıca kurumlar İbn-i Sina Araştırma Enstitüsü ve Molla Sadra Vakfi'dir.

İncelendiğinde görülmektedir ki; Bosna-Hersek'in başkenti Saraybosna'da 1996 yılında kurulan İbn-i Sina Araştırma Enstitüsü, iki ülke arasındaki bilimsel ve kültürel ilişkileri geliştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmakta ve bu amaç doğrultusunda İran'ı ve ideolojisini tanıtan eserler yayımlamaktadır.⁶¹ Benzer bir şekilde Molla Sadra Vakfi da Saraybosna merkezli bir Şii kuruluşu olarak İran Şiiliğini tanıtmaya hizmet etmektedir.⁶² Bu süreçte İran'ın benzer kurumlar üzerinden mezhepsel amaçlarla kültürel ve sosyal hayata yönelmesinin ana nedeni, Batılıların Bosnalı yetkililerden İranlı danışmanların ve güvenlik görevlilerin sınır dışı edilmesini talep etmesidir. Söz konusu kurumların ana faaliyetlerinden biri Boşnakça/Hırvatça/Sırpça olacak şekilde Ayetullah Humeyni ve Ayetullah Ali Hamaney'in de eserlerinin bulunduğu akademik ve popüler kitapları çevirmek ve yayınlamaktır. Yürütülen faaliyetler neticesinde İbn-i Sina Araştırma Enstitüsü, Saraybosna Üniversitesi'ndeki İslami Araştırmalar Fakültesi'yle ilişkilerini güçlendirmiştir.⁶³

⁶⁰ Eleanor Rose, “Bosnia and Iran Wow Joint Struggle Against Extremists”, *Balkan Insight*, <https://balkaninsight.com/2016/10/26/bosnia-and-iran-to-cooperate-on-terrorism-10-25-2016/>, (26.10.2019).

⁶¹ “About Us”, *Ibn Sina Research İnstitüte Sarajevo*, <https://www.ibn-sina.net/index.php/en/about-us>, (27.01.2020).

⁶² “Mulla Sadra Foundation”, *World Council of Shia's Center*, <https://wocoshiac.org/en/shia-centers-en/europe-en-c/bosnia-en-center1-en>, (24.01.2020).

⁶³ Bechev-Öztürk, *a.g.m.*

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI: BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

İran'ın Bosna'daki yumuşak gücüne hizmet eden bir kuruluş da Uluslararası El-Mustafa Üniversitesi'nin Saraybosna şubesi olan Fars-Boşnak Koleji'dir.⁶⁴ Bu kolej vasıtasıyla İran, Bosnalı Müslümanlara Şiiliği tanıtmakta ve onları eğitim ve turizm gibi amaçlarla İran'a götürerek dini eğitim vermektedir. Buna ek olarak İran'ın Saraybosna'daki büyükelçiliği bünyesinde yer alan Kültür Ataşeliği'ni kullanarak Farsça kursları açtığı da bilinmektedir.

İran'ın Bosna'da yalnızca yumuşak güç kullanmadığı ve istihbarat operasyonları gerçekleştirdiği de görülmektedir. Örneğin İran, 1990'lı yıllardan beri Demokratik Eylem Partisi'yle (SDA) çeşitli ilişkiler geliştirmiştir. Tahran yönetiminin bu partiye para ve silah yardımlarında bulunduğu ve bunun da İran'ın Bosna'da casusluk ağı oluşturabilmesinin önünü açtığı iddia edilmektedir.⁶⁵ Zira Tahran'ın SDA'yla olan yakınlığı, İran istihbaratına Bosna'da bir nebze de olsa hareket kabiliyeti sunmuştur. Her ne kadar İran'ın Balkanlardaki operasyon kabiliyeti günümüzde de devam etse de Batılı devletlerin Saraybosna yönetimine yaptığı baskı, zaman zaman Tahran'ın aleyhine gelişmeler yaşanmasına da neden olabilmektedir. Zira 2014 yılında Saraybosna, İranlı iki diplomatı İstihbarat Bakanlığı (MOIS) bağlantısı nedeniyle sınır dışı etmiştir.⁶⁶ Ayrıca Batılı devletlerin İran'a uyguladığı yaptırımların da Saraybosna-Tahran ilişkilerini zayıflatığı görülebilmektedir. Ancak Batı'nın baskısına rağmen iki ülke arasında karşılıklı güven hissinin yer aldığı sağlıklı bir ilişkinin bulunduğu ifade edilebilir.

2.2. İran'ın Arnavutluk'taki Faaliyetleri

Yugoslavya'nın dağılmasından sonra bölgede oluşan güç boşluğu ve belirsizlik, İran için nüfuz oluşturma noktasında önemli bir imkân yaratmıştır. Ayrıca Arnavutluk'un çok kültürlü ve hoşgörülü yapısı, İran için önemli bir avantaj sunmaktaydı. Bu dönemde DMO, MOIS ve ICRO üzerinden bölgede faaliyetler yürütmeye başlamıştır. Arnavutluk yönetiminin DMO'ya ya da İran istihbaratının faaliyet yürütmesine izin vermeyeceği bilindiği için Tahran yönetimi, çeşitli kültürel örgütler oluşturmuştur. Arnavutluk'taki Bektaşî

⁶⁴ Jordan Steckler, *Iran's Ideological Expansion*, United Against Nuclear Iran, Washington 2018, s. 72.

⁶⁵ "Uncovering Iran's Espionage-Terror Apparatus in the Balkans", *The XX Committee*, <https://20committee.com/2012/11/04/uncovering-irans-espionage-terror-apparatus-in-the-balkans/>, (04.11.2012).

⁶⁶ Steckler, *a.g.e.*, s. 73.

toplulukları, İran'dan kendilerine para teklif edildiğini; ancak radikallik yanlılarının bu teklifini kabul etmediklerini açıklarken ülkenin eski Cumhurbaşkanı Sali Berisha'nın İran'ı eleştiren açıklamalar yaptığı bilinmektedir.⁶⁷

Bu çerçevede İran'ın nüfuz oluşturma politikasının bütün Balkanlar'da başarılı bir şekilde ilerlediğini söylemek zordur. Zira Arnavutluk, İran gibi bir aktörün yerine ABD ve AB'yle yakın ilişkiler kurmak istemektedir. Yine de Arnavutluk, İran'ın Balkanlardaki faaliyetleri bakımından en sık gündeme gelen ülke konumundadır. Çünkü bu ülke, İran'da rejim karşıtı mücadelenin en organize örgütü olarak bilinen ve Tahran tarafından terör örgütü olarak tanımlanan HMÖ'ye ev sahipliği yapmaktadır.⁶⁸ Bu da Tahran-Tiran ilişkilerinde çeşitli gerginliklere sebep olmakta ve İran güvenlik servislerinin gizli faaliyetlerinin hedefi haline getirmektedir. Zira Tiran yönetiminin genel yaklaşımı, HMÖ'yü destekler niteliktedir. Buna karşılık İran'ın Arnavutluk'taki büyükelçiliği bir süre sonra Avrupa'daki en fazla personele sahip olanlardan biri haline gelmiş ve Tahran yönetimi, söz konusu ülkedeki istihbarat varlığını ve operasyonlarını önemli ölçüde arttırmıştır.⁶⁹ Bu durum ise Arnavutluk'u çok aktörlü bir rekabetin sahası haline getirmiştir.⁷⁰ Örneğin HMÖ tarafından 2018 yılında Fransa'nın başkenti Paris'te düzenlenen "Büyük Buluşma" başlıklı etkinliğe Arnavutluk Eski Başbakanı Pandeli Majko katılmış ve yaptığı konuşma esnasında "*Sevgili dostlar, Arnavutluk'ta sizin dilinizi konuşmuyoruz. Ancak umuyorum*

⁶⁷ Progonati, "Iran's Silent Revolution in Balkans", s. 187-188.

⁶⁸ Esasen Halkın Mücahitleri Örgütü, İran İslam Devrimi sırasında İslam Devrimi'ni yapan kadrolarla işbirliği yapmış; fakat daha sonra gücün paylaşımı noktasında yaşanan anlaşmazlıkların ardından ülkede yaşanan çatışmaların akabinde İran'dan ayrılarak Irak'a geçmiştir. İran-İrak Savaşı esnasında dönemin Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin tarafından bu grup kullanılmıştır. ABD'nin Irak'ı işgaline kadar geçen süreçte Batı tarafından terör örgütü olarak nitelendirilen örgüt, Irak'ta Eşref Kampı, Enzali Kampı, Fazel Kampı, Habip Kampı ve Humayun Kampı'nda faaliyet göstermiştir. ABD'nin düzenlediği operasyonların ardından ise örgüt, ABD'yle anlaşmış, pek çok Batılı aktörce terör örgütü olarak tanımlanan örgütler listesinden çıkarılmış ve İran'a karşı kullanılan bir vekil aktöre dönüşmüş ve Arnavutluk'a yerleştirilmiştir. Halihazırda Arnavutluk, HMÖ üyeleri açısından güvenli liman konumundadır. Bu nedenle de İran'ın Arnavutluk politikasında HMÖ'nün etkisinin kırılması gayesi bulunmaktadır. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Koç, *Halkın Mücahitleri Örgütü*, İram Rapor, Ağustos 2019, s. 40.

⁶⁹ Shaul Shay, "Albania and the Iranian Terror Threat", *Security Science Journal*, Number 1, 2020, s. 37-38.

⁷⁰ Bechev-Öztürk, *a.g.m.*

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

ki her birinizi çok iyi anlıyoruz. Kalplerin dili işte bu... .. Arnavutluk'un size ilişkin seçimi de bundan kaynaklanıyordu.” demiştir.⁷¹

Majko'nun yukarıdaki açıklaması, Tiran yönetiminin HMÖ'ye olan yaklaşımını gözler önüne sermektedir. Bu tutum karşısında Tahran ise DMO tarafından organize edilen paramiliter gruplar aracılığıyla bahsi geçen ülkede istihbarat operasyonları gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu operasyonlar ise iki ülkenin diplomatik düzeyde karşı karşıya gelmesine sebebiyet vermektedir. Örneğin 2018 yılının Aralık ayında Arnavutluk Dışişleri Bakanlığı, HMÖ'ye yönelik suikast hazırlığına dahil olduğu iddia edilen İran İslam Cumhuriyeti Arnavutluk Büyükelçisi'ni istenmeyen adam ilan ederek sınır dışı etmiştir.⁷² Bu olay esnasında İran Dışişleri Bakanlığı ise dönemin Bakanlık Sözcüsü Berham Kasımi tarafından yapılan açıklamayla, İran'a yöneltilen suçlamaları reddederek Arnavutluk'u İsrail ve ABD tarafından üretilen yalanlara ortak olmakla itham etmiştir.⁷³

İran'ın Arnavutluk'ta istihbarat operasyonları gerçekleştirdiğini gösteren bir diğer gelişme de 2019 yılının Ekim ayında yaşanmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere, bahsi geçen tarihte Tiran yönetimi, HMÖ'ye saldırı hazırlığında bulunan bir suç şebekesinin çökertildiğini açıklamıştır. Ayrıca Tiran, bu şebekenin Tahran'la bağlantılı olduğunu ve benzer bir şekilde Türkiye'deki suç örgütleriyle de ilişkilerinin bulunduğunu öne sürmüştür.⁷⁴ Meselenin Türkiye boyutuna dair bu iddia, İran'ın bölge politikasındaki hedeflerinden birinin de Türkiye'nin Balkanlar siyasetinin başarısızlığa uğratılması olduğu yönündeki tespiti doğrulamaktadır.

İran'ın Arnavutluk'taki istihbarat operasyonları kapsamında iki ülke arasında yaşanan son gerginlik ise 2020 yılının Ocak ayında vuku bulmuştur. Nitekim Arnavutluk'ta görev yapan İranlı diplomatlar Muhammed Ali Arz

⁷¹ Pandeli Majko, “Former Prime Minister of Albania-Free Iran 2018”, *Mojahedin*, <https://english.mojahedin.org/i/pandeli-majko-former-prime-minister-albania-free-iran-2018>, (24.01.2020).

⁷² “Arnavutluk İran Büyükelçisi'ni Sınır Dışı Etti”, *Şarkül Avsat*, <https://aawsat.com/turkish/home/article/1514091/arnavutluk-iran-b%C3%BCy%C3%BCkel%C3%A7isi%E2%80%99ni-s%C4%B1n%C4%B1r-d%C4%B1%C5%9F%C4%B1-etti>, (21.12.2018).

⁷³ “Iran Protests Albania's Expulsion of Diplomats, but Can't Reciprocate”, *IFP News*, <https://ifpnews.com/albania-has-no-embassy-in-iran-foreign-ministry>, (22.12.2018).

⁷⁴ “Albania Says It's Discovered an Iranian Paramilitary Network”, *Iran Watch*, <https://www.iranwatch.org/news-brief/albania-says-its-discovered-iranian-paramilitary-network>, (23.10.2019).

Peimanemati ve Seyed Ahmad Hosseini Alast, İran İstihbarat Teşkilatı MOIS'in operasyon biriminin bir üyesi oldukları iddiasıyla sınır dışı edilmişlerdir. Tiran yönetimi, bu iki İranlı yetkiliyi ülkenin ulusal güvenliğine zarar vermek ve terör gruplarıyla ilişki içerisinde olmakla suçlamıştır.⁷⁵

Kısacası İran'ın Arnavutluk politikasına ilişkin başlıca beklentisi, bu ülkenin rejim muhalifleri açısından güvenli bir liman haline gelmesinin önlenmesidir. Bu kapsamda İran'ın HMÖ'yü hedef alarak Arnavutluk topraklarında çeşitli operasyonlar yapmak istemesi ise Tahran ile Tiran'ı karşı karşıya getirmektedir. Bu da iki ülke arasında diplomatik krizler yaşanmasına neden olmaktadır. Ancak İran'ın Arnavutluk'taki faaliyetleri istihbarat organizasyonlarıyla sınırlı değildir. Zira Tahran, bu ülkede Şiiliği yaygınlaştırmak ve böylece kendisine olan sempatiyi arttırmak istemekte buna yönelik çeşitli adımlar atmaktadır.

İran'ın Arnavutluk'taki mezhep temelli faaliyetlerinin bir parçasını Şiiliği tanıtan kitapların yayınlanması teşkil etmektedir. Örneğin İran, Arnavutluk'taki Bektaşilere, İran Şiiliğini kabul ettirmek amacıyla "Arkan Nameh" isimli bir kitabı yayımlamıştır. Hz. Muhammed, onun kızı olan Hz. Zehra ve on iki imamı tanıtan kitap, 2.000 adet basılarak bölgede dağıtılmıştır.⁷⁶

Tahran yönetiminin Şiileştirme faaliyetlerinde odaklandığı en mühim konu İran merkezli İslam ve Şiilik anlayışının benimsetilmesidir. Yani İran, Şii-İslam Dünyası içerisinde ayrıcalıklı bir konuma ulaşmaya çalışmaktadır. Bu kapsamda İran'ın kendi kültürünü tanıtan kurumlar aracılığıyla faaliyetler yürüttüğü görülmektedir. Arnavutluk'ta da İran kültürünün tanıtılması amacıyla Didban Enstitüsü ve Nejat Derneği gibi kuruluşlar aktif çalışmalar yürütmektedir.⁷⁷ Tüm bu faaliyetler ise İran'ın Balkanlar politikasında Arnavutluk'a özel önem atfettiğini gözler önüne sermektedir.

⁷⁵ Keida Kostreci, "Albania Expels Iranian Diplomats Amid Worsening Relations", *Voice of America*, <https://www.voanews.com/middle-east/voa-news-iran/albania-expels-iranian-diplomats-amid-worsening-relations>, (15.01.2020).

⁷⁶ "Iran Releases Book on Bektashi Order in Albania", *Ibna*, <http://www.ibna.ir/en/doc/naghli/181544/iran-releases-book-on-bektashi-order-in-albania>, (30.09.2013).

⁷⁷ ANKASAM İran Uzmanı Cenk Tamer ile Ankara'da yapılan mülakat, (25.01.2020).

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

Sonuç

Doğu Akdeniz, Yakın Doğu ve Avrupa'ya olan yakınlığı nedeniyle Asya'dan Avrupa'ya açılan bir kapı olma niteliğini barındıran Balkan yarımadası, ABD başta olmak üzere Batılı devletler tarafından Rusya'ya yönelik kuşatma projesinin bir parçası olarak yorumlanmakta ve bu nedenle geniş Karadeniz jeopolitiği kapsamında değerlendirilmektedir. Buna ek olarak Balkan yarımadasında tarihi bağları nedeniyle Türkiye'nin ve Selefilik üzerinden Suudi Arabistan'ın da nüfuz elde etmek istediği görülmektedir. Bu makalenin inceleme alanı olan İran ise bahsi geçen aktörlerin bölgedeki nüfuzunun artmasından kaygılanmaktadır. Dahası İran, Balkanların rejim karşıtlarının sığındığı güvenli bir limana dönüşmesi ihtimalinden de endişe duymaktadır. Bu nedenle de Tahran, dış politikasında Balkanlara özel önem vermektedir.

İran, Balkanlar politikasını resmî düzeyde ilgili devletlerle tesis ettiği pragmatik ilişkiler çerçevesinde ekonomi üzerinden şekillendirirken; arka planda vakıflar ve Müslüman gruplara yapılan ekonomik yardımlar aracılığıyla halklara yönelik kamu diplomasisi aracılığıyla yürütmektedir. Buna ek olarak İran, ilgili ülkelerdeki büyükelçiliklerinde yer alan kültür ataşelikleri aracılığıyla Farsça kursları açmakta, İran kültürünü tanıtan fuarlar düzenlemekte ve Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere Kum merkezli Şii'lik yorumunu içeren çeşitli dinî kitapların yayınlanarak dağıtılmasını gerçekleştirmektedir. Öte yandan Tahran, bölge ülkelerinde DMO'ya bağlı paramiliter yapıları da etkin bir şekilde kullanmaktadır. Ayrıca kamu diplomasisi faaliyetlerinin merkezinde bulunan İran yanlısı vakıfların yöneticilerinin de MOIS bağlantılı isimler olduğu görülmekte ve bu da İran'ın kendi gizli ajandasını hayata geçirmek için tüm imkânlarını seferber ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla Tahran'ın Balkanlar politikasını Şii yayılcılığı üzerine kurguladığı ifade edilebilir.

Şii yayılcılığı aracılığıyla Balkanlardaki Sufi-Bektaşî gruplar başta olmak üzere çeşitli Müslüman tarikatlarını Şiileştirmek isteyen İran, nihai aşamada bölge Müslümanlarının dinen Kum merkezli İran Şii'liğini benimsemelerini ve siyaseten İran İslam Cumhuriyeti'nin Dinî Rehberi'ne bağlılık hissetmelerini arzulamaktadır. Böylece İran, demografik anlamda güçlü olduğunu gördüğü ülkelerde Şii'leri iktidara getirmeyi; bunun uygun olmadığı devletlerle olan ilişkilerinde ise Şii kimliğe mensup grupları bir baskı unsuru olarak kullanmayı amaçlamaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse

İran, kendisini Şii-İslam Dünyası'nın merkez ülkesi olarak konumlandırmaya çalışmaktadır.

Sonuç olarak İran'ın Balkanlar politikası, ABD, Batılı devletler, Körfez ülkeleri ve Türkiye'nin bölgede nüfuz elde etmesini önleme ve HMÖ'nün faaliyetlerini sınırlandırma hedefleri doğrultusunda şekillenmekte ve Tahran, Şiilik aracılığıyla bölgedeki Müslüman gruplarla temasta bulunarak kendi nüfuzunu geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda ICRO, Uluslararası El-Mustafa Üniversitesi, Şii vakıflar, DMO ve paramiliter unsurlar İran'ın Balkanlar politikasında başvurduğu en mühim araçlar olarak dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

AHMADIAN, Hassan, "Iran and the New Geopolitics of the Middle East: In Search of Equilibrium", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Volume 23, Number 3, 2021, ss. 458-472.

AMETBEK, Dinmuhammed, *İran Dış Politikasının Yumuşak Güç Aracı Olarak Vakıflar*, Ankara 2018.

ANKASAM İran Uzmanı Cenk Tamer ile Ankara'da yapılan mülakat, 25.01.2020.

BAĞCI, Hüseyin, "Bosna-Hersek: Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı 7, 1994, ss. 257-279.

BARDOS, Gordon N., "Iran in the Balkans A History and a Forecast", *World Affairs*, Vol. 175, No. 5, 2013, ss. 59-66.

BAŞARAN, Doğan, "Pax-Americana Kavramı ve Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Balkanlar Politikasının Dönüşümü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Bahar 2018, ss. 37-52.

BATTIR, Orhan ve Davut Ateş, "Türkiye Bölgesel Hegemonya Arayışında Mı?", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 29, 2013, ss. 31-44.

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

ÇEÇEN, Anıl, “Küreselleşme Sürecinde Balkanlar”, *Anka Strateji Dergisi*, Sayı 12, Mart-Nisan 2019, ss. 5.

ÇELİK, Kadir Ertaç, “İslam Devrimi Sonrası İran’da Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir Bakış”, *Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, ss. 251-274.

DAVUTOĞLU, Ahmet, *Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2015.

DOJA, Albert, “A Political History of Bektashism in Albania”, *Totalitarian Movements and Political Religions*, Cilt 7, Sayı 1, Mart 2006, ss. 83-107.

ERMAĞAN, İsmail ve Gökhan Satıcı, “Uluslararası Siyasette Kosova’nın Bağımsızlığına Dair Temel Meseleler ve Türkiye’nin Genel Balkanlar Politikası”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 21, Sayı 3, 2012, ss. 371-390.

EROL, Mehmet Seyfettin ve Emre Ozan, “Türk Dış Politikasında Süreklilik unsuru Olarak Siyasal Rejim”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 8, Yaz 2011, ss. 13-38.

GUINS, George C., “The Politics of ‘Pan-Slavism’”, *American Journal of Economics and Sociology*, Volume 8, No. 2, January 1949, ss. 125-132.

GHORBANPOUR DELAVAR, Mohammad ve Seyyed Abul Hasan Navvab, “Islamic Culture in the Balkans (Emphasizing Alawites’ Rol in the Development of the Balkans)”, *Kom*, vol. IX (3), 2020, ss. 49-64.

İNALCIK, Halil, “Türkler ve Balkanlar”, *Balkanlarda İslam: Miadi Dolmayan Umut*, (ed.) Muhammet Savaş Kafkasyalı, TİKA İnceleme Araştırma Dizisi Yayın No:19, Ankara 2016, ss. 9-32.

KARATAY, Osman ve Bilgehan Atsız Gökdağ, *Balkanlar El Kitabı*, Cilt 1 Tarih, Karam Yayınları, Ankara 2006.

KOÇ, Mehmet, *Halkın Mücahitleri Örgütü*, İram Rapor, Ağustos 2019.

KOPPA, Maria Eleni, “Turkey, Gulf States and Iran in the Western Balkans: more than the Islamic factor?”, *Journal of Contemporary European Studies*, Volume 29, Number 2, 2021, ss. 251-263.

PROGONATI, Erjada “Iran’s Silent Revolution in Balkans”, *Journal of Security Strategy and Political Studies*, Vol 1, Issue 1, 2016, ss. 177-192.

_____, “The Balkan Region As A New Target for the Iranian-Israeli Political Rivalry”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, İran Özel Sayısı, Cilt 1, Sayı 2, Ekim 2017, ss. 199-219.

ROUCEK, Joseph S., “The Geopolitics of the Balkans”, *The American Journal of Economics and Sociology*, Volume 5, No. 3, April 1946, ss. 365-377.

SHAY, Shaul, “Albania and the Iranian Terror Threat”, *Security Science Journal*, No. 1, 2020, ss. 35-44.

ŞAHİN, Mehmet, “İran Dış Politikasının Dini Retoriği”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt 2, Sayı 2, 2008, ss. 9-20.

TAFLIOĞLU, Serkan, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı “Velayet-i Fakih””, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 68, Sayı 3, 2013, ss. 95-112.

TÜYSÜZOĞLU, Göktürk, *İran’ın Artan Bölgesel Etkinliği ve Yaşanan Krizler Özelindeki Uygulamaları*, ANKASAM Analiz, No. 3, Eylül 2017.

WALTZ, Kenneth N., “Structural Realism After the Cold War”, *International Security*, Volume 25, No. 1, 2000, ss. 5-41.

_____, “Uluslararası Politikanın Değişen Yapısı”, *Uluslararası İlişkiler*, Volume 5, No. 17, 2008, ss. 2-44.

_____, “Collective Identity Formation and the International State”, *American Political Science Review*, Volume 88, No. 2, 1994, ss. 384-396.

İnternet Kaynakları

“About ABWA”, *Ahlulbayt*, <http://www.ahl-ul-bait.org/en.php/page,about.about>, (14.11.2018).

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

“About Us”, *Ibn Sina Research Institute Sarajevo*, <https://www.ibn-sina.net/index.php/en/about-us> , (27.01.2020).

“About Us”, *Saadi Foundation*, <http://saadifoundation.ir/en/contents/about/History/History.html>, (08.11.2017).

“Albania Says It’s Discovered An Iranian Paramilitary Network”, *AP News*, <https://apnews.com/e785b07e18fb4648bf6a540b9ea6c1fe>, (23.10.2019).

“Albania Says It’s Discovered an Iranian Paramilitary Network”, *Iran Watch*, <https://www.iranwatch.org/news-brief/albania-says-its-discovered-iranian-paramilitary-network>, (23.10.2019).

“Arnavutluk İran Büyükelçisi’ni Sınır Dışı Etti”, *Şarkül Avsat*, <https://aawsat.com/turkish/home/article/1514091/arnavutluk-iran-b%C3%BCy%C3%BCkel%C3%A7isi%E2%80%99ni-s%C4%B1n%C4%B1r-d%C4%B1nC5%9F%C4%B1-etti>, (21.12.2018).

“Hizbullah’ın ve İran’ın Bosna’daki Bilinmeyen Savaşı”, *Tasnim News*, <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2017/07/07/1457293/hizbullah-%C4%B1n-ve-iran-%C4%B1n-bosna-daki-bilinmeyen-sava%C5%9F%C4%B1>, (07.07.2017).

Investigation into Iranian arms shipments to Bosnia, Report of the Permanent Select Committee on Intelligence, House of Representatives, together with minority and additional views, U.S. Government Printing Office, Washington, 1998, <https://www.congress.gov/105/crpt/hrpt804/CRPT-105hrpt804.pdf>, (29.07.2022).

“Iran Protests Albania’s Expulsion of Diplomats, but Can’t Reciprocate”, *IFP News*, <https://ifpnews.com/albania-has-no-embassy-in-iran-foreign-ministry>, (22.12.2018).

“Iran Releases Book on Bektashi Order in Albania”, *Ibna*, <http://www.ibna.ir/en/doc/naghli/181544/iran-releases-book-on-bektashi-order-in-albania>, (30.09.2013).

“Mulla Sadra Foundation”, *World Council of Shia’s Center*, <https://wocoshia.org/en/shia-centers-en/europe-en-c/bosnia-en/center1-en>, (24.01.2020).

“Pandeli Majko, Former Prime Minister of Albania-Free Iran 2018”, *Mojahedin*, <https://english.mojahedin.org/i/pandeli-majko-former-prime-minister-albania-free-iran-2018>, (24.01.2020).

“Uncovering Iran’s Espionage-Terror Apparatus in the Balkans”, *The XX Committee*, <https://20committee.com/2012/11/04/uncovering-irans-espionage-terror-apparatus-in-the-balkans/>, (04.11.2012).

BECHEV, Dimitar ve Ahmet Erdi Öztürk, “Competing over Islam: Turkey, Saudi Arabia, and Iran in the Balkans”, *The Middle East Institute*, <https://www.mei.edu/publications/competing-over-islam-turkey-saudi-arabia-and-iran-balkans>, (29.07.2022).

BUGAJSKI, Januzs, “Moskow’s Balkan Partition Strategy”, *CEPA*, <https://www.cepa.org/moscows-balkan-partition-strategy>, (25.02.2019).

GEORGIEVSKI, Boris, “Could Balkan Nations Become the New Hotbeds of Islamist Extremism?”, *Deutsche Welle*, <https://www.dw.com/en/could-balkan-nations-become-the-new-hotbeds-of-islamist-extremism/a-39045256>, (30.05.2017).

KARPAT, Kemal, “Balkanlar”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/balkanlar>, (17.01.2020).

KHODABANDEH, Anne, “Mojahedin Khalq (MEK) Terrorist Training Camp in Albania Impacts Whole Balkan Region”, *Balkans Post*, <http://balkanspost.com/article/409/mek-regime-change-albania-training-terrorist-iran>, (08.01.2018).

KOSTRECI, Keida, “Albania Expels Iranian Diplomats Amid Worsening Relations”, *Voice of America*, <https://www.voanews.com/middle-east/voa-news-iran/albania-expels-iranian-diplomats-amid-worsening-relations>, (15.01.2020).

MERAT, Arron, “Terrorists, Cultists-or Champions of Iranian Democracy? The Wild Wild Story of the MEK”, *The Guardian*,

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN BALKANLAR POLİTİKASI:
BOSNA-HERSEK VE ARNAVUTLUK ÖRNEKLERİ

<https://www.theguardian.com/news/2018/nov/09/mek-iran-revolution-regime-trump-rajavi>, (09.11.2018).

PUGLISE, Matteo, "Iran in the Balkans", *Intelligence and Investigations*, http://www.intelligence-and-investigations.com/media/uploads/53_Iran%20in%20the%20Balkans%20-%20Pugliese.pdf.

RAD, Javad, "Iran's Cultural Diplomacy and Cultural Centers", *USC Central Public Diplomacy*, <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/iran%E2%80%99s-cultural-diplomacy-and-its-cultural-centers>, (02.09.2018).

ROSE, Eleanor, "Bosnia and Iran Wow Joint Struggle Against Extremists", *Balkan Insight*, <https://balkaninsight.com/2016/10/26/bosnia-and-iran-to-cooperate-on-terrorism-10-25-2016/>, (26.10.2019).

SILAVI, Shima, "Khamenei's Universities: Exporting Islamic Revolution Through Soft Power", *Al Arabiya*, <http://english.alarabiya.net/en/blog/2018/07/31/Khamenei-s-universities-Exporting-Islamic-Revolution-through-soft-power.html>, (31.07.2018).

SCIOLINO, Elaine, "What's Iran Doing In Bosnia, Anyway?", *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/1995/12/10/weekinreview/the-world-what-s-iran-doing-in-bosnia-anyway.html>, (29.07.2022).

STECKLER, Jordan, *Iran's Ideological Expansion, United Against Nuclear Iran*, Washington 2018.

STRONSKI, Paul ve Annie Himes, "Russia's Game in the Balkans", *Carnegie*, <https://carnegieendowment.org/2019/02/06/russia-s-game-in-balkans-pub-78235><https://carnegieendowment.org/2019/02/06/russia-s-game-in-balkans-pub-78235>, (06.02.2019).

VUKSANOVIC, Vuk, "Balkans Risks Being Caught in Crossfire over Middle East", *Balkan Insight*, <https://balkaninsight.com/2020/01/24/balkans-risks-being-caught-in-crossfire-over-middle-east/>, (24.01.2020).

ARAşTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**SELANİK’TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA’NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI***

Meral BAYRAK FERLİBAŞ**

ÖZ

Osmanlı döneminde kurulan ve Selanik’e Türk-Müslüman kimliği kazandıran vakıflardan biri XVIII. yüzyıl ortalarında Selanik Mutasarrıfı Vezir Numan Paşa tarafından hayata geçirilmiştir. Önce 13 Ağustos 1749 tarihinde herhangi bir hayrât olmaksızın sadece gayrimenkul bağışlayarak evlatlık vakıf kuran paşa ilk vakfiyenin tescilinden yaklaşık olarak altı yıl kadar sonra 16 Mart 1755’te Ahmed Subaşı Mahallesi’nde cami, tekke ve mektep inşa ettirerek hizmete sunmuş ayrıca çok sayıda kitap bağışlayarak daha önce vakfettiği menkul ve gayrimenkullere ilavelerde de bulunmuştur.

Bu şekilde yarı ailevi bir vakıf haline dönüşen kurumla ilgili Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde bulunan iki vakfiye ile üç vakfiye zeyli ve arşivlerde yer alan bazı belgelerle defterler değerlendirilerek hem vakıf eserler hem de vakfedilenler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca kurumlarda hizmet veren personel ile ilgili veriler aktarılarak hayrât ve akarâtın tanıtılmasına gayret edilmiştir.

Bahsedilenlerden başka Selanikli bir hayırseverin vakfa yaptığı katkıya kısaca değinilmiş, Numan Paşa’nın vefatından sonra da yapılan ilaveler olduğu halde bunlara yer verilmemiştir. Paşanın çocukları veya soyundan gelenler tarafından bağışlandığı anlaşılan bu menkul ve gayrimenkullerle ilgili vakfiyelerin mevcut olmaması bunun nedenidir. Vakfa ait muhasebe kayıtlarında görülen ve sonradan eklenmiş olduğu anlaşılan sözü edilen gelir kaynaklarıyla ilgili veriler başka bir çalışmada değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Numan Paşa, Selanik, Pembe Ev, Midhat Paşa, Islahhane.

* Bu çalışma “Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu” tarafından desteklenmiştir.

** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir, ORCID: orcid.org/0000-0001-6368-740X, E-posta: mbayrak@ogu.edu.tr

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ

**AN XVIII. CENTURY VIZIER WAQF IN THESSALONIKI:
CHARITABLE FOUNDATIONS AND PROPERTIES OF NUMAN
PASHA**

ABSTRACT

One of the waqfs, established during the Ottoman period and which gave Salonika a Turkish-Muslim identity, was implemented in the middle of the 18th century by Vizier Numan Pasha, the governor of Salonika. First, the Pasha, who established a family waqf by donating real estate merely without any charity on August 1749, built a mosque, dervish lodge, and school in Ahmed Subası District and put them into service on March 1755 approximately six years after the registration of the first waqf. Also, he donated lots of books and made additions to the movables and real estate he had previously donated.

Two foundation certificate-charters (vakfiye) and three supplements to foundation certificate-charters in the Archives of General Directorate of Foundations, related to the institution which turned into a semi-family waqf in this way, and some documents and books in the archives were evaluated. Information was given about both waqf monuments and the donated ones. Moreover, it was made an effort to introduce both charitable service buildings (hayrât) and income-producing properties (akarât) by transferring data about the personnel serving in the waqfs.

Apart from those mentioned, the contribution of a philanthropist from Salonika to the waqf was briefly mentioned, although there are additions made after the death of Numan Pasha, these were not mentioned. That is there as to why there is no foundation certificate-charters related to these movables and real estates which are understood to have been donated by the pasha's children or descendants. The data related to the mentioned income sources, which are seen in the accounting records of the waqf and which are understood to have been added later, were evaluated in another study.

Keywords: Numan Pasha, Thessaloniki, Pink (Atatürk's) House, Midhat Pasha, Reformatory.

EXTENDED ABSTRACT

As a religious, legal, and social institution, the waqf played an essential role in Ottoman geography and contributed to increasing economic welfare by meeting social needs. Thus, temples like mosques and masjids, educational institutions like schools and madrasas, places where Sufi education was provided, called tekke, zawiya, dervish lodges or khanqahs,

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

libraries with books as information sources, soup kitchens called imaret, health institutions called the darüüşşifa (hospital), bimarhane (mental hospital), darüüttıp (medical school), transportation facilities like roads and bridges, water structures like fountains, water supplies, shadirvan, and waterways, and many other waqf works were built and put into society's service. These organizations, which had been implemented and financed by philanthropists, served as a business within the waqfs; efforts were made to ensure that the services provided were eternal by trying to be managed following the conditions determined by the founder.

The mentioned institutions existed in the Balkan Geography under Ottoman rule and Thessaloniki, where was the waqf that is the subject of this study, thus contributing to fulfilling society's social and cultural needs. Hence, many waqf works were built in the Balkans and Thessaloniki, and the region had been made suitable for Turkish and Muslim life.

This article introduces a waqf established in Thessaloniki by Numan Pasha, one of the statesmen of Thessaloniki in the middle of the 18th century; based on two foundation certificate-charters and three supplements to foundation certificate-charters, information was given about the institutions within waqf's scope, and income's sources donated to continue their services, the personnel to be appointed and waqf's all conditions.

Numan Pasha, referred to as the Governor of Thessaloniki in foundation certificate-charters and supplements to foundation certificate-charter, was Seyyid Hacı Ahmed Ağa's son, a Thessaloniki's notable. The pasha, who held a wide range of state duties, is confused with Grand Vizier Köprülüzâde Numan Pasha, Köprülü Fazıl Mustafa Pasha's eldest son. Therefore, it was determined that he was mentioned as a grand vizier in some archive records and Thessaloniki annuals. However, it was explained that this is incorrect, along with its reasons in the article.

Numan Pasha, waqf's founder, served the state for many years during the reigns of Mahmud I, Osman III, Mustafa III, and Abdulhamid I during his tenure as Thessaloniki's governor, he established a family waqf with the foundation certificate-charter he registered on Shaban 28, 1162/August 13, 1749. He donated two houses, one of which was in a mansion style, in the neighbourhoods of Hacı İsmail and Kara Hacıoğlu. In the foundation certificate-charter, he stated that he and his family would use the large house until his generation's ending, that the waqf's administration belonged to him, and that after his death, his family members would fulfil this duty. In the event of the extinction of his descendants, he wanted his freed slaves to use the house and assume the responsibility of managing the waqf. In the event of the death of their descendants, he wanted those teachers at the primary school

built by his father to keep the mansion and continue trusteeship duty. The pasha made the same demands regarding the small house, stating that in the event of freed slaves' extinction, this real estate should be rented out by the trustee and that the rental income should be sent to the poor of Medina every year with a purse; thus, the house should be included in the Haremeyn Waqf. As seen, the waqf was established without any charitable service buildings. If the generations end in the long future, the income sources or the rental income would be allocated to a charity.

Numan Pasha established his second waqf when he was appointed as Thessaloniki's governor for the second time, with the foundation certificate-charter registered on Zilka'de 17, 1167/September 5, 1754, this time, to operate and generate income with 5,500 kurus, he donated five houses, one large mansion-style and one small one, three shops, three inns, one of which is described as small, five rooms, a winery, a bakery, an orchard, and a plot of land in various neighbourhoods of Thessaloniki such as Tarakçı, Kara Hacıoğlu, Balat, and Ahmed Subaşı and also near Yalıkapı and Avratpazarı. Like the conditions he had set in the first foundation certificate-charter, he wanted to be in charge of all the endowed real estate and money, and after his death, he wanted his sons, if their descendants ended, his daughters. If their descendants were cut off, he wanted his freed slaves to save all the foundation's assets and fulfil his trusteeship duty. He stated that if the freed slaves' descendants were destroyed, the trustee would rent out all the real estate, operate the cash and send the income to those in need in Medina annually.

A newly built large house in Hacı İsmail Quarter was added to the institution, which continued to be a family waqf as in the first foundation certificate-charter, six months later with a supplement to the foundation certificate-charter to the waqf registered on Cemâziyelâhır 1, 1168/March 15, 1755. The conditions regarding this house's use were reported to be the same as the previous ones. However, with the second supplement to the foundation certificate-charter dated Cemâziyelâhır 2, 1168/March 16, 1755, Numan Pasha stated he made a change in the conditions specified in the previous two foundations certificate-charters by putting his immovable properties, which he had built in the place called Emir Bostanı in Ahmed Subaşı Quarter, into service, consisting of a mosque, Nakhshibendi Lodge and a school. Accordingly, he requested that the rental income of all the real estate he donated and the profit obtained from money's operation be used for the institutions' expenses and the payment of the officials' wages. In case of an increase in income, he demanded his son, the trustee, receive half of the remaining amount and all children equally share the other half. In case of his

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

generation's extinction, he stipulated that the income from the sources of revenue should be protected by the trustee of the period, it should be spent for the maintenance and repair of the waqf works when necessary, and real estate should be purchased to generate income for the waqf as the money increases and accumulates.

The pasha, who transformed his waqf into a semi-family waqf, wanted students to be trained in the dervish lodge he put into service and donated 208 books to be used. He also allocated a share of the waqf's income by determining the amount spent on the waqf institutions' lighting and furnishing. The pasha, who gave a certain amount of the food to the lodge's members, ensured regular meals were cooked there. Stating that the conditions regarding the waqf's administration were the same as the previous ones, he demanded that if the waqf could not continue to function in the distant future, the income should be delivered to those in need in Haremeyn.

Twenty years after Numan Pasha put the waqf into operation within the framework of the principles, he donated three bakeries, nine rooms, fifteen shops, a mill, an inn, and a bathhouse, which he included in his previous endowments in the place called Yanık Mahkeme, Avratpazarı, near Hamza Bey Mosque, Emir Bostanı, shortly, in different parts of Thessaloniki and Lankaza Village with a new supplement to certificate-charter on Rajab 16, 1189/September 12, 1775. Noting that the conditions in the previous foundation certificate-charters and supplements to foundation certificate-charters were also valid for this donated real estate, he did not add to his waqf again.

In the second supplement to the foundation certificate-charter, Numan Pasha listed the regulations regarding the person appointed in the waqf institutions and requested twenty-six officials' employment. He also determined the wages paid to these officials, stating they would be given a total of 175 akçe daily. He noted that these people, who will be assigned to administrating the waqf, the mosque, the dervish lodge, and the school, should be chosen among the competent ones. Thereby, he aimed to continue institutions' activities that were performed efficiently.

As mentioned above, Numan Pasha did not add further to the waqf he established after Rajab 16, 1189/September 12, 1775. However, another philanthropist, Poşucu Ali Beşe, included his pottery factory in the pasha's waqf with his foundation-certificate charter dated Muharram 26, 1197/January 1, 1783. Ali Beşe wanted the sheiks of Numan Pasha's Nakhshibendi Lodge to become the trustees of the waqf he established, stated that the enterprise he had dedicated should be rented and that the income obtained would be used for students and dervishes' food expenses in the

lodge. The workshop, Numan Pasha's waqf's income source, continued to provide income to the waqf like other real estates. Even in the accounting records of the waqf examined during the research, it was determined that after Numan Pasha's death, his family members donated movable and real estate to the waqf. They contributed to the waqf services' continuation. Thus, the waqf continued to serve with its rich assets until the beginning of the 20th century. After Thessaloniki's loss, its charities and immovable properties were damaged.

In Thessaloniki, Numan Pasha's name was mentioned in two ways besides his waqf and institutions. The first relates to the reformatory and related buildings built by Midhat Pasha during his governorship of Thessaloniki. Midhat Pasha had the buildings, as mentioned earlier, constructed on land belonging to Numan Pasha's waqf. It is estimated that he used the waqf's income for this work, based on the data in an accounting record of when the reformatory was built. Since the Numan Pasha Mosque and the bathhouse were located where the reformatory was made, their names became synonymous. Sometimes, the reformatory preceded Numan Pasha's name, and the mosque and bath built by the pasha were named Islahhane Mosque and Islahhane Bath. However, such a definition caused the perception of the reformatory as one of the institutions belonging to the waqf. But the reformatory has no ties with the waqf, except it was built on the Numan Pasha Waqf lands. The second important factor that ensured Numan Pasha's name survival is that the street in Ahmed Subaşı Neighbourhood, where his charity was located, was named after him. Beyond naming a street after his name, this has another significance: the Pink House, where Mustafa Kemal Atatürk was born, is in the same neighbourhood as Numan Paşa Mosque Street. At the beginning of the 20th century, the same place was defined as Numan Pasha Street, so pasha's name was kept alive outside of his charity and immovable properties.

Giriş

Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan hemen her yer gibi fethedilen Balkan coğrafyası da vakıflar yoluyla imar edilmiş böylece yeni bir medeniyet kurulurken toplumsal ihtiyaçların önemli bir kısmı bu kurumlar tarafından giderilmiştir. Hizmet alanı oldukça geniş olan vakıflar sayesinde öncelikle bir cami ya da mescit inşa edilerek vâkıfın ekonomik gücü nispetinde mektep, medrese, tekke, zaviye gibi eğitim-öğretim kurumları, imaret, tabhane, darüşşifa, hamam, çeşme, şadırvan gibi sosyal tesisler,

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

dükkân, han, kervansaray, bedesten gibi ticari kuruluşlar yaptırılmış, bağışlanan menkul ve gayrimenkullerden sağlanan gelirler tahsis edilerek toplumun kullanımına sunulmuştur. Bu şekilde sosyal ve kültürel ihtiyaçların giderilmesi gayesiyle yaptırılan hayrât etrafında mahalleler oluşmuş, vakıf kurumların bulunduğu bölgeler yerleşmek ve yaşam sürmek için tercih edilen yerlerden olmuştur.¹

1430 yılında Osmanlı hakimiyetine giren Selanik² de vakıf eserlerle bezenmiş, bir kısmı kiliseden çevrilen camiler³ başta olmak üzere çok sayıda mektep, medrese, kütüphane, imaret, han, hamam gibi yapılar inşa ettirilerek⁴ şehir Türk ve Müslüman yaşayışına uygun hale getirilmiştir.

¹ Vakıfların yeni yerleşim birimlerinin oluşmasındaki rolü hakkında bkz. Görgün Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017; Bahaeddin Yediyıldız, “Türk Hayrât Sistemi ve Balkan Şehirleri”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya, Nisan 21-23, 2000)*, (ed.) Ali Çaksu, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2002, s. 97-106. Vakıf şehir olarak kurulan bazı yerlerle ilgili yapılmış çalışmalar için bkz. Olga Zirojevic, “Vakıflar: Eski Yugoslavya Topraklarındaki Mevcut Şehirlerin Temel Taşı”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya, Nisan 21-23, 2000)*, s. 413-419; Hatice Oruç, “Yeni Pazar Şehri ve Vakıfları”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri Mayıs 2015, Saraybosna*, (ed.) Halit Eren, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2018, s. 129-187. Ayrıca bir şehrin kurulmasına katkıda bulunan vakıf örneği için bkz. Meral Bayrak (Ferlibaş), “Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Hezargrad'da Bulunan Hayratı”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri Mayıs 2015, Saraybosna*, s. 259-295.

² Selanik aslında 1387 yılında I. Murad zamanında ele geçirilmiş ancak Ankara Savaşı'ndan sonra Bizans'a geri verilmiştir. II. Murad döneminde bir ay süren kuşatmanın ardından 1430 yılının baharında tekrar Osmanlı egemenliğine girmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Melek Delilbaşı, “Selânîk ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması”, *Belleten*, C. LI, S. 199, 1987, s.75-101.

³ XVI. yüzyıl sonlarında Selanik'te bulunan Âşık Mehmed, o dönemde şehirde on bir adet cami ve mescit olduğunu, bunlardan yedi tanesinin kiliseden dönüştürüldüğünü ifade eder. (Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, (haz.) Mahmut Ak, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 985). Vassilis Dimitriadis ise herhangi bir zaman vermeksizin Selanik'te en az on beş Bizans kilisesinin camiye çevrildiğinin kesin olduğunu belirtir. Vassilis Dimitriadis, “Via Egnatia Üzerindeki Vakıflar”, *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (ed.) Elizabeth A. Zachariadou, (çev.) Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 97.

⁴ Selanik'te kurulan vakıflara ait kırk vakfiyenin tıpkıbasımını içeren kapsamlı bir çalışma için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, (ed.) Halit Eren, (haz.) Halit Eren-Mustafa Oğuz-Zekai Mete, C. 5, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2017, s. 456-503. Bu vakfiyelerin otuz sekizinin transkripsiyonunu, ikisinin de Arapça olarak matbu harflerle baskısını içeren yayın için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 290-430. XVI. yüzyıl sonlarına kadar bölgede kurulan vakıflar hakkında detaylı bilgi içeren bir arşiv defteri için bkz. Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı

Bu makalede şehirde faaliyet gösteren kurumlar arasında yer alan XVIII. yüzyılda Numan Paşa tarafından yaptırılarak toplumun hizmetine sunulan hayrât tanıtılmış, kurulan vakıf, vakıf eserlerle vakfedilenler, iki vakfiye ve üç zeyle⁵ dayanarak anlatılmaya çalışılmıştır. İlgili arşiv kaynaklarından bazılarının da değerlendirildiği çalışmayla günümüzde mevcut olmayan bu kurumların ve kurucusunun bilinmesi hedeflenmiştir. Makalede öncelikle Köprülüzâde Numan Paşa ile karıştırılan vakfin bânîsi hakkında bilgi verilmiş, ardından vakfa ait kurumlar, gelir kaynakları olan taşınır-taşınmazlar, istihdam edilecek görevliler ve bunlarla ilgili tüm şartlar vakfiyelerle zeyllere göre anlatılmıştır. Daha sonra bağlı bir vakıftan bahsedilerek çalışma sonlandırılmıştır. Bu şekilde vakfin kuruluş aşamasındaki durumu ve yerine getirmeyi hedeflediği hizmetleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Aslında vakfin sonraki süreçte işleyişine dair bilgi aktarmak amacıyla muhasebe kayıtları da değerlendirilmiş ancak makalenin hacmini epeyce artırdığı için bu veriler başka bir çalışmaya konu edilmiştir. Bu ikinci makalede kurumun XX. yüzyıl başlarına kadar gelir-gider durumu incelenmiş ve kuruluş gayesine uygun olarak hizmetlerini sürdürüp sürdürmediği tespit edilmeye çalışılmıştır.⁶

(TADB), *Evkaf Defteri (EV. d.)*, 553. *Selanik Evkaf Defteri* olarak da anılan 553 numaralı bu defteri transkribe ederek değerlendiren ancak bazı hatalar içerdiği için dikkatli kullanılması gereken bir eser için bkz. Vedat Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Selanik Sancağı Vakıfları (Fethinden XVI. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2016. XVI. yüzyıl sonlarında Selanik'teki mevcut vakıflar hakkında bilgi veren bir eser için bkz. Aşık Mehmed, *a.g.e.*, s. 985-990. Selanik'teki vakıfların alfabetik olarak bir listesini içeren ve kısa bilgiler veren bir yayın için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimâri Eserleri Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, C. IV, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1982, s. 253-271. Selanik'te kurulan vakıfların bazıları hakkında bilgi veren bir makale için bkz. İsmail Bıçakçı, "Selanik'te Türk Mimari Eserleri", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya, Nisan 21-23, 2000)*, s. 433-447. Selanik vakıflarından bazılarıyla ilgili yapılmış monografik çalışmalar için bkz. Meral Bayrak (Ferlibaş), "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulunan Hayratı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 35, İstanbul 2016, s. 1-66; Meral Bayrak Ferlibaş, "Selanik'teki XVI. Yüzyıla Ait Vakıflardan Biri: Yakub Paşa'nın Vakıf Eserleri ve Vakfettikleri", *Belleten*, C. 84, S. 299, Nisan 2020, s. 135-202; Meryem Kaçan Erdoğan, "Osmanlı Dönemi'nde Selanik'teki Vakıf Hanlarla İlgili Bazı Tespitler", *Near East Historical Review*, 11/3, Temmuz 2021, s. 1-26; Emine Gümüşsoy, "Selanik Mevlevîhanesi", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri Mayıs 2015, Saraybosna*, s. 39-61.

⁵ Vakfiyelerle zeylleri, tarihleri ve kısa içerikleriyle gösteren tablo için bkz. Ek 1.

⁶ Bahsedilen çalışma için bkz. Meral Bayrak (Ferlibaş), "Selanik'teki Numan Paşa Vakfı'nın Muhasebe Kayıtlarına Göre İşleyiş Tarzı", *Balkan Tarihi Araştırmaları II*, Ed. Bülent Akyay, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2022, s.101-172.

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

1. Vakfın Kurucusu Selanik Mutasarrıfı Seyyid Numan

Vakfiye ve zeyllerde, başlıktaki sıfatlarıyla anılan vakfın kurucusu olan Numan Paşa, Selanik ayanından Hacı Seyyid Ahmed Ağa'nın oğlu, Pir Mustafa Paşa'nın ise üvey oğludur. Silahşor olduktan sonra mîrahûr-ı sânilik ve kapıcılar kethüdalığı vekaletlerinde bulunmuştur. 1151/1738-1739 yılında asaleten mîrahûr-ı sâni olarak atanmış, sonra da kapıcılar kethüdası olmuştur. 25 Zilhicce 1161/16 Aralık 1748 tarihinde vezir olan paşa, III. Ahmed'in kızı Zübeyde Sultan⁷ ile evlenerek Selanik valiliğine getirilmiştir. Daha sonra İnebahtı, Rebi'ülevvel 1164/Ocak-Şubat 1751'de Hotin, Rebi'ülâhır 1165/Şubat-Mart 1752'de Vidin, Receb 1166/Mayıs-Haziran 1753'de Belgrad ve Cemâziyelevvel 1167/Şubat-Mart 1754'de ikinci defa Selanik Valisi olarak tayin edilmiştir. I. Mahmud'un ölümünden sonra 1169/1755-1756 yılında Adana valisi olmuş fakat ertesi yıl vezaret payesi geri alınmıştır. 1171/1757-1758'de vezirliği iade edilmişse de Adana valiliği sırasında kendisi hakkındaki şikayetlerin merkeze yansması üzerine 1172/1758-1759'da tekrar kaldırılmıştır. Cemâziyelevvel 1173/Aralık 1759-Ocak 1760'da yine vezirlik verilerek Sayda, ardından Trabzon, Safer 1178/Temmuz-Ağustos 1764'de Van, daha sonra Erzurum ve Cemâziyelevvel 1181/Eylül-Ekim 1767'de de Çıldır valisi olarak atanmıştır. 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı sırasında önce Gürcistan seraskeri, Cemâziyelâhır 1185/Eylül-Ekim 1771'de de Şam seraskeri ve Rakka valisi olup 1186/1772-1773 yılında orduda görevlendirilmiştir. Safer 1187/Nisan-Mayıs 1773'de Rumeli valiliği verilerek Karasu seraskeri olarak atanmış ancak yaşlandığı için aynı yıl Receb 1187/Eylül-Ekim 1773 tarihinde bu görevden azledilerek Misivri muhafazasına gönderilmiştir. Daha sonra Kandiye valiliğine getirilmiş, 1190/1776-1777'de vezirliği tekrar alınmıştır. 1198/1783-1784 yılında da şeyhül-vüzerâ iken vefat etmiştir.⁸

I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid olmak üzere dört padişah döneminde uzun yıllar devlete hizmet eden paşa, XVIII. yüzyıl

⁷ Yirmi sekiz yıl süren kısa hayatında sultan, 5 Muharrem 1161/6 Ocak 1748'de Anadolu Valisi Vezir Süleyman Paşa ile evlenmiş ancak paşa aynı yıl vefat etmiştir. İkinci defa 16 Muharrem 1162/6 Ocak 1749 tarihinde Numan Paşa'yla evlendirilen sultan yedi yıl sonra hayatını kaybetmiş ve Yeni Cami haziresine defnedilmiştir. M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 140-141.

⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (yay. haz.) Nuri Akbayar, C. 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1264.

ortalarında Selanik'te önce zürrî/ehlî yani evlatlık bir vakıf⁹ kurup hayata geçirmiş, daha sonra cami, tekke ve mektep inşa ettirerek farklı zamanlarda yaptığı ilavelerle kurumu geliştirmiştir. Nedense Selanik'teki bu vakfın kurucusu Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın büyük oğlu Sadrazam Köprülüzâde Numan Paşa zannedilmiştir. Hatta bu nedenle bazı arşiv materyaline "... *mahrûse-i Selânîk'de vâki' vezîr-i a'zam-ı esbak merhûm es-Seyyid Nu'mân Paşa'nın câmi'-i şerîfi vakfi ...*" ifadesinde olduğu gibi veziriazam olarak kaydedilmiştir.¹⁰ Sadrazam Numan Paşa XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, tam tarih vermek gerekirse 6 Şubat 1719'da vefat etmiştir.¹¹ Oysa çalışmaya konu olan vakfın kuruluşunu belgeleyen ilk vakfiye 1749 yılına ait olup Selanikli Numan Paşa'nın birinci valiliği dönemine tesadüf etmektedir. İkinci vakfiyesi de ikinci kez Selanik valisi olduğu döneme aittir. Üstelik ilk vakfiyede paşanın babasının adı yukarıda da belirtildiği üzere Seyyid Hacı Ahmed Ağa şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla Köprülüzâde Numan Paşa'nın ölümünden otuz yıl sonra kurulan bu vakfın ona ait olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu yanlış bilgi Selanik salnamelerinde mevcut olup salnameleri referans alan Numan Paşa Vakfı'ndan söz eden bazı çalışmalarda da görülmektedir.¹²

⁹ Öncelikle vâkıfa, ardından vâkıfın soyundan gelenlere yani ailesine, daha sonra üçüncü şahısların istifadesine bırakılan, son safhada da dinî ve hayrî bir gayeye tahsis edilen vakıf demektir. Daha fazla bilgi için bkz. Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996, s. 270-279; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 14-17. Ayrıca bkz. Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 42, İstanbul 2012, s. 478.

¹⁰ Bunlardan birkaçı için bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkafl Muhasebe Kalemi (EV.MH)*, 1341/218; VGMA, BOA, *Evkafl Mektûbî Kalemi (EV.MKT)*, 985/120.

¹¹ Köprülüzâde Numan Paşa'nın biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 1265; M. Tayyib Gökbilgin, "Köprülüler", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C. 6, İstanbul 1993, s. 892-908 (Numan Paşa'nın biyografisi: s. 905-908); Abdülkadir Özcan, "Köprülüzâde Nûman Paşa", *TDVİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 265-267; Cemal Toksoy, "Numan Paşa (Köprülüzâde)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, (yay. kur.) Ali Birinci, Ekrem Çakıroğlu, İhsan Fazlıoğlu vd., C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 372; *Osmanlı Sadrazamları Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri*, (haz.) Mehmet Arslan, Kitabevi Yayını, İstanbul 2013, s. 165-166.

¹² Salnamelerde, Selanik'te bulunan tekke ve zaviyelerin listelendiği bölümlerde Numan Paşa Tekkesi'nin bânisi olarak Köprülüzâde Numan Paşa gösterilmiştir. Bir kaç örnek için bkz. *Salnâme-i Selânîk*, Def'a 2, 1288/1871, s. 103; Def'a 4, 1291/1874, s. 103; Def'a 5, 1292/1875, s. 80; Def'a 6, 1293/1876, s. 80; Def'a 7, 1294/1877, s. 80; Def'a 8, 1299/1882, s. 177. Aynı yanlış bilgiye rastlanan bir kaç çalışma için bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 262; Osman Köksal, "Osmanlı Şehrinin Kandilleri mi Sönüyor? 19. Yüzyıl Sonunda Selanik'te Maddî Müzâyaka İçerisine Düşen Bazı Vakıflar Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, (ed.) Zafer Gölen-Abidin Temizer, C. 2, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 724, 731; Osman

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

2. Vakfiyelerle Zeyllere Göre Vakıf Eserler, Vakfedilenler ve İlgili Şartlar

Vakfın bânîsi Numan Paşa, Mustafa Kemal Atatürk'ün dünyaya geldiği Pembe Ev'in bulunduğu sokak veya caddeye adının verilmesine neden olan hayrâtını yani cami, tekke ve mektebini¹³ 2 Cemâziyelâhır 1168/16 Mart 1755 tarihinde tescil ettirdiği zeyl vakfiye ile hizmete sunmuştur.¹⁴ Aslında

Köksal, "Osmanlı Sosyokültürel Hayatının Teneffüs ve Tenevvür Mekânları: Son Devir Selanik Tekkeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Dönemi Balkanlar'da Gündelik Hayat*, (ed.) Zafer Gölen-Abidin Temizer, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 108-109, 125.

¹³ Vasilis Dimitriadis, *Bir Evin Hikâyesi Selânik'teki Mustafa Kemal Atatürk'ün Evi ve Ailesi Hakkında Türkçe ve Yunanca Belgeler*, (çev.) Gülsün Aksoy-Aivali, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 11'de, "... Ahmed Subaşı Mahallesi'nden geçen ve şehrin doğu kapısının yanında bulunan sokak, Numan Paşa'nın ıslahevi ve hamamlarla birlikte yaptırdığı camiden dolayı Numan Paşa Camii Sokağı adıyla anılmaktadır." denilerek 1291/1875 yılından 1303/1888 yılına kadar emlak kayıtlarında bu sokağın orta kısmının Muhtar Sokağı olarak adlandırıldığı, 1303-1320/1888-1904 yılları arasında hem Muhtar hem de Numan Paşa adının kullanıldığı, 1315-1316/1899-1900 döneminde sadece Numan Paşa veya Numan Paşa Camii adına rastlandığı, 1323-1327/1908-1911 yılları arasında da Numan Paşa Caddesi olarak anıldığı belirtilmiştir. Vergi kayıtlarında ise yalnızca Numan Paşa ya da Numan Paşa Camii Caddesi veya sokağı olarak geçtiği ifade edilmiştir. Dimitriadis'in eserinde bahsettiği bu açıklamalar arasında doğru olmayan iki bilgidir, ıslahevi denilen ıslahhanenin Numan Paşa tarafından yaptırılmış olduğudur. ıslahhane, Midhat Paşa'nın Selanik'te vali olarak görev yaptığı sırada Midhat Paşa tarafından yaptırılmış olup Numan Paşa'ya ait değildir. Dimitriadis'in verdiği bu yanlış bilgi -daha sonra Selanik Sanayi Mektebi adını alacak olan ıslahhanenin, Numan Paşa Camii'nin yanında bulunan ve Numan Paşa Vakfı'na ait olan arazi üzerine icâre-i zemin ödenmesi kaydıyla inşa ettirilmesinden (BOA, *Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)*, 4226/316932) kaynaklanmış olmalıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse; ıslahhanenin yaptırıldığı arazi Numan Paşa Vakfı'na ait olup ıslahhane binası vakıf malı değildir. Ancak vakfa ait 1290/1873-1874 yılı muhasebe kaydında, Midhat Paşa'nın emriyle inşa edilen binalar için 23.385 kuruşluk masraf yapıldığı belirtilmiştir (VGMA, *BOA, EV.MH*, 1772/542) ki kastedilen vakıf arsının üzerine inşa ettirilen ıslahhane binası ise -bağlı başka binalarla birlikte- masrafların -belki bir kısmının- vakfın gelirinden karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda ıslahhane, Numan Paşa tarafından yaptırılmamışsa da kurduğu vakıf tarafından inşasına katkıda bulunulmuştur, denilebilir. Dimitriadis'in ifadesinde düzeltilmesi gereken ikinci bilgi hamamlar sözcüğüdür ki paşa aşağıda anlatılacağı üzere 16 Receb 1189/12 Eylül 1775 tarihli üçüncü ve son vakfiye zeyli ile sadece bir tane hamam başılamıştır (VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 5. Zeyl vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 482. Zeyl vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 478. Zeyl vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 369. ıslahhane faaliyete geçtikten sonra hamam da aynı yerde bulunduğu için ıslahhane Hamamı adıyla anılmış olmalıdır.

¹⁴ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 4. Zeyl vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 480-481. Zeyl vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477. Zeyl vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 365-368.

yürürlüğe giren ilk vakfiyesi 28 Şa'ban 1162/13 Ağustos 1749 tarihli olup¹⁵ vakıf eserler için hazırlanan bu zeylden yaklaşık olarak altı yıl öncesine aittir. Paşa genel teamülün aksine önce gelir kaynaklarını bağışlamış, sonra da hayrâtını vakfetmiştir. Pek rastlanmayan bu uygulamaya Numan Paşa Vakfı'nda tesadüf edilmiş, yukarıda bahsedildiği gibi paşa aile vakfı olarak oluşturduğu kurumu zaten önceden hayata geçirmiştir. Ancak hayrâtın vakfedildiği ve bunlarla ilgili şartların bildirildiği zeyl vakfiyede önceki iki vakfiye ile bir zeylde yer alan koşullarda bazı değişiklikler yapıldığı belirtilmiştir. Bu durumda bir cami ile tekke ve tekke bünyesinde hizmet vereceği belirtilen mektep inşası fikrinin sonradan oluştuğu düşünülebilir. Paşanın Allah'ın rızasını kazanma arzusunun yanında vakıf eserlerin yaptırıldığı bölgede bu tarz kurumlara ihtiyaç duyulmuş olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Hayrâtın bulunduğu yer Vardar Caddesi'nin üst kısmında Müslümanların yaşadığı "Yukarı Kent" veya "Bayır" denilen bölgede olup Ahmed Subaşı Mahallesi'ndedir. Koca Kasım Paşa Mahallesi'nin de oldukça yakınındadır. Dolayısıyla bahsedilen mahallelerde birer cami bulunduğu bilinmektedir.¹⁶ Ahmed Subaşı Mahallesi'nin önemli ve büyükçe bir mahalle olduğu¹⁷ hesaba katıldığında ikinci bir camiye ihtiyaç duyulmuş olabilir ki bu durumun paşanın vakıf eserleri yaptırmasına vesile olduğu düşünülebilir. Selanik'in imarına katkıda bulunan, toplumun ibadet, eğitim gibi ihtiyaçlarının giderilmesini sağlayan bu vakıf eserler ve vakfedilenler, vakfiyelerle zeyllerde yer alan bilgilere göre kronolojik olarak aşağıda değerlendirilmiştir.

¹⁵ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 1. Vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 474-475. Vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 474. Vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 355-359.

¹⁶ Selanik sur içi mahallelerini gösteren plan için bkz. Ek 2. Ahmed Subaşı ile Koca Kasım Paşa mahallelerini ve Numan Paşa'nın hayrâtının bulunduğu yeri gösteren kroki için bkz. Ek 3.

¹⁷ Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, (çev.) Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, 66. sayfada, 19. yüzyıl başında en önemli Türk Mahallesi'nin surların kuzey doğusundaki Telli Kapı yakınında bulunan Ahmed Subaşı Mahallesi olduğu belirtilir. Aynı eserin 239. sayfasında da Ahmed Subaşı Mahallesi'nde Hamidiye Mahallesi ile birlikte zenginlerin oldukça yoğun yaşadığından söz edilir. Dimitriadis, *a.g.e.*, 11. sayfada, Ahmed Subaşı Mahallesi'nin şehrin ikinci önemli caddesi olan Telli Kapı Caddesi'ne kadar uzandığı daha doğrusu halkın, mahallenin belirtilen yere kadar geniş bir alanı kapsadığı yönündeki algısı ifade edilir. Hatta Pembe Ev'in, -Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde bulunduğu halde- Ahmed Subaşı Mahallesi'nde olduğuna yönelik yanlış bilginin de bu algıdan kaynaklandığına dikkat çekilir. Ahmed Subaşı Mahallesi'yle ilgili sözü edilen iki eserdeki bu bilgiler mahallenin büyük ve önemli olduğunu düşündürmüştür.

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

Yukarıda ifade edildiği gibi Numan Paşa XVIII. yüzyılın ortalarında evlatlık olarak nitelenen bir vakıf kurmuş, bağışladığı gayrimenkulleri ve bunlarla ilgili şartları ilk vakfiyesinde belirtmiştir. Aşağıdaki tabloda vakfedilen gayrimenkuller gösterilmiştir.

Tablo 1: 28 Şa'ban 1162/13 Ağustos 1749 Tarihli Vakfiyeye Göre Vakfedilenler¹⁸

<i>Akarât</i>	<i>Adet</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Büyük ev/ konak	1	Selanik'te Hacı İsmail Mahallesi'nde	Dahiliyeli (harem), hariciyeli (selamlık) ve üç katlı olup dahiliyesinde en üst katta dört oda, bir tuvalet, orta katta dört oda, iki sofa, iki tuvalet, alt katta ise iki fevkânî oda, altında bir köşk, havuz, hamam ile camekan, bir mutfak, odunluk ve iki tuvalet bulunmaktadır. Ayrıca suyunu Hortaç'tan alan iki çeşme, bahçe ve avlu mevcuttur. Hariciyesinde de üst katta altı oda, altta üç oda, bu odaların altında ahır, iki tuvalet olup kaynağını Hortaç'tan alan bir çeşme, su kuyusu, bahçe ve avlu yer almaktadır.
Ev	1	Selanik'te Kara Hacıoğlu Mahallesi'nde	Üst katta üç oda, altta ise üç sofa, bir kamariye, hamam ile camekan, mutfak, kiler, su kuyusu, tuvalet olup meyveli, meyvesiz ağaçlar bulunan bahçe ve avlu mevcuttur.

Numan Paşa, kurduğu vakfın tevliyetini kendi üzerine alıp Hacı İsmail Mahallesi'ndeki büyük ev/konak ile ilgili her türlü tasarruf hakkının kendisinde olduğunu belirtmiş, vakıf şartlarının değiştirilmesinin de sadece kendi iradesine ait olduğunu ayrıca eklemiştir. Vefatından sonra çocuklarının nesilleri son buluncaya kadar bu konakta yaşamaya devam etmelerini ve mütevellilik görevini de sürdürmelerini istemiştir. Kendi soyundan gelenlerin nesli kesildiğinde azatlı kölelerinin, onların çocuklarının nesiller boyunca konakta oturmalarını ve yine tevliyet görevini devam ettirmelerini belirtmiştir. Onların da nesilleri inkıraza uğradığında konağın aynı mahallede babası Seyyid Hacı Ahmed Ağa tarafından yaptırılmış olan sıbyan mektebinde muallim olanlara tahsis edilmesini, onların kullanımına bırakılmasını ve tevliyet görevini üstlenmelerini şart olarak ileri sürmüştür.

Kara Hacıoğlu Mahallesi'nde bulunan evin de tasarruf hakkı ile beraber idaresini elinde bulunduracağını ifade eden paşa, kendisinin vefatından sonra çocuklarının nesilleri sona erinceye kadar müteveli ve

¹⁸ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 1. Vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 474-475. Vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 474. Vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 355-359.

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ

mutasarrıf olmalarını istemiştir. Şayet soyu kesilirse azatlı kölelerinin ve onların soyundan gelenlerin aynı haklara sahip olacaklarını belirtmiştir. Azatlı kölelerin de gelecekte nesillerinin son bulması halinde bu evin Haremeyn Vakfı'na dâhil edilmesini, mütevellî olan şahsın evi kiraya vererek elde edilen geliri her yıl surre emini ile Medine fukarasına göndermesini talep etmiştir.¹⁹

Vakfiyenin yürürlüğe girmesinden beş yıl sonra ikinci vakfiyesini tescil ettiren paşa bu defa daha çok gayrimenkul bağışlamış hatta onu on bir buçuk hesabıyla işletilmek üzere 5.500 kuruş da vakfetmiştir. Aşağıdaki tabloda vakfedilenler listelenmiştir.

Tablo 2: 17 Zilka'de 1167/5 Eylül 1754 Tarihli Vakfiyeye Göre Bağışlananlar²⁰

<i>Akarât</i>	<i>Adet</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Büyük ev/konak	1	Selanik'te Tarakçı Mahallesi'nde	Ev/konak dahiliyeli, hariciyeli ve üç katlı olup hariciyesinde en üst katta dört oda, balkonlu ve direkli büyük bir oda, yanında bir mâbeyn odası ile direksiz büyük bir oda ve yazlık bulunmaktadır. Orta katta altı adet oda, alt katta ise büyük bir ahır, samanlık ve ambar yer almaktadır. Ayrıca kaynağı Hortaç olan çeşme ve havuz, iki çardak, bahçe, beş tane dut ağacı, bir su kuyusu ve avlu mevcuttur.
Dükkan	1		Dahiliyesinde üst katta dört oda, alt katta iki kiler, bir yazlık, kârgir bir hamam ile camekan olup avlusunda bir asma, suyu Hortaç'tan gelen çeşme ve meyve ağaçları vardır. Bu büyük evin bitişiğindeki çeşme yakınında bulunan dükanda da bir aktar faaliyet göstermektedir.
Küçük ev	1	Selanik'te Tarakçı Mahallesi'nde	Üst katta iki oda, altta ise üç oda, bir kiler, kârgir bir hamam ile camekan ve avlu bulunmaktadır.
Ev	1	Selanik'te Kara Hacı Mahallesi'nde	Katlı olup üst katta biri küçük olmak üzere balkonlu iki oda, hazine odası, bir kahve odası ve yazlık vardır. Alt katta bir oda, mutfak ve ahır bulunmaktadır. Avlusunda ise su kuyusu ile bir tane dut ağacı mevcuttur.

¹⁹ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 1; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 475; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 474; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 357-358.

²⁰ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 2. Vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 476-478. Vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 475. Vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 359-363.

**SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI**

Ev	1	Selanik'te Kara Hacı Mahallesi'nde	Dahiliyeli ve hariciyeli olup dahiliyesinde iki oda, kiler, mutfak, su kuyusu, asma ve iki adet nar ağacı bulunmaktadır. Hariciyesinde ise bir oda, mutfak, bahçe ve avlu yer almaktadır.
Han	1	Selanik'te Kara Hacıoğlu Mahallesi'nde	Hüsrev Kethüda ve Hacı Derviş vakıflarının arsası üzerine inşa edilmiş olduğu için sözü edilen vakıflara yılda 270 akçe zemin bedeli ödenen han iki katlı olup üstte beşi balkonlu olmak üzere on dört oda ile bir cihannüma vardır. Altta ise ahır ve samanlık mevcuttur. Ayrıca içinde su kuyusu olan avlu bulunmaktadır.
Küçük Han	1	Selanik'te Kara Hacıoğlu Mahallesi'nde	Katlı olup üst katta beş oda, altta da ahır bulunmaktadır. Ayrıca içinde su kuyusu olan avlu mevcuttur.
Ev	1	Selanik'te Balat Mahallesi'nde	Katlı olup üstte oldukça bakımlı durumda üç oda, iki sofa, alt katta ise iki oda, bir kiler, mutfak ve su kuyusu mevcuttur. Avlusunda suyunu âb-ı cedid olarak adlandırılan kaynaktan alan çeşme bulunmaktadır.
Bostan (üzerindeki tüm müştemilatı ile)	1	Selanik'te Ahmed Subaşı Mahallesi'nde	Emir Bostanı denilen bu arazi üzerinde iki oda, büyük bir köşk, bir bahçivan odası, kırk damla suyu olarak anılan su, Hortaç'tan gelen suyu olan büyük ve küçük iki havuz olup meyveli ve meyvesiz ağaçlar yer almaktadır.
Han	1	Selanik'te Yalıkapı yakınında	Alaca Han denilen bu yapı Sofu Mehmed Paşa Vakfı'na ait arsa üzerine inşa edilmiş olduğundan bahsedilen vakfa yılda 1.800 akçe zemin bedeli ödenmektedir. Han iki katlı olup üst katta on dokuz oda, altta ise bağ odaları olarak anılan dört oda, üç ahır ve bir otluhâne bulunmaktadır. Ayrıca içinde su kuyusu olan avlu ile bitişğinde nalbant dükkanı, şirahâne ve bir buçuk dönüm boş arsa mevcuttur ki bunlar da vakfa aittir.
Dükkan	1		
Şirahâne	1		
Arsa	1		
Oda	5	Selanik'te Avratpazarı yakınında	Hoca Dursun Vakfı'na ait arsa üzerinde olan katlı yapıda üst katta üç oda, altta ise iki oda, bir francala fırını ve bir dükkan yer almaktadır. Bahsedilen vakfa yıllık 150 akçe zemin bedeli ödenmektedir.
Fırın	1		
Dükkan	1		

Bütün vakfettiklerinin idaresinin, tasarrufunun ve ilgili şartları değiştirme hakkının yine kendisinde bulunacağını belirten Numan Paşa, vefatından sonra erkek evlatlarından yaşça büyük olanların aynı haklara sahip olmasını şart koşmuştur. Şayet erkek çocukların nesli son bulursa o zaman kız çocukları arasından yaşlı büyük olanların taşınmazları idare ve tasarruf etmesini istemiştir. Gelecekte kız çocuklarının da nesli sona ererse bu defa azatlı kölelerinin ve onların soyundan gelenlerin bütün bağışlananların idaresiyle tasarrufundan sorumlu olacağını belirtmiştir. Bu şahısların soyunun kesilmesi halinde ise vakfa müteveli olanların gayrimenkulleri kiraya

vermesini ve elde edilen geliri her yıl Medine'deki ihtiyaç sahiplerine göndermesini bildirmiştir. Bağışlanan paranın da belirtildiği şekilde işletilerek nemasının yine her yıl Medine fakirlerine ulaştırılmasını talep etmiştir.²¹

Bu vakfiyeden altı ay sonra önceki bağışladıklarına ilavede bulunan paşanın vakfettiği gayrimenkule ait bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3: 1 Cemâziyelâhır 1168/15 Mart 1755 Tarihli Vakfiye Zeyline Göre Vakfedilen Gayrimenkul²²

<i>Akar</i>	<i>Adet</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Büyük ev/ konak	1	Selanik'te Hacı İsmail Mahallesi'nde	Dahiliyeli, hariciyeli ve üç katlı olup hariciyesinde en üst katta üç oda, iki sofa, divanhâne ve tuvalet bulunmaktadır. Orta katta dört oda, bir dehliz, divanhâne ve tuvalet yer almaktadır. Altta ise bir oda, ahır, tuvalet ve çeşme mevcuttur. Dahiliyesinde en üst katta bir mabeyn odası, üç oda, iki sofa ve tuvalet olup orta katta beş oda, bir kiler, divanhâne ve tuvalet vardır. Alt katta ise hamam ile camekan, bir mutfak, kiler ve odunluk yer almaktadır. Bu büyük yapının avlusu da bulunmaktadır.

Numan Paşa yeni inşa ettirdiğini belirttiği bu evi, ilk iki vakfiye ile bağışladığı taşınmazlara dahil etmiş, idare ve kullanım hakkıyla ilgili şartların öncekiler gibi olduğunu bildirmiştir.²³

Bu zeyl vakfiyeden bir gün sonra tescil ettirdiği 2 Cemâziyelâhır 1168/16 Mart 1755 tarihli bir başka zeyl ile Emir Bostanı mevkiinde yeni yaptırdığı cami,²⁴ Nakşibendi tekkesi²⁵ ve mektepten oluşan hayrâtını hizmete

²¹ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 2; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 477-478; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 475; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 362; VGMA, *BOA, EV.MKT*, 3108/82.

²² VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 3. Zeyl vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 479. Zeyl vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 476. Zeyl vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 364-365.

²³ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 3; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 479; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 476; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 364.

²⁴ Cami ile ilgili görseller için bkz. Ek 4.

²⁵ Selanik salnamelerinin bir kısmında tekke ve zaviyelerle ilgili bilgi verilen bölümlerde Numan Paşa Tekkesi'nin, Halvetiyye tarikatının alt kollarından biri olan Sünbülüyye Tekkesi olduğundan bahsedilmektedir. Bu bilgiyi içeren salnamelerden bazıları için bkz. *Salnâme-i Selânik*, Def'a 2, 1288/1871, s. 103; Def'a 4, 1291/1874, s. 103; Def'a 5, 1292/1875, s. 80;

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

sunmuş, 1749 ve 1754 yıllarında onaylanan vakfiyelerin şartlarında bazı değişiklikler yaptığını belirterek iki vakfiye ve zeyl ile bağısladığı gayrimenkullerin gelirinin ve paranın işletilmesi sonucu elde edilen nemanın vakıf eserlerin tüm giderleriyle bu kurumlarda görevlendirilecek personelin ücretlerinin ödenmesinde kullanılmasını talep etmiştir. Artan gelirin yarısını mütevellî olan evladının almasını, kalanı diğer evlatlarının eşit olarak paylaşmasını, neslinin sona ermesi halinde ise elde edilen gelirin o dönemde mütevellî kim ise onun tarafından korunmasını, gerektiğinde cami, tekke ve mektebin tamiri için kullanılmasını, harcamalardan sonra kalan meblağ biriktikçe vakfa gayrimenkul satın alınmasını istemiştir.²⁶

Bu şekilde vakfını yarı ailevî bir vakıf²⁷ haline dönüştüren vâkıf, aynı zeyl vakfiye ile caminin aydınlatma ve mefruşat masrafları için vakfın gelirinden pay ayrılmasını belirtmiş, camide ve minaresinde kullanılan kandillerde yakmak üzere gerekli yağın satın alınması amacıyla günlük 5 akçe, yine camiye aydınlatmak gayesiyle balmumu bedeli olarak 20 akçe, şem'-i revgan için ise 3 akçe tahsis edilmesini şart koşmuştur. Ayrıca caminin mefruşat, kandil ve diğer ihtiyaçlarının karşılanabilmesi maksadıyla günlük 50 akçenin mütevellide bulunmasını, gerek duyulduğunda belirtilen ihtiyaçlar için kullanılmasını istemiştir. Tüm bunlardan başka tekke mensupları için yemek hazırlanmasını talep eden paşa, giderleri karşılamak üzere günlük 179

Def'a 6, 1293/1876, s. 80; Def'a 7, 1294/1877, s. 80. Salnameleri referans alan bazı çalışmalarda da bu yanlış bilgi tekrarlanmıştır. Bkz. Köksal, "Osmanlı Şehrinin Kandilleri mi Sönüyor? 19. Yüzyıl Sonunda Selanik'te Maddî Müzâyaka İçerisine Düşen Bazı Vakıflar Üzerine Bir Değerlendirme", s. 731; Köksal, "Osmanlı Söykültürel Hayatının Teneffüs ve Tenevvür Mekânları: Son Devir Selanik Tekkeleri Üzerine Bir Değerlendirme", s. 100, 108-109, 125. *Salnâme-i Selânik*, Def'a 8, 1299/1882, s. 177'de ise tekkenin Kadiriyye tarikatına bağılı olduğu bilgisi verilmiştir. Oysa vakfiye zeylinde açıkça ifade edildiği gibi Numan Paşa Tekkesi bir Nakşibendi tekkesi olarak hayata geçirilmiştir. Bu bilgiyi teyit eden arşiv kayıtlarından bazıları için bkz. VGMA, *VGM.Deftter*, 744, s. 391; 2978/17, s. 28.

²⁶ VGMA, *Deftter*, 1902, sıra no: 4. Zeyl vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Deftter*, 743, s. 480-481. Zeyl vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477. Zeyl vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 365-368; VGMA, *BOA*, *EV.MKT*, 2972/201.

²⁷ Bu tür vakıf hakkında bilgi için bkz. Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 17-19.

akçe ayrılmasını şart olarak ileri sürmüş²⁸ hatta mutfakta kullanılmak üzere bakır kap-kacak da vakfetmiştir.²⁹

Tekkenin bir Nakşibendi tekkesi olarak hizmet vereceğini ifade eden Numan Paşa, burada öğrenci yetiştirileceğini dolayısıyla bu maksatla kullanılması için kitap vakfettiğini bildirmiştir.³⁰ Vakfiyeler ve zeyllerde bağışlanan kitaplarla ilgili başka bir bilgiye yer verilmemiş,³¹ paşa sadece

²⁸ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 4; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 481; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 367.

²⁹ VGMA, *VGM.Defter*, 744, s. 395; 2978/17, s. 28. Vakfiyeler ve zeyllerde, bağışlanan kap-kacak ile ilgili herhangi bir veriye yer verilmemiş, burada künyeleri belirtilen 15 Muharrem 1218/7 Mayıs 1803 ve 20 Safer 1236/27 Kasım 1820 tarihli iki defterden bilgi edinilmiştir. Vakfedilen bu mutfak eşyası ile bunlar arasından zamanla kaybolmuş olanlara ait liste Ek 5'te verilmiştir.

³⁰ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 4; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 481; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 367.

³¹ Ek 1'de tablo halinde verilen ve metinde ayrıntılı olarak içeriklerinden bahsedilen iki vakfiye ile üç zeyilde vakfedilen kitapların listesi mevcut olmamasına rağmen Mehmet Tuğrul-Mehmet Bulut, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Kültürel Hayat: Selanik ve Sofya", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 2, Aralık 2021, s. 621 ile s. 625'te, Numan Paşa'ya ait olan 1749 yılında tescil edilen vakfiyede bağışlanmış kitapların ayrıntılı listesinin bulunduğu belirtilmiş ancak bu bilginin kaynağı yani vakfiyenin künyesi verilmemiştir. Ayrıca aynı makalenin 621. sayfasında vakıf kitapların listesinden makalenin kütüphaneler bölümünde söz edileceği ifade edilmiş, belirtilen bölümde yani 625. sayfada yine vakfiyede listenin mevcut olduğu bir kez daha tekrarlanarak "*Tablo 5'te, Numan Paşa'ya ait olan vakıf kütüphanede bulunan kitapların tam listesi verilmiştir*" denilmiştir. Fakat işaret edilen, -makalenin 622 ve 623. sayfalarında yer alan- 5 numaralı tabloda Selanik'teki medreseler sıralanmış, vakıf kitaplarla ilgili hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Sözü edilen kitaplar belirtilen tabloda listelenmediği gibi makalenin sonraki bölümlerinde de mevcut değildir. Akademik düzeyde yapılan bilimsel bir çalışmaya uygun olmayan bu ve bunun gibi başka hatalarla sorunları da içeren makalenin dikkatli kullanılması gerekmektedir. Belirtildiği üzere tarafımızdan tespit edilen vakfiyelerle zeyllerde vakfedilen kitaplara ait liste bulunmamaktadır. Bu kitaplardan 15 Muharrem 1218/7 Mayıs 1803 ve 20 Safer 1236/27 Kasım 1820 tarihli iki defterde bahsedilmiş, Kur'an-ı Kerimlerle Kur'an-ı Kerim cüzleri hariç olmak üzere iki yüz altı adet kadar kitap bu defterlere tek tek kaydedilmiştir. Ancak iki defterde yer alan listelerin birbiriyle aynı olmadığı görülmüştür. 1820 yılına ait olan defterde (VGMA, *VGM.Defter*, 2978/17, s. 28), kitap isimlerinin bir kısmı farklı ifade edilmiş ya da kısaltma yoluna gidilmiştir. Bu defter tekkenin şeyhi ve hâfiz-ı kütüb olarak görevlisi iken bu görevlerini terk eden Berat Kazası sakinlerinden olan Hüseyin Kamil Efendi'nin gidişiyle birlikte hazırlanmış, -muhtemelen görevde ihmali görüldüğünden- gerek mutfak eşyalarının gerekse kitapların sayımı yapılarak eksikler tespit edilmiştir. Nitekim on sekiz kitabın kayıp ve eksik olduğu belirtilmiş fakat isimleri yazılan on beş farklı kitap noksan olarak kaydedilmiştir. Arnavutluk tarafına gittiği ifade edilen Hüseyin Kamil Efendi'nin yerine Kapıcızâde Hafız Hüseyin Efendi getirilmiş, defterde mevcut olduğu belirtilen tüm kitaplar, Ek 5'te yer alan mutfak eşyası, iki tane basma yastık, bir adet minder ve minderlerin basma

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

kitaplardan sorumlu olmak üzere bir hâfız-ı kütüb atanmasını, öğrencilerin eğitimi için de bir müderris görevlendirilmesini talep etmiştir. Ayrıca hayata geçirdiği sıbyan mektebinin tekke bünyesinde hizmet vereceğini belirtmiştir.³²

Paşa tekke mefruşatı ile camide kullanılması için bazı eşyalar da vakfetmiştir. Yine vakfiyelerle zeyllerde bahsedilmeyen bu eşya hakkındaki bilgiye mutfak eşyalarıyla kitap listelerinin mevcut olduğu 1820 yılına ait olan defterde rastlanmıştır. Hatta minder, yastık, minder örtüleri ve şamdanlardan oluşan bu eşyaların bir kısmının eksik olduğundan söz edilerek noksan olanlar da sıralanmıştır.³³

Görüldüğü üzere Numan Paşa hayata geçirdiği kurumların hizmetlerinin devamı için ihtiyaç duyulacak ne varsa bu şekilde temin edip kullanıma sunmuştur. Bu zeylde de vakfın idaresinin yaşadığı sürece kendinde bulunacağını belirtmiş, vefatından sonra erkek çocuklarından yaşı büyük olanların göreve devam etmelerini istemiştir. Nesillerinin kesilmesi durumunda ise kızlarının soyundan yaşça büyük olanların tevliyet görevini sürdürmelerini talep etmiştir. Gelecekte kızların neslinin devam etmemesi halinde yine azatlı kölelerinin çocukları arasından uygun bulunanların mütevellî olmalarını belirtmiştir. Şayet onların da soyu devam etmezse dönemin padişahı tarafından bir mütevellî atanmasını ve o şahsın vakfı belirtilen şartlara uygun idare etmesini bildirmiştir. Uzak gelecekte vakıf şartlarına riayet etmek mümkün olmaz ise vakıf gelirinin Haremeyn'de ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasını istemiştir.³⁴

Paşa bu düzenlemelerden yirmi yıl kadar sonra 16 Receb 1189/12 Eylül 1775 tarihli bir zeyl ile yine çeşitli gayrimenkuller bağışlayarak önceki vakfiyelerle zeyllerdeki şartlara tâbi olarak vakfettiğini belirtmiştir. Kandiye

örtüleriyle camide kullanılan altı adet şamdan kendisine teslim edilmiştir (VGMA, *VGM.Deftter*, 2978/17, s. 28). Ek 6'da verilen kitap listesi özellikle daha özenli hazırlandığı görülen 1803 yılı kayıtlarına (VGMA, *VGM.Deftter*, 744, s. 393-395) dayanarak düzenlenmiştir.

³² VGMA, *Deftter*, 1902, sıra no: 4; VGMA, *VGM.Deftter*, 743, s. 481; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 367.

³³ VGMA, *VGM.Deftter*, 2978/17, s. 28.

³⁴ VGMA, *Deftter*, 1902, sıra no: 4; VGMA, *VGM.Deftter*, 743, s. 481; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 368.

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ

valisi olarak görevli olduğu fakat Selanik'te ikamet ettiği sırada bağışladığı gelir kaynakları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4: 16 Receb 1189/12 Eylül 1775 Tarihli Vakfiye Zeyline Göre Vakfedilenler³⁵

<i>Akarât</i>	<i>Adet</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Özellikleri</i>
Ekmek fırını	1	Selanik'te Harik/Yanık Mahkeme olarak anılan mahalde	On iki hisseli olan ve on hisselik arazi üzerinde bulunan bu gayrimenkullere karşılık yıllık 400 akçe zemin bedeli verilmektedir. Birbirine bitişik durumda olan bu taşınmazlardan başka içinde, suyunu âb-ı cedîd denilen kaynaktan alan çeşme ve asmanın yer aldığı avlu da mevcuttur.
Oda	1		
Dükkan	1		
Değirmen	1	Selanik'te Avratpazarı'nda	Yıllık 140 akçe zemin bedeli verilen arazi üzerinde yer alan bu gelir kaynaklarından başka iki su kuyusu ile avlu bulunmaktadır.
Oda	7		
Deposu olan dükkan	2		
Dükkan	4		
Ekmek fırını	1	Hamza Bey Camii yakınında	Yıllık 400 akçe zemin bedeli ödenen arazi üzerinde olan bu gayrimenkullerle birlikte bir su kuyusu ve avlu da mevcuttur.
Oda	1		
Han	1	Lankaza Köyü'nde	Dahiliyeli ve hariciyeli olan hanın dört tarafında sofa bulunmaktadır. Hariciyesinde biri nalbant dükkanı olarak faaliyet gösteren üç dükkan yer almaktadır.
Dükkan	3		
Hamam	1	Selanik'te Emir Bostanı denilen yerde	Vakfedilen gelir kaynakları yeni inşa ettirilmiş olup Numan Paşa'nın daha önce yaptırdığı caminin yakınındadır.
Dükkan	5		
Ekmek fırını	1		

³⁵ VGMA, *DeFTER*, 1902, sıra no: 5. Zeyl vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.DeFTER*, 743, s. 482. Zeyl vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 478. Zeyl vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 368-370. Bağışlanan gelir kaynaklarından Hamza Bey Camii yakınında olanlarla ilgili bilgi içeren bir evrak için bkz. BOA, *Cevdet Belediye (C.BLD)*, 16/797. Lankaza Köyü ile Emir Bostanı'nda bulunanlar hakkında bilgi veren bir başka evrak için bkz. BOA, *Cevdet Evkaf (C.EV)*, 112/5590.

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

Tabloda sıralanan gayrimenkuller Numan Paşa'nın vakfına ilave ettiği son gelir kaynaklarıdır. Bundan sonra vakfa hayrât ve akarât eklemeyen paşa, önceki vakfiyelerle zeyillerde belirttiği gibi bu defa da kendisinin mütevellî olacağını, şartları değiştirme hakkının yine kendisinde bulunacağını öncelikle ifade etmiştir. Ayrıca vakıflarıyla ilgili daha önce yaptığı tüm düzenlemelerin ve ileri sürdüğü şartların geçerli olduğunu, bu hükümlere göre hareket edilmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁶

Paşa, iki vakfiye ve üç zeyl ile ilk vakfiyesinin tescil tarihi olan 28 Şa'ban 1162/13 Ağustos 1749 tarihinden üçüncü zeylin yürürlüğe girdiği 16 Receb 1189/12 Eylül 1775 tarihine kadar geçen yirmi altı yılda; üç tane büyük ev veya konak, biri küçük olmak üzere beş ev, on dört oda, on sekiz dükkân, biri küçük olmak üzere dört han, dört fırın, bir hamam, bir değirmen, bir sırahâne, bir bostan, bir buçuk dönümlük arsa ve 5.500 kuruş bağışlamıştır. Bu gayrimenkullerden bazıları Selanik'teki diğer vakıfların arazileri üzerinde bulunduğu için yukarıda ilgili yerlerde isimleri belirtilen kurumlara yıllık olarak ödenecek olan toplam 3.160 akçe ile yaptırdığı cami, tekke ve mektebin tüm masraflarının vakfedilen gelir kaynaklarından elde edilen gelirden karşılanmasını ifade etmiştir. Kurumlarda görevlendirilecek personeli ve hizmetlerine karşılık ödenecek ücretleri de belirleyen paşa, bunlarla ilgili düzenlemelere 2 Cemâziyelâhır 1168/16 Mart 1755 tarihli zeyilde yer vermiştir.³⁷ Aşağıdaki başlık altında vakıf bünyesinde istihdam edilen bu görevlilere değinilmiştir.

3. Vakıf Görevlileri

Vakıf yukarıda belirtildiği gibi ikinci vakfiye zeylinde, hayata geçirdiği hayrâtın hizmetlerini sürdürebilmesi için görevlendirilmesi gereken personel hakkındaki taleplerini de belirtmiş, hangi görev için kaç kişinin atanacağını ve her birine verilecek yevmiyenin ne kadar olacağını belirlemiştir ki aşağıdaki tabloda bu verilere yer verilmiştir.

³⁶ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 5; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 482; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 478; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 369.

³⁷ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 4; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 480-481; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 366-367.

Tablo 5: 2 Cemâziyelâhır 1168/16 Mart 1755 tarihli Vakfiye Zeyline Göre Vakfa Ait Kurumlarda Görevlendirilenler ve Alacakları Ücretler³⁸

<i>Görev Yeri</i>	<i>Görevliler</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Kişi Başına Ödenecek Yevmiye (Akçe Olarak)</i>	<i>Toplam Ödenecek Yevmiye (Akçe Olarak)</i>
Vakıf	Mütevelli	1	10	10
	Kâtib	1	6	6
Cami	İmam	1	7	7
	Hatib	1	10	10
	Müezzin	1	6	6
	Cuma müezzini	5	2	10
	Devirhân	3	3	9
	Na'thân ve muarrihân	2	3	6
	Vâiz ve nâsîh	1	6	6
Cami ve tekke	Kayım, sırâci ve ferraş	2	5	10
Tekke	Şeyh ³⁹	1	40	40
	Müderris	1	20	20
	Hâfiz-ı kütüb	1	4	4
	Kapıcı	1	4	4
	Vekilharç	1	5	5
Tekke mutfağı	Aşçıbaşı	1	7	7
	İkinci aşçı	1	5	5
Sıbyan mektebi	Muallim	1	10	10
Toplam		26		175

³⁸ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 4; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 480-481; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 366-367.

³⁹ Vakfın kurulduğu sırada görevlendirilen tekke şeyhi Firdevsî Mehmed Efendi olup gerek Mehmed Efendi'ye gerekse aynı görevi yerine getirecek olan Nakşibendiyye'ye mensup tekke şeyhlerine 40 akçe günlük ödeneceği ifade edilmiştir. Bkz. VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 4; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 481; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 367.

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

Görüldüğü üzere yirmi altı kişiden oluşan personele günlük ödenecek toplam ücreti 175 akçe olarak belirleyen Numan Paşa, bu görevlilerin mütevellî tezkiresiyle tayin edilmesini ve herhangi bir görev boşaldığında mütevellinin o görevi yapabilecek niteliklere sahip olan kimseyi yine vakıf tezkiresiyle görevlendirmesini de şarta bağlamıştır.⁴⁰ Bu şekilde vakfa dair işlerin ehil olan kimselere verilmesini ve kaliteli hizmet sunulmasını hedeflemiş olmalıdır.

Paşanın vakfiyelerle zeyllerinde yer alan bilgiler buraya kadar anlatılanlarla sınırlıdır. Çalışmayı sonlandırmadan önce Numan Paşa Vakfı'yla bağlantılı olan bir vakıftan da söz etmek gerekir ki aşağıdaki başlık altında kısaca bu konuya yer verilmiştir.

4. Poşucu Ali Beşe Vakfı

Selanik'in Cami-i Atik Mahallesi sakinlerinden olan Mehmed oğlu Poşucu Ali Beşe, İki Şerefeli Mahallesi'nde yer alan bir tarafında Hızır Baba Tekkesi, diğer yanında Mehmed Beşe karhânesi olan öbür iki tarafı da yol ile sınırlı bulunan çömlekçi karhânesini vakfederek Numan Paşa'nın Nakşibendi tekkesinde şeyh olan Seyyid Ahmed Efendi'nin kurduğu vakfa mütevellî olmasını, bu atölyeyi icâre-i vâhide⁴¹ ile kiralamasını, elde edilen gelirin tekkedeki talebe ve dervişlerin yemek masrafları için kullanılmasını istemiştir. Vakıf ayrıca 26 Muharrem 1197/1 Ocak 1783 tarihli olan vakfiyesinde, vakfın tevliyetine daima Numan Paşa zaviyesi şeyhlerinin getirilmesini talep etmiştir.⁴²

Bu şekilde Numan Paşa Vakfı'nın gelir kaynakları arasına dahil olan atölye, vakfa gelir sağlamaya devam etmiş ancak XIX. yüzyıl başlarına ait bir muhasebe kaydında kiralama usulünde değişiklik olduğu fark edilmiştir. 15 Muharrem 1218/7 Mayıs 1803 tarihli olan bu muhasebe kaydında atölyenin

⁴⁰ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 4; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 481; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 367.

⁴¹ Tek kira bedeli ya da bir defaya mahsus yapılan kira sözleşmesi anlamına gelen bu terim, vakıf akarların mütevellisi tarafından aylık veya yıllık olarak belli bir süreyle kiralınması demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, "İcâre-i Vâhide", *TDVİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 388-389.

⁴² VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 7; VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 485; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 480; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 373-374, 390-391.

icâre-i vâhîde yerine çift kira bedeli anlamına gelen icâreteyn⁴³ ile kiraya verildiği belirtilmiştir.⁴⁴ Bu değişikliğin ne zaman yapıldığı tespit edilememekle birlikte bundan sonraki süreçte aynı yöntemin uygulandığı zannedilmektedir. Zira bahsedilen muhasebe kaydından sonraki döneme ait XIX. yüzyılda tutulmuş saptanabilen tüm kayıtlarda gelir kaynaklarıyla bunların kira gelirleri tek tek yazıldığı halde çömlekçi atölyesine ve elde edilen gelire yer verilmemiştir.⁴⁵ Bu nedenle 1285/1868-1869 yılına kadar vakfın gelir kaynakları arasında sayılan, icâreteyn ile kiralandığı ifade edilerek akarâtın ne olduğu belirtilmeksizin geliri toplu olarak kaydedilen gayrimenkuller arasında bulunduğu düşünülmektedir.

Ali Beşe Vakfı ile ilgili bilinmeyen bir başka husus vakfa konu olan gelir kaynağından alınan kira bedelinin vakıf şartı gereği tekke sakinlerinin yiyecek masrafları için sarf edilip edilmemesi meselesidir. Numan Paşa Vakfı'nın işleyişi hakkında bilgi sunan muhasebe kayıtlarının hiçbirinde Ali Beşe'nin bu özel şartına değinilmemiş dolayısıyla isteğin yerine getirilip getirilmediği tespit edilememiştir.

Sonuç

XVIII. yüzyıl devlet adamlarından olan ve I. Mahmud döneminden I. Abdülhamid dönemine kadar dört padişah zamanında önemli hizmetlerde bulunan Numan Paşa, iki defa Selanik valiliğine getirilmiştir. Buradaki ilk valiliği sırasında 1749 yılında önce zürri bir vakıf kurarak gayrimenkul bağışlamıştır. 1754 yılında tekrar Selanik valisi olarak atandığında ikinci kez menkul ve gayrimenkul vakfederek vakfına ilavede bulunmuştur. Ertesi yıl bir mülkünü daha vakıf malı haline getiren paşa ardından Ahmed Subaşı Mahallesi'nde yaptırdığı cami, Nakşibendi tekkesi ve mektepten oluşan hayrâtı toplumun hizmetine sunmuştur. Mektebin tekke bünyesinde hizmet vereceğini belirterek tekkenin bir eğitim kurumu olacağını, burada öğrenci

⁴³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, "İcâreteyn", *TDVİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 389-391.

⁴⁴ VGMA, *VGM.DeFTER*, 744, s. 392.

⁴⁵ Numan Paşa Vakfı'nın XIX. yüzyıla ait muhasebe verileri için bkz. VGMA, *BOA*, *EV.MH*, 1440/340; 1440/342; 1440/344; 1440/346; 1440/348; 1440/458; 1440/460; 1440/502; 1440/510; 1772/528; 1772/538; 1772/540; 1772/542; 1772/544; 1772/546; 1772/550; 1772/552; 1772/554; 1772/556; 1772/560; VGMA, *VGM.DeFTER*, 2650/25, s. 50; 2650/30, s. 60; 2896/13, s. 64-65; 5328/65, s. 124. Bu kayıtlarda yer alan veriler yukarıda sözü edilen tarafımızdan hazırlanan, M. Bayrak (Ferlibaş), "Selanik'teki Numan Paşa Vakfı'nın Muhasebe Kayıtlarına Göre İşleyiş Tarzı", başlığını taşıyan çalışmada değerlendirilmiştir.

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

yetiştirileceğini ifade etmiş ve bu amacın gerçekleşmesi için bir müderris görevlendirilmesini istemiştir. Ayrıca medreselerde okutulan çok sayıdaki eseri bağışlayarak eğitim-öğretim faaliyetlerine katkıda bulunmuştur.

Paşa vakıf eserlerin hizmete başlamasıyla birlikte daha önce vakfettiği gelir kaynaklarını kurumlar için tahsis etmiş, ihtiyaç fazlası olan gelirin yarısının mütevellî olan evladı tarafından kullanılmasını, diğer yarısının da çocukları arasında paylaşılmasını istemiş böylece vakfını yarı ailevi vakıf haline çevirmiştir.

Numan Paşa Vakfı faaliyette olduğu dönemde bulunduğu çevrenin sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamasının yanında Selanik için başka bir hayırlı girişime de ev sahipliği yapmıştır. Midhat Paşa'nın Selanik valiliği zamanında açtığı ıslahhane ile eklentileri Numan Paşa'nın Vakfı'na ait arazi üzerine inşa edilmiş hatta bu nedenle Numan Paşa hayrâtı olan kurumlar ıslahhane ile birlikte anılır hale gelmiştir. Paşanın adı, Mustafa Kemal Atatürk'ün doğduğu ev ile de özdeşleşmiş, evin bulunduğu bölgenin adresinde belirleyici ve tanımlayıcı unsur vazifesini üstlenmiştir. Böylece hayata geçirdiği vakfın dışında Selanik için önemli olan iki mekânda da adı yaşamaya devam etmiştir.

Burada kısaca bir kez daha bilgi verilen vakıfla ilgili olarak metinde, iki vakfiye ile üç vakfiye zeyline bağlı kalınarak kuruluş aşamalarıyla bağışlanan gelir kaynakları anlatılmış, vakfın yaklaşık olarak çeyrek yüzyıllık dönemiyle ilgili veriler aktarılmıştır. Paşanın vefatından sonra diğer aile bireylerinin de vakfın gelirini arttırmak için menkul ve gayrimenkul vakfettiği tespit edilmiş, hayrâtın hizmetlerinin devamına katkıda buldukları ve bölge halkının kesintisiz hizmet almasına vesile oldukları görülmüştür. Nitekim vakıf XX. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdürmüş, Selanik'in Osmanlı egemenliğinden çıkmasıyla birlikte kurumlarla gelir kaynakları pek çok benzeri gibi zarar görmüştür.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)*, 4226/316932.

BOA, *Cevdet Belediye (C.BLD)*, 16/797.

BOA, *Cevdet Evkaf (C.EV)*, 112/5590.

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı (TADB), *Evkaf Defteri (EV. d.)*, 553.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *BOA, Evkaf Mektûbî Kalemi (EV.MKT)*, 985/120; 2972/201; 3108/82.

VGMA, *BOA, Evkaf Muhasebe Kalemi (EV.MH)*, 1341/218; 1440/340; 1440/342; 1440/344; 1440/346; 1440/348; 1440/458; 1440/460; 1440/502; 1440/510; 1772/528; 1772/538; 1772/540; 1772/542; 1772/544; 1772/546; 1772/550; 1772/552; 1772/554; 1772/556; 1772/560.

VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 1; sıra no: 2; sıra no: 3; sıra no: 4; sıra no: 5; sıra no: 6; sıra no: 7.

VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 474-482, 485; 744, s. 391-395; 2650/25, s. 50; 2650/30, s. 60; 2896/13, s. 64-65; 2978/17, s. 28; 5328/65, s. 124.

II. Yayımlanmış Belgesel Nitelikli Kaynaklar

Âşik Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, (haz.) Mahmut Ak, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Salnâme-i Selânik, Def'a 2, 1288/1871, s. 103; Def'a 4, 1291/1874, s. 103; Def'a 5, 1292/1875, s. 80; Def'a 6, 1293/1876, s. 80; Def'a 7, 1294/1877, s. 80; Def'a 8, 1299/1882, s. 177.

III. Araştırma ve İnceleme Eserleri

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996.

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

_____, “İcâre-i Vâhide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 388-389.

_____, “İcâreteyn”, *TDVİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 389-391.

ANASTASSIADOU, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, (çev.) Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, C. IV, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1982.

Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan, (ed.) Halit Eren, (haz.) Halit Eren-Mustafa Oğuz-Zekai Mete, C. 3, 5, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2017.

BAYRAK (FERLİBAŞ), Meral, “Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulunan Hayratı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 35, İstanbul 2016, ss. 1-66.

_____, “Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Hezargrad'da Bulunan Hayratı”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri Mayıs 2015, Saraybosna*, (ed.) Halit Eren, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2018, ss. 259-295.

_____, “Selanik'teki XVI. Yüzyıla Ait Vakıflardan Biri: Yakub Paşa'nın Vakıf Eserleri ve Vakfettikleri”, *Belleten*, C. 84, S. 299 (Nisan 2020), ss. 135-202.

_____, “Selanik'teki Numan Paşa Vakfı'nın Muhasebe Kayıtlarına Göre İşleyiş Tarzı”, *Balkan Tarihi Araştırmaları II*, (ed.) Bülent Akyay, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2022, ss. 101-172.

BIÇAKÇI, İsmail, “Selanik'te Türk Mimari Eserleri”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya, Nisan 21-23, 2000)*, (ed.) Ali Çaksu, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2002, ss. 433-447.

DELİLBAŞI, Melek, “Selânik ve Yanya’da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması”, *Belleten*, C. LI, S. 199 (1987), ss. 75-101.

DİMİTRİADİS, Vassilis, “Via Egnatia Üzerindeki Vakıflar”, *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, (ed.) Elizabeth A. Zachariadou, (çev.) Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 92-104.

_____, *Bir Evin Hikâyesi Selânik’teki Mustafa Kemal Atatürk’ün Evi ve Ailesi Hakkında Türkçe ve Yunanca Belgeler*, (çev.) Gülsün Aksoy-Aivalı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.

GENÇER, Ceylan İrem, *1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik’teki Kentsel ve Mimari Değişim*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Nur Akın, İstanbul 2012.

GÖKBİLGİN, Tayyib, “Köprülüler”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C. 6, İstanbul 1993, ss. 892-908.

GÜMÜŞSOY, Emine, “Selanik Mevlevîhanesi”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri Mayıs 2015, Saraybosna*, (ed.) Halit Eren, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2018, ss. 39-61.

GÜNAY, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *TDVİA*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 475-479.

KAÇAN ERDOĞAN, Meryem, “Osmanlı Dönemi’nde Selanik’teki Vakıf Hanlarla İlgili Bazı Tespitler”, *Near East Historical Review*, 11/3 (Temmuz 2021), ss. 1-26.

KÖKSAL, Osman, “Osmanlı Şehrinin Kandilleri mi Sönüyor? 19. Yüzyıl Sonunda Selanik’te Maddi Müzâyaka İçerisine Düşen Bazı Vakıflar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, (ed.) Zafer Gölen-Abidin Temizer, C. 2, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 719-732.

_____, “Osmanlı Sosyokültürel Hayatının Tenefüs ve Tenevvür Mekânları: Son Devir Selanik Tekkeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Dönemi Balkanlar’da Gündelik Hayat*, (ed.) Zafer Gölen-Abidin Temizer, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, ss. 99-128.

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (yay. haz.) Nuri Akbayar, C. 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

ORUÇ, Hatice, “Yeni Pazar Şehri ve Vakıfları”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri Mayıs 2015, Saraybosna*, (ed.) Halit Eren, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2018, ss. 129-187.

Osmanlı Sadrazamları Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri, (haz.) Mehmet Arslan, Kitabevi Yayını, İstanbul 2013.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Köprülüzâde Nûman Paşa”, *TDVİA*, C. 26, İstanbul 2002, ss. 265-267.

ÖZCAN, Görgün, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

TOKSOY, Cemal, “Numan Paşa (Köprülüzade)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, (yay. kur.) Ali Birinci, Ekrem Çakıroğlu, İhsan Fazlıoğlu vd., C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 372.

TUĞRUL, Mehmet-Mehmet Bulut, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Kültürel Hayat: Selanik ve Sofya”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 2 (Aralık 2021), ss. 601-633.

TURGUT, Vedat, *Yitirilen Mirasımız: Selanik Sancağı Vakıfları (Fethinden XVI. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2016.

ULUÇAY, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Türk Hayrât Sistemi ve Balkan Şehirleri”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya, Nisan 21-23, 2000)*, (ed.) Ali Çaksu, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2002, ss. 97-106.

_____, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

ZİROJEVIĆ, Olga, “Vakıflar: Eski Yugoslavya Topraklarındaki Mevcut Şehirlerin Temel Taşı”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya, Nisan 21-23, 2000)*, (ed.) Ali Çaksu, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayını, İstanbul 2002, ss. 413-419.

IV. Elektronik Kaynaklar

Minareler Şehri Selanik, <http://isted.org.tr/upload-file/selanik.pdf> , (07.04.2022).

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

EKLER

Ek 1: Numan Paşa'nın Vakfiyeleriyle Zeylleri

<i>Vakıf Şartlarını Bildiren Nizamnamenin Türü</i>	<i>Tescil Edildiği Tarih</i>	<i>Vakıf Eserler</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Vakfedilenler</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>
Vakfiye ⁴⁶	28 Şa'ban 1162/13 Ağustos 1749			Büyük bir ev veya konak	Hacı İsmail Mahallesi'nde
				Ev	Kara Hacıoğlu Mahallesi'nde
Vakfiye ⁴⁷	17 Zilka'de 1167/5 Eylül 1754			Büyük bir ev veya konak ve bir aktar dükkanı	Tarakçı Mahallesi'nde
				Küçük bir ev	
				Ev	Kara Hacı Mahallesi'nde
				Ev	Balat Mahallesi'nde
				Ev	Ahmed Subaşı Mahallesi'nde
				Emir Bostanı denilen bostan	
				Han	Kara Hacıoğlu Mahallesi'nde
				Küçük han	
				Alaca Han denilen yapı, bir dükkan, şirahâne ve bir buçuk dönüm arsa	Yalıkapı yakınında
				Beş oda, bir ekmek fırını ve bir dükkan	Avratpazarı yakınında
5.500 kuruş					

⁴⁶ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 1. Vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 474-475. Vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 474. Vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 355-359.

⁴⁷ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 2. Vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 476-478. Vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 475. Vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 359-363.

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ

Zeyl Vakfiye ⁴⁸	1 Cemâziyelâhı r 1168/ 15 Mart 1755			Büyük ev veya konak	Hacı İsmail Mahallesi'nde
Zeyl Vakfiye ⁴⁹	2 Cemâziyelâhı r 1168/16 Mart 1755	Cami Nakşibendi Tekkesi Mektep	Emir Bostanı denilen mahalde		
Zeyl Vakfiye ⁵⁰	16 Receb 1189/12 Eylül 1775			Bir ekmek fırını ile bitişğinde yer alan bir oda, bir dükkan, bir çeşme, asma ve avlu Bir değirmen, yedi oda, iki tanesi depolu olan altı adet dükkan, iki su kuyusu ve avlu Bir ekmek fırını, bir oda, bir su kuyusu ve avlu Han ve üç dükkan Hamam, beş dükkan ve bir ekmek fırını	Harik/Yanık Mahkeme denilen yerde Avratpazarı'nda Hamza Bey Camii yakınında Lankaza Köyü'nde Selanik'te yaptırdığı cami yakınında

⁴⁸ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 3. Zeyl vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 479. Zeyl vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 476. Zeyl vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 364-365.

⁴⁹ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 4. Zeyl vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 480-481. Zeyl vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 477. Zeyl vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 365-368.

⁵⁰ VGMA, *Defter*, 1902, sıra no: 5. Zeyl vakfiyenin mükerrer kaydı için bkz. VGMA, *VGM.Defter*, 743, s. 482. Zeyl vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 5, s. 478. Zeyl vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, C. 3, s. 368-370.

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

Ek 4: Numan Paşa Camii ve Bulunduğu Konum⁵³

⁵³ *Minareler Şehri Selanik*, <http://isted.org.tr/upload-file/selanik.pdf>, (07.04.2022).

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

Ek 5: Tekke Mutfağında Kullanılmak Üzere Bağışlananlar ve Zamanla Kaybolmuş Olanlar

<i>15 Muharrem 1218/7 Mayıs 1803 Tarihli Deftere Göre Vakfedilmiş Olanlar⁵⁴</i>		<i>20 Safer 1236/27 Kasım 1820 Tarihli Deftere Göre Noksan Olanlar⁵⁵</i>
<i>Bakır Eşyanın Türü</i>	<i>Adet</i>	<i>Adet</i>
Büyük kuzu tenceresi	1	
Kuzu tenceresi	1	1
Küçük tencere ve kapak	3	Sadece kapak 1
Tencere	1	
Kuzu için yassı sahan ve kapak	2	1
Yassı sahan ve kapak	2	1
Kapaksız büyük yassı sahan	5	1
Büyük sahan ve kapak	5	3
Küçük, yassı sahan	5	1
Küçük sahan	3	1
Büyük sini	1	
Orta boy sini	1	
Küçük sini	1	
Tepsi	2	1
Büyük hoşaf taşı	1	1
Küçük hoşaf taşı	1	
Kevgir	1	1
Maşrapa	1	
Saplı tava	1	1

⁵⁴ VGMA, *VGM.Defter*, 744, s. 395.

⁵⁵ VGMA, *VGM.Defter*, 2978/17, s. 28.

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ

Eski kepçe	1	
Güğüm	1	
Büyük kahve ibriği	1	
Küçük kahve ibriği	3	2
İbrik ⁵⁶	2	1
Yağ bakracı	1	
Havan	1	1
Leğen	1	
Büyük kazan	2	
Küçük kazan	1	
Mangal	1	

⁵⁶ Bu ibrikler vakıf kurulduğunda mevcut olmayıp sonradan satın alınmıştır.

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

**Ek 6: 15 Muharrem 1218/7 Mayıs 1803 ve 20 Safer 1236/27 Kasım 1820
Tarihli Kayıtlara Göre Numan Paşa'nın Vakfettiği Kitaplar⁵⁷**

<i>Sıra Numarası</i>	<i>Yazarı</i>	<i>Adı</i>	<i>Cilt Adedi</i>	<i>Diğer Ciltleri Olmaksızın Bağışlanan Cildin Numarası</i>	<i>Nüsha Adedi</i>
1		Mushaf-ı Şerif			7 ⁵⁸
2		Kur'an-ı Kerim Cüzleri	30		1'er
3		Tefsir-i Hazâin	2		1
4		Tefsir-i Kadı	1		1
5		Şifâ-i Şerif	3		1
6		Tercümân-ı Sihâh	1		1
7		Muhtâr-ı Sihâh	1		1
8		Muhtasar Meânî	1		3
9		Kitâb-ı Şâtîbî	1		1
10		Halebî	1		2
11		Âdâb Cümlesi	1		1
12		Kitâb-ı Şerhi'l-Hikem	1		1
13		Delâil-i Şerif			3
14		Emsile-i Kitâb			1

⁵⁷ VGMA, *VGMA.DeFTER*, 744, s. 393-395; 2978/17, s. 28. Bağışlanan kitaplara ait listelerin yer aldığı iki defterdeki kayıtlar on yedi yıl arayla hazırlanmış olup birbiriyle aynı değildir. Özellikle 1820 yılına ait olan defterde (VGMA, *VGMA.DeFTER*, 2978/17, s. 28), kitap isimlerinin bir kısmı farklı şekillerde tanımlanmış, bazı künyelerde kısaltma yoluna gidilmiştir. Buradaki tablo her iki liste karşılaştırılarak oluşturulmuş ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden temin edilen bu defterlerden 1820 yılına ait olan defterin çekimi de iyi yapılmadığı için - satırların sonlarına denk gelen kitapların okunamaması nedeniyle- çoğunlukla daha düzenli olduğu görülen 1803 yılına ait defter (VGMA, *VGMA.DeFTER*, 744, s. 393-395) esas alınmıştır.

⁵⁸ Kur'an-ı Kerimlerden iki tanesinin Numan Paşa Camii'nde bulunduğu, Acem hattıyla yazıldığı, büyük ve alâ olduğu belirtilmiştir (VGMA, *VGMA.DeFTER*, 744, s. 395; 2978/17, s. 28). 20 Safer 1236/27 Kasım 1820 tarihli defterde Numan Paşa tarafından bağışlanan Kur'an-ı Kerim sayısının altı olduğu ifade edilmiştir. Bkz. VGMA, *VGMA.DeFTER*, 2978/17, s. 28.

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ

15		Tercüme-i Hadis			1
16	Seyyid Abdullah	Şerh-i Şâfiye			1
17		Kitâb-ı Şâhidî			1
18		İntihâb-ı Na't			1
19	Şeyh Muhyiddin	Kitâb-ı Cifr			1
20		Ferâiz ma'a Sirâciye			1
21		Kitâb-ı Mültekâ			3
22		Kitâb-ı Şerhü'l-Kevâkibü'd- Dürriye			1
23		Kitâb-ı Hasan Paşa Şerh-i Murâd			1
24		Fetevâyı			1
25		Mevlûd-i Nebî			1
26		Kitâb-ı Mukaddime-i Kazâ- Kudret			1
27		Kitâbü'd-Dürerü'l-Müsirre			1
28		Tasavvuf-ı Şeyh Muhyiddin			1
29		Kitâb-ı Gülistân			2
30		Ta'rîfât-ı Seyyidî			1
31		Şerh-i Müşkilât-ı Bahrî			1
32		Kitâb-ı Akâyidi el-Ömer en- Neseî			1
33		Kitâbü'l-Hediyye-i Müellife			1
34		Tecvid-i Türkî			1
35		Risâle-i Resm-i Hatt			1
36		Gâyetü't-Ta'rîf fi İlmi't-Tasrîf			1
37		Risâle fi'l-Âdâb			2
38		Kitâb-ı İlm-i Tıb-i Türkî			1
39	Sinan Efendi	Menâsik-i Hac			1

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

40		Evrâk-ı Cem'a			1
41	Mevlânâ	Mesnevî-i Şerîf			1
42		Kitâb-ı Manzûme			1
43		Kitâb-ı İrâbü'l-Uneyzî? el Müsemma bi-Temrîni't-Tullâb			1
44		Kasas-ı Enbiyâ			2
45		Kitâb-ı Eşbâh Nezâ'ir			2
46		Fetâvâyı Üskübî			1
47		Kitâb-ı Tehzîb fi'l-Mantık			1
48		Tefsîr-i Şerîf min Yâsin			1
49		Kitâb-ı Telvîh			1
50		Ziyâ'ül-Ma'nevî	2.		1
51		Şerh-i Mesnevî-i Şerîf			1
52		Kitâb-ı Menâkıb-ı Hayri'l- Berrîyye			1
53		Kitâb-ı Muvasılı't-Tullâb ale'l- Fevâ'idî'l-İrâb			1
54		Şerh-i Münferice			1
55		Müstetraf	1.		1
56		Kitâb-ı Hakâyikü'l-Meânî			1
57		Kitâb-ı Avâmil			1
58		Münyeti'l-Musallî			3
59		Kitâbü'l-İhtiyâr fi Şerhi'l- Muhtâr			1
60		Kitâbü't-Tasrîh bi Mazmûni't- Tavzîh			1
61		Manzûme-i Suyûti			1
62		Kitâbü'l-İftitâh ve Ebyâti'd- Dav'			1
63		Hâşiye-i Hayâli alâ Şerhi'l- Akâid			1
64		Şerh-i Dibâce			2

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ

65		Şerh-i-Şemsiyye li Seyyid Şerif			1
66		Metni's-Şemsiyye fi'l-Mantık Metn-i Kâfiye fi'n-Nahv Metn- i Şâfiye fi's-Sarf			1
67		Şerh-i Muhtasari'l-Menâr fi Usuli'l-Fıkh			1
68		Kitâb-ı Fetâva ez-Zeyniyye			1
69		Kitâb-ı Kenzü'd-Dekâ'ik			1
70		Hâşiye-i Şeyhü'l-İslâmü'l- Hafid alâ Şerhi'l-Muhtasar fi'l- Meâni			1
71		Buhârî	6.		1
72		Neyyire mine'l-Ehâdis			1
73		Kitâb-ı Sadri's-Şeri'a			2
74		Menkıbe-i Evliyâ			1
75		Ferâiz-i Türkî			1
76		Hâşiye-i Yakup Paşa ale's- Sadri's-Şeri'a			1
77		Kitâbü'd-Dav'			2
78		Muhtasar Müntehâ Hâşiyesi Halhâli			1
79		Kitâbü'l-Vâfiye Şerhi'l-Kâfiye			3
80		Şerhi'l-Akâid			1
81		İrâbü'l-Kur'ân			1
82	Şeyh Sa'dî	Bostan			1
83		Tefsîrül-Kur'âni'l-Azîm li İmâm-ı Ebü'l-Leys	Son Cüz		1
84		Dinkoz Şerh-i Murad			3
85		Risâle-i Ebyât-ı Fûrs			1
86		Kitâb-ı Misbâh			5
87		İbrahim Halebî			2
88		Mu'rib-i Avâmil			1
89		Molla Câmî ale'l-Fûrs			1

**SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI**

90		Şerh-i Lübbâb			1
91		Tefsîr-i Celâleyn			1
92	Şeyh Sa'dî	Kitâb-ı Gülistân			1
93		Tavsîh ale't-Tenkîh			1
94		Kitâb-ı Mevâhibü'l-Me'ân fi'l-Kelâm alâ Evâil-i Süreti'd-Duhân			1
95		Kâfiye fi'n-Nahv			1
96		Kitâb-ı Usûlü'ş-Şeri'a			1
97		Kastalânî alâ Sahîhi'l-Buhârî	6		1
98		Kitâbü'l-Hadîs			1
99		Kitâb-ı Hidâye			2
100		Sahîhü'l-Buhârî		4.	1
101		Mükâşefe-i Kulûb			1
102		Kitâb-ı Hüsrev-i Şirîn			1
103		Kitâbü'r-Ravzü'n-Nasir Şerhi'l-Câmi'l's-Sagîr			1
104		Şerh-i Kâfiye bi'l-Fâriyeye li Seyyidi'l-Câmi fi İlmü'n-Nahv			1
105		Kitâb-ı Esrârü'l-Fâtîha			1
106		Kitâb-ı Minhâcü's-Sâlikîn			1
107		Kitâb-ı Mebârikü'l-Ezhâr fi Şerh-i Meşârikü'l-Enzâr			1
108		Kitâb-ı Şerh-i Hadîsi'l-Erbâ'in			1
109		Kitâbü'd-Dürrü'l-Muhtâr fi Şerh-i Tenvîrî'l-Ebsâr			2
110		Kitâb-ı Hızânetü'l-Fıkh			1
111		Kitâb-ı Tabakâti'ş-Şemûbî			1
112		Kitâb-ı Bahrü'l-Envâr			1
113		Hâşiye-i Vikâye ma'a Şerhihi			1
114		Kitâb-ı İmdâdü'l-Fettah Şerhü'l-İzâh			1
115		Şerh-i Fıkhü'l-Keydânî			1

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ

116		Sadi Hâfiz			1
117		Kitâb-ı Lübbü'l-Elbâb			1
118		Nihâye fi Garîbi'l-Hadis Nâkıs			1
119		Kitâb-ı Mebâdiü'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl			1
120		Risâle-i Taşkôprü, Ledüniyye, İsti'âre-i İsâm			1'er
121		Hulâsatü'l-l'râb			1
122		Kitâb-ı İnâyeti ale'l-Hidâye			1
123		Kitâb-ı Şerhü'l-Elfiye			1
124		Kitâb-ı Makâmâtü'l-Hamsûn			1
125		Şerh-i Makâsıd			1
126		Kitâb-ı Hüccetü'l-Edeb			1
127		Kitâb-ı Mecma'ül-Bahreyn			1
128		Fetâvâyı Hayrîye			2
129		Kitâbü'l-Fıkh			1
130		Kitâb-ı Siyer-i Veysi			1
131		Kitâb-ı İftitâh			1
132		Kitâb-ı Mutavvel			1
133		Tarîkat-i Muhammediye			1
134		Kitâbü'd-Dürerü's-Seniye fi Şerhi'l-Elfiye			1
135		Ta'rîfâtü's-Seyyidi			1
136		Kitâb-ı Riyâzü's-Sâlihîn			1
137		Kitâb-ı Hâdi'l-Ervâh Şerh-i Hikem			1
138		Kitâb-ı Gülistân ma'a Bostan			1
139		İsbâtü'l-Vâcibi'l-Hafiyye			1
140		Kitâbü'l-Muhtâr mine'l-Fıkh			1
141		Câmi'ül-Fetvâ			1

SELANİK'TE XVIII. YÜZYILA AİT BİR VEZİR VAKFI:
NUMAN PAŞA'NIN HAYRÂTI VE AKARÂTI

142		İsâm ale'l Câmî'			1
143		Lügat-ı Fârisi			1
144		Kitâb-ı Mucübü'n-Nidâ			1
145		Kitâb-ı Tefsîrû'l-Menâm			1
146		Kitâb-ı Şemsiyye			1
147		Şerh-i Manzûm	1.		1
148		Şerh-i Recebiye mine'l-Ferâiz			1
149		Kitâb-ı Fârisi			1
150		Molla Câmî			1
151		Risâle-i Şemsiyye			1
152		Şerh-i Maksûd			2
153		Şerh-i Kavâ'idü'l-İrâb			1
154		Kit'a-i mine'l-Fıkh			1
155		Ferâiz-i Seyyidi			1
156		Şerh-i Merâh			1
157		Hacı Baba Şerh-i Misbâh			1
158		Nahv Cümlesi			1
159		Müntehab mine'l-Fetâvâ'l-Kübrâ			1
160		Lügat-ı Halimî			1
161		Kara Davud ale't-Tasavvurât			1
162		Kitâbü'l-Muhtâr			1
163		Hâşiye-i Tasavvurât			1
164		Kitâb-ı Tenvîrî'l-Ebsâr			1
165		Kitâbü'd-Dav' ale'l-Misbâh			2
166		Kitâb-ı Eşrefü'l-Vesâ'il ilâ Fehmi's-Şemâ'il			1
167		Kitâb-ı Ehâdis-i Erbâ'in			1

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ

168		Mecmûa			1
169		Hadîs-i Muhyissünne			1
170	Molla Hüsrev	Kitâb-ı Gureri'l-Ahkâm			1
171		Kitâb-ı Mutavassıt			1
172		Tasdîkât-ı Fenârî Metn-i Tasdîkât			1
173	Celâleddîn ed-Devvânî	Celâleddîn ed-Devvânî			1
174		Kitâb-ı Metn-i Kudûrî			1
175		Mukaddime-i Ebû'l-Leys			1
176		Şerh-i Pendnâme			1
177		Lügat-ı Perîşân			1
178		Kitâb-ı Mühimmât			1
179		Kitâbü'l-İfsâh			1
180		Kitâb-ı Rum el Vâridât			1
181		Risâle-i Fuzûlî			1
182	Şeyh Bûsîrî	Kitâb-ı Şerhi'l-Kasîde			1
183		Kitâb-ı Menâr fi'l-Mantık			1
184		Ta'bîrnâme			1
185		Kâdimîr			1
186		Tehzîb ma'a Mîr			1
187		İsmi nâmalûm olarak kaydedilmiş olan yirmi iki adet kitap			

Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

**EDUCATION OF GIRLS IN THE PROVINCE OF
THESSALONIKI DURING THE OTTOMAN
MODERNIZATION PROCESS***

Fatih DEMİREL**

ABSTRACT

The education of girls in the Ottoman Empire was carried out in traditional primary schools until the Tanzimat period. There were no above-primary schools for girls. During the Tanzimat Period, the first girls' rüşdiye school (advanced primary) above primary schools was opened in Istanbul in 1859. With the Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi (Regulation on General Education) dated 1869, the education of girls was redesigned, and it was decided to open primary and rüşdiye schools for girls outside of Istanbul. The newly designed primary schools would have a different structure from the traditional ones.

In this study, the establishment and development of the schools opened for the education of girls in the province of Thessaloniki, the interest of the people of Thessaloniki in these institutions, and the problems encountered were evaluated. The study also reveals what kind of development took place in girls' education outside the capital Istanbul during the Ottoman modernization process.

Keywords: Thessaloniki, Education of Girls, Girls' Schools, Education of Girls in the Ottoman Empire, History of Education.

* This article has been prepared under the project *Education in Thessaloniki (1850-1912)*, No: 113K648, supported by the Scientific Technological Research Council of Turkey (TUBITAK).

** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Bursa, ORCID: orcid.org/0000-0002-2098-4786, E-posta: fatihdemirel@uludag.edu.tr

FATİH DEMİREL

OSMANLI MODERNLEŞMESİ SÜRECİNDE SELANİK VİLAYETİNDE KIZLARIN EĞİTİMİ

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde kızların eğitimi, Tanzimat dönemine kadar, geleneksel ilkokullarda gerçekleştirilmiştir. Kızlar için daha üst bir eğitim kurumu mevcut değildi. Tanzimat Dönemi'nde ilkokullar üzerinde ilk kız rüşdiye okulu 1859 yılında, İstanbul'da açılmıştır. 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi ile kız çocuklarının eğitimi yeniden tasarlanmış ve İstanbul dışında da kız çocukları için ilkokul ve rüşdiye mektepleri açılması kararlaştırılmıştır. Tasarlanan yeni ilkokullar geleneksel olanlardan farklı bir yapıya sahip olacaktı.

Bu çalışmada Selanik vilayetinde kız çocuklarının eğitimi için açılan okulların kuruluşu, gelişimi, Selanik halkının bu kurumlara ilgisi, karşılaşılan problemler, değerlendirilmiştir. Çalışma, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesi sürecinde başkent İstanbul dışında kız çocuklarının eğitimi konusunda nasıl bir gelişim yaşandığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Selanik, Kızların Eğitimi, Kız Okulları, Osmanlı'da Kızların Eğitimi, Eğitim Tarihi.

Introduction

The education of Muslim girls in the Ottoman Empire remained at the primary school level until the Tanzimat Period. Those schools provided primary religious education where girls and boys went together. For women who desired to receive further instruction from primary education, there was an opportunity to take lessons from private teachers¹ or to attend a religious dervish lodge.² The situation was also similar among non-Muslims.

After the declaration of the Tanzimat Edict, there were significant developments regarding girls' education. The school opened to train midwives within the *Mekteb-i Tıbbiye* (School of Medicine) in 1842 and provided girls with an education opportunity after primary school.³ There were opinions on the need for girls to have more education during the first

¹ This, of course, required the social status and financial income of the family to be high.

² Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi", *Kebikeç*, 10, 2000, p. 223-238.

³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977, p. 540-542.

EDUCATION OF GIRLS IN THE PROVINCE OF THESSALONIKI DURING THE
OTTOMAN MODERNIZATION PROCESS

decade of the Tanzimat period. For instance, Sadık Rıfat Pasha expressed his views on the education that should be provided to girls in the late 1840s.⁴

Rüşdiye schools were the first modern civil education institutions, and the first of them was opened in 1839. They were designed as secondary education institutions during the Tanzimat Period. Rüşdiye schools, the number of which was first increased in the capital Istanbul, started to be opened in the provinces later on. Until the end of the 1850s, rüşdiye schools were exclusively for male students.⁵ With the decision to transform the Cevri Usta School into a girls' rüşdiye school in 1858, the first step was also taken to make the institutions providing further education than primary school more widespread for girls.⁶ However, due to the reluctance of families to send their girls to school after they become adults, girls' rüşdiye schools did not become widespread rapidly. In 1869, the number of girls' rüşdiye schools in Istanbul was eight.⁷

The *Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi* (Regulation on General Education) dated 1869 regulated the civil education system in the Ottoman Empire. The education of girls was also included in the regulation. According to the law, if there were two primary schools in the district or village, one would be for girls, and the other would be for boys. If there were a single school, boys and girls would use the same building until the second one was built. It was made compulsory for girls to attend primary school for four years. The girls would start school at the age of 6 and would graduate from school at the age of 10. The difference between these schools from the previous ones with the same status was that they would be affiliated with the Ministry of Education.⁸

The girls' rüşdiye schools were organized by a regulation. According to the law, girls' rüşdiye schools would be opened in big cities. The education period of the girls' rüşdiye schools was determined as four years. Girls'

⁴ Somel, *op.cit.*, p. 225.

⁵ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, p. 44-60.

⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, (Directorate of State Archives Ottoman Archives, İstanbul, hereafter BOA), *İ. DH*, 417/27616 (Hijri [hereafter H] 9 Rabiulâhir 1275/November 16, 1858).

⁷ Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, p. 168.

⁸ *Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesidir*, İstanbul, H. 1286 (1869), p. 5-7. (Articles 9 and 15).

rüşdiye schools would be opened as two separate schools for Muslims and Christians in cities with mixed populations.⁹ The regulation also decided to open a female teacher training school (Dârümuallimât) to train teachers for female primary and rüşdiye schools.¹⁰

Only three girls' rüşdiye schools could be opened outside Istanbul until the end of the Tanzimat Period. They were in Thessaloniki, Larissa (Tırhala Sanjak), and Chania (Creta).¹¹ The number of modern girls' primary and rüşdiye schools could be increased only during the Sultan Abdülhamid II period.¹²

Education of Girls in the Province of Thessaloniki¹³

1. Girls' Schools

The education of girls in the province of Thessaloniki began to develop taken after the *Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi*. The issue of *Zaman* newspaper, dated September 6, 1874, reported a visit to a girls' school in Thessaloniki. In the news, a 4-5-year-old girl's error-free reading was written as a source of happiness.¹⁴ This information shows us that the schools at the primary level began to be opened for girls even at the beginning of the 1870s in Thessaloniki. The development of girls' schools in the province of Thessaloniki, as well as throughout the country, took place during the Sultan Abdülhamid II period.

Sultan Abdülhamid II was able to start education reforms after the 1877-1878 Ottoman-Russian war. At the end of the 1880s, the number of schools in the province of Thessaloniki was 1354.¹⁵ While 7 of those schools were high schools, 48 were rüşdiye schools, and the rest were primary

⁹ *Ibid.*, p. 11. (Article 27)

¹⁰ *Ibid.*, p. 23-26. (Articles 68-78)

¹¹ Somel, *op.cit.*, p. 228.

¹² Tümer Erdem, *op.cit.*, p. 94-100, 166-171.

¹³ After the second half of the 19th century, the province of Thessaloniki generally consisted of the center of Thessaloniki, Siroz, and Dırama sanjaks, although there were some changes in the historical process.

¹⁴ *Zaman* (newspaper), H. 25 Receb 1291/ September 6, 1874. (The name of the Rumeli newspaper was changed to *Zaman* since the 77th issue.)

¹⁵ It could also be in 1353. There is an error in the table used in the source.

EDUCATION OF GIRLS IN THE PROVINCE OF THESSALONIKI DURING THE
OTTOMAN MODERNIZATION PROCESS

schools. While 13 of the rüşdiye schools were girls' schools,¹⁶ 83 of the primary schools were girls' schools. Although there are various inconsistencies and errors in the data in the provincial yearbook, Table 1 provides an opportunity to evaluate the situation of girls' schools in the province of Thessaloniki.¹⁷

Table 1. Distribution of Schools to Millets According to Selanik Vilayet Salnamesi (Yearbook of the Thessaloniki) dated H. 1307 (1889).¹⁸

Millet Name	Number of Boys Schools	Number of Students	Number of Girls Schools ¹⁹	Number of Students
Islam	821	30,339	41	2,929
Greek	338	16,344	29	1,498
Bulgarian	84	3,656	8	181
Jewish	23	2,449	3	521
Catholic	4	325	2	120
Total	1,270 ²⁰	53,113	83	5,249

As it is understood from the data in Table 1, approximately 5% of Muslim-owned schools, 10% of Greek, Bulgarian, and Jewish schools, and 35% of few Catholic schools were girls' schools. It should not be forgotten that girls of primary school age used the existing primary schools together with male students until the school was opened for them in accordance with the decision of the Maârif-i Umûmiye Nizâmname. Therefore, the boys' schools given in Table 1 were also used as teaching places for girls.²¹

The first girls' rüşdiye school in Thessaloniki was opened at a time that can be considered relatively early, just like the girls' primary school. The

¹⁶ Although it is given as 9 in the source, it is understood from the later data of the same source that it is 13.

¹⁷ *Selanik Vilayet Salnamesi* (Yearbook of Thessaloniki, hereafter SVS] Selanik, H. 2 Rabiülevvel 1307/October 27, 1889, p. 251.

¹⁸ SVS, H. 1307, p. 253.

¹⁹ While it should be 96 with the girls' rüşdiye schools, it is given as 83 in the table. Girls' rüşdiye schools were probably not included in the table. As it will be given below, the fact that 2 girls are shown here while there are 4 girls' rüşdiye schools belonging to Catholics indicates it.

²⁰ A total of 1.271 is given in the source. Either the total or one of the school numbers is incorrect.

²¹ *Ibid.*, p. 252.

girls' rüşdiye school opened in Thessaloniki in 1874 and was one of the first examples of girls' rüşdiye schools outside of Istanbul.²² Opening the first girls' rüşdiye school in Thessaloniki was not easy. According to the news of the *Rumeli* newspaper published in Thessaloniki, although a girls' rüşdiye school building for girls was built in Thessaloniki, education, and training could not start at the school, which was criticized by the newspaper, and various suggestions were offered for the start of education and training activities. The recommendations were related to how the school's financial expenses would be met and how the teachers would be found. While it was recommended that Hüseyin Efendi and his mother be transferred to the girls' rüşdiye school with their female students and continue their teaching there, Anita, who was known for her skill and ladyship, was offered to be assigned to sewing and art classes.²³ A few months after the news in the *Rumeli* newspaper, teachers were appointed to the Thessaloniki girls' rüşdiye school.²⁴ While all suggestions in the newspaper were not considered, Anita, recommended as a needlecraft teacher, was assigned to the school. In this respect, it is understood that the *Rumeli* newspaper was influential in starting the school's education.

After this first example, a public school, many girls' rüşdiye schools were opened in the province by Muslims, non-Muslims, and foreign states. The data on rüşdiye schools opened for boys and girls in the late 1880s will be presented in Table 2, showing the distribution of the girls' and boys' rüşdiye schools in the province of Thessaloniki to millets and the number of students.

²² BOA, *İ. DH.*, 694/48527. (H. 21 Zilkade 1291/December 31, 1874).

²³ *Rumeli* (newspaper), H. 22 Cemâziyelevvel 1291/July 6, 1874.

²⁴ BOA, *İ. DH.*, 694/48527. (H. 21 Zilkade 1291/December 31, 1874).

EDUCATION OF GIRLS IN THE PROVINCE OF THESSALONIKI DURING THE
OTTOMAN MODERNIZATION PROCESS

Table 2. Distribution of Rüşdiye Schools to millets According to Selanik Vilayet Salnamesi (Yearbook of the Thessaloniki) dated H. 1307 (1889).²⁵

Millet Name	Number of Boys' Rüşdiye Schools	Number of Students	Number of Girls' Rüşdiye Schools	Number of Students
Islam	22	1,850	4	350
Greek	7	750	3	280
Bulgarian	1	120	1	150
Jewish	2	300	1	170
Catholic	3	400	4	520
Total	35	3,420	13	1.470

When Table 2 is examined, it is understood that there were girls' rüşdiye schools, approximately one-third of boys' rüşdiye schools in the province of Thessaloniki. The increase in the number of rüşdiye schools opened for girls in a short period can be evaluated in two ways. The first is an interest in girls' education in the Thessaloniki society. The second is that this interest of the community was not ignored. Table 2 shows that there were more female students in Bulgarian girls' rüşdiye schools than male students in boys' rüşdiye schools. Although the numbers could be wrong, it's important to highlight that Bulgarians place a high value on girls' education. For example, 3.732 girls graduated from high school in Bulgaria between 1907/1908 and 1911/1912. Two thousand fifty-two of them were university students the following year.²⁶ As mentioned below, Bulgarians even opened a high school for girls in Thessaloniki.

As of the end of the 1880s, new ones were added to girls' schools, the statistical data of which we shared in Table 2, in the later years, and their number gradually increased. As it was stated previously, girls' schools in the province were opened by the Ministry of Education, non-Muslims, and foreigners in the area. Moreover, girls' branches of private schools established by Muslim individuals were also opened.

²⁵ SVS, H. 1307, p. 253.

²⁶ Ali Haydar, *Bulgaristan Maarifi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, p. 170.

FATİH DEMİREL

Thessaloniki Jews opened their first girls' school with the support of Alliance on September 5, 1874. However, it would be appropriate to mention the private Jewish Girls School, which the Polish Countess Farnetti opened in 1867.²⁷ Various primary and vocational schools continued to be opened for Jewish girls in the following years. Vocational School for Girls opened in 1887, Popular schools opened in 1897, Nouvelle opened in 1910, and Public School opened in 1904 were the schools opened for the education of Jewish girls.²⁸

In Thessaloniki, Greeks and Bulgarians took a further step and opened schools at the high school level for girls. In 1909, a total of 700 students attended the Greek girls' high school, which also had a rüşdiye branch in the Ayatnaş district. Seven male and 15 female teachers worked in the school where the first and second principals were female.²⁹ In the following year, the number of students at school increased to 810, and 45 male students were also admitted.³⁰ The fact that the school with 231 students in 1903³¹ nearly quadrupled the number of students over seven years indicates the interest in girls' education at the high school level. Bulgarian girls' high school was a boarding school. In 1909, there were 183 pupils enrolled. 114 students received scholarships; therefore, they did not have to pay tuition.³²

There were also schools for girls opened by foreigners in Thessaloniki. American Protestant schools were opened in Thessaloniki and various districts of the province. Most American schools were the schools where boys and girls attended together. Bulgarian Protestant children were mainly sent to schools at the primary level. However, 25 Greek Orthodox, Greek Protestant, Bulgarian Orthodox, Armenian Orthodox, and Jewish female students attended the school that opened in Thessaloniki. Students from Muslim families were not sent to American Protestant schools.³³ Two of

²⁷ Rena Molho, *Salonica and Istanbul: Social, Political and Cultural Aspects of Jewish Life*, The İsis Press, İstanbul 2005, p. 146.

²⁸ *İbid.*, p. 137; See also for Jewish schools in Thessaloniki, Fatih Demirel, "Selanik Vilayetinde Gayrimüslimlerin Eğitim Faaliyetleri", F. Demirel (ed.), *Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2009, p. 136-147.

²⁹ SVS, H. 1324/1906, p. 278, 279.

³⁰ SVS, H. 1325/1907, p. 507, 508.

³¹ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, (Yearbook of the Ministry of Education), İstanbul, H. 1321/1903, p. 524.

³² *İbid.*, p. 512.

³³ Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, p. 338-342.

EDUCATION OF GIRLS IN THE PROVINCE OF THESSALONIKI DURING THE
OTTOMAN MODERNIZATION PROCESS

the Italian schools were for girls.³⁴ The Italian Commercial School had a girls' branch administered by a female principal. In 1909, 180 students were studying in the department with five female and two male teachers.³⁵ The German school opened in 1885/1886 and was at the rüşdiye school level. The school called Sörlers administered by French nuns was also at the rüşdiye school level. Both schools provided education opportunities for male and female students.³⁶ The number of students in the two schools between 1897 and 1903 is presented in Table 3.

Table 3. Foreign Secondary Schools and the Numbers of Students in the Province of Thessaloniki between 1897 and 1903³⁷

School Name	Nation, it belongs to	Number of Students by Academic Year									
		1897-1898		1898-1899		1899-1900		1900-1901		1902-1903	
German School	German	M* 13 3	F** 50	M 13 7	F 45	M 132	F 51	M 139	F 56	M 143	F 61
Sirs	French	F 190		F 185		M 29	F 185	M 33	F 189	F 182	

*Male

**Female

Private schools opened by Muslims in Thessaloniki also offered educational opportunities for girls.³⁸ While its foundation dates back to 1873, the girl's branch of the Terakki School, which was established in 1877, was opened in 1893.³⁹ On that date, a female principal and three female teachers were working in the branch. The branch also had a kindergarten with a female teacher.⁴⁰ By 1906, the school had seven classes at the primary school and

³⁴ Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik 1830-1912*, Translated by Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, p. 167.

³⁵ SVS, H. 1324/1906, p. 282.

³⁶ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, *op.cit.*, p. 525.

³⁷ Fatih Demirel, "Foreign Schools in Thessaloniki from the Perspective of the Ottoman State (1850-1912)", *History of Education & Children's Literature*, XIII (2), 2018, p. 299.

³⁸ See for Private Islamic schools opened in Thessaloniki, Çetin Aykurt, "Selanik'te Özel İslam Okulları", F. Demirel (ed.), *Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2009, p. 263-286.

³⁹ Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları 1877-2000*, Terakki Vakfı, İstanbul 2003, p. 54-62.

⁴⁰ SVS, H. 1312/1894-1895, p. 139.

rüşdiye school level allocated for girls. Three hundred female students attended those classes.⁴¹ Another indication of the importance given to girls' education by the Terakki School administrators was their decision to open a girls' branch in the Yalılar district of Thessaloniki in 1905.⁴² When there was great interest in the department, which started education at the primary school level, it was decided to build a school building for the branch by spending 600 or 700 liras.⁴³ The construction of the school building was completed in 1908.⁴⁴ Another private school opened by Muslims in Thessaloniki was Feyziye School. This school, which was established at the primary school level in 1885, developed quickly and opened rüşdiye classes. In 1890, the girls' school branch was opened to educate girls.⁴⁵ In this branch, primary school and rüşdiye classes were established for girls. Thirty-one students graduated from the girls' branch until 1900.⁴⁶ In 1906, there were 270 students in the school's girls' classes. Within six years, 46 more students graduated, and the number of girls graduating from the school reached 77 as of 1906.⁴⁷ Feyziye School also opened a branch in Yalılar in 1905. Classes were also opened for girls when a large building was rented for the department that initially admitted the boys.⁴⁸ Both of the schools mentioned above charged their students. However, a certain percentage of poor students were admitted to the school free of charge. Nevertheless, both schools were non-profit institutions. Their main goal was to train qualified people. Since the wages they received were not enough for the administration of the schools, they continued their activities with donations from the school boards and other benefactors.⁴⁹ As it can be understood, both schools significantly contributed to the education of girls in Thessaloniki. In Thessaloniki, there were also other private schools for girls' education, such as Ravza-i Sibyan, that were opened at the primary level.⁵⁰

⁴¹ SVS, H. 1324/1906, p. 260, 261.

⁴² Alkan, *op. cit.*, p. 76.

⁴³ SVS, H. 1324/1906, p. 261.

⁴⁴ Alkan, *op. cit.*, p. 76.

⁴⁵ SVS, H. 1311/1893-1894, p. 152, 153.

⁴⁶ SVS, H. 1318/1900-1901, p. 337, 338,

⁴⁷ SVS, H. 1324/1906, p. 252, 253.

⁴⁸ Mert Sandalcı, *Feyz-i Sibyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, Feyziye Mektepleri Vakfı, İstanbul 2005, p. 98.

⁴⁹ SVS, H. 1325/1907, p. 486, 494.

⁵⁰ BOA. *TFR.I. ŞKT.*, 75/7425. (Rumi [hereafter R] 29 Teşrin-i evvel 1321/November 11, 1905).

EDUCATION OF GIRLS IN THE PROVINCE OF THESSALONIKI DURING THE
OTTOMAN MODERNIZATION PROCESS

2. The Thessaloniki Society's Approach to Girls' Education

The increase in the number of girls' schools and female students in the province of Thessaloniki in the historical process can be considered an indicator that the Thessaloniki society had a positive approach to the education of girls. The positive attitude of the community can also be understood from different forms of aids made to provide educational opportunities for girls. The aids were sometimes in the form of cash, sometimes in the form of building donations, and sometimes in the form of lottery drawings. In cases where the aids were insufficient, the Directorate of Education was consulted. In line with the budgetary possibilities, some demands were met. However, many applications were answered negatively. The following examples explain the subject in various aspects.

A donation of 23,550 kuruş was collected to construct a building and start education for the girls' branch within the Thessaloniki Ali Pasha Primary School. When this aid was not enough for the construction of the girls' department and the repair needed for the boys' branch, the necessary 30 thousand kuruş was met from the tax (educational grant) for education.⁵¹

In the town of Demirhisar, Ahmed Pasha, one of the notables, donated a building with an acre of garden to be used as a girls' school. 3.000 kuruş was spent transforming the building, which consists of four rooms and a hall, into a school. The number of students in the existing girls' school reached ninety, and therefore, the building that was currently used led to many problems, which was shown as the reason for the new school building.⁵²

Hacı Ali Bey, one of the notables of the town of Doyran, donated a two-story building, consisting of 4 rooms and a sofa on the upper floor and two rooms on the lower floor, to the Ministry of Education to be used as a girls' primary school building. Furthermore, he also promised to donate another building for the girls' rüşdiye school. Hacı Ali Bey was awarded a medal for these aids.⁵³ A building was bought with the public's help and donated to the Ministry of Education to open a modern primary school for girls in Kavala.⁵⁴

⁵¹ BOA. *MF. MKT.*, 989/18. (R. 1 Nisan, 1323/ April 14, 1907).

⁵² BOA. *TFR.I.SL.*, 106/10544. (R. 9 Nisan 1322/ April 22, 1906).

⁵³ BOA. *MF. MKT.*, 313/39. (R. 14 Mart 1316/ March 27, 1900).

⁵⁴ BOA. *MF. MKT.*, 432/12. (R. 11 Teşrin-i sâni 1314/November 23, 1898).

Emine Dudu Telci Hanım built a school building for the girls' branch of the Terakki mentioned above School opened in the Yalılar district. Emine Hanım also continued her aids after the completion of the building.⁵⁵ Ottoman Sultan, Sultan Mehmed V (Mehmed Reşad) also donated 10 liras to the girls' section of Terakki School in Thessaloniki, where he stopped by during his trip to Rumelia.⁵⁶

The interest of the people of Thessaloniki in girls' schools was not limited to aids. The success of girls' education in the province was praised in the newspapers. In the girls' school visited in the center of Thessaloniki (September 6, 1874), a 4–5-year-old girl's error-free reading was reported as a source of happiness.⁵⁷

3. Problems Encountered in Girls' Education in Thessaloniki

Although state institutions and society supported girls' education in Thessaloniki, various problems were also encountered. School building problems, absence or shortage of teachers, deficiencies in teaching equipment, and issues among teachers can be examples.

Despite the administration's investments and the aid of the people of Thessaloniki, the girls' schools could not eliminate the building problem. In 1893, the number of branches of Thessaloniki Girls' Ruşdiyya School increased to 6, and the number of students increased to above 200, so the school building was inadequate. Therefore, it was decided to rent a building for 150 kuruş per month and move the 1st and 2nd classes to the leased building. Although permission was obtained from the Ministry of Education, a different solution was sought when an agreement could not be reached with the property owner.⁵⁸ It was intended to use the dilapidated building donated for the residence of female teachers in the school's garden for education and training repairing it. For the repair cost, fifty liras were borrowed from the municipal fund to be paid from the lottery arrangement planned to be organized using the handicrafts produced by the students in the lessons.⁵⁹ With the money provided, four new classrooms were created, the necessary repairs were made in the school's main building, and the essential furnishings

⁵⁵ Alkan, *op.cit.*, p. 78.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 108.

⁵⁷ *Zaman*, H. 25 Receb 1291 (September 6, 1874).

⁵⁸ BOA, *MF. MKT.*, 198/50. (R. 5 Teşrin-i evvel 1309/ October 17, 1893).

⁵⁹ BOA, *MF. MKT.*, 198/50. (R. 15 Kânûn-ı evvel 1309/December 27, 1893).

EDUCATION OF GIRLS IN THE PROVINCE OF THESSALONIKI DURING THE
OTTOMAN MODERNIZATION PROCESS

were purchased. With the decision taken, a female teacher, who was residing for free in the building, which was used for education and training, had to move. The new rent payment of the female teacher was absorbed by increasing her salary.⁶⁰ Despite these temporary measures, the building problem of the Thessaloniki girls' rüşdiye could not be solved. Many ongoing correspondences between the Thessaloniki Directorate of Education and the Ministry of Education indicate it. It was decided to build another floor on the top of the school, and even though the building plan was drawn, the investment could not be allowed due to financial impossibilities.⁶¹

Another problem in girls' schools was the lack of teachers. Especially in the first years when girls' schools started to become widespread, male teachers were initially employed since a sufficient number of female teachers could not be trained. In the following years, as the number of female teachers increased, teachers who graduated from the Girls' teacher training schools (Dârülmualimât) were tried to be appointed to all girls' schools. Teacher appointment plans were sometimes made directly by the Ministry of Education. For instance, the Ministry of Education planned to nominate a female teacher to the Thessaloniki girls' school in 1881. However, because there was no news from the school for a year, no decision could be made for the appointment. Information about the school was requested to be delivered to the Ministry to decide on the appointment.⁶²

In cases where the graduates of the Girls Teacher Training School in Istanbul could not meet the needs, those who graduated from the girls' rüşdiye schools could be appointed teachers. It is possible to come across an example in the province of Thessaloniki. For instance, Atiye, a graduate of Thessaloniki girls' rüşdiye school, was appointed as a teacher at the girls' primary school established in 1891 in the town of Demirhisar.⁶³

Various official letters about the academic deficiencies of female teachers were occasionally sent from the Thessaloniki Directorate of Education to the Ministry of Education. The Thessaloniki Directorate of

⁶⁰ BOA, *MF. MKT.*, 198/50. (R. 26 Şubat 1309/March 10, 1894).

⁶¹ BOA, *ŞD.*, 220/62. (R. 28 Temmuz 1321/August 10, 1905); *ŞD.*, 221/13. (R. 20 Eylül 1321/October 3, 1905; R. 24 Kânûn-ı evvel 1321/November 6, 1905); *MF. MKT.*, 684/9. (R. 16 Teşrîn-i evvel 1318/October 29, 1902); *BEO.*, 2789/209158. (R. 28 Şubat 1321/March 13, 1906).

⁶² BOA, *MF. MKT.*, 73/73. (R. 19 Kânûn-ı evvel 1297/December 31, 1881).

⁶³ BOA, *MF. MKT.*, 117/70. (R. 11 Şubat 1306/February 23, 1891).

FATİH DEMİREL

Education reported to the Ministry of Education in 1893 that the female teachers of Thessaloniki girls' rüşdiye school did not have the knowledge to teach Turkish, Arabic, Persian, religion, and arithmetic as required. As a solution, a male teacher was requested to be appointed to educate the lessons mentioned. It was requested 400 kuruş per month from the Ministry to appoint teachers. The Ministry stated that the budget was unsuitable for new expenditure and informed the Thessaloniki province that the necessary action could be taken if it could be obtained a regional source for the salaries.⁶⁴

A similar situation occurred in 1899. The inadequacies of Remziye and Naciye, teachers of Thessaloniki girls' rüşdiye school, and the fact that they made students do different jobs apart from education and training were reported to the Ministry of Education by the Thessaloniki Directorate of Education. The directorate stated that failure to solve the problem would reduce the interest in the school and that it could not compete with the girls' branches of private schools such as Terakki and Feyz-i Sıbyan. In the letter sent to the Ministry, the appointment of talented female principals and teachers from Thessaloniki instead of the inadequate teachers was presented as a solution proposal. Qualified female teachers were requested to be appointed by the Ministry if this proposal was not considered appropriate.⁶⁵ The Ministry of Education reacted against the letter of the Thessaloniki Directorate of Education. In the letter sent from the Ministry to Thessaloniki, it was stated that Dârümuallimât, which trained teachers for girls' schools, renewed its programs in accordance with the requirements of the age under the supervision of the Ministry, and it was emphasized that Dârümuallimât graduates did not have any deficiencies in terms of profession. With regard to teachers' failure to fulfill their duties, it was explained that the curriculum for girls' rüşdiye schools was first determined, the handicraft course was also included in the program, and there was a needlecraft teacher for that lesson. After the explanation, it was stated that the administration's responsibility was for teachers to do their jobs. For these reasons, it was reported to the Thessaloniki Directorate of Education that education should be continued with the existing teachers. At the same time, it was requested to If a situation requires the legal dismissal of teachers, the issue should be reported to the Ministry.⁶⁶

⁶⁴ BOA, *MF. MKT.*, 193/47. (R. 28 Kânûn-ı evvel 1309/January 9, 1894).

⁶⁵ BOA, *MF. MKT.*, 469/47. (R. 8 Temmuz 1315/ July 20, 1899).

⁶⁶ BOA, *MF. MKT.*, 469/47. (R. 20 Ağustos 1315/September 1, 1899).

EDUCATION OF GIRLS IN THE PROVINCE OF THESSALONIKI DURING THE OTTOMAN MODERNIZATION PROCESS

The disputes among teachers negatively affected the education process of girls' schools. The conflicts were sometimes in the form of insults and fights, despite a few examples. An exemplary case took place in the Thessaloniki girls' rüşdiye school. When the fact that the disputes between the school's teachers, Huriye and Necibe, were in the form of argument and reported to the Ministry of Education, it became harmful to education and training. The Thessaloniki Directorate of Education suggested the appointment of both teachers to other schools. The Ministry of Education reported that an appointment was impossible without determining which teacher caused the problem. The Governorate of Thessaloniki also exhibited a similar attitude. The Governorate made the same criticism as the Ministry and stated that Huriye did her duty without interruption; therefore, Naciye should be appointed.⁶⁷ As a result of the investigation conducted by the Thessaloniki Directorate of Education, it was found that the two teachers had not been able to get along and had argued for a long time; however, they had physically interfered with each other in the most recent incident. Moreover, it was found out that the students also witnessed and heard severe insults they expressed against each other. After these events, the Directorate of Education determined that two teachers had lost their prestige in front of the students and informed the Ministry that they should be appointed to other schools. The decision of the Ministry was for the appointment of Necibe.⁶⁸

Conclusion

Girls' rüşdiye school was opened in Istanbul, the first education institution above the primary school for girls in the Ottoman Empire. Thessaloniki was one of the first places where the decision to open modern primary schools for girls and girls' rüşdiye schools outside of Istanbul was implemented in the Ottoman Empire. The modern girls' primary school opened in Thessaloniki in the early 1870s, and the girls' rüşdiye school opened in 1874 indicates it. With the Tanzimat Period, non-Muslims started to open schools for girls in Thessaloniki. Of course, girls' schools opened by foreigners also contributed to girls' education.

The spread of schools opened for girls and the increase in the number

⁶⁷ BOA, *MF. MKT.*, 348/67. (R. 17 Kânûn-ı evvel 1316/December 30, 1900; R. 18 Kânûn-ı sâni 1316/January 30, 1901).

⁶⁸ BOA, *MF. MKT.*, 348/67. (R. 25 Kânûn-ı sâni 1316/February 7, 1901; R. 16 Şubat 1316/March 1, 1901).

of female students mainly took place during the Sultan Abdülhamid II period, which can be considered as the reflection of the development in the field of education in the period expressed in general to Thessaloniki. The effort to open a school for girls' education in the province of Thessaloniki is remarkable because the number of girls' schools in the province increased significantly quickly. Considering the reforms carried out since the second half of the 19th century for girls' education, especially in Western European countries,⁶⁹ it can be understood that the investments made for girls' education in Ottoman Thessaloniki were at a substantial level. The fact that significant deficiencies related to girls' education in Europe were mentioned even in 1923⁷⁰ shows that considerable success was achieved in girls' education in Ottoman Thessaloniki.

The schools opened for Muslim girls in the province were at the primary and secondary levels. It was also the case for the girls of non-Muslims. However, the Greeks and Bulgarians, perhaps due to the competition they entered with each other,⁷¹ opened two schools for girls at the high school level. The society of Thessaloniki's positive approach to girls' education is remarkable. The community of Thessaloniki made significant contributions both in the opening of girls' schools and in their development. Nevertheless, girls' education in Thessaloniki faced substantial problems. It can be stated that the most important of them is the lack of qualified teachers.

⁶⁹ In this regard, see, James C. Albisetti, Joyce Goodman and Rebecca Rogers, "Girls' Secondary Education in the Western World: A Historical Introduction", James C. Albisetti, Joyce Goodman and Rebecca Rogers (eds.), *Girls' Secondary Education in the Western World From the 18th to the 20th Century*, Palgrave Macmillan, New York, 2010, p. 2-6.

⁷⁰ Sabri Becerikli, Zafer Tangülü, "Prag Uluslararası Öğretmenler Kongresi", *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7 (2) 2020, p. 119.

⁷¹ See Fatih Demirel, "Foreign Schools in Thessaloniki", *op.cit.*, p. 295-308.

BIBLIOGRAPHY

1. Archival Documents

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi [BOA], (Directorate of State Archives Ottoman Archives, İstanbul)

BEO (Bâb-ı Âli Evrak Odası).

İ. DH (İrâde Dâhiliye).

ŞD (Şura-yı Devlet).

MF.MKT (Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi).

TFR.I.SL (Teftişât-ı Rumeli Evrakı, Selanik Evrakı).

TFR.I. ŞKT (Teftişât-ı Rumeli Evrakı, Arzuhaller).

2. Newspaper

Rumeli, H. 22 Cemâziyelevvel 1291/July 6, 1874.

Zaman, H. 25 Receb 1291/ September 6, 1874. (The name of the *Rumeli* newspaper was changed to *Zaman* since the 77th issue.)

3. Published Primary Sources

Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesidir, İstanbul, H. 1286 (1869).

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, (Yearbook of the Ministry of Education), İstanbul, H. 1321/1903.

Selanik Vilayet Salnamesi (SVS) (Yearbook of the Thessaloniki), Selanik, H. 2 Rabiülevvel 1307/October 27, 1889.

Selanik Vilayet Salnamesi, Selanik, H. 1311/1893-1894.

Selanik Vilayet Salnamesi, Selanik, H. 1312/1894-1895.

Selanik Vilayet Salnamesi, Selanik, H. 1318/1900-1901.

Selanik Vilayet Salnamesi, Selanik, H. 1324/1906.

Selanik Vilayet Salnamesi, Selanik, H. 1325/1907.

4. Secondary Sources

ALAN, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

ALBISETTI, James C., Goodman, Joyce and Rogers, Rebecca, "Girls' Secondary Education in the Western World: A Historical Introduction", (eds.)

FATİH DEMİREL

James C. Albisetti, Joyce Goodman and Rebecca Rogers, *Girls' Secondary Education in the Western World From the 18th to the 20th Century*, Palgrave Macmillan, New York 2010, pp. 2-6.

ALİ Haydar, *Bulgaristan Maarifi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

ALKAN, Mehmet Ö., *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları 1877-2000*, Terakki Vakfı, İstanbul 2003.

ANASTASSIADOU, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik 1830-1912*, Translated by Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

AYKURT, Çetin, "Selanik'te Özel İslam Okulları", (ed.) F. Demirel, *Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2009, pp. 263-286.

BECERIKLI, Sabri, Tangülü, Zafer, "Prag Uluslararası Öğretmenler Kongresi", *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi*, Vol. 7, No. 2, 2020, pp. 111-121.

DEMİREL, Fatih, "Foreign Schools in Thessaloniki from the Perspective of the Ottoman State (1850-1912)", *History of Education & Children's Literature*, XIII (2), 2018, pp. 295-308.

_____, "Selanik Vilayetinde Gayrimüslimlerin Eğitim Faaliyetleri", (ed.) F. Demirel, *Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2009, pp. 136-147.

DEMİREL, Muammer, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, pp. 44-60.

ERGIN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

MOLHO, Rena, *Salonica and Istanbul: Social, Political and Cultural Aspects of Jewish Life*, The İsis Press, İstanbul 2005.

SANDALCI, Mert, *Feyz-i Sıbyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, Feyziye Mektepleri Vakfı, İstanbul 2005.

EDUCATION OF GIRLS IN THE PROVINCE OF THESSALONIKI DURING THE
OTTOMAN MODERNIZATION PROCESS

SOMEL, Selçuk Akşin, “Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi”,
Kebikeç, 10, 2000, pp. 223-238.

TÜMER, Erdem, Yasemin, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Kızların Eğitimi*,
Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

18. YÜZYILDA MIDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAşANAN PROBLEMLER*

İbrahim OĞUZ**

ÖZ

Midilli'nin Osmanlı egemenliğine girmesiyle buradaki iskeleler önemli görevler üstlendiler. Adadan elde edilen zeytinyağı ve sabun, İstanbul ve sarayın tercihi, ada ve iskeleleri ise Osmanlı iç ve dış ticaretinin önemli bir noktası oldu. Bunun sebebi adanın konumuydu ve bu önem sonraki yüzyıllarda da artarak devam etti. 18. yüzyıla gelindiğinde, uluslararası ticaret yolları ve aktörlerinin değişiminin de etkisiyle ada etrafındaki ticaret yolları üzerinde hareketlilik azalsa da Midilli ve çevresi, önemini hem Osmanlı iç hem de Doğu Akdeniz ticareti üzerinde sürdürüyordu.

Çalışmamızda, 18. yüzyılda Midilli adasında gümrük vergileri etrafında yaşanan bazı problemleri ele aldık. Bunlar, genel olarak her gümrükte yaşanan vergi kaçırma veya vergi vermek istememe, izin olmaksızın başka limanlara mal indirme veya buralardan mal alma gibi problemlerdi. Amacımız, daha önce araştırılmamış olan Midilli gümrük yönetiminin bu sorunlara nasıl tepki verdiği, merkezî devletin ve yerel idarecilerin ne gibi çözüm önerileri getirdiği ve adada bu çözümlerin nasıl uygulandığını ortaya koymak oldu.

Anahtar Kelimeler: Midilli Adası, Gümrük, Gümrük Resmi, Resm-i Mirî, Zeytinyağı.

* Bu makale, 21-25 Haziran 2022 tarihinde Selanik'te düzenlenen 24. CIEPO Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr., Nevit Kodallı Güzel Sanatlar Lisesi, Mersin, ORCID: orcid.org/0000-0001-8198-9591, E-posta: iboguzz@yahoo.com

İBRAHİM OĞUZ

PROBLEMS WITH COLLECTING TAXES IN LESVOS CUSTOMS AT THE 18th CENTURY

ABSTRACT

After the Lesvos Island came under Ottoman rule, the ports here performed important duties. Olive oil and soap obtained from the island became the favorite of Istanbul and the palace, and the island became an important point of Ottoman domestic and foreign trade. The reason for this was the favorable location of the island which allowed the port to grow in importance in the following years. By the 18th century activities on the trade routes around the island decreased due to geographical discoveries and the change of trade routes. However, Lesbos and its surroundings continued to be important both locally and in the Eastern-Mediterranean trade.

In our study, we discussed some of the problems around custom tax in the 18th century on the island of Lesbos. These were general problems such as tax evasion reluctance to pay taxes at all, unloading or receiving goods from other ports without permission. We aimed to show how the customs of Lesbos reacted to these problems, what solutions the central and local governments offered and how these were implemented on the island.

Keywords: Lesbos Island, Custom, Custom Tax, Private Consumption Tax, Olive Oil.

EXTENDED ABSTRACT

Customs is a place where goods are checked at border crossings in interstate trade. In Ottoman practice, the concept of the border in terms of customs meant the line between the sea and the land, which came just after the border between the states. In other words, the goods coming from the sea and being brought ashore or coming from the land and loaded onto the ships were subjected to customs fees.

The tax levied during the transit of goods through customs is called a customs duty. The most important issue taken into consideration in the Ottoman customs taxation regulations was the religion and nationality of the merchant. This seemed of even more importance than the quality of goods and their source. The first distinction made between merchants at customs was whether they were Muslim or not. If the merchants were Muslim, it did not matter whether they were Ottoman nationals or not. When it comes to non-Muslim merchants, it was distinguished whether they were Ottoman or not. Within these standards, since the 16th century, tax rates at customs were

18. YÜZYILDA MİDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN PROBLEMLER

determined at 3% for Muslim merchants, 4% for non-Muslims from Ottoman citizens and 5% for non-Muslim foreign traders called harbî.

*As the central state began to lose its power in the provinces from the 17th century, European merchants saw this as an opportunity to cooperate with local elements in order to overcome export bans imposed by the Ottomans. Such collaboration was aimed at ensuring that European merchants could continue production of some goods or end product shortages. Another reason for this cooperation was to avoid paying high taxes and prohibitions imposed by the state on exports. In this case, the state began to collect an additional tax, under the name of *resm-i mirî* (Private Consumption Tax), on goods such as olive oil, tobacco, cotton, beeswax and wheat, export of which was constantly growing. This additional tax began to be applied in internal customs as of the 1760s.*

The discovery of the Cape of Good Hope route in the 16th century created an alternative for trade to shift to the oceans. The Ottoman Empire, which had a say in trade on the Mediterranean-Black Sea trade route until then, had to take some measures to protect its share in the trade. The reason for this was that the customs revenue from this transit trade was crucial for the state. The Ottoman Empire tried to keep the commercial routes within its region by giving some privileges to England and the Netherlands. Those two countries had conflicting interests with Portugal and Spain which were interested in changing the commercial routes. By favoring England and the Netherlands, the Ottoman Empire gained allies that would support it in maintaining the status quo.

Known as Lesbos in Turkish, Lesvos or Lesbos in Greek and Western languages, Lesbos is the largest of the Northern Aegean islands called Eastern Sporades or Saruhan Islands. The name of the island in Turkish originates from the town of Mytilene, which has been the center of the island since the Middle Ages. Ever since the first records on the history of the island, which date back as far as the 3rd millennium B.C., Lesbos had provided an important geo-strategic advantage to any civilization that dominated it because the island's position allows it to control the entrance and exit of the straits, which is the key transit point of the Black Sea-Mediterranean trade.

Until the time when geographic discoveries and alternative trade routes began to be used extensively, the Black Sea and Mediterranean ports were among the most densely used ports for trade in the world. In the middle of these points, Lesbos Island dominated the entry point of the straits, which was the key to the Black Sea-Mediterranean trade. Thus, the ports of Lesbos Island became an important element of the trade in these areas.

After Lesbos Island came under Ottoman rule, the ports there took on more important duties. In addition to products such as coffee and rice from Egypt, olive oil produced on the island was transported both to the Ottoman territory and Europe via Lesbos piers. Products of the island such as olive oil and soap obtained from the island became one of the favorites of Istanbul and the palace, and the island became an important point of Ottoman domestic and foreign trade. The reason for this was the location of the island and this importance continued to increase over the years. By the 18th century, although the intense activity on these trade routes decreased, the island and its surroundings continued to be important both locally and in the Eastern Mediterranean trade.

By the end of the 1600s and the beginning of the 1700s, the Ottoman economy entered into an expansion phase that lasted until the 1760s, despite the fact that the state was in a financial crisis. In addition to the increase in the economic volume of commercial centers such as Istanbul, Thessaloniki and Izmir, this period saw new production centers such as Chios and Crete emerging. This in turn, positively affected the island of Lesbos. Izmir and its hinterland became the only region of Anatolia to trade with Europe in the 18th century. Some of the important piers in the area, which we call the Izmir hinterland, were the Lesbos Island piers. The piers, which were in the middle of these commercial areas, started to work intensively at the end of the 17th century and the 18th century. Consequently, this situation led to an increase in the functions of the customs on the island. The archive records we used in the article clearly illustrate how, from the end of the 17th century, the state was in competition with the merchants over taxes: the Ottomans' objective was to keep the tax revenues at the maximum level, and the merchants aimed at making bigger profits with the minimum tax.

Studies on the island of Lesbos are not sufficient, especially in relation to the Ottoman period of the island. The role of the customs taxes applied on the trade in Lesbos, and the connection of these to the custom practices of the central government are still yet to be studied and discussed. However, customs and customs taxation are an important source of income and are sometimes at the center of significant problems for the Ottoman Empire. In our study, we discussed some problems around customs in the 18th century on the island of Lesbos. These were generally problems such as tax evasion and unloading or receiving goods from other ports without permission. We aimed to show how the customs of Lesbos, reacted to these problems, what solutions the central and local governments offered and how they were implemented on the island.

18. YÜZYILDA MIDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN PROBLEMLER

The main source of this study was the Ottoman archive records. From the records of the State Archives such as Cevdet-Maliye, Ali Emiri and İbnülemin-Hariciye, both general and local issues related to problems of Lesbos customs were compiled. In addition, Midilli Kadi Registers provided information on local problems and their solutions.

As a result of the study, one may conclude that the activity in Lesbos Pier and customs in the 18th century continued uninterrupted, even if the trade routes had lost their former importance. The location and efficiency of the island could be named as the most important factor in the increase of trade despite the changes in the routes. Such intense activity in trade resulted in a significant economic growth when it comes to the customs practices of Lesbos. When we look at the sources we have managed to uncover, we can understand that the 18th century was a period when customs revenues gained importance for the Ottoman Empire. Therefore, new rules regarding customs were introduced and also various efforts were made to protect and increase this source of income and not let it decrease to a lower level. In the 18th century, the state had to determine the customs tax rates and how to prevent merchants from trying to buy and sell goods without paying customs duty, or from avoiding paying taxes. Finally, in addition to these problems, the state had to find ways of preventing the smuggling of olive oil which, when it comes to Lesbos, was the most important commodity of the island. The primary goal was to not only deal with such problems but to eliminate them. And yet, this increase also brought problems. The state, mukataa owners and merchants, who were in constant pursuit of more profit, took their own precautions in this regard. While the state was aiming at boosting its income by imposing various taxes, the merchant sought ways to avoid paying them. Mukataa owners, on the other hand, attempted to prevent such diversions for fear of their own earnings decreasing.

*In the 18th century, the customs of Lesbos witnessed intense economic activity. Apart from being the capital's olive oil warehouse, the island's location on the road from Egypt to Istanbul, was an important factor leading to the increase in customs activities. This growth also brought about the problems mentioned above. The state with its main interest in boosting the tax revenue, the mukataa owners and merchants who wished to increase their income; all took measures according to their preferences in this regard. The state, for instance, re-determined the tax rates according to the conditions of the day and made some additions if necessary. At the same time, the state's income tax called *resm-i miri* also increased. Others, like *berat* merchants, used their state's commercial treaties and *ahitnames* with the Ottoman Empire as a way of escaping with little or no tax. Mukataa owners, on the*

other hand, wanted to prevent their earnings from decreasing by preventing this situation completely. In this context, the main problem concerning Lesvos customs in the 18th century was very much connected with paying taxes, collecting taxes and controlling the entry and exit of smuggled goods.

Giriş

Gümrük devletlerarası ticarete, sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yerdir. Sanayi öncesi dönemde gümrükler, bölge ve şehir sınırlarını da içine alan “iç gümrük” ve sınır gümrükleri olarak ayrılmaktaydı. Kara gümrükleri genelde iç ticaret mallarına uygulanırken, deniz gümrükleri hem iç hem de dış ticaret malları için söz konusuydu.¹ Osmanlı pratiğinde gümrük açısından sınır kavramı, devletler arasındaki sınırdan hemen sonra gelen, deniz ile kara arasındaki hat anlamındaydı. Yani denizden gelip karaya çıkan veya karadan gelip gemilere yüklenen mal, gümrüğe tabi idi.²

Malların gümrüklerden geçişi sırasında alınan vergiye gümrük resmi veya gümrük vergisi denir. 18. yüzyıldan itibaren gümrük resminde temel ilke verginin, belli tarihlerde mallar için belirlenen fiyatların değeri üzerinden alınması oldu. Osmanlı gümrük vergilendirilmesinde dikkate alınan en önemli husus ise tüccarın dini ve uyruğu olmuştur. Bu durum malın niteliğinden de kaynağından da daha önemli idi. Gümrüklerde tüccarlar arasında yapılan ilk ayırım Müslüman olup olmadığıydı. Eğer tüccar Müslümansa, Osmanlı uyruğunda olup olmaması önemli değildi. Müslüman olmayan tüccar içinse, Osmanlı olup olmadığı önemliydi. Bu standartlar içinde 16. yüzyıldan itibaren gümrüklerde vergi oranları Müslüman olan tüccar için % 3, Osmanlı tebaasından gayrimüslimler için % 4 ve harbî denilen Müslüman olmayan yabancı uyruklu tüccar içinse % 5 olarak tespit edilmişti. 16. yüzyılın sonunda, *kassabiye* veya *zarar-ı kassabiye* denilen ilave vergi ile oranlar % 1 arttırıldı. Dış hudut gümrüklerinde, Osmanlı tarafından yabancı devletlere verilen ahitnamelere göre Osmanlı toprağında ticaret yapan müstemin tüccarlar, ithal ettikleri malların gümrük vergisini ilk gümrükte ödedikten sonra, malları başka yere nakletseler dahi tekrar bir vergi ödemezlerdi. İstanbul’a gidecek malların gümrükleri varış yerinde ödenirdi.

¹ Mübahat Kütükoğlu, “Gümrük”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996, s. 263.

² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 209.

18. YÜZYILDA MİDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN PROBLEMLER

Eğer yol üzerinde satış yapılırsa, sadece satılan malın gümrüğü, malın satıldığı yerde verilirdi.³

16. yüzyılda Ümit Burnu yolunun keşfi, ticaretin okyanuslara kayması alternatifini yarattı. O zamana kadar Akdeniz-Karadeniz ticaret yolu ile ticarete bir şekilde söz sahibi olan Osmanlı Devleti, ticarete olan payını korumak için bazı tedbirler almak zorunda kaldı. Çünkü devlet için bu transit ticareten sağlanan gümrük geliri çok önemliydi.⁴ Osmanlı Devleti, ticari yolları değiştirmeye çalışan Portekiz ve İspanya'ya karşı, bunlarla çıkarları çatışan İngiltere ve Hollanda'ya bazı ayrıcalıklar tanıyarak, ticari yolların yine kendi bölgesinde kalması için uğraştı. 17. yüzyılın başlarında bu iki devletin istediği kolaylıklar sağlanarak, bunların tüccarlarına uygulanan gümrük vergisi % 6'dan, % 3'e indirildi. Böylece gayrimüslim bazı yabancı tüccarlar, en az vergi ödeyen Müslüman tüccarın önüne geçmiş oldu. İndirim, 17. yüzyılın ikinci yarısında Fransa ve Cenova, 18. yüzyılda ise diğer Avrupalı tüccara da yansıtıldı. Fakat burada belirtmemiz gereken husus, bu oranların ve yabancı tüccara verilen ayrıcalıkların, dış ticaret konusunda olduğudur. Müslümanlar, iç ticarete katılmayan yabancı tüccar nedeniyle iç gümrük bakımından en düşük vergiye tâbi olmayı sürdürdü.⁵

Kapitülasyon diye bilinen bu ticari ayrıcalıklarla, Doğu Akdeniz'de Hollanda, İngiltere ve Fransa arasında yaşanan rekabet, 18. yüzyılda, İngiltere'nin Kuzey Amerika'da olan sömürgelerine önem vermesi nedeniyle Fransız tüccarın eline geçti ve Marsilya, Doğu Akdeniz ticaretine açılan en büyük liman haline geldi. Kapitülasyonlarla, Osmanlı liman kentlerinde yaşayan ve müstemin denilen Avrupalı tüccarlar kendi ülkesinin bayrağını taşıyan gemilerle imparatorluk içinde ticaret yapabilme ve mallarını ülke içinde başka yerlere aktarabilme gibi haklara kavuştular.⁶ 18. yüzyılda yabancıların, yavaş da olsa iç ticarete de girdikleri görülmeye başladı. Fakat devlet iç ticarete yabancı tüccarın Müslüman tüccardan daha avantajlı vergi oranlarına sahip olmasını kabul etmedi ve bunları kendi vatandaşları gayrimüslimlere uyguladığı oran olan % 5 üzerinden vergilendirdi.⁷

³ Osmanlı'da gümrük resmi ile ilgili bkz: Küttükoğlu, *a.g.m.*, s. 263-264. Genç, *a.g.e.*, s. 196-197.

⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 165.

⁵ Genç, *a.g.e.*, s. 197-198.

⁶ Pamuk, *a.g.e.*, s. 165.

⁷ Genç, *a.g.e.*, s. 198.

İBRAHİM OĞUZ

Bahsettiğimiz gibi, 18. yüzyıldan önce iç ticarete fazla görünmeyen yabancı tüccarlar, bu yüzyılda hammaddeyi daha ucuza elde edebilmek için yerinde satın almaya başladılar. Ahitnamelerde, yabancı tüccarın ödeyeceği vergi oranının % 3 olarak belirlenmesi, bunların iç gümrük vergisi ödemediği ihracat yapabilmelerini sağladı ki bu da devlette önemli bir gelir kaybına neden oldu. Devlet, bunu önleyebilmek adına, malı yerinde alan yabancı tüccarın, gayrimüslim Osmanlı tebaası tüccar gibi iç gümrük vergisi ödemesi yönünde karar aldı.⁸

Dış ticarete alınan vergi oranları Osmanlı'nın ilk dönemlerinde % 2 gibi düşük bir orandaydı. Ahitnameler ise bir oran belirlemek yerine "âdet ve kanun üzere" verginin alınacağından bahsederdi. II. Mehmet döneminde oranlar önce % 4'e, sonra % 5'e yükseltildi ve 16. yüzyıl boyunca bu oranlar üzerinden işlem yapıldı. Mısır ve bazı başka yerlerde ise oran 18. yüzyıla kadar % 10 olarak uygulandı.⁹

17. yüzyıldan itibaren merkezî devlet taşradaki gücünü yitirmeye başlamasıyla bunu fırsat olarak gören Avrupalı tüccar, devletin bazı mallarda üretimi devam ettirmek veya darlıkları sona erdirmek için koyduğu ihracat yasaklarını aşabilmek adına yerel unsurlarla işbirliği yoluna gitti. Bu işbirliğinin başka bir nedeni ise ihracata devletin uyguladığı yüksek vergi ve yasaklamalardan kaçabilmektir.¹⁰ Devlet bu durumda, ihracatı devamlı artan zeytinyağı, tütün, pamuk, balmumu ve buğday gibi mallarda, gümrük vergisinden ayrı olarak *resm-i mirî* adıyla ek bir vergi almaya başlamıştı. Bu ek vergi, 1760'lı yıllardan itibaren, iç gümrüklerde de uygulanmaya başladı.¹¹

Çalışmamızda, dünyada ve Osmanlı Devleti'ndeki bu gelişmeler ışığında, 18. yüzyılda Midilli örnek olmak üzere gümrüklerde oluşan problemleri ve bu problemlerle nasıl mücadele edildiğini anlatmaya çalıştık. Devletin gümrük gelirlerini artırmak amacıyla uyguladığı tarifeler ve gümrük vergisi açığını kapatmak üzere bulduğu yolların ne sonuçlar verdiği ve tüccarın bunu aşmak için ne gibi yollar denediğini belgeler yoluyla göz önüne sermeye çalıştık. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ve Midilli Şer'iyye Sicillerine¹² dayanan kaynaklar ışığında yaptığımız bu araştırma sonucunda,

⁸ Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 264.

⁹ Aynı yerde.

¹⁰ Pamuk, *a.g.e.*, s. 163-164.

¹¹ Genç, *a.g.e.*, s. 199.

¹² *18. Yüzyıla Ait Midilli Şer'iyye Sicillerinin Yaygın Kullanıma Kazandırılması*, TÜBİTAK Projesi, Proje No: 107 K 057, Mersin 2009.

18. YÜZYILDA MIDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN PROBLEMLER

konu ile ilgili 17. yüzyıl sonundan başlayıp, 19. yüzyıla kadar uzanan birçok belgeye rastladık. Bunlar arasından konu ile doğrudan ilgili ve açık olanlar kullanıldı.

1. Midilli Adası

Türkçede Midilli, Yunanca ve batı dillerinde Lesvos veya Lesbos olarak bilinen Midilli Adası, Doğu Sporatlar veya Saruhan Adaları adı verilen Kuzey Ege adalarının en büyüğüdür. Adanın Türkçedeki ismi, Ortaçağ'dan beri adanın merkezini oluşturan Mytilene kasabasından gelir. Bilinen tarihi, M.Ö. 3. bin yıla kadar¹³ dayanan bu ada, üzerinde egemen olan her uygarlık için önemli bir jeo-stratejik avantaj sağlamıştır. Çünkü ada, Karadeniz-Akdeniz ticaretinin en önemli geçiş noktası olan boğazların giriş ve çıkışını kontrol eden bir konumdadır.

Fatih Sultan Mehmet'in, İstanbul'un fethinden sonra Akdeniz politikasının bir gereği olarak, korsanlık faaliyetlerini önlemek ve ticari yolları denetim altına almak amacıyla, Çanakkale Boğazı dışındaki adalardan başlayarak Ege adalarını sırayla ele geçirme politikasının sonucu olarak¹⁴ 1462 yılında Midilli adası, Osmanlı hâkimiyetine girmiş, böylece Osmanlı Devleti, Ege Denizi'nde önemli bir üsse sahip olmuş, bu sayede dışarıdan Anadolu sahillerine gelecek saldırılara karşı korunmayı kısmen sağlamıştır.¹⁵ Ada, aynı zamanda sarayın ve İstanbul'un zeytin, zeytinyağı ve sabun ihtiyacını karşılayan merkez olmuştur ve 18. yüzyılda bu konuda ilk sıraya yerleşmiştir. Yani zeytinlikler, Osmanlı döneminde adanın en büyük ekonomik gücünü oluşturmaktaydı.¹⁶ Midilli, bazı dönemlerde donanmanın zeytinyağı ihtiyacını da karşılamıştır.¹⁷

Ada, ilkçağlardan itibaren Ege'de stratejik ve ekonomik olarak çok önemli bir mevkie sahip olmuştur. Akdeniz-Karadeniz ticaret yolunda bir geçiş bölgesi olması, boğazlara olan hâkimiyeti, Anadolu'ya olan yakınlığı ve

¹³ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 21.

¹⁴ Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, TTK Basımevi, Ankara 1985, s. 231.

¹⁵ Ayhan Afşın Ünal, *XVI. Yüzyılda Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletinde Midilli Sancağı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Keskin, Kayseri 2002, s. 12.

¹⁶ Zeki Arıkan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Midilli", *XV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 4. Cilt I. Kısım, Ankara 2010, s. 1045.

¹⁷ *Midilli Şeriye Sicilleri (MŞS)*, No: 45, Sayfa No: 40, Hüküm No: 48 (45/40/48), Hicrî 17 Rebiyülevvel 1188 (Miladî 28 Mayıs 1774).

tarımsal zenginlik-verimlilik gibi özellikleri adayı bir cazibe merkezi haline getiren en önemli etkenler olarak sayılabilir. Bu nedenle 18. yüzyılda Fransa ve Hollanda, 19. yüzyılda ise İngiltere, Rusya, Sardunya, Sicilya, ABD, Yunanistan, İsveç ve Norveç adada konsolosluklar açmıştır.¹⁸

Midilli adası, idari olarak 18. yüzyılda Midilli, Molova ve Kalonya olmak üzere üç kaza etrafında şekillenmiştir.¹⁹ Adanın merkezi önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı döneminde de Midilli kasabası olmuştur. Adaya fiziki olarak bakıldığında bitki örtüsü olarak doğu kısmının daha verimli olduğunu, zeytinlik ve çam ormanlarıyla kaplı bulunduğunu görürüz. Bu ormanlık alanlar, adada gemi inşasına da olanak tanımıştır. 18. yüzyılda Midilli’de Osmanlı donanması için 12 kalyon ve daha çok nehir veya göllerde kullanılmak üzere ince donanma gemileri yapıldığı bilinmektedir.²⁰

Midilli, Batı Anadolu sahillerine yakın olmasından dolayı buranın yer şekli özelliklerini gösterir. Yani, çok yüksek olmasa da engebeli bir yapısı vardır. Bu engebeli yapı nedeniyle Yera (Geras) ve Kalonya (Kallonis) adında iki büyük körfez ve bunların yanında birçok koy ve burna sahiptir. Bu iki körfezin en önemli özelliği, birer doğal liman olmalarıdır. Bu sayede gemilerin sığınması ve yanaşmasına olanak verirler. Ayrıca ada çevresinde irili ufaklı birçok koy da bulunur. İşte adanın saydığımız bu özellikleri ve yapısı, adada ticaretin gelişmesini bu da gümrük konusunda adadaki hareketliliği ortaya çıkarmıştır.

2. 18. Yüzyılda Midilli Gümrüklerinde Yaşanan Problemler

1600’lü yılların sonu, 1700’ün başı ile birlikte Osmanlı ekonomisi, devletin mali bunalımda olmasına karşın, 1760’lı yıllara kadar bir genişleme trendi içine girmiştir.²¹ İstanbul, Selanik, İzmir gibi ticari merkezlerin ekonomik hacminin artmasının yanı sıra, Sakız ve Girit gibi yeni üretim merkezlerinin de ortaya çıktığı bu dönem, Midilli adasını da olumlu olarak

¹⁸ Metin Ünver, *Tanzimatın Midilli Adasında Tatbiki*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ali İhsan Gencer, İstanbul 2006, s. 169-170.

¹⁹ Levent Payzın, *XVIII. Yüzyılda Midilli Adası*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yard. Doç. Dr. Ayten Can Tunalı, Aydın 2008, s. 20.

²⁰ Şenay Özdemir Gümüş, “XVIII. Yüzyılda Midilli’de Osmanlı Donanması İçin Gemi İnşası”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, (ed.) Haydar Çoruh, M. Yaşar Ertaş, M. Ziya Köse, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 202-210-220.

²¹ Genç, *a.g.e.*, s. 209.

18. YÜZYILDA MIDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN PROBLEMLER

etkilemiştir. 18. yüzyılda İzmir Limanı, tarımsal mallar ihraç eden bir liman olarak gelişmiş ve Avrupalı tüccara vergi ve başka konularda merkezî devletten bağımsız olarak, yerel yöneticiler vasıtasıyla kolaylıklar sağlamaya başlamıştı. İzmir ve hinterlandı, 18. yüzyılda Anadolu'nun Avrupa ile ticaret yapan tek bölgesi haline geldi.²² İzmir hinterlandı dediğimiz alandaki önemli iskelelerden bazıları ise Midilli Adası iskeleleriydi. Saydığımız bu ticari alanların ortasında kalan iskeleler, 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılda yoğun bir biçimde işlemeye başladı. Doğal olarak bu durum, adadaki gümrüklerin de paralel olarak işlevlerinin artmasına neden oldu. Makalede kullandığımız arşiv kayıtları bize adada, 17. yüzyılın sonundan itibaren, devletin vergi gelirlerini maksimum düzeyde tutmak, tüccarın ise minimum vergi ile daha büyük kâr elde etmek için nasıl bir rekabet içinde olduğunu açık olarak göstermektedir.

Midilli adasında gümrük hareketliliği ve vergileri ile ilgili 18. yüzyıla ait en eski bilgiler, henüz daha bu yüzyıl başlamadan önce H. 1108/M. 1697 yılına ait,²³ gümrük vergisinin nasıl alınacağı ile ilgili olan ve bundan sonraki yıllarda da çok kez karşımıza çıkacak hükümlerdir. Aslında bu konuların, 18. yüzyıl boyunca devleti meşgul ederek birçok emrin yayınlanmasına neden olacak ve Midilli gümrükleri dâhil olmak üzere ülkedeki tüm gümrüklerde yaşanacak olan problemlerdi.

Yukarıda bahsedilen belge, Midilli kadısına yazılmış bir hükümdür. Belgenin, Mahmud ve Mehmed isimli kişilerin arzuhalı üzere yazıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre Mahmud, Mehmed Emin ve Mustafa isimli ortaklar, Midilli adası ve buraya bağlı Kemer, Ayazmend ve Edremit iskeleleri gümrükleri mukataasını, malikâne usulü üzere ortak olarak üzerlerine almış görünmektedirler. Malikâne sisteminin 1695 yılında başladığı göz önüne alındığında, bu kişilerin, Midilli adası gümrük mukataasını bu usulle alan ilk kişiler olduğu düşünülebilir.

Adı geçen bu ortakların şikâyeti, gümrük vergisi alımında yaşanan problemler hakkındaydı. İskeleye gelen tüccarın Müslüman olanlarından % 3, olmayanlarından % 5 gümrük vergisi talep edildiğini bildiren ortaklar, tüccarın buna karşı çıktığından şikâyetle, başka yerlerden getirip bu iskelelerde karaya çıkararak sattıkları beygir, katır, merkep ve sığır gibi büyükbaş hayvanlardan gümrük vergisi istendiğinde de bu tacirlerin

²² Pamuk, *a.g.e.*, s. 165-166.

²³ *MŞS*, 89/30/73, H. 12 Recep 1108 (M. 4 Şubat 1697).

kendileriyle münakaşaya girdiklerini ve kendilerine haksızlık edildiğinden yakınıyorlardı.

Merkezden bu şikâyetler üzerine yazılan cevapta ise bu kişilere Midilli ve bağlı gümrüklerin mukataasının malikâne usulüyle verildiği doğrulanarak, gelen mallardan alınacak gümrük miktarının belli olduğu açıklanmaktadır. Fakat problem, Midilli ve bağlı iskele gümrüklerinin bu gibi mallardan alacağı vergi miktarının mukataa defterlerinde belirtilmemesidir. Bu nedenle bu çeşit mallardan alınmış olan % 3 ve % 5'lik vergiler, devlet tarafından onaylanmamıştır. Buna göre, İstanbul gümrüğüne bağlı olan iskelelerde tüccarın denizden getirip karaya çıkardığı veya karadan alıp gemilere yüklediği her türlü maldan alınan vergi miktarı, Müslüman tüccar için % 4 (% 3 gümrük vergisi + % 1 zarar-ı kassabiye); gayrimüslim tüccar için % 5 (% 4 gümrük vergisi + % 1 zarar-ı kassabiye) olmalıydı.

Gümrük vergilerinin tahsili ile ilgili bir diğer konu, müstemin gemilerinden alınması gereken vergilerdi. Devleti, gümrükler konusunda en çok meşgul eden problem aslında bu olmuştur. 16. yüzyıl sonundan itibaren ahitnamelerle yabancı devlet tüccarlarına sağlanan düşük vergilendirmeye rağmen, bu tüccarların buna bile karşı çıktıkları anlaşılmaktadır. Yabancı tüccarlar, sık sık ahitnamelerdeki boşluklardan yararlanıp, neredeyse hiç vergi vermeden mal yükleyip indirmeye çalışmışlar ve bu konuda gümrük görevlileri ile sıkça karşı karşıya gelmişlerdir.²⁴

1722 yılında, İzmir civarındaki iskelelere - ki buna Midilli iskeleleri de dâhildir - yazılan fermanla, Venedikli Teligardo isimli bir kaptandan bahsedilmektedir. Kaptan, Midilli ve Kemer'den yüklediği 3000 kantardan²⁵ fazla palamutla İzmir'e gelip, bu yük için kendisinden gümrük vergisi istendiğinde "biz palamutu yüklediğimiz yerin gümrüğüne ödedik" diyerek ve bir eda tezkiresi göstererek, gümrük vergisi ödemedi kaçmaya çalışmıştı. Bu fermanın çıkmasına neden olan durum, İzmir Gümrük Emni tarafından verilen bu konuyla ilgili arzuhalde. Arzuhalde, müstemin gemilerinin eskiden beri direkt İstanbul ve İzmir'e gelip, gümrüklerini ödeyerek mal indirip bindirirken, bu durumun 1-2 yıldan beri bozulduğundan şikâyet edilir. Bu tip gemiler, şimdi Mora, Girit, Selanik, Eğriboz ve Bozcaada gibi iskelelerden, buranın voyvoda veya subaşlarına birkaç akçe ödeyerek bir berat tezkiresi

²⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA), *İbnülemin-Hariciye* (İE.HR.), Dosya No: 9, Gömlek No: 852 (9/852), H. 25 Safer 1135 (M. 5 Aralık 1722).

²⁵ 1 Kantar=56,443 kg. Kantar için bkz: Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev.) A. Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

18. YÜZYILDA MİDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN PROBLEMLER

elde etmekteydi. Tüccar, İzmir İskelesi'ne gelip bunu gösterdiğinde, gümrük vergisi ödemekten kurtuluyordu. Bu yabancı uyruklu tüccarlar, kendilerinden vergi istendiğinde “Biz Memalik-i İslamiye’de bir kere gümrük vergisi verdik, bir daha vermeyiz” diye de çıkışıyorlardı. Emin’e göre bu durumun sebebi bir yıl önce (H. 1134) Fransız elçisi tarafından devletten alınan fermanı. Bu tarihte elçinin elde ettiği ayrıcalık sayesinde Fransız tüccarlar Girit’teki Hanya İskelesi’nden aldıkları 114 kantar kükürt ve 690 vukiyye çivit için İzmir’de gümrük ödememişlerdi. Emin, bu durumun diğer müstemmin tüccarlara da kötü örnek olacağından ve İzmir Gümrüğü’nün düzeninin bozulacağından bahsedip, nitekim Venedikli Kaptan Teligardo’nun da bunu kullandığını şikâyetinde dile getirmişti. Ayrıca İzmir gümrüğünün gelirinin, bu çeşit gümrük vergilerinden elde edildiğini ve eskiden böyle durumlar görülmezken, son 1-2 senedir bu tip olaylara rastlanmaya başladığından şikâyet etmişti.²⁶

Gümrük Emininin bu şikâyeti üzerine, birkaç gün sonra Fransız elçisinin hemen duruma müdahil olmaya çalıştığı görülür. Elçi, devlete bir dilekçe ile başvurarak, kendilerine verilen ahitnameye göre Fransız tüccarın gümrükten muaf olması gerektiğini hatırlattı. Tüccarların Edirne, İstanbul veya başka yerlerden aldığı malın gümrüğünü ödediğinde bir eda tezkiresi aldığı ve bu tezkire ile başka gümrüklere gittiklerinde kendilerinden tekrar gümrük vergisi istenmemesi gerektiğini; vergisi ödenip, eda tezkiresi olduğu halde ellerindeki mallardan tekrar gümrük vergisi istenmesinin tüccarı rencide edeceğini dilekçeye eklemişti. Elçiye göre İzmir Gümrük Emininin kendilerinden tekrar vergi istemesi, padişahın bir yıl önceki emrine aykırıydı.²⁷

Karşılıklı şikâyetlerin alınmasından sonra çıkan ferman, devletin gümrük vergisini ne kadar önemseydiğinin de bir belgesidir. Fermana, Kaptan Teligardo’nun, istenen gümrük vergisi için “biz palamutu yüklediğimiz yerde vergisini ödedik” deyip bir eda tezkiresi göstermesinin, gümrük nizamının bozulmasına sebep olacağı endişesi vardır. Olması gereken (Haremeyn Mukataasındaki derkenara göre) gemiye yüklenen eşyadan gümrük vergisi alındıktan sonra, yanaştığı Midilli, Molova ve civar limanlarda eğer yeniden gümrük ödemesini gerektiren mal yüklenmek istenirse, gümrük emini tarafından burada görevlendirilmiş adam ve kâtip olmadıkça malzeme

²⁶ BOA, *İE. HR.*, 9/852.

²⁷ BOA, *Bab-ı Asafî-Mühimme Defterleri* (A. DVNSMHM. d.), 130/1406, H. 29 Safer 1135 (M. 9 Aralık 1722).

yüklenmesine izin verilmemesidir. Tüccar eğer, yük alıp gümrük vergisi ödememek için şüpheli eda tezkireleri gösterirse yine de verginin alınması ve tezkire kaydının silinerek bu eda tezkirelerinin reddedilmesi belirtilmiştir.²⁸

Kayıtlardan, vergi tahsili sorununun sonraki zamanlarda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Temmuz 1735'te (H. Safer 1148) İzmir Gümrük Emni Mehmet Efendi'nin arzualinde, bu sorun yine göze çarpar. Emin Efendi'nin şikâyeti, yabancı beratlı tüccar gemilerinin İzmir Limanı'na getirip götürdükleri yüklerin gümrük vergilerini ödememeleriydi. Emin'e göre, beratlı tüccar gemileri Kazdağı, Edremit Körfezi ve Midilli Adası'ndaki iskelelerden bolca zeytinyağı ve başka gümrüğe tabi malzemeler almaktaydı. Fakat bunları gümrük ödemedi kendi memleketlerine götürmeleri İzmir Gümrüğü'ne büyük zarar veriyordu. Bunun üzerine Midilli, Sakız, Kazdağı, Edremit kadı ve naiplerine yeni bir emir gönderildi. Bu tip gemilerin Mora, Selanik, Kemer, Eğriboz, Bozcaada ve diğer iskelelerden "birkaç akçe" karşılığı aldıkları kağıtlarla gümrük vergisi ödemeyi reddetmelerinin uygun olmadığı tekrarlandı. Buna kesinlikle izin verilmemesi gerektiğinin altı çizildi. Yine 1722'deki gibi, eğer bunlar Midilli, Molova gibi iskelelerden yük almak isterlerse, burada İzmir Gümrük Emni tarafından bu işe tayin edilen bir görevli ve kâtibin mutlaka bulunması gerektiği belirtildi.²⁹

Midilli adasının en büyük gelir kaynağı, mutfaktaki kullanımı yanında aydınlanma ihtiyacını da karşılayan zeytinyağı olmuştur. Ada, aynı zamanda saray ve İstanbul'un da en önemli zeytinyağı tedarikçisiydi. Bu nedenle adada zaman zaman zeytinyağı üretimi ve ticareti ile ilgili bazı önlemler alınmıştır. İstanbul'un ihtiyacına yetmediği durumlarda devlet, yurtdışına zeytinyağı ticaretini yasaklamış, bazen de İstanbul'a daha fazla zeytinyağının gönderilmesi için emirler çıkarılmıştır. Örneğin 1711'de İstanbul Gümrük Emni devlete başvuruda bulunarak, Midilli'de üretilen zeytinyağlarının yabancı tüccara satılmasının engellenmesini istemiştir. Arzuhalde, Midilli zeytinyağının İstanbul, İzmir, Sakız ve diğer bazı mahallere satıldığı ve yabancı ülkelere satışının yasak olduğu bildirildiği, fakat alınan duyumların zeytinyağının Midilli'den yabancı tüccar tarafından gemilere yüklenerek, gümrük resmi alınmadan yurtdışına satıldığı yönünde olduğu belirtilmekteydi. Bunun üzerine, Midilli'deki görevlilere bir emirname ile bu satışların engellenmesi bildirilmiştir.³⁰

²⁸ BOA, *İE. HR.*, 9/852.

²⁹ *MŞS*, 61/34/54, H. 13 Safer 1148 (M. 5 Temmuz 1735).

³⁰ BOA, A. *DVNSMHM. d.*, 118/832, Hicri 10 Zilkade 1123 (Milâdi 20 Aralık 1711).

18. YÜZYILDA MIDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN PROBLEMLER

Zeytinyağının ihracatını kısıtlamak için uygulanan yollardan birisi de resm-i mirî adı verilen bir çeşit özel tüketim vergisidir. 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren konulan bu vergi, yukarıda bahsettiğimiz gibi, ticareti hızla artan zeytinyağı, tütün, kahve, pamuk, buğday gibi ürünlerden alınmıştır. Resm-i mirînin ortaya çıkma nedeni olarak, ürünün iç pazar talebine yönlendirilmesi akla gelebilir. Fakat aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin gümrük gelirlerini yabancı devletlere verilen ahitnameler yoluyla bağlamış olması nedeniyle, kaybını resm-i mirî yoluyla geri alma çabası olarak düşünülebilir.³¹

Midilli adasındaki uygulamalarda da bu ek vergiye rastlıyoruz. Gümrük vergisi dışında alınan bu vergi ile ilgili kayıtlar bize Midilli ve bağlı yerlerdeki zeytinyağı resm-i mirî mukataası tutarının 1746 yılı için 7116,5 kuruş,³² 1758 yılı içinse 4.066 kuruş 20 para ve muaccele olarak da 10.850 kuruş³³ olduğunu göstermektedir. Bu paralar karşılığı alınan zeytinyağı resm-i mirî mukataaları, bunlara malikâne yoluyla sahip olan kişilerin doğal olarak bu vergiyi toplarken aşırı özen göstermelerine neden olmuştur. Mültezimin hazineye ödediği miktarın üstünde elde edeceği gelir, onun kârıydı. Gümrükten geçen her fazla mal, onun kazancını arttıracaktı. Tüccar ise ne kadar az gümrük vergisi veya resm-i mirî öderse, o oranda kârlıydı. Bu nedenle tüccarlar, naklettikleri malları, sapa yollardan geçirerek veya belgelerde bahsedildiği gibi ucuza rüşvet yoluyla eda tezkireleri elde ederek, gümrük ödemedi satmaya veya almaya çabaladılar. Bunun mültezimi zarara uğratması, sık sık devlete bu konuda şikâyetlerin iletilmesine sebep oldu.³⁴

18. yüzyılın ortalarında, Midilli zeytinyağı resm-i mirisi mültezimleri ile Fransız tüccarlar arasında bir başka problem ortaya çıktı. Problem, Taşöz Limanından müstemin tüccarın satın alarak gemilerine yüklediği zeytinyağlarının resm-i mirîsiydi. Sorunun büyümesi üzerine, işin içine Fransız elçisi de girdi. Ocak 1758'de (H. Cemaziyülevvel 1171) elçi devlete başvurarak, Gizon ve Ramon isimli iki Fransız tüccardan istenen resm-i mirîyi şikâyet etti. İki Fransız tüccar ile zeytinyağı mültezimleri arasında

³¹ A. Nühket Adıyeke, "Mirîye Gadr ve Zararı Mucib Olmağın. 18. Yüzyılda Merkezî Hazine Gelirlerinden Mirî Rûsum Açısından Kıbrıs ve Girit Karşılaştırması", *Mehmet Genç Anısına Uluslararası Osmanlı İktisat Tarihi Sempozyumu*, 17-18-19 Aralık 2021, Güngören Belediyesi-Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Taslak Metin.

³² BOA, *Cevdet-Maliye* (C.ML.), 224/9308, H. 29 Zilhicce 1158 (M. 22 Ocak 1746).

³³ BOA, *C.ML.*, 148/6294, H. 20 Cemaziyülahır 1171 (M. 1Mart 1758).

³⁴ Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 266.

yapılan duruşmada tüccarlardan birisi, Taşöz adasından zeytinyağı alıp gemisine yüklediğinde, mültezimlerden Hacı Muhammed'in "Bu havalideki zeytinyağı vergisi bana aittir" diyerek vergi talep ettiğini ve bunun üzerine bir kısmı peşin, bir kısmını senet yoluyla vergiyi verdiğini söyledi. Şimdi bu vergiyi geri istiyordu. Gerekçesi de adanın mukataasının aslında Evkâf-ı Hümayun'a bağlı olmasıydı. Tüccarın bahsettiği vakıf, Sultan Mahmud Han Vakfı'ydı. Taşöz ve bağlı yerlerin mukataası vakfın kuruluşundan beri, vakıf tarafından yönetilmekteydi. Tüm gelir de vakıf tarafından alınmaktaydı. Buralara, Midilli mültezimi veya başkalarının müdahale etmesi, Aralık 1754'teki (H. 28 Safer 1168) bir emirle engellenmişti.³⁵

Mültezimler uygulamanın, yabancı tüccarın buralardan alıp gemilerine yüklediği zeytinyağının her bir vukiyyesinden, gümrüğü haricinde, 3 sağ akçe resm-i miri alınması olduğunu savundular. Yapılan araştırma sonucunda, Haremeyn Mukataası defterlerinde Taşöz Adası ile ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Bunun üzerine mültezimler tarafından alınan verginin, aslında vakfa ödenmesi gerektiği hükmü verildi. Bu davadan 10 yıl sonra, Midilli'den yabancı tüccara satılan zeytinyağı resm-i mirisi miktarı ve şartları, 6 Ağustos 1764'te yenilendi ve adadaki ilgililere gönderildi.³⁶ Yeni gönderilen şartlarda ve alınan vergi miktarında herhangi bir değişikliğe rastlanmaz. Fakat ilgililer, başka iskelelerden rüşvet yoluyla alınıp vergi ödememek için kullanılan tezkirelere karşı tekrar uyarılmaktadır.

Bu arada mültezimlerin yaptığı savunmadan, Midilli Adası zeytinyağı resm-i miri mukataasına nerelerin bağlı olduğu da anlaşılmaktadır. Bu yerler; Midilli Adası, köyleri, Sığır Limanı, Kalonya ve Vatera Körfezleri, civardaki diğer adalar; Taşöz Adası, Ayazmend ve Ayazmend'e bağlı Yund (Cunda) Adası, Kemer, Edremit, Avcılar, Papaslı, Karaburun ve Karaburun'a bitişik adalar, Urla, Menemen, Foça ve diğer bazı iskelelerdir.³⁷

Zeytinyağı kadar önemli bir diğer ticari ürün de kahvedir. Kahve, Osmanlı'da bir meta olarak değerlendirilmesi ve ticari araç haline gelmesi ile birlikte vergilendirilmeye başlanmıştır. 5 Mart 1698 (H. 22 Şaban 1109) tarihli, İstanbul kadısına yazılmış bir hüküm bize kahveden alınacak gümrük vergisinin miktarını da göstermektedir. Sultan Süleyman Han zamanında verilen bu fermanla, İstanbul ve bağlı gümrüklere kahve getiren tüccarın,

³⁵ BOA, *C.M.L.*, 148/6294.

³⁶ BOA, *C.M.L.*, 759/30922, H. 7 Safer 1178 (M. 6 Ağustos 1764).

³⁷ Aynı yerde.

18. YÜZYILDA MIDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN PROBLEMLER

eğer Müslüman ise 8'er akçe, gayrimüslim ise 10'ar sağ akçe vergi ödemekle yükümlü olacağı, Edirne şehrine getirenlerden ise ister satsın, isterse satmasın ayrıca 6'şar sağ akçe alınacağı belirtilmişti. Fakat dönemin değişmesi, devletin mali bunalımı ve paranın değer kaybı, bu vergilerin artık pek işe yarar olmadığını ortaya koydu. Fermanda, ilk verginin konulduğu Sultan Süleyman döneminde Esedi Kuruş'un 50, Riyal Kuruş'un ise 60 akçe olduğu, oysa o gün Esedi Kuruş'un 120, Riyal Kuruş'un ise 130 akçeye yükseldiği belirtilerek, kahveden alınan gümrük vergisinin iki katına çıkarılması gerektiğinden bahsedilmektedir.³⁸ Böylece lüks tüketim maddesi olarak görüldüğü için kahveye "rüsûm-ı bid'atıye" adı altında, normal gümrük vergisinin iki katı miktarı vergi uygulanmaya başlandı.³⁹ Ama yine problem, yabancı tüccara verilen ahitnamelerin buna engel olmasıydı.⁴⁰

Özellikle 18. yüzyılda devlet, kahvenin ekonomik değerinden yararlanabilmek ve kaçakçılığı önlemek amacıyla, ticaretini düzenleyen önemli kararlar almıştır. Bunlardan biri, kahveden alınan gümrük vergisi haricinde, bir de resm-i mirî alınması idi. Bu kararın alınmasının iki nedeni vardır: Birincisi halkın kahveye düşkünlüğü sebebiyle kahve kıtlığı yaşanması ve bu nedenle ticaretinin kârlı hale gelmesi, ikincisi ise enflasyonun yükselerek, akçenin değer kaybetmesidir.⁴¹ İşte bu durumu aşabilmek için devlet, kahveye gümrük vergisinden başka bir "özel vergi" koyma yoluna gitmiştir. Resm-i mirî denilen ve bugünkü Özel Tüketim Vergisi (ÖTV)'ne benzetilebilecek bu verginin başlama tarihi ise 5 Mart 1698 tarihli fermandır. Buna göre Edirne, İstanbul, Galata, Tekfurdağı, İzmir ve Midilli dâhil bunlara bağlı iskelelere gelen kahveden, gümrük vergisi alındıktan sonra her vukıyyesi için 5'er para (1 para=3 akçe) özel tüketim vergisi yani resm-i mirî alınacaktı. Kahve ile zeytinyağı arasındaki resm-i mirî vergilerindeki fark, kahveden alınan resm-i mirînin kahvenin ithalatı sırasında alınıyor olmasıdır. Oysa zeytinyağında bu vergi, ülkeden çıkışı sırasında alınırdı. Bu parayı ödemekle yükümlü kişiler, kahveyi kendileri için satın alanlar veya satmak için alanlardı. Gayrimüslim tüccar kahveyi kendi

³⁸ MŞS, 89/42/90, H. 22 Şaban 1109 (M. 5 Mart 1698).

³⁹ İdris Bostan, "Kahve", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2001, s. 205.

⁴⁰ A.Nükhet Adıyeke, "İstanbul Kahve Rüsümü Mukataası: 18. Yüzyılda Akdeniz'de Kahve Ticaretinde İstanbul'un Baskısı", *Uluslararası 10. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, 12-13 Nisan 2018, Girne Üniversitesi, KKTC, Yayınlanmamış Taslak Metin.

⁴¹ Aynı yerde.

İBRAHİM OĞUZ

memleketine götürüyorsa bu vergiden muaftı fakat bunu herhangi bir Müslüman memleketinde satarsa vergi aynı oranda kendisinden alınacaktı.⁴²

Bu fermanın yayınlanmasının ardından, Kahve Rüsümü Eminliğine atanan Abdullah'ın, diğer yerlerle birlikte Midilli ve Molova kadılarına da birer hüküm yazarak, Mısır ve Kahire'den gelen kahve ile ilgili uygulanması gereken kuralları, gümrüklere bildirdiği görülür. Bununla ilgili Midilli ve Molova kadılarına, emin tarafından yazılan hükümde fermanın içeriği tekrarlanarak İzmir, Şam, Trablus, Selanik gibi merkezlere bu işin takibi için memurların gönderildiği ve Midilli için de bir vekil tayini yapıldığı bildirilmiştir. Emin, bu vekil vasıtasıyla adada bulunan ve adaya gelecek kahvenin kayıt altına alınarak vergilerinin tahsilini ve bunların imzalanıp, mühürlenerek vekile teslim edilmesini, zorluk çıkarılmamasını ve ülkeye giren kahveden "her kimin olursa olsun" resm-i mirî alınması gerektiğini görevlilere buyurdu.⁴³

18. yüzyıl daha başlamadan kahveye konulan bu özel tüketim vergisi, 18. yüzyıl boyunca tüccar ile devlet arasında bir mücadeleye neden oldu. 1732'de kahve rüsümü sahiplerinin, tüccarın bu vergiyi vermemek için mallarını Marmaris, Bodrum, Kekova ve Sığacık gibi iskelelere kaçırdıkları ve hazineyi zarara uğrattıkları şikâyeti alındı. Dönemin padişahı (I. Mahmud) Ağustos 1732'de Midilli'dekiler de dâhil kahve rüsümü mukataası sahiplerine 5'er para tutarındaki resm-i mirînin ödenmesinin zorunlu olduğunu bildirdi. Vermemek için inat edenler bu parayı iki kat olarak ödeyeceklerdi. Fermana bakarak, zeytinyağındaki resm-i mirîden kaçma yollarının, kahvede de uygulanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Tüccar, bu vergiden kaçmak maksadıyla kahveyi Trablüşam, Halep, Şam ve Beyrut sahillerindeki iskelelere indirerek, buralardan birer tezkire almaya ve vergiden kurtulmaya çalışmaktaydı. Ferman, bu duruma aman verilmemesini ve bu tezkirelere itibar edilmemesini de tembihlemiştir.⁴⁴

1735'de, mukataa sahipleri olan Mehmed ve Mustafa, bir dilekçe ile İzmir'e gelen müstemin gemilerinden resm-i mirî alınmadığından şikâyetçi oldular. Bu arada tüccarlar, bu vergiyi ödememek için değişik yollar denemekteydi. Bazıları statülerini kullanarak, vergiden kaçmaya çalışmaktaydı. Eminlerin şikâyeti ve bazı kimselerin ayrıcalıklarını

⁴² MŞS, 89/42/90.

⁴³ MŞS, 89/44/91, Tarih Yok.

⁴⁴ BOA, C.ML., 271/11115, H. 2 Safer 1145 (M. 23 Ağustos 1732).

18. YÜZYILDA MIDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN PROBLEMLER

kullanmak istemeleri üzerine, ister sâdât-ı kiramdan olsun, ister Mısır, Şam askeri, Kapıkulu veya Cezayir, Tunus, Trablus gemileri olsun ve isterse ayan veya kudret sahibi kişiler olsun herkesin bu vergiyi ödemek zorunda olduğu çıkan fermanla ilan edildi. Vergideki tek istisna, kahveyi kendi memleketlerine götüren gayrimüslim tüccardı.⁴⁵

Statülerini ve devletteki konumlarını kullanarak vergiden kaçma durumu, 18. yüzyılın diğer yarısında da devam etti. 1755'te III. Osman tarafından, tüccarlar hakkında sert bir uyarı yayımlandı. Emirnamede, bazı tüccarların kahve, pirinç gibi malları tüccar gemilerine değil, görevi bu gemileri korumak olan donanma gemilerine yükleyerek, kaptan ve askerler vasıtasıyla yol üzerindeki tüccar ve ahaliye sattıkları, böylece gümrük vergisi ve resm-i mirîden kaçtıkları, bunun Midilli de dâhil gümrükleri zarara soktuğu belirtilerek, Kaptan-ı Derya'dan böyle donanma kaptanları için gerekeni yapması istenmekteydi.⁴⁶ 1762'de Şam, Halep, Adana, Diyarbakır, Trablus-ı Şam, Lazkiye, Beyrut ve Sayda'daki görevlilere yazılan emirname ise kahve rüsumu mukataası sahiplerinin isteği üzerine yayımlanmıştı. Mukataa sahiplerinin şikâyetine göre buralarda kahve ticareti yapanlar genelde yeniçeri, kalyoncu, sâdât, Cezayir ve Tunus askerindendi. Bunlar "biz askeriz" diyerek kahveye ait resm-i mirîyi ödememek için muhalefet etmekteydiler. Mukataa sahipleri ise bunun hazine ve iltizam şartlarına zarar verdiğinden yakılarak, vergiye muhalefet edilmemesi için emir verilmesini istemekteydiler. Bunun üzerine çıkan emirde, buralara karadan veya denizden gelen kahveye ait resm-i mirînin, "her kim olursa olsun" mutlaka alınması istenmiştir.⁴⁷

18. yüzyılın son çeyreğinde resm-i mirîden kaçma çabaları yine devam etti. Aralık 1775'te Midilli ve buraya bağlı Ayazmend, Kemer, Edremit gibi yerlerde, kahvenin resm-i mirîsini toplayanların haberi olmadan ve bu vergi ödenmeden, gemilerle getirilen kahvenin sergilenip, satılmaya çalışıldığı ihbarı alındı. Durum Midilli kadısına bildirildi ve bu işi yapanlardan tezkirelerinin sorulması istendi. Yanında tezkiresi olmayanların kahveleri kaçak sayılıp bunlardan iki kat resm-i mirî alınacaktı. Ayrıca resm-i mirînin kim olursa olsun herkesten alınması emri altı çizilerek tekrar edilmekteydi.⁴⁸

⁴⁵ BOA, *Ali Emiri-Mahmud I* (AE.SMHD.I.), 1/35, H. 22 Şevval 1147 (M. 17 Mart 1735).

⁴⁶ BOA, *Ali Emiri-Osman III* (AE. SOSM. III.), 32/2231, H. 29 Zilhicce 1168 (M. 6 Ekim 1755).

⁴⁷ BOA, *C.M.L.*, 323/13313, H. 11 Şaban 1175 (M. 7 Mart 1762).

⁴⁸ *MŞS*, 45/118/143, H. 7 Zilkade 1189 (M. 30 Aralık 1775).

Osmanlı gümrüklerinde malların ülkeye kaçak sokulmaya veya çıkarılmaya çalışılması da sık rastlanan problemlerdendir. İstanbul'un ihtiyacının karşılanması için bazı zamanlarda taşınan yükün doğrudan İstanbul'a getirilmesi zorunluluğu doğmuştur. Böyle durumlarda, devletin hemen müdahalede bulunup, gemilerin yüklerinin doğrudan İstanbul gümrüğüne getirilmesi ile ilgili emirler çıkardığı görülür.⁴⁹ Kasım 1752'de, Kaptan-ı Derya Vezir Durak Mehmed Paşa'ya verilen böyle bir emirde Mısır'dan kahve, pirinç ve zahire getiren bazı gemilerin, mallarının bir kısmını İzmir veya Selânik gibi limanlara indirmeye çalıştıklarına dikkat çekilmiştir. Hatta bu işi yapanlardan birisinin donanma kaptanlarından birinin oğlu olduğundan da bahsedilir. Bu kaptan, gemisi ile İzmir'e gelerek kahve ve enfiye satmaya çalışmakla suçlanmaktaydı. Belge, bu durumun yasak olduğu hatırlatılmaktaydı. Ayrıca Kaptan-ı Derya'dan bunu önlemesi ve bu emri tüm gemi kaptanlarına bildirmesi istenmekteydi. Bunun üzerine, Midilli ve diğer bazı adaların naip ve zabitlerine bir yazı yazılarak, padişahın emri duyuruldu. Buna göre Mısır tarafından gelecek ister donanma ve isterse Müslüman ve gayrimüslim ticaret gemileri olsun hiçbir şekilde alışveriş yapmayacaktı. Ayrıca gemilerdeki kahve veya zahire karaya çıkarılmadan doğrudan İstanbul gümrüğüne gönderilecekti.⁵⁰

Sonuç

Ulaştığımız kaynaklara bakıldığında, 18. yüzyılın, Osmanlı için gümrük gelirlerinin önem kazandığı ve bu nedenle bu kaynağın daha az seviyeye düşmemesi için yeni kuralların getirildiği veya korunması ve artırılması için çeşitli yolların denendiği bir zaman dilimi olduğunu anlayabiliriz. Devlet bu yüzyılda gümrüklerde gümrük vergisi oranlarının nasıl olacağı, gümrük vergisi ödemedi mal alıp-satmaya çalışan tüccarlarla nasıl mücadele edileceği, berathlı tüccarların vergi ödememek için başvurduğu yolların nasıl önleneceği, Midilli özelinde ise bu saydığımız problemlerin yanında, adanın en önemli emtiası olan zeytinyağının dışarıya çıkarılmasının nasıl bertaraf edilebileceği gibi problemlerle uğraşmıştır.

Bu nedenle 18. yüzyılda Midilli gümrükleri yoğun bir ekonomik hareketliliğe sahne oldu. Adanın, başkent zeytinyağı deposu olması

⁴⁹ MŞS, 51/60/126, H. 22 Muharrem 1166 (M. 29 Kasım 1752).

⁵⁰ MŞS, 51/57/118, H. Muharrem 1166 (M. Kasım 1752).

18. YÜZYILDA MIDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN PROBLEMLER

haricinde, Mısır'dan İstanbul'a gelen yol üzerinde bulunması, gümrük faaliyetlerinin artışında önemli bir etkendi. Bu artış aynı zamanda yukarıda sayılan problemleri de beraberinde getirdi. Daha fazla vergi geliri peşinde olan devlet, gelir kovalayan mukataa sahipleri ve tüccarlar, bu konuda kendilerine göre önlemler aldılar devlet vergi oranlarını günün şartlarına göre yeniden belirleyip, nazı eklemelerde bulundu. Aynı zamanda resm-i mirî denilen bir vergi ile geliri tekrar yükseltme yoluna gitti. Beratlı tüccarlar, devletlerinin Osmanlı ile olan ticari antlaşmalarını ve ahitnameleri, vergi ödemedi veya az vergi ile kaçma yolu olarak kullandılar. Mukataa sahipleri ise bu duruma engel olarak, kendi kazançlarının azalmasını önlemek istediler. Midilli gümrüklerinde 18. yüzyılda esas sorun, bu bağlamda vergi ödeme, vergi alma ve kaçak mal giriş çıkışını kontrol üzerine oldu.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafî-Mühimme Defterleri (A. DVNSMHM. d.), 118/832, Hicrî 10 Zilkade 1123 (Milâdî 20 Aralık 1711).

A. DVNSMHM. d., 130/1406, H. 29 Safer 1135 (M. 9 Aralık 1722).

Ali Emiri-Mahmud I (AE.SMHD.I.), 1/35, H. 22 Şevval 1147 (M. 17 Mart 1735).

Ali Emiri-Osman III (AE. SOSM. III.), 32/2231, H. 29 Zilhicce 1168 (M. 6 Ekim 1755).

Cevdet-Maliye (C.ML.), 148/6294, H. 20 Cemaziyülahır 1171 (M. 1 Mart 1758).

C.ML., 224/9308, H. 29 Zilhicce 1158 (M. 22 Ocak 1746).

C.ML., 271/11115, H. 2 Safer 1145 (M. 23 Ağustos 1732).

İBRAHİM OĞUZ

C.ML., 323/13313, H. 11 Şaban 1175 (M. 7 Mart 1762).

C.ML., 759/30922, H. 7 Safer 1178 (M. 6 Ağustos 1764).

İbnülemin-Hariciye (İE.HR.), 9/852, H. 25 Safer 1135 (M. 5 Aralık 1722).

Midilli Şeriye Sicilleri (MŞS)

MŞS, Defter No: 45, Sayfa No: 40, Hüküm No: 48 (45/40/48), H. 17 Rebiyülevvel 1188 (M. 28 Mayıs 1774).

MŞS, 45/118/143, H. 7 Zilkade 1189 (M. 30 Aralık 1775).

MŞS, 51/57/118, H. Muharrem 1166 (M. Kasım 1752).

MŞS, 51/60/126, H. 22 Muharrem 1166 (M. 29 Kasım 1752).
MŞS, 61/34/54, H. 13 Safer 1148 (M. 5 Temmuz 1735).

MŞS, 89/30/73, H. 12 Recep 1108 (M. 4 Şubat 1697).

MŞS, 89/42/90, H. 22 Şaban 1109 (M. 5 Mart 1698).

MŞS, 89/44/91, Tarih Yok.

II. Araştırma ve İnceleme Eserleri

18. Yüzyıla Ait Midilli Şer'iyeye Sicillerinin Yaygın Kullanıma Kazandırılması, TÜBİTAK Projesi, Proje No: 107 K 057, Yönetici: Nuri ADIYEKE, A. Nükhet ADIYEKE, Mersin 2009.

ADIYEKE, A. Nükhet, "İstanbul Kahve Rüsümü Mukataası: 18. Yüzyılda Akdeniz'de Kahve Ticaretinde İstanbul'un Baskısı", *Uluslararası 10. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, 12-13 Nisan 2018, Girne Üniversitesi, KKTC, Yayınlanmamış Taslak Metin.

_____, "Mirîye Gadr ve Zararı Mucib Olmağın. 18. Yüzyılda Merkezî Hazine Gelirlerinden Mirî Rüsüm Açısından Kıbrıs ve Girit Karşılaştırması", *Mehmet Genç Anısına Uluslararası Osmanlı İktisat Tarihi Sempozyumu*, 17-18-19 Aralık 2021, Güngören Belediyesi-Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Taslak Metin.

18. YÜZYILDA MIDİLLİ GÜMRÜKLERİNDE VERGİ TAHSİLİNDE YAŞANAN
PROBLEMLER

ARIKAN, Zeki, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Midilli”, *XV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, TTK Yayınları, Ankara 2010, ss. 1045-1074.

BOSTAN, İdris, “Kahve”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2001, ss. 202-205.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Gümrük” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996, ss. 263-268.

MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.

ÖZDEMİR-GÜMÜŞ, Şenay, “XVIII. Yüzyılda Midilli’de Osmanlı Donanması İçin Gemi İnşası”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, (ed.) Haydar Çoruh, M. Yaşar Ertaş, M. Ziya Köse, 2011, ss. 201-238.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

PAYZIN, Levent, *XVIII. Yüzyılda Midilli Adası*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2008.

TANSEL, Selahattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed’in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.

ÜNAL, Ayhan Afşın, *XVI. Yüzyılda Bahr-i Sefid Eyaletinde Midilli Sancağı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002.

ÜNVER, Metin, *Tanzimatın Midilli Adasında Tatbiki*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

**OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR
EDEN BULGARLARIN EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)**

Özer ÖZBOZDAĞLI*

ÖZ

Bu araştırmanın konusu 1902-1903 tarihleri arasında Osmanlı Makedonyası'ndan Bulgaristan'a gerçekteşen firarlar ve firarilerin eve dönüş problemidir. Bu dönemde Eylül 1902'de Cuma-i Bâlâ İsyanı ve Ağustos 1903'te İinden Ayaklanması çıkmıştır. Cuma-i Bâlâ İsyanı ile başlayan ve İinden Ayaklanmasıyla devam eden süreçte Bulgaristan'a yoğun firar olayları yaşanmıştır. Osmanlı Devleti 1902 sonbaharından 1904 yılı başına kadar çıkardığı genel af düzenlemeleriyle firarilerin geri dönüşünü sağlamaya çalışmıştır. Ancak Bulgaristan'ın firarilerin geri dönüş sürecine yeterince destek olmaması nedeniyle af düzenlemelerinden istenilen sonuç alınamamıştır. Firariler konusu Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında 8 Nisan 1904 tarihinde imzalanan İtilafnameyle çözümlenmiştir. İtilafnamenin imzalanmasından sonra Osmanlı hükümeti 13 Nisan 1904 tarihinde genel af ilan etmiş, geri dönüş için kapsamlı talimatnameler yayınlamıştır. Genel affın ilanından sonra firarilerin büyük bir kısmı Temmuz 1904'ün sonuna kadar geri dönmüştür. Firariler konusu Osmanlı arşivlerinden ve İngiliz konsolosluk raporlarından elde veriler çerçevesinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Makedonya Sorunu, Firari, Osmanlı Devleti, Bulgaristan, Genel Af.

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Hatay, ORCID: orcid.org/0000-0003-3486-7270, E-posta: oozbozdogli@gmail.com

ÖZER ÖZBOZDAĞLI

**THE ISSUE OF RETURNING HOME OF BULGARIANS WHO
FLED FROM OTTOMAN MACEDONIA TO BULGARIA (1902-1904)**

ABSTRACT

The subject of this research is the desertions that took place from Ottoman Macedonia to Bulgaria between 1902-1903 and the problem of the fugitives returning home. During this period, the Friday Rebellion broke out in September 1902, and the Ilinden Uprising broke out in August 1903. In the process that started with the Friday Rebellion and continued with the Ilinden Uprising, there were intense desertion incidents in Bulgaria. The Ottoman Empire tried to ensure the return of the fugitives with the general amnesty arrangements issued from the autumn of 1902 to the beginning of 1904. However, due to Bulgaria's lack of support for the return process of the fugitives, the amnesty arrangements did not yield the desired results. The issue of fugitives was resolved with the agreement signed between the Ottoman Empire and Bulgaria on April 8, 1904. After the signing of the agreement, the Ottoman government declared a general amnesty on April 13, 1904, and issued comprehensive instructions for return. After the declaration of the general amnesty, most of the fugitives returned by the end of July 1904. The issue of fugitives will be examined within the framework of data obtained from the Ottoman archives and British consular reports.

Keywords: Macedonian Question, Deserter, Ottoman Empire, Bulgaria, General Amnesty.

EXTENDED ABSTRACT

Macedonia, which was left to Bulgaria with the Treaty of San Stefano, was signed on July 13, 1878 as a result of European diplomacy. The Treaty of Berlin caused the Treaty of San Stefano to be shelved and divided "Great Bulgaria" into three parts. While the Bulgarian Empire was established with the Treaty of Berlin, an autonomous province was created under the name of Eastern Rumelia. The part covering the region of Macedonia was left to the Ottoman administration on the condition that reforms were made according to Article 23 of the Treaty of Berlin. After the Treaty of Berlin, the term Macedonia was a term used for the provinces of Thessaloniki, Bitola, and Kosovo. Border arrangements of the treaty caused controversy. The region of Macedonia was the scene of the irredentist struggles of the Balkan states (Bulgaria, Serbia, Greece).

Bulgaria was one of the most influential states among the Balkan states in the Macedonian question. After the Treaty of Berlin, reaching the

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

borders of “Greater Bulgaria” became the main goal of Bulgaria. To achieve these goals, Bulgaria pursued a policy of incorporating Macedonia into its territory after its annexation of Eastern Rumelia in 1885. For the annexation policy to be successful, the Bulgarian presence in Macedonia had to be strengthened first. In this context, one of the most important reasons for the emergence of the Macedonian problem is the provocations made by Bulgaria in Macedonia in terms of religion and nationality. Bulgaria also supported the resistance movements in Macedonia to achieve its political goals. One of the most important sources of the Bulgarian movement in Macedonia was the resistance movements established in the region for armed struggle in the late 19th century. The most important Bulgarian organizations in this struggle were Internal Macedonia Edirne-Thrace Revolutionary Organization (Vitreshna Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya-VMORO-Internal Organization) and the Supreme Macedonian Committee (Vrhovniyat Makedono-Odrinski Komitet-External Organization). These two organizations played an active role in the Macedonian question with gang movements and rebellions. The two major rebellions that broke out in Macedonia during this period were the Cuma-i Bâlâ Rebellion of September 1902, organized by the External Organization, and the Ilinden Preobrajerie Revolt of August 2, 1903, organized by the Internal Organization. During these revolts, there were intense desertions from Macedonia to Bulgaria.

Desertions from Macedonia to Bulgaria had been a frequent occurrence since the establishment of the Emirate. Desertions began to increase in the early 1900s due to the increased activity of resistant groups in Macedonia. The most intense period of desertions was the period of Cuma-i Bâlâ and Ilinden uprisings.

Cuma Uprising was started on 23 September 1902 by the Supreme Macedonian Resistance Movement in the village of Zelisnika in the district of Cuma-i Bâlâ. The uprising was suppressed by Ottoman troops towards the end of October. A significant part of the villagers who participated and supported the rebellion fled to Bulgaria with the encouragement of their resistance movements. An examination of Ottoman archival documents shows that the escapes that took place after the Cuma-i Bâlâ Uprising were dominated by individuals associated with resistance movements. With the mass escapes from the villages that supported the rebellion and the inclusion of their families in this process, the issue could have been exploited and turned into propaganda material against the Ottoman State. The Ottoman government made general amnesty arrangements so that the issue of fugitives could not be exploited by resistance movements and Bulgaria and would not be the subject of any foreign intervention.

The Ottoman government granted amnesty in October 1902 for the return of the fugitives after the rebellion and called for their return. While the Ottoman Empire continued to make attempts for the return of the fugitives, the reform plan imposed by Russia and Austria was accepted by the Ottoman Empire on February 23, 1903. Article 6 of the reform plan provided amnesty for political crimes and fugitives. In this context, the Ottoman government declared a general amnesty for the return of political criminals and fugitives in March 1903.

However, the returns were not at the level expected by the Ottoman government. It was found that the fugitives did not want to return because of the fear of resistance movements and ill-treatment. From the beginning of 1903, the desertions continued to increase due to the general revolt preparation of the Internal Organization. While the problem of fugitives continued, the Ilinden Uprising broke out on August 2, 1903. During the rebellion, the Ottoman government continued its attempts for the return of the fugitives. However, with the intense desertions during and after the Ilinden Uprising, the issue of fugitives turned into a political crisis between the Ottoman Empire and Bulgaria.

The Internal Organization, which wanted greater autonomy in Macedonia, launched the Ilinden Uprising on August 2, 1903. At the beginning of the revolt, most of the Ottoman forces were in the north of the Kosovo province due to the Albanian revolt and in the areas close to the borderline due to Bulgaria's support for resistance movements. For this reason, the rebellion soon spread to a wide area. The revolt was suppressed by shifting the troops from the north to the Monastir region and mobilizing the Albanian Rediff. The rebellion, which lasted about 3.5 months, ended at the end of October, and security was restored. The clashes had caused serious destruction in the countryside. During the suppression of the rebellion, many villages were destroyed. Unrest in the region continued until the adoption of the Mürzsteg Reform Plan.

The Ilinden uprising led to the deterioration of social and economic life in the provinces of Thessaloniki, Bitola, and Kosovo, and caused many Bulgarians to flee to Bulgaria. During and after the rebellion, there were intense desertions in Bulgaria. When the uprising failed to achieve its aim, the Bulgarians, pushed by resistance members, fled to Bulgaria in waves. In the days when the desertions continued to increase, the Ottoman Empire accepted the Mürzsteg Reform Plan prepared by Russia and Austria-Hungary after the rebellion and received the approval of other states. After the adoption of the plan, the Ottoman government declared a general amnesty to ensure the return of the fugitives. The Ottoman Empire first declared a

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

general amnesty on January 18, 1904. The general amnesty covered those who fled to Bulgaria and Eastern Rumelia in 1902-1903. A comprehensive directive was prepared by the Ministry of Internal Affairs for the return of the fugitives.

It was decided to implement the directive from the date of the announcement. The directive was put into practice at the end of January 1904. However, the number of returnees did not occur at the expected level. It can be said that the most important reason for the expected level of returns was the ongoing negotiations between Bulgaria and the Ottoman State. At the end of the negotiations, the Entente was signed between the Ottoman Empire and the Bulgarian Empire, on April 8, 1904. With the Entente, the issue of fugitives, which caused a crisis between the parties, was resolved. After the signing of the Entente, the Ottoman Empire declared a general amnesty for political criminals and fugitives on April 13, 1904. Following the declaration of a general amnesty, a separate directive was prepared by the Rumelian Inspectorate for those who fled to Bulgaria and Oriental Rumelia within two years in accordance with the contents of the directive detailed above for Thessaloniki, Bitola, and Kosovo. The directive was implemented in mid-May and returns began.

With the general amnesty and directives issued on April 13, 1904, a significant part of the fugitives returned. According to the data that can be determined from the Ottoman archive documents, about 4800 fugitives had returned. The Austro-Hungarian consul in Thessaloniki reported to Vienna in early August that more than 6,000 of the fugitives who had fled to Bulgaria had returned to the provinces of Thessaloniki, Kosovo, and Bitola. Some of the fugitives refused to return and remained in Bulgaria. The applications of the fugitives for return from time to time were rejected by the Ottoman State. Later, the applications made by the fugitives for return were rejected by the Ottoman Empire. The fugitives would have to wait for the legal regulation to be made after the declaration of the Second Constitutional Era for their return.

The subject of this study is the Bulgarians who fled from Macedonia to Bulgaria during and after the Cuma-i Bâlâ and Ilinden Uprisings in 1902-1903 and the problem of their return home. It should be noted that the Ottoman Government generally preferred to use the term fugitive for those who went to Bulgaria in order to prevent the agitation of resistance movements and the Bulgarian Empire in the international arena. British Consular reports use the terms "Macedonian Refugees" and "Migrants" for fugitives. It is understood from Ottoman archival documents and British Consular reports that the Bulgarian government preferred to use the term

“refugee”. The issue of Bulgarian fugitives will be analyzed within the framework of basic data obtained from Ottoman archival documents and British consular reports.

Giriş

19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nin gündemine oturan Makedonya meselesinin uluslararası bir sorun haline gelmesi 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nın Balkanlara ilişkin düzenlemelerinden endişe duyan Avrupa diplomasisi sayesinde gerçekleşti. Avrupa diplomasisinin sonucunda 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması, Ayastefanos Antlaşması'nın rafa kaldırılmasına neden olurken, “Büyük Bulgaristan'ı” da üçe bölmekteydi.¹ Berlin Antlaşması ile Bulgaristan Emareti tesis edilirken, Şark-i Rumeli adı altında bir de özerk bir eyalet oluşturuldu. Makedonya bölgesini kapsayan kısım ise Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine göre reformlar yapılması şartıyla Osmanlı idaresine bırakıldı. Bu madde büyük güçlerin Makedonya'ya müdahalesine zemin hazırladı. Berlin Antlaşması'ndan sonra Makedonya tabiri Selanik, Manastır, Kosova (Üsküp sancağı) vilayetleri için kullanılan bir terimdir. Berlin Antlaşması doğu sorununa kesin bir çözüm olmadı. Antlaşmanın sınır düzenlemeleri anlaşmazlıklara neden oldu. Makedonya bölgesi Balkan devletlerinin irredantist mücadelelerine sahne oldu.² Bu mücadele döneminde Osmanlı Devleti, Makedonya'da asayişini sağlamaya ve yabancı müdahalesini önlemeye çalıştı.

Makedonya sorununda Balkan devletleri arasında en çok Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan etkili olmuştur. Stratejik ve ekonomik önemi nedeniyle komşu ülkelerin yayılma yönünde bulunan Makedonya hakkında Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan açık siyasi emeller besliyorlardı. Bu

¹ Kaya Bayraktar, “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)”, *Bilgi*, Sayı 69, 2014, s. 5; Mahir Aydın, “Bulgaristan Komiserliği”, *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, Cilt 17, Ankara 1997, s. 71; Yakub Ahabab, “Amerikan ve İngiliz Basınında İkinden İsyanı 1903”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt1, Sayı 1, 2015, s. 119.

² Kemal Beydilli, “II. Abdülhamid Döneminde Makedonya Mes'elesi'ne Dair”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 9, Sayı 9, İstanbul 1989, s. 79; Meltem Begüm Saatçi, “XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 115; Mehmet Hacısalihoğlu, “İttihadçılar ve Makedonya İhtilal Komiteleri: İttihat ve Terakki Hükümetinin Başlamasına Kadar İlişkiler, Pazarlıklar ve Sonuçları”, *Tarih Dergisi*, Sayı 38, 2011, s. 101; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul 1995, s. 11.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

ülkeler Makedonya'da etnik ve tarihsel taleplerde bulunuyorlar ve bu taleplerini de dil, tarih ve dinsel iddialarla desteklemeye çalışıyorlardı. İddiaları çerçevesinde Makedonya'da kendi soydaşları olarak gördükleri halk gruplarını destekliyorlardı. Bu ülkeler iddialarını uygulamaya koyabilmek için 19. yüzyılın sonlarından itibaren çok yönlü propaganda faaliyetlerine başladılar.³

Bulgaristan, Makedonya sorununda Balkan devletleri içerisinde en etkili olan devletlerin başında gelmektedir. Berlin Antlaşması'ndan sonra "Büyük Bulgaristan" sınırlarına ulaşmak Bulgaristan'ın ana hedefi olmuştur. Bulgar irredantizmi Şarki Rumeli, Şimali Bulgaristan, Makedonya ve Trakya'yı kapsamaktaydı. Bulgarlar, bu bölgeleri kendilerine ait sınırlar olarak algılamakta ve milli sınırların gerçekleşmesi için coğrafyaların topraklarına katılmasını bir zaruriyet olarak görmekteydiler. Bu hedeflere ulaşabilmek için Bulgaristan, 1885 yılında Şarki Rumeli'yi ilhakının ardından Makedonya'yı da topraklarına dahil etme politikası takip etmiştir.⁴ Politikanın başarılı olabilmesi için öncelikle Makedonya'daki Bulgar varlığının güçlendirilmesi gerekiyordu. Bu bağlamda Makedonya sorununun ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden biri de Bulgaristan'ın, din ve milliyet yönünden, Makedonya'da yaptığı tahriktir. Bulgaristan, Makedonya'da politik hedeflerine ulaşabilmek için komitalara da destek vermiştir. Makedonya'da Bulgar hareketinin en önemli aktörlerinden biri de 19. yüzyılın sonlarında silahlı mücadele için bölgede kurulan komitalardır.⁵ Bu mücadelede en önemli Bulgar örgütleri; İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü ve Yüksek Makedonya Komitesi'dir.⁶

1890-1897 yılları arasında Makedonya'daki Bulgar örgütleri yapılanma dönemini yaşadı. Bulgarların en önemli örgütü olan "Makedonya İhtilal Örgütü" 1893 yılında Selanik'te kuruldu. Sonraki dönemde birkaç kez

³ Süleyman Kani İrtəm, *Makedonya Meselesi*, (haz.) Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 141; Hacısalihioğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, (çev.) İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 40; Hacısalihioğlu, *a.g.m.*, s. 102.

⁴ Mümin İsov, "Makedonya Hareketi'nde Savaşa Giden Liderlik Mücadelesi: *VMORO* ile *VMOK* Arasındaki İlişkilerin Bir Boyutu (1896-1903)", Balkan Tarihi Araştırmaları I, (ed.) Bülent Akyay, *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Edirne 2021, s. 222; Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", s. 71.

⁵ Tokay, *a.g.e.*, s. 36.

⁶ *Osmanlı Avrupası'nda Bölücülük Cereyanı: Makedonya Komitacılarının Anıları*, (der.) Mümin İsov ve Ergün Hasanoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 11; Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, (çev.) İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 121-123.

adı değişen ve 1905'ten itibaren İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü (Vitresna Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya-VMORO-İç Örgüt) diye adlandırılan örgüt Makedonya sorununun da önemli bir rol oynadı. Örgütün genel amacı Makedonya'nın özerkliği idi. Makedonya olaylarında etkili olan bir diğer komite ise 1895'te Sofya'da kurulan Yüksek Makedonya Edirne Trakya Komitesi (Vırhovniyat Makedono-Odrinski Komitet- Dış Örgüt)'dir. Bu örgütün amacı Bulgaristan'ın politikası doğrultusunda "ilhak" için çalışmaktı.⁷ Bu iki örgüt çete hareketi ve isyanlarla Makedonya sorununda etkin rol oynadı.

Makedonya'da örgütlenen İç Örgütün 1897 yılında Osmanlı hükümeti tarafından ortaya çıkarılması komite için büyük bir darbe olmuştur. Bu kritik durumda harekete geçen İç Örgüt 1898 sonbaharında silahlı birlikler oluşturmuş ve çete hareketine başlamıştır. Örgütün silahlı eylemlere başlaması Makedonya sorununa yeni bir boyut kazandırmıştır.⁸ Çete olaylarının artmasıyla birlikte Makedonya 1901'den itibaren sürekli isyan atmosferi içinde yaşamıştır. Bu süreçte Makedonya çıkan iki büyük isyan, Dış Örgüt tarafından organize edilen Eylül 1902 yılında çıkan Cuma-i Bâlâ İsyanı ve İç Örgütün organize ettiği 2 Ağustos 1903 tarihli İlinden Preobrajenie Ayaklanmasıdır. Bu isyanlar döneminde Makedonya'dan Bulgaristan'a yoğun firarlar yaşanmıştır.⁹

Bu çalışmanın konusu, 1902-1903 yıllarında Cuma-i Bâlâ ve İlinden ayaklanmaları sırasında ve sonrasında Makedonya'dan Bulgaristan'a firar eden Bulgarlar ve bunların eve geri dönüş problemidir. Edirne vilayetinden Bulgaristan'a firar edenler, Osmanlı belgelerinin fazlalığı nedeniyle başka bir çalışmada ele alınmak üzere araştırmaya dahil edilmemiştir. Çalışmanın konusu Makedonya vilayetleriyle sınırlandırılmıştır. Osmanlı Devleti, barış zamanlarında resmî makamların iznini almadan başka ülkelere gidenler için "firari" kelimesini kullanmıştır. Kelime anlam itibarıyla kaçmak eylemini ifade etmektedir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise kaçak, kaçkın ve kaçmış olan kimse olarak ifade edilmektedir.¹⁰ Osmanlı arşiv belgelerinde Bulgaristan'a kaçan Bulgarlar için ağırlıklı olarak "firari" kavramının

⁷ İki Örgütün tarihi gelişimi konusunda ayrıntılı bilgi için bakınız. İsov, *a.g.m.*, s. 225-247; *Osmanlı Avrupası'nda Bölücülük Cereyanı*, s. 11; Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 45-47; Adanır, *a.g.e.*, s. 121.

⁸ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 52.

⁹ Adanır, *a.g.e.*, s. 144-192.

¹⁰ Nedim İpek, "Kaynakların Dilinde Göç Kavramı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt 17, Sayı 17, 2014, s. 15.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FIRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

kullanıldığı görülmektedir. Birkaç belgede “hicret eden” ve “mülteci” tabirleri de kullanılmıştır. Osmanlı hükümeti, komitaların ve Bulgar Emareti'nin uluslararası alanda yaptığı ajitasyonu önlemek için Bulgaristan'a gidenler için genel olarak firari tabirini kullanmayı tercih ettiğini belirtmek gerekir. İngiliz Konsolosluk raporlarında firariler için “Makedon Mülteciler” ve “göçmen” tabirleri kullanılmaktadır. Osmanlı arşiv belgelerinden ve İngiliz Konsolosluk raporlarından Bulgaristan hükümetinin ise “mülteci” tabirini kullanmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bulgar firarileri konusu Osmanlı arşiv belgelerinden ve İngiliz konsolosluk raporlarından elde edilen temel veriler çerçevesinde analiz edilecektir.

1. Cuma-i Bâlâ Ayaklanması ve Firarlar

Makedonya'dan Bulgaristan'a yaşanan firarlar, emaretin kurulmasından itibaren sık yaşanan bir olguydu. Bir Osmanlı belgesinde 1895 yılından 9 Ocak 1904'e kadar Bulgaristan ve Şarki Rumeli'ye firar eden Bulgarların sayısının 70.000'i bulunduğuna belirtilmektedir.¹¹ Firarlar komitaların Makedonya'da etkinliğinin artmasına bağlı olarak 1900'lerin başından itibaren artmaya başlamıştır. Firarların en yoğun yaşandığı dönem ise Cuma-i Bâlâ ve İlinden ayaklanmaları dönemidir.

Cuma Ayaklanması, 23 Eylül 1902'de Yüksek Makedonya Komitesi tarafından Cuma-i Bâlâ kazasının Zelisnika köyünde başlatılmıştır. İsyan Razlık, Petriç, Melnik ve Ustrumca bölgelerine yayılmıştır. 27 Ekim 1902 tarihli bir Osmanlı belgesinde ise Cuma-i Bala kazasından 26 köy halkının meskenlerini terk ederek isyana katıldığı belirtilmektedir. İrtem'e göre, Melnik ve Cuma-i Bâlâ kazalarında etkili olan bu isyana 17 köy katılmıştır. Ayaklanma Osmanlı birlikleri tarafından ekim ayının sonlarına doğru bastırılmıştır.¹² İsyana katılan ve destek veren köylülerin önemli bir kısmı komitalarında teşvikiyle Bulgaristan'a firar etmiştir.¹³

Cuma-i Bâlâ ayaklanması sonrasında da Bulgaristan'a firar olayları devam etti. Komitacılar sınır hattındaki köylüleri Bulgaristan'a firar için

¹¹ BOA. BEO. 22/168, 22 Kanun-i evvel 1319.

¹² Hacısalıhoğlu, *a.g.e.*, s. 104; Adanır, *a.g.e.*, s. 162-163; İrtem, *a.g.e.*, s. 218; İsmail Şeh, *Balkan Tarihinde İlinden İsyanı ve Kruşevo'da Hükümet Kurma Girişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Neriman Ersoy Hacısalıhoğlu, İstanbul 2021, s. 27.

¹³ BOA. Y. MTV. 236/152, 14 Teşrin-i sani 1318.

teşvik etmekteydi.¹⁴ Firarlar ağırlıklı olarak sınıra yakın Cuma-i Bâlâ, Nevrekop ve Razlık kazalarından gerçekleşti. İsyanın bastırılmasından sonra Osmanlı hükümeti, bölgede asayişini sağlamak için nasihat heyetleri kurdu ve silah toplama operasyonlarına başladı. Silah toplama operasyonları sırasında silahlarını teslim etmek istemeyen ve komitalarla iltisaklı olan Bulgarların büyük bir kısmı firar etti.¹⁵ Örneğin, Razlık'ta silah toplama olayları sırasında silahlarını teslim etmek istemeyenler komitacılarında kışkırtılmasıyla Bulgaristan'a kaçtı. Yargılanma ve ceza alma korkusu yüzünden bazı köylülerde firar etti.¹⁶

Osmanlı arşivlerinde yapılan incelemelerde firarilerin toplam sayısı ile ilgili net verilere ulaşılamamıştır. Firarilerin toplam sayısı ile ilgili veriler hem Osmanlı arşiv belgelerinde hem de literatürde tahmini verilere dayanmakta ve birkaç yüz kişiyle ifade edilmektedir.¹⁷ Adanır'a göre, isyan sırasında 200 kişi firar etmiştir.¹⁸ Bulgaristan Komiseri Ali Ferruh Bey Kasım 1902'de firari sayısının yaklaşık 500 kişi olduğunu belirtmektedir.¹⁹ İngiliz diplomatik raporlarına göre, 1902 yılı sonunda Makedonya'dan Bulgaristan'da yaklaşık 300 firari vardı.²⁰ İngiltere'nin Sofya konsolosu Bulgaristan İçişleri Bakanlığı'ndan aldığı bilgiye dayanarak verdiği bilgiye göre, 1902 yılının son aylarında Selanik, Manastır, Kosova ve Edirne vilayetlerinden firar edenlerin sayısı 1850 kişiydi.²¹ Komitacılar ve Bulgar hükümeti mülteci ajitasyonu üzerinden Osmanlı aleyhine propaganda yapmak için firar edenlerin sayısını fazla vermiş olabilir. Osmanlı arşiv belgelerindeki veriler ise sonradan elde edilen istihbarat bilgilerine veya araştırmalara dayanmaktadır.

¹⁴ BOA. Y. A... HUS. 438/70, 17 Kanun-i evvel 1318.

¹⁵ BOA. Y. PRK.ASK. 187/62, 17 Teşrin-i sani 1318; BOA. Y. PRK. UM.. 61/22, 13 Teşrin-i sani 1318; BOA. Y.PRK. UM.. 61/56, 1 Kanun-i evvel 1318.

¹⁶ Adanır, *a.g.e.*, s. 163.

¹⁷ Julian Brooks, *Managing Macedonia: British Statecraft, Intervention and "Proto-peacekeeping" in Ottoman Macedonia*, Simon Fraser University, 2014, s. 323.

¹⁸ Adanır, *a.g.e.*, s. 163.

¹⁹ Elliot to the Marquess of Lansdown, Sophia, 16 August 1903, No. 328, *HCPP, Turkey. No: 1 (1904)*, March-Sptember 1903; Ali Ferruh Bey 1902-1904 yılları arasında Bulgaristan Komiserliği görevini yürütmüştür. Bulgar Emaretinde görev yapan komiserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", s. 71-83.

²⁰ Brooks, *a.g.e.*, s. 183.

²¹ Elliott to the Marquess of Lansdowne, Sophia, 6 June 1903, No. 199, *HCPP, Turkey. No: 1 (1904)*, March-Sptember 1903.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FIRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

Osmanlı hükümeti, firarların sebepleriyle birlikte kaç kişinin firar ettiğinin araştırılması için vilayetlere talimat vermiştir. Selanik vilayetinde firarlar ve sebepleriyle ilgili kapsamlı araştırmalar yapılmıştır. Cuma-i Bâlâ kazasından Ekim 1902'de 23 hane, Marlıova köyünden ise 2 hane halkının Bulgaristan'a firar ettiği tespit edilmiştir. Bunların 1903 ilkbaharında meydana gelmesi muhtemel isyanda zarar görmemek için hayvan ve eşyalarını satarak gittikleri tespit edilmiştir.²² Bu firarların Osmanlı Devleti hakkında bir şikâyete zemin hazırlamak için komitaların tertibi olabileceği belirtilerek ayrıntılı inceleme yapılması talimatı verilmiş ve sınır hattında önlemlerin artırılması istenmiştir.²³

Cuma-i Bâlâ kazasına bağlı Karasu Çiftliği'nden ise 3 hane halkının Bulgaristan'a firar ettiği belirlenmiştir. Firarilerin komitaların fikirlerini benimseyen veya destekleyen kişiler oldukları, bu hareketlerini serbestçe icra etmek için Bulgaristan'a firar ettikleri tespit edilmiştir. Osmanlı makamlarına göre, firariler Bulgaristan tarafından eskisinden daha fazla desteklenmekte ve himaye edilmekteydi. Komitaların 1903'ün ilkbahar aylarından itibaren şiddet eylemlerini arttıracığı ve genel bir ayaklanma için hazırlık yaptığı Selanik Valiliği tarafından hükümete bildirilmiştir.²⁴ İç Örgüt, genel bir ayaklanmaya hazırlık için özellikle komitayla iltisaklı olan Bulgarları firara teşvik etmekteydi.²⁵

Cuma-i Bâlâ'nın Dobrova köyü sınır hattında bulunan *Telkile* mahallesinden 7 hane halkının bir kısım eşyalarıyla birlikte, Subaşı mahallesinden ise 2 hanede 10 kişinin Bulgaristan'a firar ettiği belirlenmiştir. Firarların sebeplerinin araştırılması, firarilerin terk ettikleri eşya ve zahirenin koruma altına alınması talimatı verilmiştir.²⁶ Araştırmalarda, *Telkile* mahallesinden 20-30 kişinin komita tarafından tehditle götürüldükleri, bu hanelerde kalan kişilerin ifadelerinden anlaşılmıştır. Hanelerinde kalan eşyalar koruma altına alınmıştır. Bistrice köyünden bazı kişilerin ise komitacıların tehdidiyle firar ettiği ve bunların geri dönüşlerine engel olduğu belirlenmiştir.²⁷

²² BOA. Y.PRK. ASK. 187/68, 18 Teşrin-i sani 1318.

²³ BOA. DH. MKT. 562/65, 6 Teşrin-i sani 1318.

²⁴ BOA. HR. SFR. 04.. 253/63, 4 Kanun-i evvel 1318; BOA. DH. ŞFR. 298/101, 30 Teşrin-i sani 1318; BOA. HR. SFR. 04.. 253/12, 20 Kanun-i evvel 1318.

²⁵ BOA. TFR. I. A.. 2/120, 22 Kanun-i evvel 1318.

²⁶ BOA. DH. MKT. 562/65, 6 Teşrin-i sani 1318.

²⁷ BOA. DH. MKT. 562/65, 23 Kanun-i evvel 1318.

ÖZER ÖZBOZDAĞLI

Cuma-i Bâlâ kazasına bağlı Gradova köyünden 14 hane halkından bazılarının münferiden bazılarının ise aileleriyle firar ettikleri köy muhtarının jurnalinden anlaşılmıştır. Cuma-i Bâlâ Kaymakamlığına firarların sebeplerinin derinlemesine araştırılması ve eğer komitaların tehdidiyle gerçekleşiyorsa gerekli tedbirlerin alınması için talimat verilmiştir.²⁸ Araştırma neticesinde Gradova'dan firar eden bazı kişilerin daha önceden komitalara katıldığı, bunların tutuklanma endişesi ve komitaların telkinleriyle firar ettikleri tespit edilmiştir. Brezeve köyünden ise 15 kişi firar ettikleri sırada askerlerle karşılaşmış, dur ihtarına uymamaları sonucunda açılan ateşle bir kişi hayatını kaybetmiş, diğerleri ise Bulgaristan'a firar etmiştir. Ölen Şahsın sabıkalı Georgi Papadan olduğu daha önce firar ettiği ve eşyalarını almak için geri döndüğü anlaşılmıştır.²⁹

Siroz sancağına bağlı Razlık kazasında yapılan araştırmalarda ise firarların devam ettiği tespit edilmiştir. Araştırmalarda, Razlık'ın içinden 20, Banska'dan 10, Yakorit'ten 20, geri kalanı diğer kazalardan olmak üzere 70-80 kadar Bulgar firar etmiştir. Bunların isyana katılmak üzere Bulgaristan'a geçtikleri ve nerede olduklarının bilinmediği ailelerinin ifadelerinden anlaşılmıştır. Bunların komita tarafından bir amaç için Bulgaristan'a davet edildikleri belirlenmiştir.³⁰ Razlık'ın Lasne ve Çepine köylerinden ise 100 kadar firarın olduğu tespit edilmiştir. Firarların isyana destek olan bölgelerde yoğunlaştığı görülmüştür.³¹

Selanik vilayetine bağlı Siroz sancağından firar edenler arasında komitalara destek veya dâhil olanlar ağırlıktaydı. Cuma-i Bâlâ kazasından Bulgaristan'a firar eden şahısların komitacılıktan vazgeçmedikleri ve faaliyetlerini daha serbest bir şekilde devam ettirebilmek için firar ettikleri tespit edildi. Bulgaristan tarafından firarilere yardım yapıldığı belirlendi. Bu tespitlerden sonra Siroz mutasarrıflığı, firarilerin geri dönüşü için bir müddet tayin edilmesini, bu müddet zarfında geri dönmeyenlerin hane ve mallarının müsadere edileceğinin ilan edilmesi yönünde bir karar alınmasını talep etti. Selanik Valiliği firarilerin eşya, ev ve arsalarını muhafaza altına aldırmıştır.³²

²⁸ BOA. *DH. MKT.* 652/65, 14 Teşrin-i sani 1318.

²⁹ BOA. *DH. MKT.* 562/65, 16 Teşrin-i sani 1318; BOA. *DH. MKT.* 562/65, 25 Kanun-i evvel 1318.

³⁰ BOA. *Y. PRK.UM.* 61/58, 2 Kanun-i evvel 1318.

³¹ BOA. *DH. MKT.* 562/65, 29 Kanun-i sani 1318.

³² BOA. *DH. ŞFR.* 299/56, 15 Kanun-i evvel 1318.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FIRAR EDEN BULGARLARIN EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

Osmanlı hükümeti, firarların devam etmesi nedeniyle Bulgaristan Emareti'nin kurulduğu tarihten itibaren Bulgaristan'a firar edenlerin sayısının tespit edilmesi için kapsamlı araştırma yapılmasını istemiştir.³³ Bir Osmanlı belgesinde 1895 yılından Ocak 1904'e kadar Bulgaristan ve Şarki Rumeli'ye firar eden Bulgarların sayısının 70.000'i bulunduğu belirtilmektedir.³⁴ Kosova Valiliği yaptığı araştırmada 2609 kişinin Bulgaristan'a firar ettiğini tespit etmiştir.³⁵ Manastır vilayetinden 3 kişinin firar ettiği bildirilmiştir.³⁶ Selanik Valiliği yaptığı araştırmada Cuma-i Bâlâ'dan Bulgaristan'a firar edenlerin yarısı kadın olmak üzere 1000 kişiye ulaştığını belirlemiştir. Bunlardan 320'si erkek, 360'ı kadın olmak üzere 680'i isyan sırasında komitacılarla birlikte firar etmişlerdir. Geri kalan 320'sinin 140'ı kadın, 40'ı ise çocuktur. Cuma İsyanı'ndan sonra firar eden erkek sayısı 140'tır. Firarilerden ancak yarısı aileleriyle birlikte kaçmış diğerlerinin aileleri ise hanelerinde kalmıştır. Haneleri yananlardan 15 kişi firar etmiştir. Selanik Valiliği, bu firarlara "hicret" denilemeyeceğini, çünkü bir "hicretin" aileyle birlikte veya bir ihtiyaçtan gerçekleşebileceğini, bu firarların ise komitaların organizasyon ve tahrikiyle gerçekleştiğini belirtmiştir.³⁷

Cuma Ayaklanması sonrasında gerçekleşen firarlarda komitalarla bağlantılı olan şahısların ağırlıklı olduğu görülmektedir. İsyana destek veren köylerden toplu firarlar yaşanması ve ailelerinde bu sürece dahil edilmesiyle konu istismar edilebilir ve Osmanlı Devleti aleyhine bir propaganda malzemesi haline getirilebilirdi. Osmanlı hükümeti, firariler meselesinin komitalar ve Bulgaristan tarafından istismar edilememesi ve herhangi bir dış müdahaleye konu olmaması için genel af düzenlemeleri yaptı.

2. Firarilerin Geri Dönüşü İçin Yapılan Düzenlemeler

Firarilerin varlığı hem siyasi hem de insani olarak büyük güçleri harekete geçirebilecek bir konuydu. Firariler Bulgaristan'da ve Şarki Rumeli'de kaldıkları müddetçe komita faaliyetlerine katılabilir ya da bu

³³ Emaret kurulduktan Edirne vilayetinden Bulgaristan'a firar edenlerin sayısı 7097 kişi olarak tespit edilmiştir. BOA. TFR. I.A.. 3/277, 27 Kanun-i Sani 1318.

³⁴ BOA. BEO. 22/168, 22 Kanun-i evvel 1319.

³⁵ Bu firarilerin; 549'u Üsküp, Osmaniye kazasından 436, 94'ü Radovişte kazasından, 220'si Kratova kazasından, 553'ü Köprülü kazasından, 200'ü Planka kazasından, 215'i İştîp kazasından, 244'ü Koçana kazasından, 81'i Kumanova kazasındandır. Prizren sancağından 7 kişi aileleriyle birlikte Bulgaristan'a gittikleri tespit edilmiştir. BOA. TFR. I. A... 3/277, 14 Şubat 1318.

³⁶ BOA. TFR. I. A.. 3/277, 27 Kanun-i sani 1318.

³⁷ BOA. TFR. I.A...3/277, 28 Kanun-i sani 318.

düşüncelere destek verebilirlerdi. Ekonomik bakımdan içinde buldukları kötü durumda istismar edilebilirdi.³⁸ Osmanlı hükümeti, firariler meselesinin daha büyük bir krize dönüşerek Avrupa devletlerinin müdahalesine konu olmaması için düzenleme yapma kararı aldı.³⁹

Osmanlı hükümeti, isyan sonrasında firarilerin geri dönüşleri konusunun vilayetlerin görüşlerinin alınması ve bir yol haritasının belirlenmesi kararlaştırdı. Vilayetlerden alınan bilgilerden sonra Bulgaristan'a kaçmış ailelerin geri dönüşü için Ekim 1902'de af çıkarıldı ve geri dönüş çağrısı yapıldı. Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerine verilen talimatta; bazı fesat hareketlerine katıldıkları için haklarında af çıkarılan Bulgar firarilerinden dönenlerin ve geri dönecek şahısların sayılarının araştırılarak gönderilmesi talep edilmiştir. Talimattan sonra Selanik vilayetinden alınan telgrafta Cuma-i Bâlâ ahalisinden olan 7 kişini aileleriyle birlikte döndüğü, 14 kişinin ise dönüşlerinin zor olduğu, Razlık'ta toplam 10 firariden 1'inin döndüğünü geri kalanının ise peyder pey geleceği bildirilmiştir. Geri dönüşler için Bulgaristan nezdinde girişimler devam etmekteydi.⁴⁰

Gerri dönüş için Bulgaristan'dan firarilerin listeleri alınmıştır. Cuma-i Bâlâ kazasına bağılı Bistriçe köyünden 56 erkek,61 kadın 143 çocuğun isimlerini içeren liste Bulgaristan görevlileri tarafından Osmanlı makamlarına teslim edilmiştir. Bu ailelerin geri dönüşü sağlanmıştır. Geri kalan ailelerin Bulgaristan hükümetinden listelerin alınmasından sonra geri dönüşleri sağlanmaya çalışılmıştır.⁴¹ 14 Şubat 1903 tarihli bir Osmanlı belgesinde ilan edilen aftan sonra Bulgaristan'a firar etmiş olan 26 köy ahalisinin ev dönüşlerinin sağlandığı belirtilmektedir.⁴²

Bu süreçte Osmanlı Devleti, Kasım 1902'de "Rumeli Vilayetleri Hakkında Talimat" başlıklı reform planını yürürlüğe koydu.⁴³ Osmanlı hükümeti, reform programının ilan edilmesinden sonra firarilerin geri dönüşlerini sağlamak için genel affı tamamlayacak bir takım yeni kararlar

³⁸ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 10 Teşrin-i evvel 1318.

³⁹ Brooks, *a.g.e.*, s. 201.

⁴⁰ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 2 Teşrin-i evvel 1318; BOA. *DH. MKT.* 490/52, 6 Teşrin-i evvel 1318.

⁴¹ BOA. *A.} MTZ. (04.)* 86/42, 10 Teşrin-i evvel 1318.

⁴² BOA. *İ. MTZ. (04.)* 30/1942, 1 Şubat 1318.

⁴³ Tokay, *a.g.e.*, s. 43; Adanır, *a.g.e.*, s. 167.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

aldı.⁴⁴ Affın halka duyurulması için gazetelerde ilan edilmesi ve firarilerin iadesi için Bulgaristan nezdinde girişimlerde bulunulması kararlaştırıldı.⁴⁵ Geri dönecek firarilere devlet tarafından para yardımı yapılacağı, ev ve arazilerinin iade edileceği gazetelerde hem Türkçe hem de Bulgarca ilan edildi. Firari ailelerin geri dönüşleri sırasında asayiş ve güvenliğin sağlanması talimatı verildi.⁴⁶ Firarilerin kötü muameleye maruz kalmamaları için her türlü tedbirin alınması istendi.⁴⁷ Bu düzenlemelerden sonra komitalar tarafından zorla götürülen *Debove* ve diğer köyler hakkında 300 hanede yaklaşık 1500 kişinin 1903 yılı başlarında evlerine dönmeye başladıkları askeri makamlar tarafından bildirilmiştir.⁴⁸

Geride dönüşlerin devam ettiği sırada firariler konusu aynı zamanda Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında diplomatik bir krize doğru evrilmekteydi. Osmanlı hükümeti, komitaların Bulgaristan tarafından himaye edildiğini, firarilere mülteci sıfatı verilerek yardım topladığını ve hareketleri serbest bırakılarak her türlü girişimlerine izin verildiğini belirterek Ali Ferruh Bey'e Bulgaristan nezdinde firarilerin geri dönüşlerinin sağlanması için girişimde bulunması talimatını vermiştir.⁴⁹ Ali Ferruh Bey, Bulgaristan nezdinde teşebbüste bulunmuş ve firarilerin kapsamlı bir genel af ilan edilirse iade edilebilecekleri cevabını almıştır. Firariler için de önemli bir sayıda komitacı da vardı. Bulgaristan bunları da kapsayacak bir genel af talep etmekteydi. İngiltere'nin Sofya konsolosu Elliot ise Bulgar yetkililerin kendisine, Osmanlı Komiserinin firariler için antlaşma yapmaya istekli olduğunu ancak kendilerini neyin beklediğini görmeleri gerektiğini söylediklerini belirtmektedir.⁵⁰

Firarilerin geri dönüşleri için Bulgaristan hükümeti bir komisyon oluşturulması teklifinde bulunmuştur. Osmanlı hükümeti, af çıkarıldığı için köylülerin hanelerine geri dönüşlerinde para yardımı yapılacağı ve emniyetlerinin sağlanacağı konusunda vilayetlere talimat verildiğini belirterek emaretin firarileri iade etmekten başka yapacak bir şeyi kalmadığını

⁴⁴ BOA. *HF.SFR. 04.*. 253/13, 6 Kanun-i sani 1318.

⁴⁵ BOA. *A.) MTZ. (04).* 87/35, 7 Kanun-i sani 1318.

⁴⁶ BOA. *HR. TH. 277/85*, 5 Kanun-i sani 1318; BOA. *İ. HUS. 102/136*, 7 Kanun-i sani 1318.

⁴⁷ BOA. *İ. HUS. 102/136*, 5 Kanun-i sani 1318; BOA. *DH. MKT. 490/52*, 28 Kanun-i evvel 1318.

⁴⁸ BOA. *İ. MTZ. (04).* 30/1942, 1 Şubat 1318.

⁴⁹ BOA. *HR. SFR. 04.*. 253/63, 4 Kanun-i evvel 1318; BOA. *HR. SFR. 04.*. 253/12, 20 Kanun-i evvel 1318.

⁵⁰ Elliot to the Marquess of Lansdown, Sophia, 22 November 1902, No. 321, *HCPP, Turkey. No: 1 (1903)*.

ifade etmiştir. Komisyon kurulmasına gerek olmadığı ve firarilerin iadesi konusunda Bulgaristan'ın tarafsız davranması gerektiği iletilmiştir.⁵¹ Bulgaristan Yüksek Komiseri Ali Ferruh Bey, Osmanlı hükümetinin firarilerin güvenli bir şekilde dönüşü için düzenleme yaptığını, ancak Bulgar hükümetinin “Türk zulmünün” kurbanları şeklinde propaganda yapmak için geri dönüşlerine engel olduğunu belirtmiştir. Osmanlı hükümeti bir taraftan bu olumsuz propagandanın engellenmesi için emaret nezdinde girişimlerde bulunurken diğer taraftan da firarilerin geri dönüşü için yapılan düzenlemeleri İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın büyükelçilerine bildirmiştir.⁵²

Osmanlı hükümeti, af kapsamında firarilerin geri dönüşünü sağlamaya çalışırken Sofya'da ve Köstendil'de bulunan bazı firarilerin Rusya ve Avusturya konsoloslarının eşlerinin himayelerinde silah ve elbise topladıkları, sınıra yakın Müslüman köyleri tahrip edecekleri şeklinde istihbarat üzerine Bulgaristan Komiserliğinden konunun araştırılmasını istemiştir. Komiserlik yaptığı araştırmada, Rus konsolosunun eşinin firarilere yardım bahanesiyle iki kez Köstendil ve Rilo taraflarına gittiğini tespit etmiştir.⁵³ Rusya Devleti'nin görevlendirdiği kişiler firarilere yardım toplamaktaydı.⁵⁴ Aralık 1902'de Rusya'nın Sofya konsolosu ve eşi, Dubnitza ve Rila'da geçici olarak barındırılan firarilere yardım sağlamak için bölgeyi ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında Rusya Slav Cemiyeti tarafından toplanan 10.000 ruble, giyecek ve yiyecek malzemeleri firarilere dağıtılmıştır.⁵⁵ İngiliz, Amerika özel hayır kurumları da firarilere yardım etmekteydi.⁵⁶

Geri dönüşler başladığı sırada birtakım Bulgarların firara devam etmelerinin bütün çabaları akamete uğratacağı, Bulgaristan'ın da bu durumu “göçün” genel bir hal aldığı şeklinde Rusya ve Avusturya-Macaristan nezdinde propaganda yaptığı belirtilerek vilayetlere firarların araştırılması talimatı verilmiştir. Selanik Valiliği, Siroz'dan firarların devam ettiğini tespit etmiştir.⁵⁷ Aynı zamanda komitalarda firarilerin geri dönüşünü engellemek ve

⁵¹ BOA. HR. SFR. 04.. 253/12, 28 Kanun-i sani 1318; BOA. DH. MKT. 490/52, 28 Kanun-i evvel 1318; BOA. HR. TH. 227/48, 28 Kanun-i evvel 1318.

⁵² Brooks, *a.g.e.*, s. 202.

⁵³ BOA. HR. SFR. 04.. 253/15, 29 Kanun-i sani 1318.

⁵⁴ BOA. Y. A. HUS. 438/70, 17 Kanun-i evvel 1318.

⁵⁵ Elliot to the Marquess of Lansdowne, Sophia, 12 December 1902, No. 337, *HCPP, Turkey. No: 1 (1903)*.

⁵⁶ BOA. HR. SFR. 04.. 253/15, 7 Şubat 1318.

⁵⁷ BOA. A.} MTZ. (04). 87/58, 18 Kanun-i evvel 1318.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FIRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

yeni firarları teşvik etmek için propaganda yapmaktaydı. 1903 baharında bir genel isyan beklentisi vardı.⁵⁸ İç Örgüt Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerin Makedonya hakkındaki maddesinin uygulanması için garantör olduklarını ve bunun uygulanması için Osmanlı hükümetine baskı yapacaklarını, bu sebeple firar devam etmelerini, firara fırsat bulamayanlarında devlete her türlü zorluğu çıkartmak için çalışmalarını bu yönünde devam ettirmeleri şeklinde propaganda yapmaktaydı.⁵⁹ Ocak 1903'te Selanik valiliği firarilerden dönenler olmadığı gibi geri dönüşler konusunda Bulgaristan hükümeti tarafından hiçbir hazırlık yapılmadığını bildirmiştir.⁶⁰

Osmanlı Devleti firarilerin geri dönüşü için girişimlerde bulunmaya devam ederken Rusya ve Avusturya'nın dayattığı Viyana reform planı 23 Şubat 1903 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi. Reform planının 6. maddesi; siyasi suçlar ve firariler için af çıkarılmasını öngörmekteydi.⁶¹ Bu kapsamda Osmanlı hükümeti, siyasi suçlular ve firariler için daha kapsamlı bir genel af ilan etmeye karar verdi. Firariler hakkında Padişahın af iradesi Mart 1903'ün başında çıktı.⁶²

Siyasi suçlularla birlikte firarileri de kapsayan genel bir af çıkarıldı. Genel af ilanı üzerine firarilerin dönüşleri için 2 kapı oluşturulması kararlaştırıldı.⁶³ Kapılarda zaptiye, adliye, dahiliye nezaretlerinden görevliler ve bölge ileri gelenlerinden bir komisyon oluşturulacaktı. Geri dönenlerin evrakları dikkatli ve titiz bir şekilde komisyonlar tarafından incelenecekti. Yanlarında silah bulunan kişilerin silahlarına el konulmasına ve silahlı hiç kimsenin kabul edilememesine karar verildi. Bununla birlikte Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinde Bulgar nüfusunun artırılması için Bulgaristan vatandaşlarının firarilerin arasına karışarak sınırı geçmesine kesinlikle izin verilmemesi istendi. Vaktiyle birtakım Bulgarların bu şekilde Edirne'ye yerleştikleri tespit edilmişti. Gelenler saltanata sadakatten ayrılmayacaklarına ve asayiş bozucu hareketlerde bulunmayacaklarına dair yemin ettirilerek kabul edilecekti. Komitalar iltisaklı olan firariler yemin

⁵⁸ BOA. *Y. PRK.UM.* 61/63, 6 Kanun-i evvel 1318; BOA. *TFR.I.A.* 1/79, 14 Kanun-i Evvel 1318.

⁵⁹ BOA. *TFR. I. A.* 1/79, 16 Kanun-i sani 1318.

⁶⁰ BOA. *İ. HUS.* 102/136, 7 Kanun-i sani 1318.

⁶¹ Adanır, *a.g.e.*, s. 171; İrtəm, *a.g.e.*, s. 215; Bayraktar, *a.g.e.*, s. 68; Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessalonika 1966, s. 88.

⁶² Adanır, *a.g.e.*, s. 178.

⁶³ BOA. *BEO.* 2019/15136, 24 Şubat 1318.

ettirildikten sonra kefaletle kabul edileceklerdi.⁶⁴ Firarilerin kabulleri için belirlenen kapılar haricinde başka bölgelerden ülkeye giriş yapmaya çalışanlar kabul edilmeyecekti.⁶⁵ Genel af ile ilgili Rusya ve Avusturya sefirlerine bilgi verildi. Bulgaristan'da bilgilendirilerek sınır güvenliğini sağlaması talep edildi.⁶⁶ Bulgaristan hükümeti genel af için teşekkür etmiş ve genel affın Edirne vilayetinde de uygulanıp uygulanmayacağını sormuştur. Edirne vilayetinin de uygulama kapsamına alındığı bildirildi.⁶⁷

Selanik, Kosova ve Edirne vilayetlerine geri dönüşler için birer kapı oluşturulması kararlaştırılmıştı.⁶⁸ Manastır vilayetinden de birçok kişinin Bulgaristan'a firar ettiği tespit edildi. Manastır firarileri, Kosova vilayeti için belirlenen Devebağırardan kapısından kabul edileceklerdi.⁶⁹ Selanik vilayeti için de Brakova mevki kapı olarak belirlendi.⁷⁰ Firarilerin sadece bu kapılardan geri dönüşlerinin sağlanması talimatı verildi.⁷¹ Belirlenen kapılar dışına diğer bölgelerden ülkeye giriş yapmaya çalışanların kabul edilmeyeceği konusunda Bulgaristan hükümeti de bilgilendirildi.⁷² Bulgaristan firarilerin ne zaman döneceklerine dair kesin bilgi vermemekteydi. Ali Ferruh Bey, Bulgaristan hükümetinin Rilo, Dubniçe ve Köstendil'de firarilerin ne zaman geri dönecekleriyle ilgili net bir bilgi vermediğini ve zaman kazanmak için konunun araştırıldığı yönünde bilgiler verdiklerini bildirdi.⁷³

Genel affın uygulamaya konulmasından sonra Osmanlı hükümeti Rumeli Müfettişliğinden geri dönüşlerle ilgili düzenli bilgi verilmesini talep etmiştir. Rumeli Müfettişliği 17 Mart 1903 tarihinde gönderdiği telgrafta şimdiye kadar geri dönenlerin çok olmadığı ve firarilerin birer ikişer geri

⁶⁴ BOA. *Y.MRZ.d...* 11004, 17 Şubat 1318; BOA. *DH. MKT.* 490/52, 20 Şubat 1318; BOA. *HR. SFR. 04..* 253/16, 18 Şubat 1318; BOA. *TFR. I. A...* 16/1577, 21 Şubat 1318; BOA. *BEO.* 2062/154644, 24 Nisan 1319.

⁶⁵ BOA. *Y.MRZ.d...* 11004, 17 Şubat 1318; BOA. *HR. SFR. 04..* 253/16, 18 Şubat 1318; BOA. *TFR. I. A...* 16/1577, 21 Şubat 1318; BOA. *BEO.* 2062/154644, 24 Nisan 1319; BOA. *HR. SFR. 04..* 253/20, 23 Temmuz 1319.

⁶⁶ BOA. *Y.MRZ.d...* 11004, 17 Şubat 1318.

⁶⁷ BOA. *HR. SFR. 04..* 253/56, 2 Mart 1319; BOA. *BEO.* 2013/150927, 4 Mart 1319.

⁶⁸ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 4 Mart 1319.

⁶⁹ BOA. *HR. SFR. 04..* 253/56, 2 Mart 1319.

⁷⁰ Edirne vilayeti için Cısr-i Mustafa Paşa istasyonunun ilerisindeki bölge, kapı olarak belirlenmiştir. BOA. *HR. SFR. 04..* 253/56, 25 Mart 1319.

⁷¹ BOA. *İ. DH.* 14074/13, 23 Şubat 1318.

⁷² BOA. *DH. MKT.* 490/52, 4 Mart 1319; BOA. *HR. SFR. 04..* 253/56, 25 Mart 1319; BOA. *DH. MKT.* 490/52, 20 Mayıs 1319.

⁷³ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 2 Mart 1319.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

döndüğü bilgisini vermiştir.⁷⁴ Razlık kazasına bağlı Yakorit köyünden 7 ve Dobronişte'den bir firari köylerine geri dönmüştür. Cuma-i Bâlâ'nın Debranova köyünden 2 ve Bitirce köyünden altı hanede 9'u kadın olmak üzere toplam 30 kişi hanelerine dönüş yapmıştır.⁷⁵ Cuma-i Bâlâ'ya bağlı Marlova köyünden Pavle ailesiyle birlikte ve Razlık kazasına bağlı Banska köyünden 2 kişi Mayıs ayının başında köylerine geri dönmüştür.⁷⁶ Geri dönüşler Osmanlı hükümetinin beklediği düzeyde değildi. Geri dönmek istemeyenlerin komitaların baskısı ve kötü muamele korkusu yüzünden geri dönmek istemedikleri tespit edilmiştir.⁷⁷ Ayrıca firarilerin komitaların yönlendirmesiyle geri dönüşten vazgeçtiklerine dair birtakım bahaneler ileri süreceği istihbaratı alınmıştır.⁷⁸

Osmanlı hükümeti komitaların Makedonya'da genel bir isyan hazırlığı yaptığı istihbaratını almıştı. 1903 yılı başlarından itibaren İç Örgütün genel isyan hazırlığı sebebiyle firarlar artarak devam etmekteydi. Özellikle Bulgaristan sınırına yakın bölgelerden yoğun firarlar yaşanmaktaydı.⁷⁹ Örneğin, Bulgaristan komiserliği, Mayıs 1903'te yaptığı araştırmada Razlık kazasında birçok Bulgar'ın firar ederek Dubniçe'ye gittiğini tespit etmiştir.⁸⁰ İngiltere'nin Sofya Konsolosu, 1903 yılı başından haziran ayına kadar olan dönemde 980 kişinin Bulgaristan'a firar ettiğini belirtmektedir. Firariler Bulgaristan'ın çeşitli kentlerine yerleştirilmişti. Bu göçmenlerin üçte ikisi Dubnitza bölgesinde bulunmaktaydı. Kalan kısmı ise Chepino, Kızılağaç, Burgaz, Samakov, Köstendil ve Rupçoz'daydı.⁸¹ Firarlar 1903 yazı boyunca devam etti. Firariler konusu Bulgaristan'da komitalar, dernekler, muhalefet ve basın tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı bir propaganda aracı haline getirilmişti.⁸²

Firariler sorunu devam ederken 2 Ağustos 1903 tarihinde İlinden Ayaklanması patlak verdi. İsyân sürecinde Osmanlı hükümeti firarilerin geri

⁷⁴ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 4 Mart 1319.

⁷⁵ BOA. *TFR. I. SL.* 8/744, 29 Mart 1319.

⁷⁶ BOA. *TFR. I. SL.* 10/93, 24 Nisan 1319.

⁷⁷ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 20 Mayıs 1319; BOA. *HR. SFR. 04.* 253/24, 24 Temmuz 1319.

⁷⁸ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 2 Mart 1319.

⁷⁹ Brooks, *a.g.e.*, s. 325.

⁸⁰ BOA. *HR. SFR. 04.* 450/63, 27 Nisan 1319.

⁸¹ Elliot to the Marquess of Lansdowne, Sophia, 6 June 1903, No.199, *HCPP, No: 1 (1904)*, March-September 1903.

⁸² N.O'Conor to the Marquess of Lansdowne, Constantinople, 28 June 1903, No. 221, *HCPP, Turkey. No: 1 (1904)*, March-September 1903.

dönüşü için girişimlerini devam ettirdi.⁸³ Ancak İlinden Ayaklanması sırasında ve sonrasında yaşanan yoğun firarlarla birlikte firariler meselesi siyasi bir krize dönüşerek daha karmaşık bir mesele haline geldi.

3. İlinden Ayaklanması ve Firarlar

Viyana reform planı İç Örgütün beklentilerini karşılamaktan uzaktı. Örgüt büyük güçlerin dikkatini Makedonya'ya çekmek ve Makedonya'daki konumunu güçlendirmek için 1903 yılının bahar aylarında genel bir ayaklanma başlatma kararı aldı. İç Örgütün amacı düzenlenen genel bir ayaklanmayla bir kaos ve belirsizlik ortamı yaratarak büyük devletlerin müdahalesini sağlamaktı. Örgütün ayaklanma için hazırlık yaptığı sıralarda Selanik'te Nisan 1903'te Gemiciler grubu diye adlandırılan Bulgar Anarşistleri Avrupalıların kullandığı bazı binalara yönelik bombalı eylemler düzenledi. Osmanlı hükümeti bu eylemlerden sonra komitacıları sıkı bir takibe aldı. Bu gelişmeler örgüt tarafından planlanan isyanın temmuz ayına ertelenmesine neden oldu.⁸⁴ İsyanın hazırlık evresinde özellikle komitaya destek olan Bulgar köylüler örgüt tarafından sistematik bir şekilde firara zorlandı.⁸⁵

Makedonya'da daha geniş özerklik isteyen İç Örgüt 2 Ağustos 1903 tarihinde İlinden Ayaklanmasını başlattı. İsyan Trakya'da ve Makedonya'da aynı anda alevlenecekti. İsyan 2 Ağustos'ta Banitsa yakınlarındaki telgraf hatlarına düzenlenen saldırılarla Manastır'da başladı. İsyanlılar bölgedeki ulaşımı kesmek için Demiryolu hatlarını tahrip etti. Manastır'da Müslüman köyler ateşe verildi. Komitacılar, Bulgar köylülerin genel bir ayaklanmaya katılımını sağlamak için dağ köylerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı.⁸⁶ İç Örgütün amacı Osmanlıların ayaklanmayı sert bir şekilde bastırılmasını sağlayarak Batılı kamuoyunu etkilemek ve böylece büyük güçlerin müdahalesini sağlamaktı. Bu bağlamda köylülerin isyana katılması örgütün planlamasında öncelikli bir konuydu. Köyler özellikle çatışma alanı haline

⁸³ BOA. HR. SFR. 04.. 253/30, 25 Eylül 1319; BOA. HR. SFR. 04.. 253/48, 30 Teşrin-i evvel 1319.

⁸⁴ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 108; Adanır, *a.g.e.*, s. 192; Ramazan Hakkı Öztan, "Technologies of Rebellion: Ottoman Balkans of Technological Contestation, 1872-1912", *New Europe College Yearbook*, (ed.) Irina Vainoski-Mühai, Bucharest 2018, s. 312.

⁸⁵ Brooks, *a.g.e.*, s. 244.

⁸⁶ R. W. Graves to N. O. Conor, Salonica, 4 August 1903, No. 248, *HCPP, Turkey. No: 1 (1904)*, March-September 1903; İrtem, *a.g.e.*, s. 228; İpek Yosmaoğlu, *Blood Ties: Religion Violence and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia 1878-1908*, Cornell University Press, 2014, s. 35.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

getirildi.⁸⁷ Bulgar köylülerinde isyana destek vermesi Makedonya'da şiddet dalgasının artmasına neden oldu. İlinde ayaklanması Eylül 1902'de başlayan ve art arda gelen krizlerin en ciddisiydi. İsyana başladığı günlerde Osmanlı kuvvetlerinin büyük bölümü Arnavutların isyanı nedeniyle Kosova vilayetinin kuzeyinde ve Bulgaristan'ın komitacılara verdiği destekten dolayı sınır hattına yakın bölgelerdeydi. Bu sebeple isyan kısa sürede geniş bir bölgeye yayıldı.⁸⁸

Manastır vilayetinde başlayan isyan ağustos ayının ortalarından itibaren diğer vilayetlere de yayılmıştır. Manastır vilayetinde merkez kaza ile Kırçova, Pirlape, Resne, Kesriye, Florina, Kosova'da Koçona, Osmaniye, İştıp, Köprülü, Selanik vilayetinde Siroz sancağının Razlık, Demirhisar, Nevrekop, Cuma-i Bâlâ, Menlik kazaları isyan hareketinin önemli merkezleri oldular. İsyana 25 Ağustos'tan itibaren Selanik'in sınır kazalarına ve Edirne vilayetine sıçradı. Edirne'de başlayan olaylar kısa sürede bastırılmıştır. Olaylar sırasında Edirne vilayetinden Bulgaristan'a firarlar yaşanmıştır.⁸⁹

Komitacılar, isyan boyunca Müslüman köylerini basıp halkını katlettiler, telgraf hatları kesti, demiryolu ve köprüleri havaya uçurdular, köyleri ve tarlaları ateşe verdiler, hükümet ve jandarma binalarını yaktılar. Müslüman Arnavut ve Türk köyleri sık sık isyancıların hedefi oldu. Bu koşullar altında köylüler kendilerini savunmak için örgütlenmek zorunda kaldılar. Müslümanlar karşı saldırıya geçtiler.⁹⁰ Müslümanların çoğunlukta bulunduğu yerlerde de Bulgar köylerine saldırılar oldu. Bu karşılıklı saldırılar sırasında hem Müslümanlara hem de Hıristiyanlara ait köyler harap oldu.⁹¹

İsyana birlikte İç Örgüt Avrupa kamuoyunda Bulgarların Osmanlı askeri tarafından öldürüldüğü şeklinde propaganda yapmaya başladı. İç Örgüt büyük güçlerin ve Bulgaristan'a müdahale etmesi için yayınladığı memorandumda; 30.000'den fazla insanın yerinden edildiğini ve insani kriz yaşandığını belirtti. Makedonya ve Edirne'den büyük bir "mülteci" akını olduğu ve Küçük Asya Bulgarlarına karşı bir etnik temizlik yapıldığı

⁸⁷ Sevilya Aslanova Saylak, "Osmanlı -Rus İlişkilerinde Makedonya Sorunu 1885-1908", *Akademik Bakış*, Cilt 10, Sayı 19, 2016, s. 121.

⁸⁸ Brooks, *a.g.e.*, s. 349; Ahabab, *a.g.m.*, s. 122.

⁸⁹ İrtəm, *a.g.e.*, s. 227; Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 9, Sayı 9, İstanbul 1989, s. 218; Adanır, *a.g.e.*, s. 199-200.

⁹⁰ Adanır, *a.g.e.*, s. 200-201.

⁹¹ Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 218.

propagandası yapılmaktaydı. Örgüte göre, yaklaşık 70.000 kişi evsiz kalmış, 30.000 kişi Bulgaristan'a kaçmıştı.⁹² Örgüt, firarilerin kötü durumundan yararlanarak propaganda yapmaktaydı. Avrupa müdahalesi için sistematik bir katliam yapıldığı propagandasına karşı Hilmi Paşa konsolosları bilgilendirerek mücadele etmeye çalıştı. İngiliz konsolosluk raporları Osmanlı kuvvetlerinin sivillere karşı herhangi bir aşırılıkta bulunmadığını belirtmektedir.⁹³

İsyan kuzeydeki birliklerin Manastır bölgesine kaydırılması ve Arnavut Rediflerin seferber edilmesiyle bastırılabilirdi.⁹⁴ Yaklaşık 3,5 ay süren isyan Ekim ayının sonunda sona erdi ve asayiş yeniden sağlandı. Çatışmalar kırsalda ciddi bir tahribata ve yıkıma yol açtı. İsyanının bastırılması sırasında birçok köy tahrip oldu. Bölgede yaşanan huzursuzluk Mürzsteg Reform planının kabul edilmesine kadar devam etti.⁹⁵

İlinden ayaklanması Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinde sosyal ve ekonomik hayatın bozulmasına ve birçok Bulgar'ın Bulgaristan'a kaçmasına neden oldu. İsyan sırasında ve sonrasında Bulgaristan'a yoğun firarlar yaşanmıştır. Ayaklanma amacına ulaşamayınca komitacıların ittiği Bulgarlar dalga dalga Bulgaristan'a firar etti. İlinden isyanı sırasında Selanik bölgesinde gerçekleşen yıkımın büyük bir kısmı Bulgaristan topraklarından giren komitacılar tarafından Cuma-i Bâlâ, Razlık ve Nevrekop bölgelerinde gerçekleşti. Komitacıların geri püskürtülmesi sırasında tahrip olan Obidim, Kremen, Belitso köylerinin Bulgar sakinleri komitacılarla birlikte Bulgaristan'a firar etmiştir.⁹⁶ Selanik ve diğer bölgelerde tutuklamalar başlayınca hukuki bir yaptırıma maruz kalmak istemeyen Bulgarlarda firar ettiler.⁹⁷ Tutuklamalardan kurtulan ve hayatta kalan bazı komitacılar, firar

⁹² Nadine Lange-Akhund, *The Macedonian Question 1893-1908 From Western Sources*, Columbia University Press, Newyork 1998, s. 130; James Walter Frusetta, *Bulgaria's Macedonia: Nation-Building and State-Building, Centralization and Autonomy in Pirin Macedonia, 1903-1952*, University of Maryland College Park, 2006, s. 100-101; Duncan M. Perry, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements 1893-1903*, Duke University Press, Durham 1988, s. 135-137.

⁹³ Brooks, *a.g.e.*, s. 201-202; Zeynep İskefiyeli ve Özgür Tilbe, "Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umumi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa", *Çeşm-i Cihan*, Cilt 4, Sayı 2, 2017, s. 35.

⁹⁴ Ahabab, *a.g.m.*, s. 123.

⁹⁵ Meltem Begüm Saatçi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Makedonya Sorunu", *Makedonya Sorunu Düünden Bugüne*, (ed.) Murat Hatipoğlu, ASAM Yayınları, Ankara 2002, s. 61.

⁹⁶ BOA. HR. SFR. 04.. 488/27, 27 Eylül 1319.

⁹⁷ BOA. A. JMTZ. (04) 105/31, 14 Eylül 1319.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

eden kadın ve çocukların arasına karışarak sınırı geçmeye çalışmaktaydı.⁹⁸ Özellikle komitaya katılanların ailelerini de kaçırmak için hazırlık yaptıkları kocabaşılardan öğrenilmiştir. Komitalar bu ailelere firar etmeleri için haber göndermişti.⁹⁹

Tahsin Uzer, Razlık'ta sayısı 12.000 olan Bulgar nüfusundan 8000'inin Bulgaristan'a firar ettiğini ve 7 köyün tamamen boşaldığını belirtmektedir. Uzer, yağmaya engel olmak için Bulgarlara ait zahireleri toplayıp onlar geri dönünceye kadar devlet ambarlarında muhafaza ettirdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁰ İngiliz konsolosluk raporlarına göre, Razlık'ın ve Nevrekop'un köylerinden 7000-8000 kişinin firar etmiştir. Nevrekop yakınlarında olan Boldova'dan 1449 kişi firari durumundaydı.¹⁰¹ Bulgaristan hükümet yetkilileri ekim ayında İngiliz konsolosu Elliot'a Edirne'den 12.000, Razlık ve Nevrekop kazalarından 6000 kişinin gediğini söylemiştir.¹⁰²

Rumeli müfettişliği, Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinden firarilerin toplam sayısını yaklaşık 9.000 ile 11.000 kişi arasında olduğunu tahmin etmekteydi.¹⁰³ Bulgar kaynakları ise 30.000'e yakın Bulgar'ın ülkeyi terk ettiğini belirtmektedir. Makedon ve Bulgar kaynakları Bulgaristan'a en büyük göç dalgasının Kasım 1903'te gerçekleştiğini belirtmektedir. Kasım ayında 25.000'i bulan sayı Şubat 1904'te 30.000'e ulaşmıştır. Bu rakamlara Edirne'de firar edenlerde dahildi.¹⁰⁴ Bulgaristan Başbakanı Petrov İngiliz konsolosuna toplam firari sayısının 22.000 ile 25.000 arasında olduğunu ve bunların büyük bölümünün Burgaz'da olduğunu belirtmiştir. Burgaz bulunan firarilerin büyük bir kısmı Edirne'den firar edenlerdi.¹⁰⁵ Bulgaristan hükümetine göre, mültecilerin geri dönmeye ikna edilmesi için genel af ilan edilmesi gerekiyordu. Firarilerinin sınır dışı edilmesi imkansızdı. Ferruh Bey ise komitacıların ve Bulgar hükümetinin bunların geri dönüşlerine engel olduğunu belirtmekteydi. Komitalar firariler konusunu istismara devam

⁹⁸ Graves to N. O'Conor, Salonica, 5 September 1903, No.6, *HCPP, Turkey. No: 2(1904)*.

⁹⁹ BOA. Y. MTV. 253/162, 30 Teşrin-i sani 1319.

¹⁰⁰ Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 171.

¹⁰¹ Graves to Sir N.O'Conor, Salonica, 18 Novewember 1903, No. 172, *HCPP, Turkey. No: 2(1904)*.

¹⁰² Elliot to the Marquess of Lansdowne, 10 Octeber 1903, No. 79, *HCPP, Turkey. No: 2(1904)*.

¹⁰³ BOA. A. JMTZ. (04). 117/43, 12 Mayıs 1320.

¹⁰⁴ Şeh, a.g.e., s. 146-150; Manol Pandevski, "İlindenskite Begaltsi vo Bulgariya vo 1903-1904 Godina", *Kniga za İlinden*, Üsküp, İstitut za Natsiyonalna İstoriya, 1969, s. 217-224.

¹⁰⁵ Elliot to the Marquess of Lansdovne Sophia, 7 Nowember 1903, No. 146, *HCPP, Turkey. No: 2(1904)*.

etmekteydi. Komitacılar bir taraftan yeni firarları teşvik etmeye çalışırken bir taraftan da geri dönmek isteyenleri tehdit etmekteydi.¹⁰⁶

Bulgaristan firarilere yardım için geçici barınma bölgelerine götürüyordu. Firariler Filibe’de mekteplere yerleştirilmekteydi. Bulgaristan Komiserliği, Selanik, Kosova ve Manastır vilayetleriyle Edirne’den kadın ve erkeklerden oluşan 800 firarinin 1903 Ekiminin sonunda Filibe’ye geldiğini bildirmiştir. Bunların bir kısmı eğitime ara verilen bir okula, geri kalanlar ise hanlara yerleştirilmiştir. Filibe’de komisyon oluşturularak yardım toplandı başlanmıştır, yardım amaçlı bir balo düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bir okulun boşaltılarak firarilerin buraya doldurulmaları Osmanlı hükümetine göre, Bulgaristan’da ve Avrupa kamuoyunda Osmanlı’ya karşı bir tepki oluşturmak için planlı bir hareketti.¹⁰⁷ Bulgaristan Komiserliği yeni gelecekler hakkında bilgi olmadığını, önce gelenlerin köylere yerleştirildiğini Filibe merkezde çok az firari kaldığını belirtmekteydi.¹⁰⁸ Filibe’ye götürülen firariler arasında salgın hastalıklar çıkabileceği endişesiyle köylere iskân edilmiştir. Bunların bir kısmı sınır hattında bulunan köylere yerleştirilmiştir. Osmanlı hükümetine göre, firariler Müslüman Pomakların yaşadığı köylere iskân edilerek, Müslümanlar göçe mecbur edilmekteydi.¹⁰⁹

Bulgaristan hükümeti, firarileri Rila Manastırı, Samakov Chepino, Peştera arasındaki bölgelere dağıtmıştır. Firarilerin önemli bir kısmı Sofya, Köstendil ve Plovdiv’e yerleştirildi. Sofya’da yaklaşık 2500, Köstendil’de 2545, Plovdiv’de 2822 kişi bulunmaktaydı. Bulgaristan yardım vakıfları firarilere destek olmaya başlamıştır.¹¹⁰ Sofya’daki Rus konsolosluk yetkilileri mültecilere bot ve giysi dağıtmıştır. Komitacılar da bu kamplarda toplanmıştır.¹¹¹ İtalyan kralı Bulgar firarilere dağıtılmak üzere 10.000 franklık yardım göndermiştir. Uluslararası kuruluşlarda firarilere yardım göndermekteydi.¹¹² Bulgaristan’da faaliyet gösteren Amerikan misyonerler

¹⁰⁶ Elliot to the Marquess of Lansdovne Sophia, 7 Nowember 1903, No. 161, *HCPP, Turkey. No: 2(1904)*.

¹⁰⁷ BOA. HR. SFR. 04.. 253/47, 21 Teşrin-i evvel 1319.

¹⁰⁸ BOA. HR. SFR. 04.. 253/46, 24 Teşrin-i evvel 1319.

¹⁰⁹ BOA. HR. SFR. 04.. 253/47, 29 Teşrin-i evvel 1319.

¹¹⁰ Şeh, *a.g.e.*, s. 150.

¹¹¹ Brooks, *a.g.e.*, s. 472.

¹¹² BOA. A. *JMTZ. (04)*. 107/55, 26 Teşrin-i sani 1319.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FIRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

yardım faaliyetlerini organize etmiştir.¹¹³ Firarilerin zor durumları Osmanlı aleyhine propaganda malzemesi olarak kullanılmaktaydı.¹¹⁴

Firarların artarak devam ettiği günlerde Osmanlı Devleti isyan sonrasında Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın hazırladığı ve diğer devletlerinde onayını alan Mürtteg reform planını kabul etti. Planın kabulünden sonra Osmanlı hükümeti firarilerin geri dönüşünü sağlamak için genel af ilan etti.

IV. İlinden İsyanı Sonrası Firarilerin Geri Dönüşü İçin Yapılan Düzenlemeler

Makedonya'da isyan ve kaos üzerine Ekim 1903'te Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın dikte ettiği Mürtsteg reform programı, Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi.¹¹⁵ Reform planı; firar eden Bulgarların yurtlarına dönmesi, isyan sırasında maddi zarar uğrayan Hristiyanların desteklenmesi, tahrip olan köylerine dönen Bulgarların bir yıllığına vergiden muaf tutulması gibi maddeleri de kapsamaktaydı.¹¹⁶

Reform planının kabul edilmesinden sonra Osmanlı hükümeti siyasi suçlular ve firarileri kapsayan bir genel af için çalışmalara başladı. Genel affın kimleri kapsayıp kapsamayacağı tartışma konusu oldu. Firarilerin geri dönüşleri için çıkarılacak kararın 1902 yılını da kapsayıp kapsamayacağı tartışılmaktaydı. 1903 yılı başında çıkarılan genel af 1902 yılında gerçekleşen Cuma ayaklanması sırasında ve sonrasında firar edenlerin geri dönüşleri için çıkarılmıştı. Bu firarilerin kabul edilmemesi konusu gündeme gelmişti. Ancak böyle bir kararın şikâyete neden olabileceği ve çıkarılacak bir affi sonuçsuz bırakabileceği, Bulgaristan'ın da firariler nedeniyle gündeme getirdiği birtakım iddiaları tekrar edebileceği gerekçeleriyle genel affın 1902-1903 yılında firar edenleri kapsamaması kararlaştırıldı.¹¹⁷

Firarilerin geri dönüşleri için hazırlanan talimatnamenin ilk halinde hangi tarihte olursa olsun ibaresi yer almaktaydı. Bu ibare Selanik, Kosova, Manastır ve Edirne vilayetlerinden “son iki sene de meydana gelen isyanlarda

¹¹³ Elliot to the Marquess of Lansdowne, 10 October 1903, No. 79, *HCPP, Turkey. No: 2(1904)*.

¹¹⁴ Uzer, *a.g.e.*, s. 173.

¹¹⁵ Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 47, 2016, s. 399.

¹¹⁶ Adanır, *a.g.e.*, s. 217.

¹¹⁷ BOA. *TFR. I. A.*. 16/1577, 21 Şubat 1319.

fırar edenlere mahsustur” şeklinde değiştirildi.¹¹⁸ Bulgaristan’a fırar edenler için çıkarılacak affın belirli bir süre ile sınırlandırılması kararlaştırıldı. Genel affın, tarihi ilanından itibaren bir buçuk ay süre zarfında geri dönecekleri kapsayacaktı. Ancak talimatname de bu süre üç ay olarak değiştirilmiştir. Geri dönecekler saltanata sadakatten ayrılmayacakları ve kendi işleriyle meşgul olacaklarına dair yemin ettirileceklerdi.¹¹⁹

Çalışmaların tamamlanmasından sonra genel af 18 Ocak 1904 tarihinde ilan edildi.¹²⁰ Genel af, 1902-1903 senelerinde Bulgaristan ve Şarki Rumeli’ye fırar edenleri kapsamaktaydı. Fırarilerin geri dönüşü için Dahiliye Nezareti tarafından kapsamlı bir talimatname hazırlanmıştır.¹²¹ Talimatname Selanik, Kosova, Manastır, Edirne vilayetlerine ve Bulgaristan Komiserliğine gönderilmiştir.¹²²

Dahiliye Nezareti, talimatnamenin giriş kısmında talimatnamenin hazırlanma nedenini şu şekilde açıklamaktaydı; “*Selanik, Kosova, Manastır ve Edirne vilayetlerinden Bulgar komitaların tahrik ve teşviklerine kapılarak Bulgaristan’a fırar edenler için geçen sene af çıkarıldığını, ancak komitalar fırarilerin dönüşlerini engellemek için birtakım engellemelerde bulunduğunu ve birtakım şahısları da fıraraya teşvik ettiğini, bu sebeple fırarilerin geri dönüşleri ve yeniden fırarların engellenmesi için talimatname hazırlanmıştır.*” Bu talimatnameye göre;¹²³

1. Selanik, Manastır, Kosova ve Edirne ahalisinden olup Bulgaristan’a fırar edenler hakkında genel af çıkarılmış ve bunların memleketlerine dönmelerine izin verilmiştir. Fırarilerin geri dönüşleri için talimatnamenin tarihi ilanından itibaren üç ay süre tanınmıştır. Karar, Bulgaristan hükümetine ve İstanbul Kapı Kethüdalığı’na bildirilmiştir.

2. Fırarilerin geri dönüşü için Edirne vilayetinde Malkoçlar, İhbolu ve Bregos karşıtı, Selanik vilayetinde Brakova, Kosova vilayetinde Devebağırardan mevkileri kapı olarak belirlenerek memurlar görevlendirildi. Fırarilerin dönüşleri sırasında gerekli kontrolleri yapılarak geçişlerine izin verilmesi kararlaştırıldı.

¹¹⁸ BOA. TFR. I. A.. 16/1577, 21 Şubat 1319.

¹¹⁹ BOA. Y..MRZ.d... 11931, 4 Kanun-i sani 1319.

¹²⁰ BOA. Y..MRZ.d... 11890, 21 Kanun-i evvel 1319; BOA. Y..MRZ.d... 11931, 18 Ocak 1904; BOA. DH. MKT. 490/52, 6 Kanun-i sani 1319.

¹²¹ BOA. A. } MTZ. 115/30, 6 Kanun-i sani 1319.

¹²² BOA. DH. MKT. 490/52, 6 Kanun-i sani 1319.

¹²³ BOA. DH. MKT. 4908/52, 6 Kanun-i sani 1319.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FIRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

3. Kabul edilen şahıslara bundan sonra işleriyle meşgul olarak devlete sadakatten ayrılmayacaklarına ve asayiş bozucu hareketlerde bulunmayacaklarına dair mukaddes kitaplarına el basıp yemin ettirilecekti.

4. Kabul edilen firariler geçmiş suçlarından dolayı ceza almayacaklar, fakat haklarında devam eden kişi hukukuyla ilgili davaların görülmesine ve kararların uygulanmasına karar verildi.

5. Firarilerin devlet tarafından belirlenen kapılar dışındaki bölgelerden geçişlerine kesinlikle izin verilmemesi, bir bahane ile diğer bölgelerden geçenler olur ise yanlarında bulunan silah ve yasaklanmış maddelere derhal el konulması, daha sonra bu şahısların kontrollerinin yapılması ve yemin ettirilmeleri kararlaştırıldı. Bu maddede belirtilen şartlar firaren gidip gelenlere uygulanacaktı.

6. Yukarıda belirtilen şartlar firaren Bulgaristan'a gidip geri döneceklere aitti. Selanik, Manastır, Kosova ve Edirne vilayetlerinde Bulgar nüfusunun artırmak için Bulgaristan vatandaşı olanların yukarıda belirtilen vilayetler ahalisinden oldukları beyanıyla bir şekilde vilayetlere geçmelerine kesinlikle izin verilmeyecekti.

7. Selanik, Manastır, Kosova ve Edirne ahalisinden olan ve firaren Bulgaristan'da bulunup tayin edilen üç ay içerisinde geri dönmeyenler firari-i mütemerrid ilan edilecek, sahip oldukları mülk ve emlak haczedilecekti. Fakat ailesi memleketinde ise yaşamlarını devam ettirecek kadar mal-mülk bırakılacaktı.

Talimatname kapsamında yeniden firarların önlenmesi için alınacak tedbirler şunlardı:

1. Hükümetin aldığı bu tedbirlerle Bulgarların firardan vazgeçirilmesi öngörülmekteydi. Bu amaçla talimatnamenin vilayet gazetelerinde Bulgarca yayınlanmasına karar verildi. Aynı ilanların Bulgaristan'da da verilmesi, Bulgarların yaşadığı köylerde kocabaşılar aracılığıyla anlatılması ve nasihat edilmesi, bundan sonra firarların doğuracağı sonuçların halka açıklanması kararlaştırıldı.

2. Firarların engellenmesi için yerel makamlar tarafından gerekli tedbirlerin alınması, tedbirlerin düzenli kontrol edilmesine karar verildi. Bir köyde firar meydana gelmesi durumunda kocabaşılar ve ihtiyar heyetleri şahısların kimlik bilgileriyle firar sebeplerini hemen hükümete bildirmekle yükümlüydüler. Firarilerin kaydı için her kaza merkezinde bir defter tutulacaktı.

3. Uyarılara rağmen firara teşebbüs edenler gözaltına alınarak adliyeye sevk edileceklerdi. Bu şahıslar ceza kanununun 254. maddesine göre yargılanıp cezalandırılacaklardı.

4. Birinci defa firara teşebbüs ile 254. maddeye göre yargılanıp ceza aldıktan sonra yine firara teşebbüs edip tutuklananlar mükerrer sayılacak, kanuna göre daha ağır cezalara çarptırılacaktı. Firarileri ihbar etmeyen kocabaşılar ve ihtiyar heyetleri hakkında ceza kanununun 254. maddesine göre işlem yapılacaktı.

5. Talimatnamenin ilan ve tebliğ tarihinden sonra firar edenler genel aftan yararlanamayacak ve malları yukarıda belirtildiği gibi haczedilecekti.

Talimatnamenin ilan tarihinden itibaren uygulanması kararlaştırılmıştı. Talimatname, Ocak 1904'ün sonunda uygulanmaya konulmuştur.¹²⁴ Firarilerin geçişleri için belirlenen kapılara heyetler görevlendirilmiştir.¹²⁵ Genel aftan istifade ederek Bulgar nüfusunun artırılması için Selanik, Kosova, Manastır ve Edirne vilayetlerine geçmeye çalışacak Bulgaristan vatandaşlarına kesinlik izin verilmemesi ve bu konuda titiz davranılması talimatı verilmiştir.¹²⁶

Talimatnamenin uygulamaya konulmasından sonra 1904 yılı Ocak, Şubat ve Mart aylarında geri dönen firarilerin sayıları şu şekildedir; ¹²⁷ Siroz sancağı merkez 15, Cuma-i Bâlâ 79, Nevrekop 37, Razlık 138, Demirhisar 3, Osmaniye 9, Kurşova 1, Menlik 1 ve Radovişte 2 , Drama 1. Toplam 286 firari geri dönmüştür. ¹²⁸ Firar edip 14 Mart 1904'ten mart sonuna kadar bir ay zarfında geri dönenlerin; dönüş tarihleri, firar süreleri, kimlik ve eşkâl bilgileri, memleketleri kayıt altına alınmaktaydı.¹²⁹ Geri dönenlerin sayısı incelendiğinde kapsamlı geri dönüşlerin olmadığı görülmektedir. Geri dönüşlerin beklenen düzeyde olmamasının en önemli sebebinin Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında devam etmekte olan müzakereler olduğu söylenebilir. Bulgaristan hükümetinin firariler konusunun kapsamlı bir antlaşmayla çözülmesi için müzakerelerin sonucunu beklediği ve geri dönüşler konusunda bir hazırlık yapmadığı belirtilebilir.

Geri dönüşlerin istenilen düzeyde olmaması üzerine Osmanlı hükümeti vilayetlerden 1902,1903 yıllarında firar edip henüz dönmeyen

¹²⁴ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 6 Kanun-i sani 1319.

¹²⁵ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 24 Kanun-i sani 1319.

¹²⁶ BOA. *Y.MRZ. d...* 11901, 3 Kanun-i 1319.

¹²⁷ BOA. *DH. MKT.* 813/50; BOA. *TFR. I. KV.* 53/5207, 15 Şubat 1319.

¹²⁸ BOA. *TFR. I. KV.* 53/5207, 15 Şubat 1319.

¹²⁹ BOA. *A.J MTZ. (04).* 116/38, 21 Mart 1320.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

erkek ve kadınların tahmini sayılarını talep etmiştir. Valilikler yapılan araştırmaların sonuçlarını hükümete göndermiştir. Selanik vilayetine bağlı Cuma-i Bâlâ kazasından 1902 ve 1903 senelerinde Bulgaristan ve Şarki-i Rumeli'ye firar edip henüz dönmeyenlerin kadın ve erkek olarak 800 kişi olduğu tahmin edilmekteydi. Razlık kazasından 1902 ve 1903 senelerinde firar edip henüz dönmeyenlerin sayısı 3218'i erkek, 1812'si kadın olmak üzere toplam 4067 kişi olarak bildirilmiştir. Menlik kazasında henüz dönmeyenlerin tahmini 25 kişinin, Demirhisar kazasında ise yaklaşık 18-20 erkek nüfusun geri dönmediği bilgisi iletilmiştir. Nevrekop kazasında ise 3650 kişinin geri dönüş yapmadığı tahmin edilmekteydi.¹³⁰

Genel af ilan edildiği sırada Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında müzakereler devam etmekteydi. İlinde İsyanı, iki taraf arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden oldu. Osmanlı Devleti ayaklanmayı iç işlerine müdahale olarak yorumladı. Osmanlı hükümeti, Sofya'yı Dış ve İç Örgüt ile suç ortaklığı yapmakla suçluyordu. Hükümet, Bulgaristan'ın firarilerin zor durumunu kullanarak Avrupa hükümetlerinin ve kamuoyunun dikkatini çekmeye çalıştığını düşünüyordu.¹³¹ İsyan sırasında Bulgaristan'da savaş yanlıları Makedonya'ya müdahale için hükümete baskı yapmaktaydı. Bulgaristan ile Osmanlı savaş durumuna geldi. Rusya ve Avusturya-Macaristan buna karşıydı. Bulgaristan tek başına müdahale etmeyi göze alamadı. Uluslararası alanda istediği desteği bulamayan Bulgaristan, Makedonya konusunda Babıali'yle iş birliği yoluna gitti.¹³² Bundan sonra diplomatik çabalar ön plana çıktı. Bulgar siyasetçi ve diplomat Grigor Nachovich'in 1903 yılı sonunda diplomatik temsilci olarak Osmanlı başkentine atanmasıyla Osmanlı-Bulgar müzakereleri fiilen başladı.¹³³ Osmanlı-Bulgar müzakerelerinin temel konularından biri de siyasi tutuklar ve firariler için genel af konusuydu. Siyasi tutuklar ve firariler için af Mürzsteg ıslahat programında garanti altına alınmıştı. Müzakereler sonunda Osmanlı Devleti ile Bulgaristan Emareti arasında 8 Nisan 1904 tarihinde İtilafname imzalandı.¹³⁴ İtilafnameyi Bulgaristan Prensiği adına Nachovich, Osmanlı

¹³⁰ BOA. TFR. I. SL. 34/3381, 13 Mart 1320.

¹³¹ BOA. İ..MTZ. (04). 25/1606, 4 Kanun-i sani 1319.

¹³² R.J. Cramton, *Bulgaria*, Oxford University Press, 2007, s. 167.

¹³³ Valentin Kitanov, "Diplomatik and Journalistic Comments on the Agreement between the Ottoman Empire and Principality of Bulgaria in 1904", *CTAD*, Issue 30, 2019, s. 88-91; Brooks, *a.g.e.*, s. 265.

¹³⁴ N. O'Conor to the Marques of Lansdowne, Constantinople, 30 March 1904, No. 135, *HCPP*, *Turkey. No: 4 (1904)*.

Devleti adına Sadrazam Said Paşa ve Padişahın Yaveri ve Topçu kumandanı Zeki Paşa imzaladı.¹³⁵

İtilafnamenin 1. ve 2. maddesi Makedonya ile ilgiliydi. Bulgaristan Emareti hem kendi topraklarında hem de Şark-i Rumeli’de devrimci komitaların kurulmasına ve faaliyetlerine müsaade etmeyecekti. Emaret sınır güvenliğinin sağlanması için gerekli tedbirleri alacak, patlayıcı ve zararlı maddelerin geçişine izin vermeyecekti. İtilafnamenin 4. maddesi siyasi suçlular için af garantisi ve firarilere eve dönme hakkı vermekteydi. Genel af siyasi suçlular ve firariler için ilan edilecekti. Firarilere geri dönüşleri için komitacılara da teslim olduktan sonra tutuklanmama garantisi verildi. Firarilerin geri dönüşü için her iki tarafta iş birliği yapmayı kabul etti.¹³⁶ Köylerde hanelerin yeniden inşa edilmesi kararlaştırıldı.¹³⁷ Bir diğer önemli konu firarilere dönüşlerinde gerekli yardımların sağlanmasıydı. Firarilerin geri dönüşünde önlemler ve yardım konusunda Osmanlı Devleti garanti verdi. Tohum alımı için yapılacak yardımlar imparatorluk hazinesinden Ziraat Bankası aracılığıyla ödenecekti. Tohumların ekilmesi için ödemelerin hemen yapılması kararlaştırıldı.¹³⁸

İtilafnameyle taraflar arasında krize neden olan firariler meselesi çözümlendi. Her iki tarafta herhangi bir provokasyon olmaması için üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirme konusunda garanti verdi. En önemli konu sınır güvenliğiydi. Taraflar, sınır hatları boyunca komitacıların hareketliliğini önlenmesi için birlikte çalışmayı kabul etti.¹³⁹ Komitacıların geçişinin engellenmesi için sınırda güvenlik koridoru oluşturulması kararlaştırıldı.¹⁴⁰ Bulgar hükümeti sınırını çete geçişine ve silah ticaretine kapatmayı kabul etti.¹⁴¹

¹³⁵ BOA. Y. A...HUS. 482/177, 24 Kanun-i evvel 1320; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt I, Kısım I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 183-184.

¹³⁶ Kıtanov, *a.g.m.*, s. 95.

¹³⁷ N.O’conor to the Marquess of Lansdowne, Constantinople, 12 April 1904, No. 153, *HCPP, Turkey. No: 4 (1904)*; BOA. Y..A...HUS. 482/177, 24 Kanun-i evvel 1320; Cramton, *a.g.e.*, s. 168.

¹³⁸ N. O’Conor to the Marquess of Lansdowne, Constantinople, 9 May 1904, No. 183, *HCPP, Turkey. No: 4(1904)*.

¹³⁹ Buchanon to the Marquess of Lansdowne, Sophia, 18 Nisan 1904, No. 158, *HCPP, Turkey. No: 4(1904)*.

¹⁴⁰ N. O’Conor to the Marquess of Lansdowne, Constantinople, 5 April 1904, No. 137, *HCPP, Turkey. No: 4 (1904)*.

¹⁴¹ Christopher Psilos, *The Young Turk Revolution The Macedonian Question*, The University of Leeds, 2000, s. 28.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

Bulgaristan ile İtilafnamenin imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti, siyasi suçlular ve firariler için 13 Nisan 1904 tarihinde genel af ilan etti.¹⁴² Genel affın ilanından sonra Rumeli müfettişliği tarafından Selanik, Manastır ve Kosova için yukarıda ayrıntıları verilmiş olan talimatname içeriğine uygun iki sene zarfında Bulgaristan'a ve Şark-i Rumeli'ye firar edenler için ayrı bir talimatname hazırlanmıştır. Talimatname Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve bazı düzeltmelerle kabul edilmiştir. Bu talimatnameye göre;¹⁴³

-Firarilerin geri dönüş işlemlerinin Rumeli Müfettişliği tarafından bölge eşrafi, ihtiyar heyetleri, mülki ve askeri yetkililerden oluşturulacak komisyonlara bırakılması,

-Komisyonların Selanik, Manastır ve Kosova vilayetleri halkından olup İlinden isyanı sırasında ve son iki sene zarfında hanelerinden firar edenlerin kimlik bilgilerinin kayıtlı olduğu bir deftere sahip olmaları ve kontrolleri bu defterlere göre yapmaları,

-Geri döneceklerin kabul edilecekleri noktalar, Selanik için Brakova, Kosova ve Manastır vilayetlerinden olanlar için Devebağırardan kapıları belirlendi. Firariler nereliyse o kapılara sevk edilmeleri,

-Firariler kabul edildikten sonra eşya ve hayvanları üzerinde vergi alınmaması, fakat gümrük kontrolüne tabi tutulması,

-Silah ve patlayıcı maddelerin ithali kesinlikle yasak olduğu için bu gibi eşya görüldüğünde kesinlikle el konulması,

-Firarilerin kimlik bilgilerinin ikinci maddede belirtilen defterlere göre kontrol edilmesi, defterde isimleri kayıtlı olmayanlar için arkadaşlarının kefaletinin talep edilmesi, bundan sonra da şüpheli durumu olanların inceleme için kaza merkezlerine gönderilmesi,

-Her geçiş noktasında günlük geçeceklerin sayısının defterlere kaydedilmesi, firarilerin Bulgaristan'dan çıkmadan önce köylerine göre ayrılmış olmaları,

-Her Bulgar'ın ve aile reisinin kimliklerinin eksiksiz yanında bulunması, yanlarında tanzim edilmiş bir tezkire ve bu tezkirelerin firari yoluna devam ettiği müddetçe teminat hükmünde olması, tezkirenin hiçbir şekilde başkalarını himaye etmek amacıyla kullanılmaması, firarinin bu tezkireyi ikametgâhına ulaştığı gün yerel makamlara kaydettirmesi,

¹⁴² BOA. Y.MRZ. d... 12185, 1 Nisan 1320; BOA. Y. MRZ.d...12185, 31 Mart 1320.

¹⁴³ BOA. A.J MTZ.(04). 120/26, 8 Nisan 1320; BOA. HR. SFR. 04.. 253/69, 8 Nisan 1320; BOA. Y..MRZ.d... 12199, 4 Nisan 1320.

ÖZER ÖZBOZDAĞLI

- Geri döneceklerin mümkün mertebe belirlenen yol planını takip etmesi ve jandarma eşliğinde gönderilmeleri,
- Firariler sınırdan hareket ettikleri andan itibaren muhtaç olanlara yeteri kadar peksimet dağıtılması,
- Firarilerin takip edeceği yol planını gözden geçirmek için Rumeli Müfettişliğinin memur tayin etmesi,
- Firarilerin geri dönüşlerine eşlik edecek memurlara her türlü desteğin verilmesi,
- Firarilerin kabullerine 8 Mayıs 1904 tarihinde başlanması ve sürecin 8 Temmuz 1904 tarihine kadar devam etmesi, firarilerin 1/14 Haziran rumisine kadar köylerine yerleştirilmelerinin tamamlanmış olması,
- Firarilerin en fakir olanlarının geri dönüşlerinde yardım amaçlı bir miktar para verilmesi,

Bu maddeler kapsamında gerekli tedbirlerin alınması için talimatnamenin Bulgaristan hükümetine de bildirilmesi kararlaştırıldı.

Talimatname kapsamında geri dönüş işlemleri başlamadan önce alınacak tedbirler şunlardı:

- Bu talimatnamenin bastırılarak ilgili vilayetlere dağıtılması,
- Sancak, kaza, nahiye ve köylerden isyan sırasında firar edenlerin kimlik bilgilerinin kayıtlı olduğu bir defterin düzenlenerek müfettişliğe gönderilmesi,
- Firarilerin vilayetler dâhilinde takip edecekleri yol planının müfettişliğe bildirilmesi,
- Firarilerin kimlik bilgilerini ve unvanlarını içeren biletlerin müfettişliğin koordinasyonunda basılması, bu biletlerin firarilerin isim ve ikinci isimlerini, ailesinden refakatinde olanların isimlerini, memleketini, kabul olunduğu kapının ismini ve tarihini, takip edeceği yolu, jandarma nezaretinde gittiği sırada komisyon üyelerinden birinin imzasını içermesi, firarilerin köylerine veya hanelerine ulaştığı tarihin yerel makamlar tarafından bildirilmesi,
- Firarilere ait olup işgal edilmiş ev ve arsaların tahliye edilmesi için geri dönüşler başlamadan önce gerekli tedbirlerin alınması kararlaştırıldı.

Firarilerin geri dönüşleri için hazırlanan talimatname Selanik, Manastır ve Kosova vilayetleri ahalisinden olan ve son iki sene zarfında (1902-1903) meydana gelen isyanlardan dolayı Bulgaristan ve Şark-i Rumeli'ye firar edenleri kapsamaktaydı. Osmanlı hükümeti, kapılarda görev

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FIRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

yapacak komisyonlara firarilerin son iki sene zarfında firar edenler olup olmadığının tespiti konusunda titiz davranılmasını istemiştir. Bununla birlikte Bulgaristan vatandaşı olup Bulgar nüfusunun artırılması için birtakım hilelerle sınırı geçmeye çalışanlara kesinlikle engel olunması kararlaştırıldı. Talimatname kapsamında kapılarda Müslüman ve Bulgar eşrafından, bölge ihtiyar heyetleriyle, mülki ve askeri görevlilerden bir komisyon oluşturulmasına ve bu komisyonların düzenlenen defterlere göre firarilerin belgelerini kontrol etmesine karar verildi. Selanik, Kosova, Manastır vilayetlerinden olanlara köylerine kadar jandarma refakat edecekti. Geri dönenlerin kimlik bilgileri, firar sebepleri ve süreleri defterlere kaydedilecekti. Bu bilgilerin kaydedilerek arşivlenmesi devletin firarilerle ilgi bir hafızasının oluşması açısından önemliydi. Genel aftan sonra firar eden ve geri dönene şahısların kontrol altında bulundurulması gerekiyordu. Firarilerin daha sonraki hareketleri arşivlenen bu bilgilere göre takip edilecekti. Defterlere kaydedilen bilgiler bu yüzden önemliydi. Tekrar firar edenler kabul edilmeyecekti.¹⁴⁴

Hilmi Paşa, geri döneceklerin kontrollerinin dikkatli bir şekilde yapılarak kapılardan günlük geçişin 100 kişi ile sınırlandırılması konusunda komisyonlara talimat vermiştir.¹⁴⁵ Talimatname ilan edilmeden Kosova ve Selanik vilayetlerinden kapılardan 100'den fazla kişinin kabul edilmesinin mümkün olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Brakova kapısından günde 100 kişiden fazlasının kabul edilemeyeceği heyet tarafından bildirilmiştir. Günlük geçişler için 100 kişiye izin verilmesinin yetersiz olduğu şeklinde Bulgaristan tarafından şikâyetler dile getirilmiştir. Bulgar hükümeti bu uygulamanın sıkıntılara yol açtığını belirterek uygulamadan vazgeçilmesi için Osmanlı hükümetine başvurmuştur. Bulgar hükümetinin talebi her kapıya günlük kaç firari giderse onun kabul edilmesiydi. Osmanlı hükümeti konunun incelenmesi için Rumeli Müfettişliğine talimat vermiştir. Yapılan incelemede emaret memurlarının firarilerin hepsinin birkaç gün içerisinde geçişini planladığı tespit edilmiştir. Böyle bir uygulamanın firarilerin evrak incelmelerinde sıkıntı yaratacağı, bu şekilde sağlıklı kayıt tutulmasının zor olacağı ve firariler arasına bir hayli komitacının karışarak geçiş yapabileceği, bu sebeplerle her kapıda belirlenen sayının korunması kararlaştırılmıştır. Sorunun ortadan kaldırılması için Razlık mıntıkasında Avramova ve Yenimahalle kapıları açılmıştır.¹⁴⁶

¹⁴⁴ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 23 Haziran 1320.

¹⁴⁵ Graves to N. O'Conor, Salonica, 19 May 1904, No. 204, *HCPP, Turkey. No: 4 (1904)*.

¹⁴⁶ BOA. *HR. SFR. 04.* 254/1, 2 Mayıs 1320; BOA. *A. J MTZ. (04)*. 117/43, 10 Mayıs 1320; BOA. *Y. MTV.* 260/52, 11 Mayıs 1320.

Talimatname kapsamında her hafta sonuna kadar gelenlerin bilgilerinin düzenli bildirilmesi istenmiştir.¹⁴⁷ Firarilerin vilayetlerde hane ve mülklerinin bulunduğunu belgelemesi, komisyonlara yeteri kadar kâtip, polis ve jandarma verilmesi, gerekli olursa askerde verilmesi, jandarma ve polis ile ilgili şikâyet olmamasına özen gösterilmesi kararlaştırıldı.¹⁴⁸ Polis ve Jandarmanın firarilere davranışları konusunda dikkatli olması, firarilere kolaylık sağlanması ve kötü muameleye meydan verilmemesi konusunda talimat verilmiştir. Kötü muameleye adı karışan memurlar yapılan soruşturmalar sonunda cezalandırılmıştır.¹⁴⁹

Osmanlı Devleti, geri dönen firarilere birtakım yardım yapılması konusunda Bulgaristan hükümetine garanti vermişti. Osmanlı Devleti'nin yapacağı yardım firarilerin kendilerini bir belirsizlik ortamında bulmaması açısından önemliydi. Geri dönenlerin güvenlikleri, içlerinde fakir ve muhtaç olanların işçeleri vilayetler tarafından karşılanacaktı.¹⁵⁰ Fakir ve muhtaç olanlara kapılardan hanelerine gidene kadar işçeleri için ödeme yapılmasına karar verildi. Bu kapsamda 100.000 kuruş ödenek ayrıldı.¹⁵¹ İlinden ayaklanması sırasında askerler ile isyancılar arasındaki çarpışmalarda tahrip olan köyler yeniden inşa edilecekti.¹⁵² Köylerine geri dönen firarilerin haneleri yanarak harap olanlara meskenlerinin yeniden inşası, fakir olanlara yemeklik ve tohumluk zahire ve çift hayvanı olmayanlara hayvan tedariki için 1500 liranın vilayetlere gönderilmesine karar verildi.¹⁵³ Osmanlı Devleti Bulgaristan'ın evlerine dönen firarilere yardım etmesine izin verdi. Bulgaristan hükümeti, firarilere kredi vermeyi kararlaştırdı. Kredi Makedonya'daki din adamları ve ticari temsilcilikleri vasıtasıyla dağıtılacaktı.¹⁵⁴

Firarilerden yürüyemeyecek durumda ve hasta olanların sınırdan memleketlerine kadar trenle geri dönüşlerine izin verilmesi için başvurular olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, Rumeli Müfettişliğinden bu

¹⁴⁷ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 23 Haziran 1320.

¹⁴⁸ BOA. *Y. MRZ.d...* 12199, 4 Nisan 1320; BOA. *A. J MTZ. (04).* 116/38, 27 Nisan 1320.

¹⁴⁹ BOA. *HR. SFR. 04..* 254/5, 15 Mayıs 1320.

¹⁵⁰ BOA. *İ.HUS.* 102/136.

¹⁵¹ BOA. *A. J MTZ. (04).* 120/6, 8 Nisan 1320; BOA. *İ. HUS.* 120/70, 17 Ağustos 1320; BOA. *HR. SFR. 04..* 254/5, 15 Mayıs 1320; BOA. *İ.MTZ.(04).* 25/1632, 4 Nisan 1320.

¹⁵² Memorandum communicated by Austro-Hungarian Charge d'Affaires, No: 280, 3 August, 1904, *HCPPP, Turkey, No: 4 (1904).*

¹⁵³ BOA. *DH. MKT.* 887/9, 18 Ağustos 1320.

¹⁵⁴ BOA. *A. J MTZ. (04)* 117/43, 12 Mayıs 1320.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FIRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

yolla geleceklerin sınırda kimlikleri incelendikten sonra nereli oldukları, isimleri, yaşları, eşkallerinin kayıtlı olduğu ilmühaber şeklinde bir belge verilmesini istemiştir. Sınır kapılarındaki görevlilerin talimatname maddelerini eksiksiz uygulaması talimatı verilmiştir. Bu şekilde firarilerin trenle gelmesinde bir sorun olmadığı gerekli makamlara iletilmiştir. Tren ücretlerinin Osmanlı hükümeti tarafından karşılanması kararlaştırıldı.¹⁵⁵

Talimatname ilan edildikten sonra sürecin aksamaması için Bulgaristan makamları ile sürekli iletişim haline olunmasına karar verildi. Bulgaristan Yüksek komiseri Ali Ferruh Bey bu süreçte geri dönmeyen veya bundan çekinen şahıslara ilgili nasıl bir muamele yapılacağını Bulgaristan hükümetine sormuştur. Emaret yetkilileri geri dönmeyenlerin bundan sonra serbest dolaşamayacağını, yol yapım çalışmalarında çalıştırılacaklarını belirtmişlerdir. Yalnız kadın, yaşlı ve hasta olanlara yardım yapılacağı ifade edilmiştir.¹⁵⁶

Geri dönüşler için hukuki alt yapı hazır olmasına rağmen uygulamada gecikmeler yaşanmıştır. Her iki tarafta gecikme konusunda birbirini suçlamaktaydı. Sadrazam, İngiliz Sefirine gecikmenin Bulgar hükümetinden istenen listeleri henüz hazırlanmamasından kaynaklandığını söylemiştir.¹⁵⁷ Bulgaristan hükümeti ise gecikmenin Osmanlı hükümetinin firarilerin isimleri ve geldikleri yerleri belirten listelerin hazırlanmasındaki ısrardan kaynaklandığını belirtmekteydi. Osmanlı hükümeti ise, komitacıların firari kılığında geri dönmemeleri için geri gönderileceklerin ayrıntılı listelerinin hazırlanması konusunda ısrar etmekteydi. Bulgaristan, ise mültecilerin dağılık ve çoğu zaman hareket halinde olduklarından listelerini yapmanın zor olduğunu savunuyordu.¹⁵⁸ Bulgaristan hükümetinin listeleri Osmanlı hükümetine teslim etmesiyle kriz aşıldı. Liste krizinin aşılmasından sonra firariler nisan ayının sonundan itibaren dönmeye başladı.¹⁵⁹ Firarilerin geri dönüşünün 25 Haziran'a kadar tamamlanması öngörülmekteydi. Fakat geri

¹⁵⁵ BOA. HR. SFR. 04.. 253/73, 16 Mayıs 1320.

¹⁵⁶ BOA. Y.. PRK.MK. 18/81, 20 Nisan 1904.

¹⁵⁷ N. O'Conor to the Marquess of Lansdowne, Constantinople, 9 May 1904, No. 183, HCPP, Turkey. No: 4 (1904).

¹⁵⁸ Buchanan to the Mrquess of Lansdowne, Sophia, 10 May 1904, No. 184, HCPP, Turkey. No: 4 (1904); Dakin, a.g.e., s. 154.

¹⁵⁹ Buchana to the Marquess of Lansdowne, Sophia, 18 May 1904, No. 203, HCPP, Turkey. No: 4 (1904); BOA. DH. MKT. 813/50.

ÖZER ÖZBOZDAĞLI

dönüşlerin tamamlanamaması ve süreçte aksamaların yaşanması nedeniyle sürenin 25 Temmuz'a kadar uzatılması kararlaştırıldı.¹⁶⁰

Talimatnamenin uygulamaya konulmasından sonra firariler gruplar halinde dönmeye başlamıştır. Rumeli müfettişliği Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinden firar edip dönmeyenleri iki kısma ayırmaktaydı. Birinci kısım, komitacılığı tercih ederek bunlarla birlikte aileleri olmadan firar edenlerdi. Bunların 300-400 kişiden ibaret olduğu tahmin edilmekteydi. İkinci kısım ise erkek, kadın ve çocuklardan yaklaşık 9000 kişiden oluşmaktaydı. Bunların tamamına yakını Selanik vilayetine bağlı Razlık, Nevrekop ve Cuma-i Bâlâ kazalarındandı.¹⁶¹ Geri dönüş yapanların sayıları hem günlük hem de haftalık bildirilmekteydi.¹⁶² Devebağırardan, Brakova, Avramova ve Yenimahalle kapılarından günlük gönderilen verilere göre geri dönenlerin sayısı şu şekildedir,¹⁶³

Tablo 1: Geri dönüş yapanların vilayetlere göre dağılımı

Dönüş yapılan vilayet	Geri dönüş yapan firarilerin sayısı
Selanik Vilayeti	
Selanik merkez	7
Avrethisar	88
Drama	2
Ustrumca	13
Tikveş	4
Gevgili	13
Vodine kazası	4
Siroz sancağı merkez	5
Nevrekop kazası	1723
Cuma-i Bâlâ kazası	535
Razlık kazası	1547
Menlik kazası	67
Petriç kazası	1
Demirhisar	9
Manastır Vilayeti	

¹⁶⁰ BOA. *DH. MKT.* 490/52, 25 Nisan 1320; BOA. *DH. MKT.* 490/52, 26 Temmuz 1320.

¹⁶¹ BOA. *A. / MTZ.* (04). 117/43, 12 Mayıs 1320.

¹⁶² BOA. *DH. MKT.* 253/73, 15 Mayıs 1320; BOA. *DH. MKT.* 81/37, 22 Mayıs 1320.

¹⁶³ BOA. *DH. MKT.* 83/150.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

Kırçova kazası	3
Kruşevo nahiyesi	1
Kosova Vilayeti	
Koçana kazası	1
Osmaniye kazası	10

Osmanlı arşiv belgelerinden tespit edebilen bu verilere göre toplam 4.033 firari geri dönmüştür. Geri dönenlerin sayıları, nereli olduklarına bağlı olarak ayrı ayrı gönderilmekle birlikte, toplu olarak da iletilmekteydi. 6 Mayıs 1904 tarihli bir Osmanlı belgesine göre Nevrekop, Cuma- Bâlâ, Razlık, Petriç, Menlik ve Demirhisar kazalı 106 kişinin işlemleri yapılarak kapılardan geçişleri sağlanmıştır. 11 Mayıs tarihli bir başka belgede ise bazı karyelerden firar eden 113 kişinin daha geri dönüş yaptığı bildirilmiştir. 14 Mayıs'ta gönderilen raporda Cuma-i Bâlâ ve Razlık kazalarından 80 kişinin geri dönüş işlemleri yapılmıştır. 14 Haziran tarihinde Şarki Rumeli'den 89 firarinin geri döndüğü askeri makamlar tarafından bildirilmiştir.¹⁶⁴ Toplu iletilen bu veriler günlük gönderilen sayılara eklendiğinde 4.418 firari geri dönmüştür.

Geri dönen firarilerin sayıları haftalıkta gönderilmekteydi. Nisan'ın 25'inden 30'una kadar Avramova ve Brakova kapılarından 1270 firari geri dönmüştür. 22 Mayıs tarihinde 9. Fırka kumandanlığı gönderdiği telgrafta haftalık olarak Brakova Kapısından 1146, Avramova ve Yeni mahalle kapısından 953 firari geri dönüş yapmıştır. 29 Mayıs tarihli bir belgede Selanik ve havalisine 1240 kişinin geri dönüş yaptığı belirtilmektedir. 15 Haziran 1904 tarihli belgede ise bu hafta zarfında 151 firarinin geri döndüğü belirtilmektedir.¹⁶⁵ Haftalık verilen bu verilere göre ise 4.760 firari dönmüştür. Haftalık veriler düzenli değildir ve eksiklikler mevcuttur.

İngiltere'nin Sofya Konsolosuna göre, mayıs ayının ortalarına kadar yaklaşık 4000 firari sınırı geçerek geri dönüş yapmıştır.¹⁶⁶ Avusturya-Macaristan'ın Selanik konsolosuna göre ise 30 Mayıs 1904 tarihine kadar 4858 firari Makedonya'ya dönmüştür.¹⁶⁷

¹⁶⁴ BOA. *DH. MKT.* 813/50, 27 Nisan 1320; BOA. *A.} MTZ. (04).* 116/38, 23 Nisan 1320.

¹⁶⁵ BOA. *HR. SFR. 04.* 253/73, 13 Mayıs 1320; BOA. *DH. MKT.* 813/50, 27 Nisan 1320; BOA. *A.} MTZ. (04).* 116/38, 23 Nisan 1320; BOA. *HR. SFR. 04.* 253/73 16 Mayıs 1320; BOA. *Y. MTV.* 260/186, 2 Haziran 1320; BOA. *Y. MTV.* 260/52, 11 Mayıs 1320.

¹⁶⁶ Buchanan to the Marquess of Lansdowne, Sophia, 18 May 1904, No. 203, *HCPP, Turkey. No: 4 (1904).*

¹⁶⁷ Konsolosa göre, 1806 firari de Edirne'ye dönmüştür. FO. 208, The Marquess of Lansdowne to Sir F. Plunkett, 1 June 1904, No. 208, *HCPP, Turkey. No: 4 (1904).*

Geri dönüşler devam ederken danışma heyetinden gözlemci sıfatıyla Devebağır'dan kapısına giden Maşo Efendi yazdığı raporda; gerek yollarda karşılaştığı firarilerden ve yerel halk Bulgarlardan aldığı malumatta memurların geri dönenlere çok büyük kolaylıklar sağladığını, muhtaç olanlara yeteri kadar peksimet verildiğini, yürüyemeyecek durumda olanlara binek hayvanı sağlandığını, firarilerin jandarmaların refakatinde emniyetli bir şekilde memleketlerine döndüklerini tespit etmiştir.¹⁶⁸

İngiltere'nin Selanik Konsolosuna göre Osmanlı-Bulgar sözleşmesi kapsamında Bulgaristan'dan firarilerin dönüşünün tahmin edilenden daha başarılı bir şekilde gerçekleşmekteydi.¹⁶⁹ Bulgaristan'a sığınan firarilerin evlerine zamanında dönüşleri en acil meseleydi. Ekinlerin ekilmesi için mevsim çok ilerlemeden geri dönüş işlemlerinin bitirilmesi gerekiyordu.¹⁷⁰ İngiliz konsolosluk raporları birçok firarinin de köylerine iade edildiğini, tarlarını ekmeye başladıklarını ve ürünlerinin iyi olduğu gibi belirtmekteydi.¹⁷¹

Muallim ve papazlardan genel af sonrası hapisanelerden tahliye edilip Bulgaristan'a firar edenler ve orada bulunup geri dönüş için müracaat edenler olursa bunların iki sene içinde firar edenlerden olup olmadıklarının belirlenmesi istendi. Geçişlerine izin verilenlerin doğrudan köylerine gitmeleri ve mesleklerinden menedildikleri için eski görevlerinde istihdam ettirilmemeleri kararlaştırıldı.¹⁷² Örneğin, firaren Bulgaristan'da bulunup geri dönüş yapmak isteyen Nevrekop'tan 10, Razlık'tan 7, Cuma-i Bâlâ'dan ise 7 papaz kaza merkezlerinde bulunmayacaklarına dair taahhütname alınarak köylerine gönderilmiştir.¹⁷³ 1902 senesinden önce Bulgaristan'a firar eden muallim ve papazlar kabul edilmemiştir.¹⁷⁴ Planka'dan 1902 öncesinde firar edip af kapsamında geri dönmek isteyen Bulgarların geçişine izin verilmemiştir.¹⁷⁵

¹⁶⁸ BOA. HR. SFR. 04.. 253/73, 14 Mayıs 1320.

¹⁶⁹ Consul-General Graves to Sir N. O'Conor, Selanik, 19 May 1904, No. 204, HCPP, Turkey. No: 4 (1904).

¹⁷⁰ N.O'Conor to the Marquess of Lansdowne, Constantinople, 4 May 1904, No. 181, HCPP, Turkey. No: 4 (1904).

¹⁷¹ The Marquess of Lansdowne to Sir F. Plunkett, No. 226, HCPP, Turkey. No: 4 (1904).

¹⁷² BOA. DH. MKT. 490/52, 30 Haziran 1320.

¹⁷³ BOA. DH. MKT. 490/52, 1 Temmuz 1320.

¹⁷⁴ BOA. HR. SFR. 04.. 154/6, 18 Mayıs 1320.

¹⁷⁵ Fontana to General Graves, Uskub, 15 June 1904, No. 248, HCPP, Turkey. No: 4 (1904).

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

Firarilerin geri dönüş işlemleri temmuz ayının sonunda tamamlandı. Bundan sonra geri dönüş için yapılan müracaatlar kabul edilmedi.¹⁷⁶ 13 Nisan 1904 tarihinde çıkarılan genel af ve talimatnamelerle firarilerin önemli bir kısmı geri dönmüştür. Avusturya-Macaristan'ın Selanik konsolosu ağustos ayının başında Viyana'ya gönderdiği raporda, Bulgaristan'a kaçan firarilerden 6000'den (yaklaşık %86'sı) fazlasının Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerine geri döndüğünü belirtmiştir.¹⁷⁷ Firarilerden bir kısmı geri dönmeyi reddederek Bulgaristan'da kalmıştır. Bununla birlikte Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinden Bulgaristan'a firarlar olayları devam etmiştir. Osmanlı Devleti, firarilerin dönem dönem geri dönüş için yaptığı müracaatları reddetmiştir. Firarilerin geri dönüş için II. Meşrutiyetin ilanından sonra yapılacak düzenlemeyi beklemeleri gerekecekti.¹⁷⁸

Sonuç

Firariler konusu, Makedonya sorunu bağlamında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında önemli bir sorun oldu. Makedonya vilayetlerinden Bulgaristan'a gerçekleşen firarlar Komitaların Makedonya'da etkinliğini artırmasına bağlı olarak 1900'lerin başından itibaren yoğunlaşmaya başladı. Bulgaristan'a gerçekleşen firarların en yoğun olduğu dönem 1902-1903 tarihleridir. Bu dönemde Makedonya'da Cuma ve İlinden ayaklanmaları çıktı.

Cuma ayaklanmasından sonra gerçekleşen firarlar incelendiğinde komitalarla iltisaklı olan şahısların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Firarlar da komitaların doğrudan yönlendirmesi ve tehditleri etkili oldu. Firar edeneler içerisinde erkek nüfus ağırlık olmakla birlikte aileler de vardı. Osmanlı Devleti firariler meselesinin siyasallaşarak bir kriz haline gelmemesi için isyan sonrasında genel af ilan ederek firariler meselesini çözmeye çalıştı. Ancak genel afan istenilen sonuç alınmadı. Çünkü İç Örgütün 1903 yılı içinde genel bir ayaklanma planlamaktaydı. Komitacılar bir taraftan firar eden insanların geri dönüşünü engellemeye çalışarak meseleyi bir insani krize dönüştürmeye çalıştı. Bununla birlikte Bulgaristan'ın da firarilere destek olmasıyla mesele uluslararası alanda Osmanlı Devleti'ne karşı kullanışlı bir

¹⁷⁶ BOA. BEO. 2821/211519, 20 Nisan 1322; Şeh, a.g.e., s. 150.

¹⁷⁷Memorandum communicated by Austro-Hungarian Charge d'Affaires, 3 August, 1904, No. 280, HCPP, Turkey. No: 4 (1904).

¹⁷⁸Özer Özbozdağlı, *İttihat-Terakki ve Makedonya Sorunu*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Çolak, Tokat 2016.

ÖZER ÖZBOZDAĞLI

konu haline geldi. Firariler meselesi, Avrupa diplomasinin dayattığı reform planlarının da temel konularından bir haline geldi.

İlinden İsyanıyla birlikte artan firarlar 1903 yılının sonlarına gelindiğinde ciddi boyutlara ulaştı. Osmanlı Devleti, Mürzsteg reform planıyla genel af ilan etmeyi kabul etti. 1904 yılı başında firarilerin geri dönüşü için genel af ilan edildi ve kapsamlı bir düzenleme yapıldı. Bulgaristan firarileri geri dönüş için teşvik etmeyince genel aftan beklenen netice alınamadı. Firariler konusu Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında yürütülen müzakerelerinde temel konu olduğu için geri dönüşler için iki taraf arasında imzalanacak İtilafnameyi beklemek gerekecekti. İtilafnamenin imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti firarilerin geri dönüşü için bir düzenleme yaptı. Bulgaristan'ın da firarileri geri dönüş için teşvik etmesiyle kitlesel geri dönüşler başladı. Firarilerin büyük bir kısmı geri dönmekle birlikte bir kısmı Bulgaristan'da kaldı. Firar olayları 1904 yılı sonrasında da devam etti ve döngüsel bir süreç haline geldi. Firariler konusu, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında önemli bir sorun olmaya devam etti. Firarilerin dönem dönem geri dönüş için Osmanlı Devleti'ne yaptığı müracaatlar kabul edilmedi.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Bulgaristan Evrakı (A.} MTZ. (04.)): 86/42;87/35;87/58; 116/38;105/31;117/43;107/55; 115/30; 25/1606; 120/26; 116/38; 117/43;25/1632; 117/43; 116/38; 116/38; 120/6.

Babıali Evrak Odası (BEO): 22/168;2019/15136;2062/154644;2062/154644;2013/15092; 2062/154644; 2821/211519.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT): 562/65; 652/65; 490/52; 4908/52; 813/50;887/9; 813/50;253/73; 81/37;83/150.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH. ŞFR): 298/101;299/56.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR. SFR. 04): 253/63;253/12;
253/13;253/15;253/16;253/20; 253/56;
253/24;450/63;253/30;253/48;488/274; 253/46; 253/47; 253/69; 254/1;
254/5; 253/73; 253/73; 154/6.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH): 277/85;227/48,

İrade Hususi (İ. HUS): 102/136;120/70.

İrade Bulgaristan (İ. MTZ. (04)): 30/1942.

Teftişat-ı Rumeli Sadaret Evrakı (TFR. I. A.): 2/120;3/277;1/79;16/1577.

Teftişat-ı Rumeli Kosova Evrakı (TFR. I. KV): 53/5207.

Teftişat-ı Rumeli Selanik Evrakı (TFR.I.SL): 8/744;10/93;34/3381.

Yıldız Maruzat Defterleri (Y..MRZ.d...): 11004; 11931; 11890;11931;11901;
12185;12199.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.. MTV): 236/152; 253/162; 260/52; 260/186;
260/52.

Yıldız Askeri Maruzat (Y.. PRK.ASK): 187/62;187/68.

Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.. PRK.MK): 18/81

Yıldız Umumi (Y. PRK. UM.): 61/22;61/56;61/63;61/58.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.. A... HUS): 438/70;482/177.

Yayınlanmış Belgeler

House of Common Parliamentary Papers (HCPP), Further Correspondence
Respectin the Affairs of South-Eastern Europe, Turkey. No: 1 (1903).

House of Common Parliamentary Papers (HCPP), Further Correspondence
Respectin the Affairs of South-Eastern Europe, Turkey. No: 1 (1904), March-
September 1903.

House of Common Parliamentary Papers (HCPP), Further Correspondence Respectin the Affairs of South-Eastern Europe, Turkey. No: 2(1904).

House of Common Parliamentary Papers (HCPP), Further Correspondence Respectin the Affairs of South-Eastern Europe, Turkey. No: 4 (1904).

Kitaplar ve Makaleler

ADANIR, Fikret, *Makedonya Sorunu*, (çev.) İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

AHBAB, Yakub, “Amerikan ve İngiliz Basımında İlinden İsyanı 1903”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2015, ss. 119-151.

ASLANOVA SAYLAK, Sevilya, “Osmanlı -Rus İlişkilerinde Makedonya Sorunu 1885-1908”, *Akademik Bakış*, Cilt 10, Sayı 19, 2016, ss. 107-139.

AYDIN, Mahir, “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 9, Sayı 9, İstanbul 1989, ss. 209-234.

_____, “Bulgaristan Komiserliği”, *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, Cilt XVII, Ankara 1997, ss. 71-125.

BAYRAKTAR, Kaya, “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)”, *Bilig*, Sayı 69, 2014, ss. 1-28.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt I, Kısım I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

BEYDİLLİ, Kemal, “II. Abdülhamid Döneminde Makedonya Mes’eleleri’ne Dair”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 9, Sayı 9, İstanbul 1989, ss. 77-99.

BROOKS, Julian, *Managing Macedonia: British Statecraft, Intervention and “Proto-peacekeeping” in Ottoman Macedonia*, Simon Fraser University, 2014.

CRAMTON, R. J., *Bulgaria*, Oxford University Press, 2007.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

ÇETİNSAYA, Gökhan, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 47, 2016, ss. 353-459.

DAKİN, Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessalonika 1966.

FRUSETTA, James Walter, *Bulgaria's Macedonia: Nation-Building and State-Building, Centralization and Autonomy in Pirin Macedonia, 1903-1952*, University of Maryland College Park, 2006.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, (çev.) İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

_____, "İttihadçılar ve Makedonya İhtilal Komiteleri; İttihat ve Terakki Hükümetinin Başlamasına Kadar İlişkiler, Pazarlıklar ve Sonuçları", *Tarih Dergisi*, Sayı 38, 2011, ss. 101-118.

İPEK, Nedim, "Kaynakların Dilinde Göç Kavramı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt 17, Sayı 17, 2014, ss. 9-20.

İRTEM, Süleyman Kani, *Makedonya Meselesi*, (haz.) Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

İSKEFİYELİ, Zeynep ve TİLBE, Özgür, "Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umumi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa", *Çeşm-i Cihan*, Cilt 4, Sayı 2, 2017, ss. 27-48.

İSOV, Mümin, "Makedonya Hareketi'nde Savaşa Giden Liderlik Mücadelesi: VMORO ile VMOK Arasındaki İlişkilerin Bir Boyutu (1896-1903)", *Balkan Tarihi Araştırmaları I*, (ed.) Bülent Akyay, *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Edirne 2021, ss. 221-254.

KITANOV, Valantin, "Diplomatik and Journalistic Comments on the Agreement between the Ottoman Empire and Principality of Bulgaria in 1904", *CTAD*, Issue 30, 2019, ss. 85-108.

LANGE-AKHUND, Nadine, *The Macedonian Question 1893-1908 From Western Sources*, Columbia University Press, Newyork 1998.

ÖZER ÖZBOZDAĞLI

Osmanlı Avrupası'nda Bölücülük Cereyanı: Makedonya Komitacılarının Anıları, (der.) Mümin İsov ve Ergün Hasanoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

ÖZBOZDAĞLI, Özer, *İttihat-Terakki ve Makedonya Sorunu*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Çolak, Tokat 2016.

ÖZTAN, Ramazan Hakkı, “Technologies of Rebellion: Ottoman Balkans of Technological Contestation, 1872-1912, New Europe College Yearbook, (ed.) Irina Vainoski-Mühai, Bucharest 2018, ss. 299-330.

PANDEVSKİ, Manol, “İlindenskite Begaltsi vo Bulgariya vo 1903-1904 Godina”, *Kniga za İlinden*, Üsküp, İstitüt za Natsiyonalna İstoriya, 1969, ss. 215-232.

PERRY, Duncan M., *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements 1893-1903*, Duke University Press, Durham 1988.

PSİLOS, Christopher, *The Young Turk Revolution The Macedonian Question*, The University of Leeds, 2000.

SAATÇI, Meltem Begüm, “XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 188-207.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Makedonya Sorunu”, *Makedonya Sorunu Düünden Bugüne*, (ed.) Murat Hatipoğlu, ASAM Yayınları, Ankara 2002, ss. 49-70.

ŞEH, İsra, *Balkan Tarihinde İlinden İsyanı ve Kruşevo'da Hükümet Kurma Girişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, İstanbul 2021.

TOKAY, Gül, *Makedonya Sorunu (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul 1995.

UZER, Tahsin, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

OSMANLI MAKEDONYASI'NDAN BULGARİSTAN'A FİRAR EDEN BULGARLARIN
EVE DÖNÜŞ MESELESİ (1902-1904)

YOSMAOĞLU, İpek, *Blood Ties: Religion Violence and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia 1878-1908*, Cornell University Press, 2014.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA’DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

Yaşar Pınar ÖZMEN*

ÖZ

Günümüzde Avrupa Birliği (AB) üyesi bir devlet olan Romanya; bağlı bir beylikten bağımsız bir monarşiye ve daha sonra yarım asırlık totaliter bir rejime olmak üzere tarihinde birkaç kez rejim geçişi yaşamıştır. Doğu Bloku’nun yıkılmasının ardından yeniden yapılanma ve demokratikleşme sürecine giren Romanya’da diğer bazı blok ülkelerinin yaşadığı bağımsız bir ulus-devlet olma aşamasının getirdiği birtakım güçlükler yaşanmamış fakat reform süreci yapısal sıkıntılarla geçmiştir. Romanya’da çoğu reformlar AB uyum ve katılım çerçevesinde yapılmış, anayasa yapım sürecinde AB’nin hızlandırıcı etkisi olmuştur. Yalnızca 2003 yılında kapsamlı bir değişikliğin söz konusu olduğu 1991 Anayasası, aşırı merkezî bürokratik bir yapıdan serbest piyasa ekonomisine, çoğulcu bir demokratik sisteme geçişin hukuki temeli olmuştur. Devlet kontrolünde merkezî bir ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişte yüksek enflasyon, yüksek işsizlik oranları, gerileyen reel gelirler gibi büyük bir maliyete katlanmak zorunda kalmıştır. Romanya’nın siyasi ve ekonomik durumunun AB üyesi Doğu Avrupa ülkelerinin gerisinde kaldığı gözlenmektedir. Bu çalışmada, Romanya’nın komünizm sonrası yeniden yapılanma süreci ele alınmakta ve “post-otoriter” anayasacılık örneği olarak 1991 Anayasası, hükümet modeli ve hukuk sistemi değerlendirilmektedir. Çalışma, Romanya’nın demokratik rejime geçiş sürecini ve hükümet sistemini yaşanan anayasal ve siyasal krizler bağlamında analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Romanya, Siyasi Rejim, Anayasa, Demokratikleşme, Yarı Başkanlık Sistemi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yozgat, ORCID: orcid.org/0000-0003-2970-1110, E-posta: pborozmen@gmail.com

YAŞAR PINAR ÖZMEN

THE CONSTITUTION MAKING PROCESS AND REGIME CHANGE IN POST-COMMUNIST ROMANIA

ABSTRACT

Romania, which is a member state of the European Union (EU) today, had experienced several regime transitions in history from a subordinate principality to an independent monarchy and later to a half-century-old totalitarian regime. Romania, which entered the process of restructuring and democratization after the collapse of the Eastern Bloc, did not experience some difficulties caused by the stage of becoming an independent nation-state experienced by some other bloc countries, but on the other hand, there were structural problems in the reform process. Most of the reforms in Romania were made within the framework of EU harmonization and accession, and the EU had an accelerating effect on the constitution-making process. The 1991 Constitution, which was subject to a comprehensive amendment only in 2003, became the legal basis for the transition from an ultra-centralized bureaucratic structure to a free market economy and a pluralistic democratic system. In the transition from a state-controlled centralized economy to a free market economy, it had to bear great costs such as high inflation, high unemployment rates, and declining real incomes. It is observed that the political and economic situation of Romania lags behind the EU member Eastern European countries. In this study, the post-communist reconstruction process of Romania is discussed, and the 1991 Constitution, government model, and legal system are evaluated as an example of “post-authoritarian” constitutionalism. The study aims to analyze Romania’s transition to a democratic regime and its government system in the context of the constitutional and political crises.

Keywords: Romania, Political Regime, Constitution, Democratization, Semi-Presidential System.

EXTENDED ABSTRACT

Romania, which is a member state of the European Union (EU) today, has a complex history, having undergone several regime transitions, from a subordinate principality to an independent monarchy and later to a totalitarian regime. After the collapse of the Eastern Bloc, Romania entered the process of restructuring and democratization, during this process it did not experience some difficulties caused by the stage of becoming an independent nation-state experienced by some other bloc countries, but on the other hand, there were structural problems in the process. The traces of the old regime continued for a long time, and the weak civil society caused

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

the human resources of the old bureaucracy to be effective in restructuring. Actors who have reaped extraordinary gains from the distortions of a partially reformed economy have sought to hinder the completion of reforms so that transition imbalances will persist, undermining the formation of a viable legal system to support a market economy. Most of the reforms in Romania were made within the framework of EU harmonization and accession, and the EU had an accelerating effect on the constitution-making process. Romania could not solve the basic structural problems, especially corruption and judicial independence, which were emphasized in terms of law and policy in the EU accession process, and these issues have always been on the agenda after it became a member of the EU. The country's fight against corruption and its deficiencies in the judiciary are also included in the latest EU progress report.

The 1991 Constitution, which was subject to a comprehensive amendment only in 2003 in anticipation of NATO membership (2004) and EU membership (2007), became the legal basis for the transition from an ultra-centralized bureaucratic structure to a free-market economy and a pluralistic democratic system. In the transition from a state-controlled centralized economy to a free market economy, it had to bear great costs such as high inflation, high unemployment rates, and declining real incomes. It is observed that the political and economic situation of Romania lags behind the EU member Eastern European countries. In this study, the post-communist reconstruction process of Romania is discussed, and the 1991 Constitution, government model, and legal system are evaluated as an example of "post-authoritarian" constitutionalism. The study aims to analyze the transition process of Romania to a democratic regime and the government system through constitutional and political crises. With the collapse of the Soviet Union in 1989, Romania entered the democratization process along with other Eastern European countries. However, this process followed a different course for Romania from other countries. It shifted to a multi-party democracy with the overthrow of dictator Nicolae Ceausescu in 1989. However, this transition period was difficult and the country faced various political crises. In this process, although it did not turn into a regime problem that led to a regression towards authoritarianism in Romania, it was observed that democratic institutional traditions that would overcome the conflicts in the cohabitation periods of the semi-presidential system did not settle.

The conceptual and theoretical framework in the context of democracy, democratization, and consolidation of the regime has been discussed in relation to the democratization wave that Romania is in. Authoritarian and

totalitarian regimes in Southern Europe in the 1970s, Latin American countries in the 1980s, and especially in Eastern and Central Europe, and in some Asian and African countries in the 1990s were replaced by democratic or transitional regimes in this direction. These countries, called third-wave democracies, provided a laboratory for democratic transition and democratic consolidation studies and opened a new door for democracy theories. Case studies from different parts of the world have shown that there are different starting points and processes for democracy, revealing the commonalities and similarities with stronger evidence. In the majority of these states, hybrid regimes have emerged between democracy and authoritarianism due to the inability of political institutions to become strong enough. Theoretical definitions such as delegation democracy, illiberal (non-liberal) democracy, and electoral democracy have been used for different shades of this hybridity spectrum. There are those who see these hybrid states in the democratic transition process as a normal sign of confusion, as well as those who describe them as complete failures. It is observed that these states still do not have stable democratic institutions in the first quarter of the twenty-first century, except for some countries that fall under the wing of the EU. Romania is one of the countries that has not overcome its institutional and structural problems.

In this period, the constitutional activities in the former Eastern Bloc countries are not considered as an example of a classical constitutionalism movement. It is more appropriate to evaluate the democratic constitution-making process from a “transition perspective” after a political change to another constitutional culture. The 1991 Constitution of Romania, which is the basic document of the establishment of the democratic regime, was inspired by the Constitution of the Fifth Republic of France and the Constitution of Spain. In the study, the parts of the constitution related to fundamental rights and freedoms and separation of powers were examined and in this context, the features of the government system were especially focused on. In Romania, which has a multi-party system and a bicameral legislature, the administration is built on a strong dual-executive model and a unitary state understanding. The government model is a mixture of parliamentary and presidential government systems and has been established as a semi-presidential system in which the executive is two-headed. The French model, which is a typical example of this government system, has been adopted. In a semi-presidential system, a popularly elected head of state (president) and a popularly elected head of government responsible to the legislature (prime minister) coexist, which differentiates the semi-presidential model from the parliamentary and presidential systems of government. Some

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

studies on the transition to democracy have emphasized that the constitutional construction of the principle of sharing the executive, which forms the basis of the semi-presidential system, should be done well. It has been concluded that this system is not suitable for countries in the democratization process where the culture of reconciliation is not fully established. It has been discussed that the disagreements arising from the two-headed executive may create problems for the new democracies.

Although there is not a great debate in terms of form around the government model in Romania, the issue of balance between the legislature and the head of state is on the agenda. Even though this issue regarding the balance of power within the dual executive is regulated constitutionally, it causes a problem in practice over time. In this context, there were two major political crises that flared up in 2007 and 2012 and were linked to the constitution. Both crises occurred during periods of cohabitation. As mentioned before, this period, which caused problems from time to time even in consolidated democracies, caused great tensions in new democracies such as Romania. As Duverger emphasized, the constitutional interpretation of the semi-presidential system is related to the relationship of political forces. The limits of the head of state's influence are determined by his political relationship with the government and the parliamentary majority. While the majority of the parliament is able to push the limits of its constitutional power when it is in line with its own political view or at least in line with this view (or vice versa, it can use the option not to interfere in the administration at all), it causes crises in cohabitation situations. Both can have devastating consequences for an immature democracy.

As a result, some differences in constitutional rules and political practices in Romania lead to different results from the French system it was inspired by, especially in terms of the government model. The constitution broadly defines the powers of the head of state and the prime minister, which leads to disagreement over the exercise of powers. The 2003 Constitutional amendment increased the presidential term from four to five years, while the mandate of the legislature remained at four years. Different election periods can change the legislative arithmetic. This change, which aims to strengthen the independence of the directly elected head of state, increases the possibility of cohabitation. It is important to overcome the institutional conflicts encountered during the cohabitation periods and establish solutions in these situations and guide future presidents and prime ministers. Although the appearance of conflicts changes depending on the personal characteristics of the leaders and the ideological balances within the executive, the capacity of

a mature political culture to make the resolution of conflicts a political tradition is related to the maturity of democracy. Although the democratic institutions and political culture in Romania did not turn into a regime problem that led to regression towards authoritarianism, it was observed that it did not reach the maturity to overcome the conflicts arising from the government model.

Giriş

Romanya, Karadeniz kıyısına yaslanmış, 19 milyonu aşkın nüfusu ve 238.400 km² yüzölçümü¹ olan bir Doğu Avrupa ülkesidir. Bugün Avrupa Birliği (AB) üyesi bir devlet olan Romanya; bağlı bir beylikten bağımsız bir monarşiye ve daha sonra yarım asırlık totaliter bir rejime dönüşmüştür. 1990'lı yıllardan itibaren demokratik bir rejim tesis edilmeye başlanmıştır. Bu çalışmada, Romanya'nın komünizm sonrası² yeniden yapılanma süreci ele alınacak ve "post-otoriter"³ anayasacılık örneği olarak 1991 Anayasası, hükümet modeli ve hukuk sistemi değerlendirilecektir. Çalışma, Romanya'nın demokratik rejime geçiş sürecini ve hükümet sistemini yaşanan anayasal ve siyasal krizler üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Demokrasi, demokratikleşme, rejimin konsolidasyonu (sağlamlaşması) bağlamında kavramsal ve kuramsal çerçeve Romanya'nın da içinde bulunduğu demokratikleşme dalgası ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Bu süreç içerisinde Romanya'da her ne kadar otoriterleşme yönünde bir gerilemeye varan bir rejim sorununa dönüşme de yarı başkanlık sisteminin birlikte yaşama (kohabitasyon) dönemlerindeki çatışmaları aşacak demokratik kurumsal geleneklerin yerleşmediği gözlenmiştir.

¹ 2021 verilerine göre 19.119,880'dir. Nüfus ve yüzölçümü verileri Dünya Bankası veri bankasından elde edilmiştir. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, (17.02.2023).

² Doğu Bloku'nun çözülmesinden sonraki döneme işaret etmek için komünizm sonrası (post-komünist) dönem adlandırması özellikle Batılı literatürde çok yaygındır. Teorik bir ideal olan komünizmin bir hedef olarak konulduğu Sovyetler Birliği ile Yugoslavya'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan devletler ile diğer eski Doğu Bloku ülkeleri Bulgaristan, Çekya, Slovakya, Macaristan, Polonya, Romanya için reel sosyalizmin yıkılmasından hemen sonraki döneminin adlandırılmasında bu tabir sıkça kullanılır.

³ Bogdan Iancu, "Romania-The vagaries of international grafts on unsettled constitutions", *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*, (ed.) Anneli Albi ve Samo Bardutzky, Asser Press, Hague 2019, s. 1047.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

Siyaset teorisinin en eski kavramlarından biri olan demokrasi hem bir siyasal rejim hem de buna içkin bir kültür bağlamında tanımlanır; çoğu zaman bir durumdan ziyade bir süreç olarak düşünülür, birtakım çelişkileri ve çatışmaları barındırır. Demokrasi, bir siyasal örgütlenmede, yasaların, politikaların, liderliğin ve önemli teşebbüslerin doğrudan veya dolaylı olarak “halk” tarafından kararlaştırıldığı bir yönetim tarzıdır.⁴ Demokrasinin “kapsayıcı” bir hale dönüşmesi aşamalı bir süreçte olmuştur. Anayasa üstünlüğü, yasama organı, kuvvetler ayrılığı, iktidarın sınırlandırılması ve hesap verebilirliği, serbest seçimler, genel oy hakkı gibi demokrasinin temel unsurlarını sağlayan kurumsal temeller iki yüzyıla yayılan bir süreçte gerçekleşmiştir. Temsilî demokrasi, daha eskiye dayanan, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel değişim sürecinin bir ürünüdür.⁵ Modern ulus-devlet kapasitesindeki gelişmelerle paralel olarak gelişmiştir. Birey özgürlüklerinin devlet gücü karşısında korunması, hak ve özgürlükler konusundaki gelişmeler halen devam etmektedir.

Tilly'e göre bir rejim, geniş (kapsayıcı) yurttaşlığı, eşit yurttaşlığı, hükümet faaliyetleri ve personeliyle ilgili olarak yurttaşların tamamıyla bağlayıcı istişareyi sürdürdüğü ve yurttaşları hükümet görevlilerinin keyfi eylemlerinden koruduğu ölçüde demokratiktir. Demokrasinin tanımları birbiriyle örtüşen üç kategoriye ayrılır: İnsan deneyiminin ve sosyal ilişkilerin niteliklerini vurgulayan temel kriterler; seçimler ve referandumlar gibi yasal prosedürleri vurgulayan anayasal kriterler ve politik aktörler arasındaki etkileşimleri vurgulayan politik süreç kriterleri.⁶ Anayasalar bir devletin temel yapısını, kuruluşunu, iktidarın devrini ve iktidar karşısında bireylerin hak, ödev ve özgürlüklerini düzenleyen belgelerdir. Devlet ve toplum arasındaki ilişkilerle ilgili bir sözleşme niteliği taşıyan anayasalar hukuki ve siyasi anlamda rejim değişikliğinin resmî belgesi olmuştur. Denetim ve denge mekanizması, yasama müzakerelerine saygı, yargı bağımsızlığının önemi bağlamında yapılan anayasal tanımlamalar; Romanya örneğinde de görüleceği gibi resmî kurallar ile bunların pratik uygulamaları arasındaki tutarsızlıkların gözden kaçırılmamasını sağlar. Demokrasinin tanımları, somut olarak bir rejimin gerçekte demokratik olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği ve eğer öyleyse kime göre olduğu konusunda felsefi bir

⁴ Robert A. Dahl, “Democracy”, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/democracy>, (11.02.2022).

⁵ Hamit Emrah Beriş, *Siyasal Düzenin Sınırları: Demokrasi Demokratikleşme ve Katılımcı Siyaset*, Tezkire Yayınları, İstanbul 2015, s. 31.

⁶ Charles Tilly, “Processes and mechanisms of democratization”, *Sociological Theory*, Cilt 18, Sayı 1, 2000, s. 4.

tartışmayı özünde barındırır.⁷ Fakat demokrasinin gözlenebilir ve ölçülebilir standartları bulunmaktadır. Robert Dahl, modern temsili demokrasinin olmazsa olmaz kurumlarını; yöneticilerin özgür, adil ve sık sık yapılan seçimler ile belirlenmesi, ifade özgürlüğü, alternatif bilgilendirme kaynaklarına erişim imkânları, örgütlenme özgürlüğü ve bunları gerçekleştirmek üzere vatandaşların siyasi karar alma süreçlerine dâhil edilmesi olarak tanımlanmıştır.⁸

Son yüzyılları kapsayan süreçte toplumların demokratik ideale doğru yol aldığı fikrini benimsemek cazip olsa da yaşanan kesintiler ve gerilemeler bu konudaki beklentileri boşa çıkarmıştır. Bu tür bir yaklaşım için Fransa'da 1799'da Napoléon ilk karşı tezi oluşturmuş, yirminci yüzyılın iki savaş arası döneminde ise Avrupa'nın göbeğinde totaliter rejimler ortaya çıkmıştır. Bu dönemden on yıllar sonra farklı koşullar altında Asya ve Latin Amerika'da askerî ve sivil diktatörlükler belirmiştir. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde Doğu Bloku'nun çözülmesi, "tarihin sonu" tezi ile liberal demokrasinin zaferi olarak ilan edilmiş ve bu süreçte neoliberal bir demokratikleşme formu türemiştir. Siyasal eşitlik ve özgürlük ile serbest piyasa ekonomisini ve uluslararası piyasaların ulus devletlere sızabilmesini sağlayan koşullar eş zamanda gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Demokrasi ile liberalizm arasındaki çelişkiler iyice su yüzüne çıkmıştır. Henüz sanayileşmesini tamamlamamış ve siyasal kurumlarını sağlamlaştıramamış ülkeler için şekilsel bir demokrasi uygulaması ekonomik ve siyasi krizleri birlikte getirmiştir. Rancière,⁹ Doğu Bloku'nun çözülmesinin ardından ortaya çıkan demokrasilerin kavramla ilgili bir güvensizlik halini simgelediğini ifade eder. Bu dönemden itibaren tam otoriter yönetimlerden demokrasiye geçişte bir melez rejim tayfi oluşmuştur. Devletlerin anayasalarında bir bir sıralanan demokratik düzenlemelerin uygulanmasına gelince çeşitli sıkıntılar baş göstermiştir. Latin Amerika ve Doğu Avrupa ülkeleri başta olmak üzere birçok devlet için demokratikleşme, liberal piyasalara açılmanın bir anahtarı olarak teleolojik bir nitelik taşımıştır. Meşruiyetini halkın seçimlere katılımına endekslemiş kurumsal olarak zayıf bir yönetim formu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde demokrasiye geçiş (transitoloji), demokrasinin yerleşmesi ve sağlamlaşması (konsolidasyon) çalışmaları yaygınlaşmıştır. Bu ülkelerde yaşanan sorunlarla birlikte

⁷ Aynı yerde.

⁸ Robert A. Dahl, *Demokrasi Üzerine*, (çev.) Betül Kadioğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2010, s. 99-100.

⁹ Özkan Ağa, "Demokrasi Nefreti (Jacques Rancière)", *Mülkiye Dergisi*, Cilt 38, Sayı 3, 2014, s. 117-28.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

yerleşmiş bir demokrasi için gerekli olan koşullar konusunda yapılan akademik çalışmalar demokrasi teorisinin gelişmesinde etkili olmuştur.

1970'lerde Güney Avrupa'da, 1980'lerde Latin Amerika ülkelerinde ve 1990'larda özellikle Doğu ve Orta Avrupa'da, bazı Asya ve Afrika ülkelerinde otoriter ve totaliter rejimler yerlerini demokratik veya bu doğrultudaki geçiş rejimlerine bırakmışlardır. Üçüncü dalga demokrasileri adı verilen bu ülkeler, demokratik geçiş ve demokratik konsolidasyon çalışmaları için adeta bir laboratuvar sunmuş ve demokrasi teorileri için yeni bir kapı açmıştır. Dünyanın farklı bölgelerinden örnek ülke çalışmaları, demokrasi için farklı başlangıç noktaları ve süreçlerinin olduğunu göstermiş, ortak yanları ve benzerlikleri daha sağlam kanıtlarla ortaya çıkarmıştır. Bu devletlerin çoğunluğunda siyasal kurumların yeterince güçlenememesi nedeniyle demokrasi-otoriteryanizm arasında melez rejimler oluşmuş. Bu, bu melezlik tayfının farklı tonları için delegasyoncu demokrasi,¹⁰ illiberal (liberal olmayan) demokrasi,¹¹ seçimsel demokrasi¹² gibi teorik tanımlar kullanılmıştır. Demokratik geçiş sürecindeki bu melez halleri, normal bir bocalama göstergesi olarak görenler kadar tamamen fiyasko olarak niteleyenler de bulunmaktadır. AB kanadı altına giren bir kısım ülke dışında bu devletlerin yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde hâlâ istikrarlı demokratik kurumlara sahip olmadığı gözlenmektedir. Romanya da kurumsal ve yapısal sorunlarını aşamamış ülkelerden biridir. Romanya'daki değişimi daha iyi değerlendirebilmek için bu sürece kadar olan tarihsel gelişmelerden kısaca bahsedilmesi uygun bir başlangıç olacaktır.

1. Genel Hatlarıyla Romanya Siyasi Tarihi

Günümüzde Romanya olarak adlandırılan bölge; Eflak (Valaçya) ve Boğdan (Moldavya), on beşinci yüzyıldan bağımsızlığını kazanana değin Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı ayrıcalıklı bir beylik (prenslik) olarak varlığını sürdürmüştür. İç ilişkilerinde bağımsız ve Osmanlı otoritesinin çok güçlü olmadığı bir yapıda, Rusya'nın Balkanlar'a doğru genişlediği dönemden itibaren Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tampon bir bölge

¹⁰ Guillermo A. O'Donnell, "Delegative democracy", *Journal of Democracy*, Cilt 5, Sayı 1, 1994, s. 55-69.

¹¹ Fareed Zakaria, "The rise of illiberal democracy", *Foreign Affairs*, Cilt 76, Sayı 6, 1997, s. 22-43.

¹² Larry Diamond, *Developing democracy: Toward consolidation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1999, s. 24-63.

görevi görmüştür.¹³ Romen (veya Rumen) halkının Latin ırkından gelmesi, 1700'lü yıllarda Roma Kilisesi'ne bağlı olması ve içinde bulunduğu durum ve konumu, bölgenin Fransa başta olmak üzere farklı güçlerin etkisine maruz kalmasına neden olmuştur. Çevresindeki bu güçler, Romanya'nın milli birliğini sağlamasında da etkili olmuştur. Bu bölgenin bağımsız olma isteği, özellikle Avusturya tarafından imparatorluk yapısına tehdit olarak algılanmış ve müdahale edilmiştir. Fransa ve Rusya ise bölgenin bağımsızlığını kendi çıkarları gereği desteklemiştir. 1857 yılında Eflak'ta ve Boğdan'da kurulan meclislerdeki seçimleri, birleşme taraftarları kazanmış ve birlik süreci başlamıştır.

Modern Romanya devletinin temeli, 1859'da Boğdan ve Eflak beyliklerinin, Boğdan prensi Alexandru Ioan Cuza altında birleşmesine dayanmaktadır.¹⁴ Oluşturulan ortak meclisin Bükreş'te toplanması ile birlikte Romanya kurulmuştur. 1848 Devrimlerinin önde gelen isimlerinden olan Alexandru Ioan Cuza, Romanya toplumunun ve devletinin modernleşmesine katkıda bulunan reformları gerçekleştirmiştir. Modernleşme adımları, eşrafın büyük bir bölümünün rahatsızlığına sebep olmuş, muhafazakâr ve radikal liberallerden oluşan koalisyon, 1866'da bir grup subayla prensi tahttan indirmiştir. Yerine, Prusya kraliyet ailesinin Katolik kolu olan Hohenzollern-Sigmaringen hanedanından Karl Eitel, Romanya Prensi Carol I olarak tahta geçmiştir. Romanya'nın ilk anayasası ulus-devleti tesis eden 1866 tarihli anayasadır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi) Rusya'nın yanında savaşa giren Romanya, savaş sonunda Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını

¹³ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 260.

¹⁴ 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra Eflâk-Boğdan (Osmanlı kaynaklarındaki ismiyle Memleketeyn) başta Rusya ve Fransa olmak üzere güçler arasında nüfuz mücadelesine konu olmuştur. Alexandru Ioan Cuza'nın 1859'da önce Eflâk, ardından Boğdan voyvodası seçilmesi, Birleşik Prenslüklerin bağımsızlığı yolunda önemli bir adımdır. Bâbiâli, Cuza'yı her iki eyaletin prensi olarak tanımış ve büyük güçler de seçim sonuçlarını kabul etmiştir. Cuza, 1861'de cülûs-ı hümâyûn tebriki için İstanbul'a gelmiş ve bu seyahat sonucunda, Bâbiâli tarafından Romanya'nın birleşmesini kurumsal olarak güçlendiren ve Cuza'nın hayatıyla mahdut birtakım imtiyazlar tanıyan bir muvafakat düzenlenmiştir. Böylece aslında her iki prensliğin birbirinden müstakil idarelerini yasallaştıran 1858 Paris Konvansiyonunun açık ihlali olan birleşme diplomatik olarak aşılmıştır. Büyük güçler arasındaki denge politikalarını ayrıntılı okuyan Cuza öncülüğünde sürdürülen diplomatik faaliyetlerin sonucunda bugünkü Romanya ortaya çıkmıştır. Bkz. Özhan Kapıcı, "Şark Meselesinden Bir Kesit: Osmanlı-Rus İlişkilerinde Eflâk-Boğdan Meselesi (1864-1865)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, Cilt 18, Sayı 18, 2013, s. 85-87.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

kazanmıştır. Fakat bağımsızlık sonrasında diğer devletlerin egemenliği altında olan ve Romen nüfusa sahip Besarabya Bukovina, Transilvanya (Erdel) bölgeleri Romanya'nın dışında, Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu topraklarında kalmıştır. Romanya bu toprakları elde etmenin peşini bırakmamış, bugünkü sınırlarına ulaşması 1940'lı yıllarda gerçekleşmiştir. Bu dönemde Romanya, özellikle Rus tehdidine karşı kendi güvenliğini öncelikli tutmuş ve bu amaçla Avrupa'daki çeşitli ittifaklara dâhil olmuştur.¹⁵ Romanya'da Antik Çağ ve Hristiyanlık ile ilişkilendiren tarih yazımı ulus-devlet sürecinin temelini oluşturmuş ve Osmanlı tabiyetindeki yüzyıllar "karanlık çağ" olarak adlandırılmıştır.¹⁶

1848 Devrimleriyle başlayan milliyetçilik hareketleri, Romanya'nın 1881'de bir Krallık haline gelmesini sağlamış ve Prenses Carol, "Kral" Carol I olmuştur. Bu süreç içinde Romanya, İkinci Balkan Savaşı (1913) sonunda, daha önce Berlin Antlaşması (1878) ile Bulgaristan'a verilen Güney Dobruca'yı da alarak bölgenin tamamını sınırlarına katmıştır. Başlangıçta tarafsız bir politika sürdürdüğü I. Dünya Savaşı'nda Alman saldırganlığına karşı İtilaf Devletleri cephesinde yer almış, Almanya ve Avusturya'nın işgaline uğramıştır. Savaşın sonunda İttifak Devletleri'nin yenilgisi Romanya'yı ağır bir kayıptan kurtarmış ve 1 Aralık 1918'de Besarabya, Transilvanya, Bukovina ve Banat'ın doğu kesimi Romanya topraklarına katılmıştır. Bu birleşmenin anısına 1 Aralık günü Romanya'da ulusal gün (Büyük Birlik Günü-Ziua Marii Uniri) ilan edilmiştir.

1923 yılında sonradan katılan bölgelerle birlik oluşturmak için yeni bir anayasa kabul edilmiştir. Bu nedenle Birlik Anayasası olarak da adlandırılan 1923 Romanya Anayasası, erkek oy hakkına dayalı bir temsil sistemini, kuvvetler ayrılığı, hukukun üstünlüğü ve ademi merkezîyet ilkelerini benimsemiştir. Etnik köken, dil, din veya sosyal sınıfa bakılmaksızın tüm vatandaşlar için haklar ve özgürlükler tanınmıştır. 1923 Anayasası döneminin en demokratik anayasalarından biri olarak kabul edilir.¹⁷ II. Dünya Savaşı sonuna kadar anayasal monarşi devam etmiş, bu süreçte 1927 yılında kurulmuş olan faşist hareket ve aynı zamanda siyasal bir

¹⁵ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 361-362.

¹⁶ Ertuğrul Eryücel, "Romanya Milliyetçiliği", *Milliyetçiliğin Coğrafyaları*, (ed.) Gökberk Yücel, A Kitap PÜF Yayıncılık, Ankara 2019, s. 69-86. Romanya'da ulus inşa süreci ve milliyetçilik anlayışı etnik-dini bir içerik taşır.

¹⁷ Antoine Iorgovan, "Le système politique et constitutionnel de la Roumanie", *Institut de Ciències Polítiques i Socials*, Working Paper No. 54, Barcelona 1992, https://ddd.uab.cat/pub/worpaper/1992/hdl_2072_1428/ICPS54.pdf, (20.08.2022).

parti olan Demir Muhafızlar ülkede etkili olmaya başlamıştır. 1930'larda 25 hükümet kurulmuştur ve bu durum 1938 yılında Kral II. Carol'un diktatörlük rejimini tesis eden yeni bir anayasa kabul edilmesi ile son bulmuştur. Savaşın başında Sovyetler Birliği'nin Romanya topraklarını işgal etmesi ve ülke içindeki genel siyasal atmosfer Romanya'nın Mihver Devletleri'nin yanında savaşa girmesine neden olmuştur.

Ülke içindeki faşist eğilimleri yatıştırmak ve Alman korumasını elde etmek amacıyla, Kral II. Carol, 1940 yılında General Ion Antonescu'yu Başbakan olarak atamış ve yetkilerini devreden kararnameyi imzalamıştır. Bu kararnameden hemen sonra Antonescu, kralı tahttan çekilmeye zorlamış ve kralın küçük oğlu Mikhael (Mihai) tahta geçirilmiştir. Antonescu kendisini diktatörlük yetkilerine sahip Şef ilan etmiştir: Anayasa askıya alınmış, parlamento feshedilmiş, Demir Muhafızlar'ın yönetimde etkili olduğu totaliter bir rejim kurulmuştur. 1941'de Antonescu, Demir Muhafızlar'ı yönetimden uzaklaştırarak tek otorite haline gelmiş ve 1944 yılında Kral Mikhael tarafından görevden alınana kadar ülkeyi kararnamelerle idare etmiştir. Dönemin Almanyası ile sıkı ilişki içindeki bu rejim, II. Dünya Savaşı'nın sonunda yıkılmış ve Romanya, Sovyet güçlerinin etkisi altına girmiştir. Bu süreçte, aslında Romanya'da komünistler hiçbir zaman popüler olmamasına rağmen Mikhael tarafından çok sayıda komüniste yeni yönetimde görev verilmiştir.¹⁸

1946'da Petru Groza hükümeti, Senato'yu kaldıran ve tek kamaralı bir meclis sistemi kuran ve kadınlar da dâhil olmak üzere 21 yaşın üzerindeki tüm vatandaşlara genel oy hakkı tanıyan anayasal karakter taşıyan bir kararname çıkarmıştır. Tahttan indirilen Kral Mikhael, mülklerine el konulup vatandaşlıktan çıkarılarak sürgüne gönderilmiştir. Sovyet Anayasasından esinlenen 1948 Anayasası meclis tarafından kabul edilmiş ve Romanya Halk Cumhuriyeti kurulmuştur.

1948 Anayasasında "iktidarını evrensel, eşit, doğrudan ve gizli oyla seçilen temsil organları aracılığıyla kullanan halkın egemenliği" ilkesi ilan edilmiş ve temel hak ve özgürlükler yüceltilmiştir. Ne var ki yeni bir rejim tesis etmek isteyen Romanya İşçi Partisi'nin (daha sonra Romanya Komünist Partisi adını almıştır) tek parti idaresinde temsil ve haklar ile ilgili maddeler hiçbir zaman uygulanmamıştır. Devletin ekonomide tamamen söz sahibi

¹⁸ Leslie Holmes, *Post Komünizm*, (çev.) Yavuz Alogan, Doruk Yayınları, Ankara 2002, s. 135-136.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

olduğu ve mülkiyet haklarının yeni rejime göre düzenlendiği 1948 Anayasasını, daha yoğun bir ideolojik içeriğe sahip olan 1952 Anayasası izlemiştir. Bu anayasa ile devlet sadece ekonomide değil, aynı zamanda eğitim ve kültür alanlarında da baskın bir role sahip olmuştur.

1960'ların başından itibaren daha farklı bir profil çizmeye çalışmasına rağmen Romanya, Sovyetler'in sadık bir müttefiki olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde Çin-Sovyet bölünmesi uydu ülkeler üzerindeki Sovyet baskısına karşı çıkmak için hareket alanı sağlamıştır. Özellikle Sovyetler'in Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (COMECON) aracılığıyla iş bölümü önerisi, uydu devletlerin tepkisini çekmiş ve kendisine bir tarım ülkesi rolü biçilen Romanya, bunu "güçlü komşuların kendilerini geri bıraktırma girişimi olarak" yorumlamıştır.¹⁹ Özellikle Küba Füze Krizi (1962) sonrasında Çin ile ilişkilerini geliştirmeye de başlayan Romanya'nın tepkisi kalıcı olmuş ve örneğin Sovyet liderliğindeki Çekoslovakya işgaline katılmayan tek Varşova Paktı üyesi ülke olmuştur.

Romanya Komünist Partisi'nin ilk Genel Sekreteri olarak görev yapan Gheorghe Gheorghiu-Dej 1965'te ölünce yerine Nicolae Ceauşescu (Nikolay Çavuşesku) geçmiştir. Aynı yıl yeni bir anayasa ile devletin resmî adı Romanya Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirilmiş ve 1989'da infaz edilmesine kadar sürecek Nikolay Çavuşesku "saltanat"²⁰ diktatörlük rejimi başlamıştır. Diğer komünist devletlerde daha yumuşak yönetimlerin bulunduğu dönemde Romanya bir istisna olarak kişilik kültürüne dayalı merkezî bir diktatörlük halini sürdürmüştür. Etnik milli kimliği öne çıkaran bir önderlik tarzına sahip Çavuşesku döneminde komünizm öncesi Romanya tarihi yeniden gözden geçirilmiştir. 1970'lerin ortalarından itibaren kötüye giden ekonomi ile bu milli kimlik vurgusu paralel bir şekilde gelişmiştir. Bunun bir parçası olarak 1980'lerde Çavuşesku'nun dış borçları kapatmaya çalışması sonucunda halkın durumu daha kötü bir hâl almıştır. Bağımsızlığın bir göstergesi olarak borçların ödenmesinin halka maliyetinin yüksek olması baskıcı Çavuşesku rejimine karşı bir tepki doğmasının sebebi olmuştur. Doğu Bloku'ndaki en büyük gizli polis güçlerinden biri olan Securitate'nin etkili olduğu sert baskı ortamı, halkın tepkilerinin bir isyan dalgasına dönüşmesini geciktirmiştir. Duyulan tepkinin en açık göstergelerinden biri altı siyasetçinin

¹⁹ Holmes, *a.g.e.*, s. 136-137.

²⁰ Juan José Linz ve Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1996, s. 51.

Çavuşesku'ya 1989'da yazdığı mektuptur. Mektupta, halkın durumu izah edilmiş ve Çavuşesku hukuk kurallarına uymaya davet edilmiştir.²¹

1989'da diğer Doğu Bloku ülkelerindeki değişim talepleri ve Berlin Duvarı'nın yıkılması Romanya'da da ses getirmiştir. Bu esnada, tam bağımsız Romanya'nın başarısının göstergesi olarak Romanya Komünist Partisi'nin 14. Kurultayı (20 Kasım 1989) kalabalık bir grupla toplanmıştır. 4 Aralık'ta Çavuşesku, Moskova'daki Varşova Paktı toplantısına komünizmin en eski siması olarak katılmıştır. Gorbaçov'un açıklık politikasına karşı olan ve askeri müdahaleden yana bir tutum takınan Çavuşesku, ülke içinde gittikçe yükselen protestolar karşısında, muhalefete olan baskıyı daha çok artırmıştır. Öyle ki, son olaylarda göstericilere karşı ateş açma emrine uymayan savunma bakanı intihar etmiş, bakanın şüpheli intiharına dair söylentilerin yayılması askerlerin de rejime karşı tavır almasında etkili olmuştur. Romanya'da 16 Aralık'ta Macar azınlığın yaşadığı Temeşvar'daki ve sonra Bükreş'teki ayaklanmalar ve bu isyan sürecinde askerlerin taraf değiştirerek halk ile iş birliği yapması Çavuşesku diktatörlüğünün sonunu getirmiştir. 22 Aralık'ta devrimci lider Ion Iliescu önderliğindeki Ulusal Kurtuluş Cephesi (Frontul Salvării Naţionale, FSN) ülke yönetimini devralmıştır. 25 Aralık 1989'da Çavuşesku ile eşi Elena idam edilmiş ve Romanya Sosyalist Cumhuriyeti dönemi son bulmuştur. Sonraki süreçte Romanya, demir perdenin doğusundaki diğer ülkeler gibi demokratik bir cumhuriyet tesis etme yoluna girmiştir.

2. Yeniden Yapılanma Politikalarının Etkisi

Avrupa'daki son komünist diktatörlük olan Romanya'nın yıkılışı kitlelerin doğrudan dâhil olduğu çok kısa bir süreçte gerçekleşmiştir. Çavuşesku'nun idamından sonra önderlik krizi, Ion Iliescu'nun bu boşluğu doldurması ile kısa sürede atlatılmıştır. Muhalefet partileri yasallaştırılmıştır. Romanya Komünist Partisi ismen Çavuşesku ile birlikte yok olmuş, eski komünistler ve ılımlılar Ulusal Kurtuluş Cephesi'ne geçmişlerdir. Çoğu Doğu Avrupa ülkesindeki eski komünist partiler, sosyalist veya sosyal demokrat partiler olarak yeni sisteme hemen dâhil olmuştur. Romanya'da ise Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin birleşmelerle günümüzdeki Sosyal Demokrat Parti'ye dönüşmesi daha geç gerçekleşmiştir. Bu süreçte, "parti" sözcüğünün dahi komünist tek parti modelini çağrıştırmaması nedeniyle pek tercih edilmediği gözlenmektedir. Devletin adındaki "Sosyalist" ibaresi hızlıca kaldırılmıştır.

²¹ Holmes, *a.g.e.*, s. 138-139.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

Sivil toplumun politika yapım süreçlerine katılımı oldukça zayıf olmuştur.²² Yönetimde hâlâ etkili olan eski rejimin siyasi elitleri geçmişi unutturmayı amaçlayan bir politika benimsemiştir. Buna karşılık tarihi daha eskiye dayanan anti-komünist partilerin desteklediği, yeni yeni oluşmakta olan sivil toplumun önderleri eski rejimi devamlı eleştirmiş ve hatırdaki tutulmasını sağlamıştır. Bu süreç, 18 Aralık 2006'da dönemin devlet başkanı Traian Băsescu tarafından resmi olarak komünist rejimin kınanmasına kadar varmıştır.²³

Ulusal Kurtuluş Cephesi, 1990 Mayıs ayındaki ilk yasama seçimlerinde üstünlük sağlamış ve aynı gün yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde Ion Iliescu oyların %85'ini kazanmıştır. Romanya'da komünizm sonrası dönem yine eski bir komünistin devlet başkanlığı ile başlamıştır. İlk yapılan seçimlerin demokratik olarak iyi bir sicili olduğu iddia edilemez. Muhalefetin kendisini ifade etme ve kaynak bulma şansının kısıtlı olduğu bir dönemde, Ulusal Kurtuluş Cephesi kısa sürede eski sistemin avantajlarını kullanarak sistematik bir sindirme girişiminde bulunmuştur.²⁴ Eylül 1992 seçimlerinde ise parlamentoda daha homojen bir dağılım gözlenmiş ve Ion Iliescu yeniden devlet başkanı olarak seçilmiştir.

Romanya'da kamu yönetimi ve ekonomi alanındaki reformlar, AB uyum süreci ile birlikte yürütülmüştür. AB, bölgesel istikrar ve güvenlik amacıyla Merkezî ve Doğu Avrupa ülkelerine katılım öncesi mali destek sağlamış ve bu devletlerin liberal Batı'nın siyasal kurumsal yapısıyla bütünleşmeleri için bölgede aktif bir siyaset uygulamıştır. 8 Aralık 1991 yılında kabul edilen Romanya Anayasasındaki hükümler, AB'ye entegre olma yolunda temel esasların benimsendiğini göstermiştir. 1 Şubat 1993 yılından itibaren AB ile resmî ilişkilere başlanmıştır. 1995 yılının başında

²² Ana Maria Dobre, "Europeanization and new patterns of multi-level governance in Romania", *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt 10, Sayı 1, 2010, s. 59-70.

²³ 2004'ten sonra, merkez sağda yer alan Adalet ve Gerçek İttifakı iktidara geldiğinde, bu tür bir hesaplama için sivil çağrılara devlet desteği verilmiş ve Komünist Suçları Araştırma Enstitüsü kurulmuştur. Kısa ömürlü olduğu kadar gecikmiş bir aklanma yasası 2006'da kabul edilmiş ve 2007'de anayasaya aykırı olduğu hükmedilmiştir; gizli dosyalar Ulusal Güvenlik Arşivleri İnceleme Konseyi'ne aktarılmıştır ve en önemlisi, hafıza siyaseti için, Romanya'daki Komünist Diktatörlüğü İnceleme için Başkanlık Komisyonu kuruldu ve komisyonun nihai raporu, devlet başkanı tarafından 18 Aralık 2006'da ilan edilen komünist rejimin resmi kınanmasının temelini oluşturmuştur. Mihai Stelian Rusu, "Transitional politics of memory: Political strategies of managing the past in post-communist Romania", *Europe-Asia Studies*, Cilt 69, Sayı 8, 2017, s. 1257-79.

²⁴ Holmes, *a.g.e.*, s. 140.

Avrupa Ekonomik Toplulukları ve Romanya arasında ortaklık ilişkisini kuran antlaşma yürürlüğe girmiş, 22 Haziran 1995'te AB'ye tam üyelik için başvuruda bulunulmuştur. Bu tarihten itibaren üyelik için sağlaması gereken kriterlere uyumu yakından izlenmiş, 1999 sonunda başlayan üyelik müzakereleri ile 1 Ocak 2007 tarihinde üye ülkeler arasında yer almıştır.

Eski Yugoslavya devletleri arasında meydana gelen çatışma sürecinde, bu bölgede Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) etkili bir aktör olarak belirmiş ve bu durum, AB'nin ortak güvenlik politikasındaki zaafın bir sonucu olarak yorumlanmıştır. Ekonomik anlamda AB, güvenlik konusunda ise ABD, bölge ülkelerini hegemonyası altına almıştır.²⁵ Romanya, 1993 yılında NATO'ya tam üye olma talebini bildirmiş ve Ocak 1994'te NATO'nun Barış için Ortaklık programına katılan ilk Doğu Avrupa ülkesi olmuştur. Fakat 1999'da Romanya'nın NATO'ya girişi reddedilmiştir. NATO'nun 21 Kasım 2002 tarihindeki Prag Zirvesi'nde bölgenin diğer ülkeleri ile birlikte üyelik görüşmelerine davet edilmiştir. Aynı yıl Uluslararası Güvenlik Yardım Gücünün bir parçası olarak Afganistan ve Irak'taki ABD liderliğindeki koalisyona katılan Romanya, 29 Mart 2004'te NATO üyesi olmuştur.

Yasal ve kurumsal yapının AB üye devletleriyle uyumlu hale getirilmesi için özellikle 1999 yılından itibaren bir dizi kurumlar oluşturulmuş ve yasalar çıkarılmıştır. Bu kapsamda 2002 yılında kurulan Kamu Yönetimi Reformları Merkezi Ünitesi (CUPAR) yapılacak değişikliklerin tek bir elden yürütülmesini sağlamıştır.²⁶ AB'nin bir çerçeve sunduğu yerel yönetimlerle ilgili reformlar da aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Romanya'da eski rejimden miras kalan merkezî bir yönetim eğilimi baskın olsa da AB süreci, ortaklık ve yetki ikamesi temelli yeni yönetim modellerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.²⁷ Bölgeler arasında sosyoekonomik gelişme farklılıklarını ortadan kaldırmak amacıyla yasal ve kurumsal alt yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Romanya'nın sosyal ve ekonomik anlamdaki sorunları AB'ye üye olduktan sonra da devam etmiş, değişime direnç gösteren

²⁵ Kader Özlem, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Romanya'nın Dış Politikasında Batı Dünyası ve Türkiye'yle İlişkiler", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 12, 2007, s. 35-47.

²⁶ Nihat Yılmaz ve K. Caner Doğan, "Avrupa Birliği (AB) Talepleri Doğrultusunda Çek ve Romanya Cumhuriyetleri'nin Demokratikleşme Reformları", *Journal of Black Sea Studies*, Sayı 39, 2013, s. 15-29.

²⁷ Dobre, *a.g.m.*, s. 67.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

kamu personelinin yarattığı sıkıntılar, rüşvet, irtikap ve iltimas gibi temel sorunlar çözülememiştir.²⁸

Romanya, oldukça kısa bir sürede serbest piyasa ekonomisi yaratma yolunda büyük adımlar atmış olsa da benzer durumdaki diğer ülkelerin birçoğunda olduğu gibi büyük bir maliyete katlanmak zorunda kalmıştır. Yeni dönemde biri ekonomik diğeri siyasi iki ana problemle mücadele etmiştir: 1990'larda zirve noktasına ulaşan ulus devletler üzerindeki en büyük baskı unsuru olan kimlikler konusu Romanya'da Romen-Macar gerginliğinde kendisine yer bulmuştur. Ekonomik alanda ise, yüksek enflasyon, yüksek işsizlik oranları, gerileyen reel gelirler, azalan devlet hizmetleri ve artan belirsizlikle karşı karşıya kalınmıştır.

Kısmen reforme edilebilmiş bir ekonominin çarpıklıklarından olağanüstü kazançlar elde eden aktörler, geçiş dengesizliklerinin kalıcı olması için reformların tamamlanmasını engellemeye çalışmış, piyasa ekonomisini desteklemek için uygulanabilir bir hukuk sisteminin oluşumunu baltalamıştır. Devlet yöneticileri, özelleştirmeden kazanç sağlayıp, etkili kurumsal yönetim yapılarının oluşturulmasını engellemişlerdir ve bu nedenle işletmelerin yeniden yapılandırılmasını geciktirmişlerdir.²⁹ 1991'de Romanya ihracatının yönlendiği COMECON'un çöküşünü takiben meydana gelen pazar kaybı ve Batı Avrupa'da yeni pazarların bulunamaması, Çavuşesku döneminde zaten zayıflamış bir ekonomi için feci sonuçlar doğurmuştur.

İlk on yılda az ilerleme kaydedildiği gözlenmektedir. 1992'de Iliescu ve taraftarları, Demokratik Ulusal Kurtuluş Cephesi olarak yeni bir isim altında, Batı Avrupa ile daha yakın ilişkiler sürdürmeye başlamıştır. Hükümet, Kasım 1992'de, Romanya'yı diğer yükselen piyasa ekonomileriyle aynı hizaya getirmek için Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından önerilen ekonomik reformları başlatmıştır. Kırılgan bir ekonomide serbest piyasa reformlarının kontrolsüzce uygulanması, yüksek enflasyon ve artan işsizlik ile sonuçlanmıştır. 1993'te iyice kötüleşen yaşam koşulları ve artan yolsuzluk nedeniyle oluşan huzursuzluk ve grev ortamını yatıştırmak ve ekonomiyi canlandırmak için parti ismi değiştirmekten medet umulmuştur.

²⁸ Caner Cantürk, "AB'ye Üyelik Perspektifinden Romanya'da Kamu Yönetimi Reformları: Yapısal Bir Analiz", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 2009, s. 104.

²⁹ Joel S. Hellman, "Winners take all: the politics of partial reform in postcommunist transitions", *World Politics*, Cilt 50, Sayı 2, 1998, s. 233.

Iliescu yanlılarının oluşturduğu Demokratik Ulusal Kurtuluş Cephesi, Romanya Sosyal Demokrasi Partisi (Partidul Democrației Sociale din România; PDSR) olarak isim değişikliğine gitmiştir.

Iliescu'nun kaybettiği 1996 genel seçimlerini, Sosyal Demokrat Birlik (Uniunea Social Democrată; USD) lideri Emil Constantinescu, seçimsel bir ittifak (Romanya Demokratik Konvansiyonu (Convenția Democrată Română; CDR) desteğiyle kazanmıştır. CDR uzlaşmasına dayanan Macar azınlık partisinin de dâhil olduğu geniş bir merkez-sağ koalisyon hükümeti kurulmuştur. Böylece Romenler ile Macarlar arasındaki gerginlik biraz hafifletilmiş, ekonomide birtakım liberal reformlar uygulanabilmiştir. Devam eden ekonomik daralma ve yolsuzluklar koalisyonuna verilen desteğin zamanla çökmesine neden olmuştur.

Tüm bu problemlerin ortasında, 1947'de tahttan çekilmek zorunda kalan eski kral Mikhael, 50 yıllık sürgünden sonra 1997'de Romanya'ya dönmüştür. Komünist rejim çöktükten hemen sonra Romanya'ya dönmeye çalışan ve ilk defa 1992'de ülkeyi ziyaret etmesine izin verilen Mikhael'in Bükreş'te kaldığı otelin penceresinden yaptığı konuşmada yarattığı popülerite hükümeti rahatsız etmiştir. Bu nedenle, Mikhael'in ülkeyi daha fazla ziyaret etmesine izin verilmemiştir. 1997 yılında yeni Romanya hükümeti, Mikhael'in vatandaşlığını iade etmiş ve tekrar ülkeye dönmesine izin vermiştir. Zaman içinde kamu hayatında etkili bir figür haline gelen Mikhael, Romanya'nın NATO'ya ve AB'ye katılımını desteklemek amacıyla kampanya yürütmüş ve çeşitli ülkeleri ziyaret etmiştir.³⁰ 2001 yılından 2017'deki ölümüne dek, Mikhael'e hayatı boyunca Bükreş'teki Elisabeta Sarayı'nı kullanma hakkı verilmiş ve saray sadece bu dönemde Romanya kraliyet ailesinin resmi ikametgâhi haline gelmiştir.³¹

2000 seçimlerinde Ion Iliescu ve partisi PDSR yeniden kazanmış ve 2001 yılında partinin adı Sosyal Demokrat Parti (Partidul Sosyal Democrat; PSD) olmuştur. Ion Iliescu emekli olduktan hemen sonra yapılan 2004 seçimlerinde PSD iktidarı kaybetmiştir. Devlet başkanı, sağ ittifakın (Adalet ve Gerçek İttifakı) desteklediği Traian Băsescu olmuştur. Seçimden önceki Bükreş Belediye Başkanı olan Băsescu, eski rejimde gizli polis örgütü ile iş

³⁰ Irina Marica, "History: 20 facts about Romania's last king", *Romania Insider.com*, 14 Aralık 2017, <https://www.romania-insider.com/facts-king-michael>, (21.08.2022).

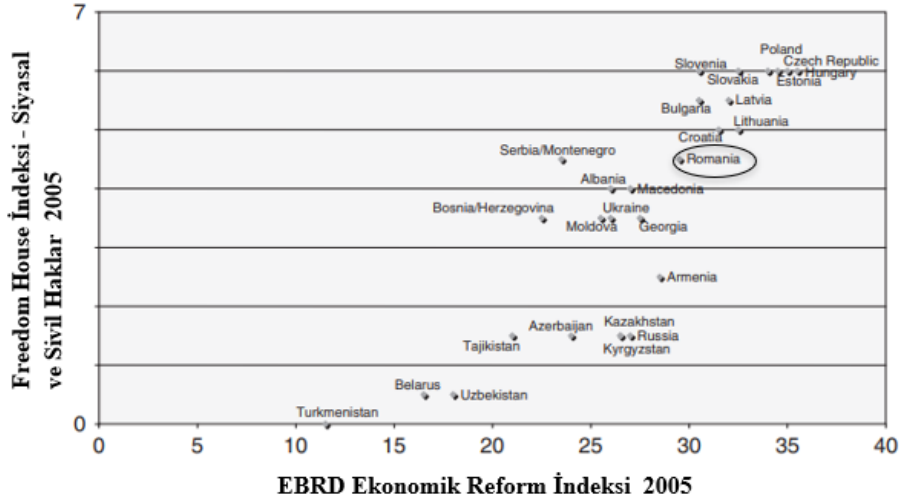
³¹ "Bucharest palace where King Michael used to reside opens for visitors", *Romania Insider.com*, 23 Haziran 2020, <https://www.romania-insider.com/elisabeta-palace-visits-jul-2020>, (21.08.2022).

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

birliği yaptığı bilinen³² tipik sağ-popülist bir profile sahiptir. Băsescu'nun partisi Demokrat Parti (Partidul Democrat; PD) dâhil olmak üzere başka bir merkez-sağ parti koalisyonu kurulmuştur. Bu tarihten itibaren Romanya, sağ liberal parti hükümetlerinin etkili olduğu koalisyonlar tarafından idare edilmiştir. Romanya'nın NATO (2004) ve AB (2007) üyeliği, Batı yanlısı bir dış politika izleyen Băsescu döneminde gerçekleşmiştir.

En başından itibaren kapsamlı bir reform uygulayamayan Romanya yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde de ekonomik ve siyasal kurumları ile yargı sistemi açısından sorun yaşamaya devam etmektedir. 2005 yılındaki durumunun AB üyesi eski Doğu Bloku ülkelerinin gerisinde olduğu gözlenmektedir (Bkz. Şekil 1).

Şekil 1. Komünizm Sonrası Ülkelerde Ekonomik Dönüşümler ve Siyasal Haklar

EBRD: Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası

Kaynak: Grzegorz Ekiert, Jan Kubik ve Milada Anna Vachudova, "Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?", *East European Politics and Societies*, Cilt 21, Sayı 1, 2007, s. 7-30.

³² Bu konuda daha sonra resmi suçlama yapılmıştır. Madalin Necsutu, "Romanian Ex-President Accused of Working for Securitate", *Balkan Insight*, 06 Haziran 2019, <https://balkaninsight.com/2019/06/06/romanian-ex-president-accused-of-working-for-securitate/>, (20.02.2023).

Romanya’da 2009 yılında AB, IMF ve Dünya Bankası tarafından verilen 20 milyar avro (26 milyar \$) kredinin bir koşulu olarak gerekli olan bir dizi kemer sıkma politikası uygulanmaya başlamıştır. Vergiler artırılmış, kamu çalışanlarının maaşları dörtte bir oranında azaltılmıştır. Romanya ekonomisi iyice kötüye giderken AB ve IMF tarafından 5 milyar avro (6,8 milyar \$) ek kredi verilmiştir. Buna karşılık hükümet, devlete ait işletmeler için özelleştirme planlarını hızlandırma sözü vermiştir. Acil sağlık hizmetlerinin kısmen özelleştirme planı büyük tepki toplamış ve sağlık bakanının istifasına yol açmıştır. Bu son özelleştirmeler, Romen halkı için bardaktan taşan son damla olmuş; kemer sıkma politikaları, yolsuzluk iddiaları ve kötü ekonomi yönetimi karşısında şiddetli sokak protestoları baş göstermiştir. Bir ay kadar süren iç karışıklıktan sonra 6 Şubat 2012’de başbakan istifa etmiş ve Romanya hükümeti dağılmıştır. Yeni kurulan geçici hükümet bütçe kısıma politikalarını sürdürmüş ve protestolar yeniden alevlenmiştir. PSD’den Victor Ponta başkanlığındaki muhalefet milletvekilleri, iki aylık geçici hükümeti güvensizlik oylamasında devirmiştir. Ertesi ay başbakan olan Ponta, gücünü sağlamlaştırmak için çabucak harekete geçmiş ve Romanya Anayasa Mahkemesi’ni kullanarak yolsuzluk skandallarıyla karşı karşıya olan siyasi rakibi Băsescu’nun görevden alınması için uğraşmaya başlamıştır. Ponta’nın hukuku siyasete alet etmesi AB yetkililerinin sert eleştirilerine yol açmıştır.³³

Romanya, AB katılım sürecinde hukuk ve politika açısından önemli ölçüde üstünde durulmuş olan ve sonrasında izlenen yolsuzluk ve yargı bağımsızlığı³⁴ başta olmak üzere temel yapısal sorunları çözememiş ve AB’ye üye olduktan sonra da bu konular devamlı gündemde olmuştur. Ülkenin yolsuzluğa karşı mücadelesi ve yargı ile ilgili eksikliklerine en son AB ilerleme raporunda da yer verilmiştir.³⁵

³³ “EU warns Romania PM Victor Ponta over political crisis”, *BBC News*, 12 Haziran 2012, <https://www.bbc.com/news/world-europe-18822790>, (16.08.2022).

³⁴ Iancu, *a.g.m.*, s. 1069-70.

³⁵ European Commission, “Report From the Commission to the European Parliament and the Council On Progress in Romania under the Cooperation and Verification Mechanism”, 22 Ekim 2019, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/progress-report-romania-2019-com-2019-499_en.pdf, (21.08.2022).

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

3. Anayasa Yapımı ve Süreci

Romanya'nın 1991 Anayasası, demokratik rejimin tesis edilmesinin temel belgesidir. Bu dönemde eski Doğu Bloku ülkelerindeki anayasa faaliyetleri, klasik bir anayasacılık hareketi örneği olarak düşünülmez. Demokratik anayasa yapım sürecinin, siyasi bir değişimin ardından bir başka anayasal kültüre doğru "geçiş perspektifi" üzerinden değerlendirilmesi daha uygundur.³⁶ Çünkü devletin mutlak kontrolüne dayalı bir kültürden devletin sınırlandırıldığı ve bireysel hak ve özgürlüklerin genişletildiği bir kültüre geçiş öngörülmektedir. Hak ve özgürlüklerin kâğıt üzerinde var olduğu ve uygulanmadığı eski sistemde, yasal düzenlemelerin baskı ve kontrolü artırmak için yapıldığı bilinmektedir. Bu nedenle yeni anayasal kültürde yazılı olarak yasaların varlığının ötesinde bunların içeriği ve uygulanıp uygulanmadığı çok daha önemli bir hal almıştır. Bu sebeple, gerçek anlamda temel hak ve kuvvetler ayrılığı anlayışını tanımlayan ve koruyan yeni bir anayasal kültürün yerleşmesi açısından Anayasa Mahkemeleri önemli bir rol oynamıştır.³⁷

Anayasa yapımı sürecinde, en sorunlu alan sosyal ve ekonomik hakların liberal ekonomi çerçevesinde anayasaya dâhil edilmesi olmuştur. Kamu yönetiminde ve anayasa mahkemelerinde, sosyalist doktrin dahilinde eğitim görmüş kişilerin görevlendirilmeleri karşılaşılan bir diğer sorundur. Bu kişiler arasında 1920'lerin görelisi olarak özgürlükçü iklimini ve dönemin anayasa yargısını hatırlayabilenler ise kamusal alan tanımının 1990'larda kitle iletişim araçları ile geçirdiği muazzam değişimi yakalamakta zorluk çekmektedir.³⁸ Anayasa yapım sürecinde Merkezî ve Doğu Avrupa ülkelerini yakın markaja alan AB'nin hızlandırıcı etkisi olmuştur. Ayrıca Bulgaristan, Macaristan ve Polonya örneklerinde olduğu gibi Romanya'da da eski SSCB ve Yugoslavya'dan ayrılan toplumların yaşadığı bağımsız bir ulus-devlet olma aşamasının getirdiği ekstra zorluk yaşanmamış ve bunun yasal ilkelerine gerek duyulmamıştır.

1991 Anayasası, milletvekillerinden ve anayasa hukuku uzmanlarından oluşan bir komite tarafından hazırlanmıştır. Eski rejimin devrilmesinin ardından oluşturulan Ulusal Birlik Geçici Konseyi (CPUN); iki

³⁶ Ruti Teitel, "Post-Communist Constitutionalism: A Transitional Perspective", *Columbia Human Rights Law Review* 26, 1994, s. 167-90.

³⁷ Holmes, *a.g.e.*, s. 299; Teitel, *a.g.m.*, s. 170.

³⁸ Teitel, *a.g.m.*, s. 175.

YAŞAR PINAR ÖZMEN

meclisli bir parlamentonun (Senato ve Milletvekilleri Meclisi) ve aynı zamanda devlet başkanı seçiminin düzenlendiği 92/1990 sayılı karnameyi kabul etmiştir. Parlamento aynı zamanda Kurucu Meclis işlevine sahip olmuştur. 20 Mayıs 1990'daki yasama (ve başkanlık) seçimlerinden sonra, parlamento ilk kez 9 Haziran 1990'da toplanmıştır. Kurucu Meclis 11 Temmuz 1990'da anayasa oturumunu yapmış ve 18 aylık anayasa yapım süreci başlamıştır.³⁹

Kurucu Meclis, bir Anayasa taslağı hazırlama niyetiyle, parlamentonun siyasi yapısına göre 10 senatör ve 11 milletvekilinin yanı sıra parlamento dışından 5 uzmandan oluşan özel bir komisyon (Anayasa Taslağı Hazırlama Komisyonu) görevlendirmiştir. Komisyon Koordinasyon Ofisi, çoğunluk partisini (Ulusal Kurtuluş Cephesi) ve Macar azınlığın partisi dâhil olmak üzere muhalefet partilerini temsil eden 5 kişiden oluşmuştur. Anayasa yapımında, temel siyasi seçeneklerle ilgili tezlerin değerlendirilmesi ve tartışılmasını içeren iki okuma prosedürü düzenlenmiştir. İlgili anayasa tasarısı tezleri 11 Aralık 1990'da yayınlanmış, iki ay süreyle iç ve dış kamuoyunda tartışmalara sunulmuştur. Kurucu Meclis'te tezlerin tartışılması ve kabulü 13 Şubat 1991'de başlamış ve 19 Haziran 1991'de sona ermiştir; taslağın ilk versiyonu 8 Temmuz 1991'e kadar hazırlanmış; 8-20 Temmuz arasında, parlamenterler ve parlamento grupları değişiklikleri formüle etmiştir. Komisyon raporu, tatile çıkmadan önce (Ağustos başında) milletvekillerinince önerilen değişiklikleri dikkate almıştır. Taslak üzerinde yapılan tartışmalar, raporda yer alan veya tartışmaya 48 saatten daha az bir süre kala formüle edilen değişikliklere uygun olarak madde madde yapılmıştır. Bu süreçte tezlerle ilgili ilk tartışmanın bir ilke tartışması olduğu düşünülmüştür. Tartışmalar 10 Eylül 1991'de başlamış ve 21 Ekim 1991'de sona ermiştir.⁴⁰

Komisyon'un üzerinde tartışarak gerekli değişiklikleri yaptığı nihai taslak, Kurucu Meclis tarafından kabul edilen son haline ulaşmaya kadar kamuoyu devamlı bilgilendirilmiştir. Romanya kamuoyunu ve yeni ortaya çıkan siyasi sınıfı demokratik anayasal olguyla ilgili olarak "Avrupa'da ulaşılan seviyeyle" tanıştırmak için Komisyon tarafından çalışma ziyaretleri gerçekleştirilmiş, Bükreş'te, birkaç Avrupa başkentinde düzenlenen sempozyumlar aracılığıyla diğer ülkelerden uzmanlar ve politikacılarla

³⁹ Iorgovan, *a.g.m.*, s. 2-3. Anayasa yapım süreci ile ilgili bilgiler anayasanın yapımında çalışmış hukukçu Antoine Iorgovan'ın notlarından elde edilmiştir.

⁴⁰ Iorgovan, *a.g.m.*, s. 2.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

temaslara büyük önem vermiştir. 21 Kasım 1991'de Kurucu Meclis olarak toplanan parlamentoda onaylanan metin aynı gün resmî gazetede yayımlanmıştır. Kurucu Meclisi oluşturan toplam 510 senatör ve milletvekillerinden 414'ü lehte ve 95'i aleyhte oy kullanmış, bir üye oylamaya katılmamıştır. Kurucu Meclis Tüzüğü, anayasanın onaylanması için üçte iki oranında nitelikli çoğunluk oyu gerektiriyor; oylamaya katılmanın reddi, ilgili üyenin itibarından vazgeçmesine eşdeğer bir durum oluşturuyordu. Oylamada, Macar azınlık aleyhte oy kullanırken, diğer etnik azınlıkların temsilcilerinin (Alman, Sırp, Türk, Rus, Ukraynalı, Rum, Ermeni, Polonyalı vb.) destek verdiği not edilmiştir.⁴¹ Nitekim, Transilvanya'da Romenler ve Macarlar arasında gerilim yaratan aşırı milliyetçiliğin canlanması ilk zamanlarda önemli bir sorun olarak belirmiştir. Anayasa, 8 Aralık 1991'de yapılan referandumda Romen halkı tarafından onaylanmıştır. Referanduma katılanların %77,3'ü evet oyu kullanmıştır. Anayasaya evet diyenler toplam Romen seçmenin çoğunluğunu oluşturmuştur (%52,4).

1991 Anayasası, kronolojik olarak Romanya modern tarihindeki sekizinci Anayasayı temsil etmektedir (1864, 1866, 1923, 1938, 1948, 1965). Bunlar arasında, 1923 Anayasası, o dönemde dünyanın en demokratik ve en modern anayasalarından biridir. Daha sonraki anayasalar ise diktatörlük rejimini tesis eden anayasalar olmuştur. Yeni Anayasa, Komünist Parti'nin totaliter sisteminden çoğulcu bir demokratik sisteme, her şeyin planlandığı *hiper-merkezileşmiş bürokratik bir toplumdaki* serbest piyasa ekonomisine geçişi, iktidarı elinde tutanların suistimallerinin kanun oluşturduğu bir devlet sisteminden, Romanya halkının egemenliğinin bir ifadesi olarak hukuk devletine geçişi göstermektedir.⁴²

4. Anayasanın Sistemi ve Özellikleri

Romanya'nın 1991 Anayasası, Fransa'nın 5. Cumhuriyet Anayasası ile İspanya Anayasasından esinlenerek oluşturulmuştur.⁴³ Romanya devletinin ulusal, bağımsız, üniter ve bölünmez karakteri, toprak bütünlüğü, yargı bağımsızlığı, siyasi çoğulculuk, vatandaşların temel hak ve özgürlükleri ve bunların garanti altına alınması ile ilgili ilkeler Romen halkı tarafından kabul edilmiştir. Eski kralın yaşamasından kaynaklanan ve çok cılız bir etkiye sahip olan monarşi düşüncesi de referandum sonucunda reddedilmiş ve

⁴¹ Iorgovan, *a.g.m.*, s. 18.

⁴² Aynı yerde.

⁴³ Aynı yerde.

cumhuriyetçi bir hükümet formülü üzerinde uzlaşmıştır. Romanya’da, Devlet Başkanı ve Başbakan olmak üzere her ikisinin de doğrudan veya dolaylı parlamento denetimine tabi olduğu iki başlı yürütme yapısına dayalı bir yarı başkanlık sistemi benimsenmiştir. Devlet Başkanın yetkilerinden birkaçı Fransız Anayasasının tasarımından ilham almış olsa da Romanya yarı başkanlık sistemi, Fransız kurumsal muadilinin çok daha zayıf bir biçimdir. Yakından incelendiğinde, çok daha az işlevsel benzerlik olduğu gözlenmektedir.⁴⁴

Anayasa 8 başlıktan oluşmaktadır: I. Genel İlkeler, II. Temel Haklar, Özgürlükler ve Ödevler, III. Kamu Otoriteleri, IV. Ekonomi ve Kamu Maliyesi, V. Anayasa Mahkemesi, VI. Avro-Atlantik Bütünleşmesi, VII. Anayasanın Revizyonu, VIII. Nihai ve Geçiş Hükümleri. Başlıkların içeriklerine göre muhtelif sayıda bölüm ve toplam 156 madde bulunmaktadır. 2003 yılında 73 maddelik değişikliğin söz konusu olduğu 1991 Romanya Anayasası komünizm sonrası ülkelerle karşılaştırıldığında en az değişikliğin gözleendiği anayasalardan biridir.⁴⁵ Biçimsel olarak uzun ve detaylı hükümlerin bulunduğu kazuistik⁴⁶ bir özellik taşımayan Anayasa, ayrıntılı hususları, değiştirilebilmesi daha kolay organik yasalara bırakan bir çerçeve anayasa niteliğindedir, bu nedenle emsal diğer ülkelere göre daha az değişikliğe ihtiyaç duyulmuştur. Bununla birlikte geniş anlamda açıklamaların bulunduğu birtakım hususlarda kimi zaman kargaşa yaşanmaktadır.

Romanya Anayasası özellikle AB üyelik süreci ile birlikte siyasi anlamda daha çok çekişme nesnesi haline gelmiştir. 2003 değişiklikleri demokratik rejimle ilgili dinamikleri yansıtmaktadır. Özellikle 2007’deki başkanlık krizinden bu yana ortaya çıkan anayasal konulardaki siyasi çatışmalar, 2012 yazında yeniden başlayan tartışmalarla birlikte Anayasa’yı revize etme girişimini tetiklemiştir.⁴⁷ İleride bahsedilecek hükümet modeli ve buna bağlı siyasi krizler ile ilgili değerlendirmeye geçmeden önce mevcut anayasanın bazı maddelerine dikkat çekmek yerinde olacaktır.

⁴⁴ Iancu, *a.g.m.*, s. 1049.

⁴⁵ Bkz. Zachary Elkins, Tom Ginsburg ve James Melton, “Comparative Constitutions Project-The Endurance of National Constitutions”, 2022, <https://comparativeconstitutionsproject.org/chronology/>, (20.08.2022).

⁴⁶ Faruk Bilir, “Çerçeve Anayasa-Düzenleyici Anayasa Ayrımı”, *Terazi Hukuk Dergisi*, Cilt 6, Sayı 64, 2011, s.82.

⁴⁷ Paul Blokker, “Constitution making in Romania: From reiterative crises to Constitutional moment”, *Revista Română de Drept Comparat*, Sayı 02, 2012, s. 187.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

Genel ilkeler kısmında yer alan devlet şekli ve rejimle ilgili temel hususlarda 2003 değişiklikleri ile demokrasi vurgusunun artırıldığı gözlenmektedir. İlk maddede belirtildiği üzere ulusal, egemen ve bağımsız, üniter ve bölünmez bir devlet olan Romanya'nın yönetim biçimi Cumhuriyettir (Md.1/1-2).⁴⁸ Romanya; Romen halkının demokratik gelenekleri ve Aralık 1989 Devrimi ideallerinin ruhuyla (bu kısım 2003'te eklenmiştir), insan onuru, vatandaş hakları ve özgürlükleri, insan kişiliğinin özgür gelişimi, adalet ve siyasi çoğulculuğun en yüksek değerleri temsil ettiği hukukun üstünlüğü ile yönetilen demokratik ve sosyal bir devlettir (Md.1/3). Devlet, anayasal demokrasi çerçevesinde yasama, yürütme ve yargı erkleri ayrılığı ve dengesi ilkesine göre örgütlenir, Anayasanın üstünlüğü ve Anayasa ile kanunlara uyulması zorunludur (Md.1/4-5, 2003 revizyonunda eklenmiştir). Ulusal egemenlik, özgür, periyodik ve adil seçimlerden ve referandumdan kaynaklanan temsili organlar aracılığıyla Romanya halkındadır (Md.2/1). Buradaki *özgür, periyodik ve adil seçimler* vurgusu 2003 yılı değişiklikleri ile eklenmiştir.

4.1. Temel Hak ve Özgürlükler

İnsan haklarına saygı, bunların korunması ve garanti altına alınması demokrasinin gereğidir. Bu nedenle anayasalar, bu haklara, temel hak ve özgürlükler başlığı altında yer verir, böylece anayasal bir korunma ve garanti sağlarlar. İnsan hakları doktrininin amacı bireye karşı devletin sınırlandırılmasıdır.⁴⁹ Bu hakların anayasal alan ve sınırlar içinde tanımlanması, devleti yönetenler tarafından temel hak ve özgürlüklere karşı yasaların çıkarılamaması ve uluslararası antlaşmalara taraf olunmaması için anayasal bir denetim sağlar. Ayrıca, demokratik rejimlerdeki Anayasa Mahkemeleri, anayasa ile çelişen herhangi bir hükmü cezalandırarak ve doğan zararın tazmin edilmesini sağlayarak temel hak ve özgürlüklerin koruyucusu görevini üstlenir.

⁴⁸ “Romania’s Constitution of 1991 with Amendments through 2003”, 1991, http://www.cdep.ro/pdfs/constitutie_en.pdf, (20.02.2023). Anayasa maddeleri ile ilgili bilgiler için bu kaynaktan yararlanılmıştır.

⁴⁹ Meltem Dikmen Caniklioğlu, “Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız”, *Prof. Dr. Mahmut Tefrik Birsal'e Armağan*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2001, <https://hukuk.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2020/01/M.-Caniklioglu4.pdf>, (16.02.2021).

YAŞAR PINAR ÖZMEN

2003 yılında özellikle kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasına yönelik bazı değişiklikler yapılmıştır. Buna göre, Romanya Devleti, kadın ve erkeklerin kamusal mevkileri ve makamları işgal etmeleri için eşit fırsatları garanti edecektir (Md. 16/3). Romanya'nın taraf olduğu temel insan haklarına ilişkin antlaşmalar ve sözleşmeler ile ulusal kanunlar arasında herhangi bir tutarsızlık olması durumunda uluslararası düzenlemeler öncelikli olacaktır. 2003 yılındaki değişiklikte tutarsızlık durumunda uluslararası düzenlemelerin öncelikli olacağı maddesine (Md. 20/2) "Anayasa veya ulusal yasalar daha elverişli hükümler içermedikçe" ibaresi eklenmiştir.

Anayasada aktif statü hakları ile ilgili hükümler 36-40. maddeler arasında belirtilmiştir: Buna göre oy kullanma yaşı on sekiz (Md. 36/1), adayların milletvekili olabilmek veya mahalli idare organlarına seçilebilmesi için en az yirmi üç, Senato'ya seçilebilmeleri için en az otuz üç (2003 değişikliği ile otuz beşden otuz üçe indirilmiştir) ve Romanya Devlet Başkanlığı makamına seçilmek için en az otuz beş yaşında olmaları gerekir (Md. 37/2). Siyasi partilere katılım, Anayasa Mahkemesi yargıçları, halkın avukatları, sulh hâkimleri, Silahlı Kuvvetlerin aktif üyeleri, polisler ve organik kanunla kurulan diğer memur kategorileri için yasaktır (Md. 40/3).

Tüm seviyelerde eğitim dilinin Romence olduğu ve eğitimin yasalar çerçevesinde uluslararası kullanımı yaygın yabancı bir dilde de yürütülebileceği belirtilmiştir (Md. 32/2). Romanya Anayasasının 6. maddesinde ulusal azınlıklara mensup kişilerin etnik, kültürel, dilsel ve dini kimliklerini koruma, geliştirme ve ifade etme hakları tanınmıştır. Bu kapsamda temel haklar çerçevesinde, azınlıklara mensup kişilerin ana dillerini öğrenme hakları ve bu dilde eğitim görme hakları garanti altına alınmıştır (Md. 32/3). Azınlıkların, ana dilinde kendilerini ifade etme hakkı Anayasanın kamu yönetimini (Md. 120) ve yargı otoritesini (Md. 128) düzenleyen maddelerinde de belirtilmiştir.

Romanya'da azınlıklara ait birlikler, bir siyasi parti statüsünde kabul edilmekte ve her azınlık belirlenen nüfuslarına göre parlamentoda temsil edilmektedir. Romanya'da nüfusun yaklaşık %6,5'ini oluşturan ve yoğun olarak Transilvanya bölgesinde yaşayan en büyük azınlık topluluk olan Macarların yerel, bölgesel, ulusal ve ulus-üstü olmak üzere çok düzeyli mücadelesi AB uyum süreciyle birlikte Avrupalılaşıma temel argümanı çerçevesinde gelişim göstermiştir. Romanya'nın AB başta olmak üzere genel olarak uluslararası sistemle bütünleşme sürecinde yaşanan ekonomik, politik ve toplumsal sorunlar, Romen aşırı milliyetçiliğinin yükselmesinde etkili

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

olmuştur. Macar azınlık tarafından özerklik talebi, bölgesel politika ve kolektif haklar konusunda bir söylem ve eylem geliştirilmiş olsa da genel anlamda daha uzlaşmacı davranılmış ve Romanya Macarları Demokratik Birliği (UDMR) koalisyon hükümetlerinde yer almıştır.⁵⁰ Romanya nüfusunun %3,3'ünü oluşturan Roman halkı ise, eğitim, barınma ve istihdam da dâhil olmak üzere yaşamın birçok alanında ayrımcılığa maruz kalmaya devam etmektedir.⁵¹

Romanya Anayasasında haklar ve özgürlükler, çeşitli Batılı haklar bildirgelerinden ve uluslararası belgelerden kelimesi kelimesine, ancak biraz gelişi güzel bir şekilde kopyalanırken, bazı kurumsal tercihler, genel yapıya uyup uymadıklarına ve nasıl uyduklarına dair net bir fikir olmaksızın toptan nakledilmiştir. Örneğin Ombudsmanlık (Halk Avukatı) görevi 1991 Anayasası tarafından tanımlanmış (Md.58-60), ancak 1997 yılına kadar bir organik kanunla kurulmamıştır. Etkili yetkilerin olmaması nedeniyle, “Halkın Avukatı” yakın zamana kadar tamamen dekoratif bir kurum olarak kalmıştır.⁵²

Avrupa Komisyonu, Romanya'yı hukukun üstünlüğüne ve temel hak ve özgürlüklere tehdit oluşturan yasal değişiklikleri geri alması konusunda birçok kez uyarmıştır. Sivil toplum kuruluşları, dernek ve vakıfların faaliyetlerini düzenleyen kanunda değişiklik yapılmasını eleştirmiştir. Cezaevi reformlarının uygulanmasında gecikmeler yaşanmıştır. 10 Ağustos 2018 tarihinde Bükreş'teki protestolar sırasında emniyet güçleri tarafından aşırı güç kullanımına ilişkin soruşturma halen devam etmektedir.⁵³

4.2. Kuvvetler Ayrımı

Romanya, kuvvetler birliğine dayalı tek parti sisteminden kuvvetler ayrımının esas olduğu bir rejime geçmiştir. Bu 2003 yılı değişiklikleri ile

⁵⁰ Bülent Sarper Ağır, “Romanya'nın Avrupa Birliği Bütünleşme Sürecinde Romen Milliyetçiliği ve Etnik Macar Azınlığın Konumu”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 8, Sayı 30, 2012, s. 125-48.

⁵¹ “Romania 2019”, *Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International)*, 2019, <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/romania/report-romania/>, (20.02.2023).

⁵² Iancu, *a.g.m.*, s. 1049.

⁵³ “Romania 2019”, *Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International)*, 2019, <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/romania/report-romania/>, (20.02.2023).

YAŞAR PINAR ÖZMEN

anayasanın başlangıcındaki temel ilkelere de eklenmiştir. Buna göre devlet, anayasal demokrasi çerçevesinde yasama, yürütme ve yargı yetkileri ayrılığı ve dengesi ilkesine göre örgütlenmektedir (Md.1/4). Ancak yargının bağımsızlığı Romanya'nın demokratikleşme sürecinin en önemli sorunu olmuştur.

Romanya parlamentosu 2003 değişikliklerinden önce birbirine herhangi bir üstünlüğü olmayan iki kamaradan oluşurken, kamaraların aynı anda seçilmesi ve birbirine eş statüde olması nedeniyle tek kamaraya gibi hareket eden bir yapıya sahipti. Bu sistemde parlamento uzun ve verimsiz bir süreç içinde çalışıyordu. Bir yasa metninin her iki kamaraya tarafından onaylanması gerekiyordu. Farklı görüş durumunda, yasanın biçimini müzakere etmek üzere milletvekilleri ve senatörler tarafından özel bir aracı komisyon (comisie de mediere) kuruluyor, komisyonun raporunun parlamentonun ortak oturumunda onaylanması gerekiyordu.

2003 yılında yapılan bir ekleme ile kamaraların bazı konularda birinin diğerine üstün olduğu bir yapı getirilmiştir. Hangi konuların hangi kamaraya önce tebliğ edileceği anayasada belirtilmiştir. İlk tebligatın yapıldığı kamaraya 45 gün (karmaşık yasalarda 60 gün) içinde kabul veya reddetmek zorundadır, daha sonra kanun tasarısı veya teklifi, nihai kararı verecek olan diğer kamaraya gönderilmektedir. Bir hükmün geçerli olabilmesi için her iki kamaraya tarafından da kabul edilmesi gereklidir. İlk tebligatın yapıldığı kamaraya tarafından kabul edilmeyen hükmü nihai karar kamarasının kabul etmesi halinde ilk kamaraya iade edilmektedir. Organik kanunlar ve Meclis İçtüzüğü düzenlemeleri, her kamaranın üyelerinin oy çokluğu ile; olağan kanun ve kararlar, her kamarada toplantıya katılan üyelerin oy çokluğu ile kabul edilir. Kabul edilen yasalar, yayımlanmak üzere Romanya devlet başkanının onayına sunulur ve yirmi gün içinde ilan edilir. Devlet başkanı, yasayı yeniden görüşülmesi için parlamentoya iade edebilir ve bunu yalnızca bir kez yapabilir. Devlet başkanının kanunun yeniden görüşülmesini talep etmesi veya Anayasaya uygunluğunun incelenmesini istenmesi halinde, yeniden görüşüldükten sonra veya Anayasa Mahkemesinin anayasaya uygunluğunu teyit eden kararının alınmasından itibaren on gün içinde yayımlanır. Yasa, Romanya Resmî Gazetesinde yayımlanarak, yayım tarihinden 3 gün sonra veya metninde belirtilen müteakip bir tarihte yürürlüğe girer.

Yürütmenin ağırlıklı figürü olan Romanya devlet başkanı, anayasaya uyulmasını ve kamu makamlarının düzgün işleyişini gözeten ve bu amaçla, devletteki erkler arasında ve devlet ile toplum arasında arabulucu olarak

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

hareket eden bir otoritedir (Md.80). Özellikle savunma ve dış ilişkiler konusunda geniş yetkileri olan devlet başkanı halk oyu ile seçilmektedir. En fazla iki kez seçilebilir ve görev süresi beş yıldır. Görev süresi boyunca, herhangi bir siyasi partiye üye olamaz ve başka bir kamu veya özel görevde bulunamaz. Başbakanı belirler, parlamentonun güvenoylamasına göre hükümeti atar ve 60 gün içinde hükümet kurmak için güven oyu alınmazsa parlamentoyu feshedebilir. Başkanın hükümeti görevden alma yetkisi bulunmamaktadır, tek tasfiye mekanizması parlamentonun feshi belirli şartlara bağlıdır, Fransız devlet başkanının sahip olduğu takdir yetkisi bulunmamaktadır. Bu konu özellikle birbirine karşıt başbakanlar ve parlamento çoğunluklarıyla karşılaşan Basescu'nun (başkanlık dönemi 2004-2014) devlet başkanına yasama meclisini feshetme takdir yetkisi vermek için bir anayasa değişikliği çağrısında bulunmasına neden olmuştur.⁵⁴

Başbakanı, parlamentoda mutlak çoğunluğu elde eden veya- bu çoğunluk yoksa- partilerle veya koalisyonla yaptığı istişare sonucunda belirler. Bu noktada aday belirleme prosedürünün belirsizliği göze çarpmakla birlikte uygulamada önerilen başbakan adayı konusunda büyük sorun yaşanmamıştır. Bunun yanı sıra, Fransız modelinin aksine, Romanya'daki yarı başkanlık uygulamasının “zorlanmış” bir başbakan-başkanlık sistemi olduğu ileri sürülmektedir. Anayasa'nın 103. Maddesi, hükümetin tüm faaliyetlerinden yalnızca Parlamento önünde- yani devlet başkanı önünde değil- siyasi olarak sorumlu olduğunu ve güvenini kazanabilecek ve hükümeti devirebilecek olanın Parlamento olduğunu şart koşmaktadır.⁵⁵

Yürütme ve yasama arasındaki ilişkiler Anayasanın 111.-115. maddelerinde tanımlanmıştır. Hükümet ve diğer kamu idaresi organları, faaliyetleri üzerindeki parlamento denetimi dahilinde, Milletvekilleri Meclisi, Senato veya meclis komisyonları tarafından istenen bilgi ve belgeleri ilgili başkanları aracılığıyla sunmakla yükümlüdür. Bir yasama girişiminin devlet bütçesi veya devlet sosyal güvenlik bütçesi hükümlerinin değiştirilmesini içermesi durumunda, bilgi talebi zorunludur. Hükümet üyeleri, parlamento işlemlerine katılma hakkına sahip olup, hazır bulunmaları talep edilirse katılım zorunludur.

⁵⁴ Vlad Perju, “The Romanian double executive and the 2012 constitutional crisis”, *International Journal of Constitutional Law*, Cilt 13, Sayı 1, 2015, s. 252.

⁵⁵ Perju, *a.g.m.*, s. 250-51.

Romanya Anayasasında V. Başlık, Anayasa Mahkemesi ile ilgilidir. Buna göre, anayasanın üstünlüğünün garantörü olan Anayasa Mahkemesinin üyeleri, uzatılmayan veya yenilenemeyen dokuz yıllık bir görev süresi için atanan dokuz yargıçtan oluşur. Parlamentonun her bir kanadı ile Romanya devlet başkanı tarafından üçer yargıç atanır. Anayasa Mahkemesi başkanı, üyeleri tarafından gizli oyla üç yıllık bir görev süresi için seçilir. Mahkemenin organik kanun hükümlerine göre her üç yılda bir üyelerinin üçte biri tarafından yenilenir. Kanunların, antlaşmaların veya diğer uluslararası anlaşmaların, parlamento içtüzüğünün anayasaya uygunluğu konusunda hüküm vermek ve kamu makamları arasındaki anayasal nitelikteki hukuki anlaşmazlıkları çözmek, devlet başkanının seçim sürecinde ve görevden alınmasında ve referandum düzenlenmesinde prosedüre uygunluğu gözetmek, yasama inisiyatifinin vatandaşlar tarafından başlatılabilmesi için koşullara uygunluğunu kontrol etmek, bir siyasal partinin anayasaya aykırılığına karar vermek Anayasa Mahkemesinin yetkileri arasında sayılmıştır.

Romanya Anayasasında yasama ve yürütme erkleri kendine özgü bir yarı başkanlık sisteminin esaslarına göre işlemektedir. Devlet başkanı ile başbakan ve bakanlardan oluşan yürütme ile iki kamaralı bir yasama arasında denge mekanizması kurulmuştur. Devlet başkanı ile hükümetin yetkilerinin geniş manada açıklanmış olması özellikle kohabitasyon dönemlerinde krizlere neden olabilmektedir. Demokratik rejimlerin temel şartı olan yargı bağımsızlığı ilkesel olarak kabul edilmiş olsa da yargının siyasallaşması sorunu gündemden düşmemektedir.

5. Hükümet Modeli Üzerine Değerlendirmeler

Doğu Bloku ülkelerindeki komünist rejimde tek partili bir parlamento ve parlamentoya karşı sorumlu ve aynı zamanda devlet başkanlığını temsil eden bir parti genel sekreteri bulunuyordu. Siyaset bilimciler, bu yapının demokratik sisteme geçişten sonra yarı başkanlık sisteminin benimsenmesinde etkili olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁶ Hatta Maurice Duverger, yarı-başkanlık sistemini eski Sovyetler Birliği ülkeleri ve Doğu Avrupa için “diktatörlükten demokrasiye geçişin en etkili aracı” olarak tanımlamıştır.⁵⁷

⁵⁶ Robert Elgie, Sophia Moestrup ve Yu-Shan Wu (ed.), *Semi-presidentialism and Democracy*, Palgrave Macmillan, London 2011, s. 27; Perju, *a.g.m.*, s. 250.

⁵⁷ Maurice Duverger, Arend Lijphart ve Gianfranco Pasquino, “A new political system”, *European Journal of Political Research*, Cilt 31, Sayı 1-2, 1997, s. 137. Maurice Duverger’in kaleme aldığı bölümde (The Political System of the European Union) belirtilmiştir.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

Çok partili bir sisteme ve iki kamaralı yasama organına sahip Romanya'da da yönetim, güçlü ikili yürütme modeli ve üniter bir devlet anlayışı üzerine kurgulanmıştır. Hükümet modeli parlamenter ve başkanlık hükümet sistemlerinin karışımı niteliğinde ve yürütmenin iki başlı olduğu yarı başkanlık sistemi olarak tesis edilmiştir. Bu hükümet sisteminin tipik örneği olan Fransa modeli benimsenmiştir. Yarı başkanlık sisteminde, halk tarafından seçilmiş bir devlet başkanı (cumhurbaşkanı) ile halk tarafından seçilmiş yasama organına karşı sorumlu bir hükümet başkanı (başbakan) bir aradadır ve bu durum, yarı başkanlık modelini parlamenter ve başkanlık hükümet sisteminden farklılaştırmaktadır.⁵⁸

Demokrasiye geçiş konusunda yapılan birtakım çalışmalar, yarı başkanlık sisteminin temelini oluşturan yürütmenin paylaşılması esasının anayasal inşasının iyi yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Uzlaşma kültürünün tam olarak yerleşmediği demokratikleşme sürecindeki ülkeler için bu sistemin uygun olmadığı sonucuna varılmıştır. Yürütmenin iki başlı olmasından kaynaklanan anlaşmazlıkların yeni demokrasiler açısından sıkıntı yaratabileceği tartışılmıştır.⁵⁹

Yarı başkanlık sisteminde parlamentoya karşı sorumlu bir kabine söz konusudur. Bu sorumluluk kabinenin yasama erki tarafından güvensizlik oyu ile düşürülebilmesine imkân tanımaktadır, devlet başkanının yasama organı tarafından azli mümkün değildir. Ancak vatana ihanet suçundan iki kamaranın üye sayısının üçte iki oyu ile görevden alınabilmektedir (Md. 96). Devlet başkanı, kabine ile birlikte devletin iç ve dış politikasını uygulamaktan sorumlu olan başbakanı aday gösterebilir fakat görevden alamaz. Merkezî hükümet, ulusal hükümetin yerel temsilcisi olarak hareket eden her vilayet (41 județ ve Bükreş) için bir vali atar. Belediye başkanları ve topluluk konseyleri doğrudan vatandaşlar tarafından seçilir.

Yasama organı, toplam 466 sandalyeden oluşan iki meclisli bir yapıdadır: Milletvekilleri Meclisinde 329 sandalye ve Senato'da 136 sandalye bulunmaktadır, tüm üyeler dört yıllık dönemler için seçilir. Temmuz 2015'te yeni bir seçim yasasının kabul edilmesinin ardından, parlamento liste usulü

⁵⁸ Cindy Skach, "The 'newest' separation of powers: Semipresidentialism", *International Journal of Constitutional Law*, Cilt 5, Sayı 1, 2007, s. 93-121.

⁵⁹ Yaşar Pınar Özmen, "Hükümet Sistemlerinin Sosyoekonomik Göstergelere Göre Karşılaştırılması: Latin Amerika, Asya ve Doğu Avrupa Ülkeleri", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Prof. Dr. Gonca Bayraktar Durgun, Ankara 2018.

nişpi temsil sistemi ile seçilmektedir. Sandalye sayısı bir kota sistemi ile belirlendiği için yıldan yıla üye sayısında değişim olabilmektedir: Kota 73.000 vatandaşa bir milletvekili ve 168.000 vatandaşa bir senatör olarak belirlenmiştir. Ülkede 41 vilayet, Bükreş belediyesi ve yurtdışında yaşayan vatandaşlar için bir seçim bölgesi de dâhil olmak üzere 43 çok üyeli seçim bölgesi bulunmaktadır. 18 yaş ve üstü tüm vatandaşlar için genel oy hakkı vardır. Yurt dışındaki vatandaşlar, Milletvekilleri Meclisinde dört, Senato'da iki sandalye ile temsil edilmektedir. Yurt dışındaki vatandaşların sayısına dair resmî bir veri mevcut olmamakla birlikte 2020 yılı itibariyle üç buçuk milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁰ Ulusal barajı %5 olmakla birlikte en az 4 seçim çevresinde %20 oy alan parti barajı geçmiş sayılmaktadır. Siyasi ittifaklarda ve seçim ittifaklarında seçim barajı ilk eklenen parti için %3'lük (iki parti için %8), sonraki eklenen her parti için %1'lik artışla (örneğin üç parti için %9) en fazla %10'a kadar çıkabilir.⁶¹

5.1. Siyasal Partiler

1989 ve öncesinde, Romanya Komünist Partisi, Romanya toplumundaki tek yasal siyasi parti ve otorite olarak kabul ediliyordu. 1991 Anayasası, tek parti sistemini demokratik ve çoğulcu bir sistemle değiştirmiş, zaman içinde eski komünistler, Sosyal Demokrat Parti (Partidul Sosyal Demokrat; PSD) gibi partilerin kurulmasına öncülük etmiştir. Yeni sistemde II. Dünya Savaşı öncesinden kalma partiler yeniden canlanmış, özellikle Ulusal Liberal Parti (Partidul Ulusal Liberal; PNL) ve Ulusal Köylü Partisi (Partidul Naşional Ţărănesc; PNT), daha küçük antikomünist partiler Romanya Demokratik Sözleşmesi'ni (Convenşia Democrată Română; CDR) meydana getirmiştir. Demokratik Liberal Parti (Partidul Demokrat-Liberal; PDL), yirmi birinci yüzyılın başlarında yeni bir merkez parti olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca çevrecileri, Romen milliyetçilerini, Romanya'daki Macar azınlığı ve Romanları temsil eden siyasal partiler bulunmaktadır. 2010'lardan sonra yükselişe geçen aşırı sağ ve Avrupa şüpheliğine sahip partilere

⁶⁰ OSCE, "Romania – Parliamentary Elections, 6 December 2020-Statement of Preliminary Findings and Conclusions", (ODIHR Special Election Assessment Mission, 2020), https://www.osce.org/files/f/documents/4/9/472812_0.pdf, (01.09.2022).

⁶¹ Kadir Candan, Mehmet Solak ve Murat Bilgin, *Dünyada Seçim Sistemleri*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, Ankara 2020, s. 160.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

rağmen, Romanya'da aşırılık yanlısı gruplar etkili bir siyasal profil sergilememektedir.⁶²

Romanya'da merkez sağ ve merkez soldaki büyük partiler ve bunların dışında kalan küçük partilerin desteği ile oluşturulan ittifakların sonucunda iki buçuk parti sistemi⁶³ gözlenmektedir. Bir siyasal partinin parlamento çoğunluğunu kazanması gözlenen bir durum değildir, bu nedenle koalisyon hükümetleri kurulmaktadır. 2020 yılı parlamento seçimlerinde Sosyal Demokrat Parti (PSD) ve Ulusal Liberal Parti (PNL) yasamanın etkili iki kanadını oluşturmaktadır. Ayrıca daha az sandalye sayılarına sahip diğer liberal partilerin yer aldığı mecliste üç partili liberal bir koalisyon hükümeti kurulmuştur.

5.2. Hukuk Sistemi: Temel Alanlar ve Karakteristik Özellikleri

Prensipite Fransa yargı sisteminden esinlenen Romanya'nın yargı sistemi 1989'da eski rejimin devrilmesinden sonra uzun bir evrim geçirmiş ve bu süreç içinde sistemin içindeki ve dışındaki güçlerin ihlaline uğramıştır. Çavuşesku rejiminin yıkılmasının ardından ilk yıllarda, Romanya toplumunda adaletin yeri ve önemi hakkında bir tartışma yapılmamıştır.⁶⁴ Yeni rejimi tesis edenlerin çoğunluğunu oluşturan eski rejimin elitleri benzer bir zihniyete sahip olduğu için; bütün kuvvetleri elinde tutan aşırı merkezî bir sistemden bağımsız bir yargının bulunduğu, bireysel hak ve özgürlüklerin genişletildiği, farklı görüşlerin marjinalize edilmediği açık bir topluma geçiş çok kolay olmamıştır. Savcı ve hâkimlerin yürütmenin elindeki Adalet Bakanlığı tarafından atanmaları bağımsız yargının oluşmasını engellemiştir. Romanya için 2001-2004 yılları yargı bağımsızlığı açısından karanlık bir dönem olmuştur. Bu dönemin Adalet Bakanı Rodica Stănoiu'nun eski rejimin gizli polis örgütü Securitate ile yakın ilişkileri tartışma konusu olmuş, bu durum ve diğer icraatleri bakanın görevinden alınmasına neden olmuştur. Bazı hâkimler ile Romanya'da Avrupa Adaleti İçin İttifak isimli sivil toplum örgütü bağımsız bir yargı için çaba göstermiştir. Siyaset dışından atanan ve

⁶² Radu Cinpoș, "The extreme right in contemporary Romania", *Friedrich Ebert Stiftung, International Policy Analysis*, 2012, <http://library.fes.de/pdf-files/id-moe/09408.pdf>, (20.02.2021).

⁶³ Bkz. Jean Blondel, "Party systems and patterns of government in Western democracies", *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, 1968, s. 180-203.

⁶⁴ Horațiu Dumbravă ve Dragoș Călin, "The evolution of the judicial system in Romania during the past 60 years", *Revista Forumul Judecatorilor*, 2009, s. 123.

diyaloğa açık bir kişilik olan yeni Adalet Bakanı Monica Macovei, 2007'ye kadar görev yaptığı dönemde Romanya hukuk sistemini Avrupa standardına ulaştırmayı amaçlamıştır. 2004 yılında yargı üyelerinin statüsüne ve organizasyonuna ilişkin kanun ile yargı bağımsızlığı için oluşturulan Hâkimler Yüksek Kurulu'nu düzenleyen üç yeni kanun çıkarılmıştır.⁶⁵

AB'nin baskısı altında, yargı bağımsızlığını güçlendirme süreci 2005-2006'da ciddi bir şekilde başlamış, 2005 yılında, üç yıl önce kuruluşundan bu yana büyük ölçüde âtıl olan Ulusal Yolsuzlukla Mücadele Teşkilatı'nın başına yeni liderler getirilmiştir. 2008'e gelindiğinde Teşkilat, çok sayıda üst düzey politikacıyı yolsuzluk suçlamasıyla mahkemelere çıkarmış ve uzun mahkumiyetlerle sonuçlanmıştır. 2010 yılının başlarında, yolsuzlukla mücadelede önemli ilerlemeler kaydedildiği ortaya çıkmıştır. Kampanya finansmanı kurallarını ihlal etmekten suçlu bulunan ve Ocak 2012'de iki yıl hapis cezasına çarptırılan eski Başbakan Adrian Năstase'nin (2000–2004) davası siyasi olarak etkili oligarkları rahatsız etmiştir. İleride bahsedileceği gibi 2012'de yaşanan anayasal krizin temelinde bu gerçeklik yatmaktadır.⁶⁶

Romanya yargı sistemi aşağıdaki mahkemelerden oluşmaktadır:⁶⁷

- Yüksek Yargıtay ve Adalet Mahkemesi (Yüksek Mahkeme);
- Temyiz mahkemeleri;
- İl mahkemeleri;
- İhtisas mahkemeleri;
- Bölge mahkemeleri ve
- Askeri mahkemeler.

Yargı sisteminin en üstünde yer alan Yüksek Yargıtay ve Adalet Mahkemesi üyeleri Hâkimler Yüksek Kurulu tarafından önerilen kişiler arasından devlet başkanı tarafından altı yıllık dönemler için atanır. Yargıçları atama tekliflerinin yanı sıra terfi, nakil ve yaptırımlar, organik yasalar uyarınca sadece Hâkimler Yüksek Kurulu'nun yetkisi dahilindedir. Yüksek Mahkeme, hukukun, mahkemeler tarafından aynı şekilde yorumlanmasını ve uygulanmasını sağlar. Hâkimler Yüksek Kurulu, Anayasa (Md. 133-134) uyarınca yargı bağımsızlığını sağlayan organdır. Ayrıca hâkim ve savcıların

⁶⁵ Dumbravă ve Călin, *a.g.m.*, s. 128.

⁶⁶ Perju, *a.g.m.*, s. 255.

⁶⁷ "Judicial systems in Member States- Romania", (The European e-Justice Portal), https://e-justice.europa.eu/content_judicial_systems_in_member_states-16-ro-en.do?member=1, (15.08.2022).

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

mesleklerinin icrasında hukuka, yeterlilik kriterlerine ve mesleki etik kurallarına uyulmasını sağlar. Adalet Bakanlığı, yargı sisteminin düzgün işlemesine katkıda bulunur, adaletin bir kamu hizmeti olarak uygun koşullarda yol almasını sağlar ve hukuk düzeni ile vatandaşların hak ve özgürlüklerini savunur.

2007'de AB'ye katılımının ardından, yargı reformu ve yolsuzlukla mücadele tedbirleri devamlı gündemde olmuştur. 2010 yılında AB, ülkenin yolsuzluğa karşı zayıf mücadelesini eleştiren bir rapor yayınlamış ve Romanya yargısının sicilıyla ilgili endişeler dile getirmiştir.⁶⁸ Hukukun üstünlüğü ve yargı bağımsızlığı konusu Romanya'da tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Aralık 2016'daki genel seçimleri sonucunda oluşan Sosyal Demokrat hükümet, görevi kötüye kullanma suçunun kapsamının daraltılması ve birtakım yolsuzluk suçlarını suç olmaktan çıkarılması için birtakım yasal düzenlemeler yapmak istemiştir. Buna karşı halk büyük tepki göstermiş ve ülke genelindeki protestoların ardından sözkonusu düzenlemeler iptal edilmiştir.⁶⁹ 1989'dan bu yana gerçekleşen en büyük gösteri olan 2017 Şubat eylemlerinde yaklaşık 200.000 kişi, hükümetin yolsuzluk önlemlerini sulandırma girişimlerini protesto etmiştir. 2018 ve 2019 yıllarında da hükümet karşıtı protestolar devam etmiştir. Devlet başkanı Iohannis yargısal reforma yönelik tartışmayı halk oyuna sunmuştur. 2019 Mayıs'ta düzenlenen istişari referandumda yargısal reform ile ilgili öneriler yüksek oranda (%85 civarında) onay almıştır. Referandumun sorularından birisi, yolsuzluk suçları için affın yasaklanması, ikincisi, hükümetin yargı ile ilgili olağanüstü kararlar almasının yasaklanması ve bunlara karşı Anayasa Mahkemesine itiraz etme hakkının genişletilmesi ile ilgilidir.⁷⁰

Avrupa Komisyonu, hükümetin yargı bağımsızlığına yönelik tehditlerle ilgili endişeleri gidermemesi halinde; yargı sisteminin etkinliğini

⁶⁸ *European Commission*, "Report on Progress under the Co-operation and Verification Mechanism in Romania", 20 Haziran 2010, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_10_347, (21.08.2022). Ayrıca tüm rapor ve dokümanlar için bkz. https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law/assistance-bulgaria-and-romania-under-cvm/reports-progress-bulgaria-and-romania_en#year2010, (21.08.2022).

⁶⁹ "Romanya'da hükümet karşıtı protestolarda yüzlerce yaralı", *Dünya Bülteni*, 11 Ağustos 2018, <https://www.dunyabulteni.net/avrupa/romanyadaki-protestolarda-yuzlerce-kisi-yaralandi-h427180.html?ysclid=lcnmuvx81906991442>, (07.03.2023).

⁷⁰ "President announces questions Romanians have to answer in referendum on justice", *Romania Insider*, 25 Nisan 2019, <https://www.euronews.com/2019/05/23/romania-anti-corruption-referendum-what-you-need-to-know-euronews-answers>, (21.08.2022).

ve bağımsızlığını etkileyen devlet kurumları arasında iş birliği eksikliği ve yolsuzlukla mücadele için alınacak önlemler konusunda prosedür başlatacağı konusunda uyarmıştır. Bu tür prosedürler, AB'nin kurucu değerlerinin sürekli ihlali nedeniyle bir üye devletten belirli hakların askıya alınabileceğini belirten AB Antlaşması'nın 7. Maddesinin işletilmesine yol açabilmektedir.⁷¹

5.3. Hükümet Sistemi ile İlgili Anayasal Krizler

Romanya'da hükümet modeli etrafında şekil yönünden çok büyük bir tartışma bulunmamakla beraber özellikle yasama ve devlet başkanı arasındaki denge konusu gündeme gelmektedir.⁷² İkili yürütme içindeki güçler dengesi ile ilgili bu husus anayasal olarak düzenlenmiş olsa bile zaman içinde pratikte bir soruna yol açmaktadır. Bu bağlamda 2007 ve 2012 yılında alevlenen ve anayasa ile bağlı olan iki büyük siyasi kriz yaşanmıştır. Her iki kriz de kohabitasyon dönemlerinde meydana gelmiştir. Daha önce bahsedildiği gibi konsolide demokrasilerde bile zaman zaman sorunlara yol açan bu dönem Romanya gibi yeni demokrasilerde büyük gerilimlere neden olmuştur. Duverger'nin de vurguladığı gibi yarı başkanlık sistemi ile ilgili anayasal yorum siyasi güçlerin ilişkisi ile bağlantılıdır. Devlet başkanının etkisinin sınırları hükümet ve parlamento çoğunluğu ile siyasi ilişkisine göre belirlenmektedir. Parlamento çoğunluğu kendi siyasi görüşünde veya en azından bu görüşe paralel olduğunda anayasal gücünün sınırlarını zorlayabiliyorken (veya tam tersi hiç yönetime karışmama seçeneğini kullanabilirken) kohabitasyon durumlarında krizlere yol açmaktadır. Her ikisi de olgunlaşmamış bir demokrasi için yaralayıcı sonuçlara neden olabilmektedir.

Romanya'da hükümet sistemi, geçiş döneminin devlet başkanı Ion Iliescu, başbakan Nicolae Văcăroiu kabinesi döneminde (1992-1996), devlet başkanı Traian Băsescu ile Emil Boc'un döneminde (2008-2009, 2009-2012) aralarındaki uyum nedeniyle sistem başkanlık rejimi görünümü sergilemiştir. Iliescu, ikinci döneminde (2000-2004) sosyal demokrat başbakan Adrian Năstase'ye müdahale etmemiştir. Bir üniversite profesörü olan Emil Constantinescu devlet başkanının tarafsız ve siyaset üstü olması gerektiğine ilişkin görüşü onun döneminde (1996-2000) daha çok dış işlerine

⁷¹ "Romania 2019".

⁷² Zoltán Pozsár-Szentmiklósy, "The Constitutional Politics of Cohabitation in Romania", *Blog of the International Journal of Constitutional Law*, 30 Ocak 2014, <http://www.icconnectblog.com/2015/01/the-constitutional-politics-of-cohabitation-in-romania>, (20.02.2023).

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

odaklanmasını sağlamıştır. Bu iki başkanın döneminde de hükümet uygulamalarındaki aksaklıklar dengelenmemiş ve sistemik yolsuzluk yayılmıştır. Bu başkanların ardından giderek kutuplaşan ortamdan merkez sağın lideri Traian Băsescu'nun devlet başkanı olarak çıkması tesadüf değildir.⁷³

2004 yılında Traian Băsescu, yozlaşmış eski başbakan Năstase'ye karşı seçimleri az farkla kazanmış, yasama çoğunluğunun farklılığı nedeniyle kohabitasyon dönemi sancılı geçmiştir. Beş yıl sonra, yine az farkla, ikinci dönem için yeniden seçilen Băsescu, aktif ve anlayışlı bir siyasi aktör olmuş, 2007'de Romanya'nın AB'ye katılımına başkanlık etmiştir. Băsescu, komünist rejimi suçlu ve gayrimeşru olmakla suçlayarak ve eski devlet polislerinin arşivlerinin açılmasını kolaylaştırarak ülkenin entelektüel elitinde önemli puanlar kazanmıştır. Yargı bağımsızlığına verdiği destek ve Romanya'nın komünizmden geçişine karşı her yere yayılmış bir meydan okuma olan hem yapısal hem de küçük ölçekli yaygın yolsuzluğa karşı mücadelesi, ona Batı başkentlerinde övgüler kazandırmış fakat siyasi anlamda etkili oligarkları tehdit etmiştir. Pek çok siyasi düşmanı, Başkan Băsescu'yu, dört kez test edildiği üzere (2007 ve 2012'de iki seçim ve iki 95. madde görevden alma referandumu) tartışılmaz siyasi içgüdülere sahip kutuplaştırıcı bir figür olarak görmektedir. Băsescu'nun, yetkilerini aşmak, partizanlık yapmak, yargıyı siyasallaştırmak nedenleriyle görevden alınması 2007 yılında Romanya parlamentosunda oylanmıştır. Nisan 2007'de yapılan referandumda Băsescu'nun görevden alınması halk tarafından kabul edilmemiştir. 2008 yılındaki parlamento seçimlerinde sağ ve sol partilerden kırılğan bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. 2009 seçimlerinde yeniden aday olan Băsescu sosyal demokrat aday Mircea Geoană'yı ikinci turda zar zor geçerek yeniden başkan seçilmiştir. Muhalefetin seçimlere yaptığı itirazlar ise geçersiz ilan edilmiştir.⁷⁴ Băsescu'nun siyasi tarz ve kişiliği, Romanya'nın yeni demokrasisinin konsolidasyon aşamasında ihtiyaç duyduğu türden bir kurum inşasına elverişli olmamıştır.⁷⁵

2012 yazındaki anayasal tartışma ise Romanya'nın komünizm sonrası tarihindeki en derin anayasal krizdir.⁷⁶ Macaristan'daki benzer gelişmeler

⁷³ Perju, *a.g.m.*, s. 253.

⁷⁴ "New constitution (Romania)", *Encyclopaedia Britannica*, t.y., <https://www.britannica.com/place/Romania/New-constitution>, (21.08.2022). (Romanya siyasetine ilişkin yakın tarihli olayların akışı için bu kaynak referans alınmıştır).

⁷⁵ Perju, *a.g.m.*, s. 254.

⁷⁶ Perju, *a.g.m.*, s. 246.

ardından gelen Romanya krizi, Merkezî ve Doğu Avrupa ülkelerindeki otoriterlik eğilimlerinin çok dayanıklı olduğunu göstermiş ve AB düzeyinde bir telaşa neden olmuştur. Bu tartışma yine hükümet sistemi tasarımı ile ilgili olarak gelişmiştir. Yürütme gücünün hem devlet başkanı hem de başbakan tarafından paylaşıldığı ve partili iki seçilmiş liderin farklı partilerden olması durumunda olgun demokrasilerde bile başa çıkması zor olan yarı başkanlık sistemi, 2012’de AB’ye beş yıldır üye olan Romanya’da rejimle ilişkili olarak kritik bir soruna dönüşmüştür. Romanya’daki bu kriz, her ikisi de esasen hâlâ eksik olan ulusal ve Avrupa hukuk düzenlerinin anayasallaştırılmasının iç içe geçen süreçlerinden kaynaklanmaktadır.⁷⁷

Liberal partiden gelen devlet başkanı Klaus Iohannis ile önemli bir parlamento çoğunluğuna sahip sosyal demokrat başbakan Victor Ponta kohabitasyon döneminde (2012-2015) birtakım sorunlar yaşanmıştır. Victor Ponta’nın aday olduğu devlet başkanlığı seçimini kaybetmesi ve sonrasında başbakan olarak devam etmesi yürütmenin dengesinin iş birliğinden rekabete kaymasına neden olmuştur. Năstase’nin eski bir koruyucusu Ponta, Băsescu’nun 2009’da yeniden seçilmesinin bir sonucu olarak yıllarca muhalefetin aç kaldığı geniş bir yerel ve güçlü yetkililer ağının ekonomik çıkarları üzerine inşa edilmiş büyük bir sosyalist partinin ve Băsescu karşıtı siyasi koalisyonun lideriydi. Anayasal kriz Băsescu tarafından desteklenen yargı bağımsızlığının tehdit ettiği ekonomik çıkarlar ile kişisel düşmanlık sonucunda çıkmıştır.

Victor Ponta, Avrupa Konseyi 28/29 tarihli toplantısına devleti temsilen katılmak konusundaki ısrarı, AB’ye üye olduktan sonra her zaman devlet başkanı tarafından temsil edilen Romanya’da bu ihtilafli konu Anayasa Mahkemesi (27.06.2012/no. 683) kararı ile belirlenmiştir. Katılımda AB mevzuatı doğası gereği iç/dış politika ayırımına meydan okuduğu için özellikle yarı başkanlık sistemleri için açık değildir.⁷⁸ Yarı başkanlık sistemlerinde devletin dış temsili devlet başkanında olmakla birlikte AB düzeyindeki temsilde bazen -Polonya örneğinde olduğu gibi Anayasa Mahkemesi kararı ile veya Finlandiya örneğinde olduğu gibi 2011 anayasa değişikliği (Md. 66)⁷⁹ ile- başbakanların görevlendirildiği gözlenmektedir. Ama Romanya’da 2007’den beri hem anayasal hem de siyasi bir temayül

⁷⁷ AB hukuku ile ilgili eleştiriler için bkz. Perju, *a.g.m.*

⁷⁸ Mustafa T. Karayığit, “The Semi-Presidential EU Governmental System As A Constitutional Design”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 67, 2020, s. 97-115.

⁷⁹ “Finland’s Constitution of 1999 with Amendments through 2011”, 1991, https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011.pdf?lang=en, (20.02.2023).

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

olarak devam eden bir uygulamadaki bu çatışma yine iki başlı yürütme sorununun önemli bir parçası olmuştur. Ponta'nın Mahkeme kararı sonucuna karşı aşırı bir tepkisi olmuştur.⁸⁰

Yarı başkanlık sistemlerinde, devlet başkanının ve başbakanın birbirlerini kontrol etme gücünün, denetim ve denge sisteminin unsurları olarak görülebileceği konusunda yaygın olarak kabul gören bir argüman vardır. 1989'dan önce totaliter yönetim geçmişi olan ülkelerde tiranlığın önlenmesi büyük önem taşımıştır.⁸¹ Bununla birlikte, Romanya örneğinde görüldüğü gibi uygun siyasi kültürün olmaması nedeniyle yarı başkanlık sistemi özellikle kohabitasyon döneminde hükümetin verimliliğini düşürebilmekte ve anayasal krize neden olabilmektedir. Fransız uygulamasında, cumhurbaşkanı ve başbakan arasındaki ilişkiye bağlı olarak, hükümet sisteminin dengelenmesi için parlamenter sistemin özelliklerine doğru kayma gözlenmektedir. Romanya'da ise buna benzer bir siyasal olgunluk gözlenmemektedir.

Sonuç

Romanya günümüzde yapısal sorunların hâlâ devam ettiği AB üyesi ve demokratik bir cumhuriyettir. Tarihte, bağlı bir beylikten bağımsız bir monarşiye ve daha sonra Sovyet uydusu sosyalist bir diktatörlük rejimine dönüşmüştür. Doğu Bloğunun dağılması sonunda Romanya'da demokratik bir cumhuriyet olma yolunda yeniden yapılanma süreci başlamıştır. Eski rejimin izleri her ne kadar unutturulmak istense de uzun süre devam etmiş, sivil toplumun zayıf olması, eski bürokrasinin insan kaynaklarının yeniden yapılanmada etkin olmasına neden olmuştur. Diğer taraftan, eski SSCB ve Yugoslavya'dan ayrılan toplumların deneyimlediği bağımsız bir ulus-devlet olma aşamasının getirdiği birtakım güçlükler Romanya'da yaşanmamıştır. 1990'ların ulus-devletleri tehdit eden küreselleşme ve kimlikler teması bağlamında Romanya'daki en büyük etnik topluluk olan Macarlar ile ilgili birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar zaman içinde demokrasinin kapsayıcı ilkeleri çerçevesinde elimine edilmiş, parlamentoda söz sahibi olan

⁸⁰ "Romania top court says govt threatening rule of law", *Reuters*, 03 Temmuz 2012, <https://www.reuters.com/article/uk-romania-politics-idUKBRE8620P120120703>, (20.02.2023).

⁸¹ Pozsár-Szentmiklósy, *a.g.m.*

azınlık partileri siyasal anlamda kilit bir rol üstlenmiş olmakla birlikte marjinal taleplerden uzak durmuşlardır.

Reform sürecindeki yapısal sıkıntılar, neoliberal serbest piyasa ekonomisine geçişteki çarpıklıktan fayda sağlayan çeşitli aktörleri doğurmuştur. Bu kişiler, kazançlı durumlarının devam etmesini sağlamak için siyasi ve hukuki reformların yapılmasını engellemek istemiştir. Özelleştirmeden kazanç sağlayan devlet yöneticileri kurumsal yeniden yapılandırma çalışmalarını geciktirmiştir. Romanya’da çoğu reformlar AB uyum ve katılım çerçevesinde yapılmış, demokratikleşme yolunda anayasa yapım sürecinde AB’nin hızlandırıcı etkisi olmuştur. Eski rejimin çöküşünden iki yıl sonra 1991’de kabul edilen anayasa, aşırı merkezî bürokratik bir yapıdan serbest piyasa ekonomisine, çoğulcu bir demokratik sisteme geçişin hukuki temeli olmuştur. NATO üyeliği (2004) ve AB üyeliği (2007) beklentisiyle 2003’te kapsamlı bir şekilde revize edilmiştir. Romanya’nın bölgesel kurumsal yapıları olmadığı ve anayasal olarak merkezî, üniter bir devlet olarak tanımlandığı göz önüne alındığında, yerel yönetimlerin yetkileri ve bölgesel kalkınma politikasının oluşturulması, AB uyum sürecinde ele alınmaya başlamıştır. Devlet kontrolünde merkezî bir ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişte yüksek enflasyon, yüksek işsizlik oranları, gerileyen reel gelirler gibi büyük bir maliyete katlanmak zorunda kalmıştır. Romanya’nın siyasi ve ekonomik durumunun AB üyesi Doğu Avrupa ülkelerinin gerisinde kaldığı gözlenmektedir.

Romanya’da anayasal kurallar ve siyasi uygulamalardaki birtakım farklılıklar özellikle hükümet modeli açısından esinlenmiş olduğu Fransa sisteminden farklı sonuçlar doğurmaktadır. Anayasa, devlet başkanının ve başbakanın yetkilerini geniş anlamda belirlemektedir ve bu durum da yetkilerin kullanılmasıyla ilgili anlaşmazlığa yol açmaktadır. 2003 Anayasa değişikliği devlet başkanlığı süresini dört yıldan beş yıla çıkarırken, yasama organının görev süresi dört yıl olarak kalmıştır. Farklı seçim dönemleri yasama aritmetiğini değiştirebilmektedir. Doğrudan seçilen devlet başkanının bağımsızlığını güçlendirmeyi amaçlayan bu değişiklik, birlikte yaşama (kohabitasyon) olasılığını artırmaktadır. Kohabitasyon dönemlerinde karşılaşılan kurumsal çatışmaların aşılması ve bu durumlardaki çözümlerin yerleşik hale gelerek gelecekteki devlet başkanı ve başbakanlarına yol göstermesi önemlidir. Her ne kadar liderlerin kişisel özellikleri ve yürütme içindeki ideolojik dengelere bağlı olarak çatışmaların görünümü değişse de olgun bir siyaset kültürü çatışmalardaki çözümü siyasi gelenek haline getirme kapasitesi demokrasinin olgunluğu ile alakalıdır. Romanya’da demokratik

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM DEĞİŞİMİ

kurumların ve siyasi kültürün her ne kadar otoriterleşme yönünde gerilemeye yol açan bir rejim sorununa dönüşme de hükümet modelinden kaynaklanan çatışmaları aşacak olgunluğa erişmediği gözlenmiştir.

KAYNAKÇA

AGTAŞ, Özkan, “Demokrasi Nefreti (Jacques Rancière)”, *Mülkiye Dergisi*, Cilt 38, Sayı 3, 2014, ss. 117-28.

AĞIR, Bülent Sarper, “Romanya’nın Avrupa Birliği Bütünleşme Sürecinde Romen Milliyetçiliği ve Etnik Macar Azınlığın Konumu”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 8, Sayı 30, 2012, ss. 125-48.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

BBC News, “EU warns Romania PM Victor Ponta over political crisis”, BBC, 12 Haziran 2012, <https://www.bbc.com/news/world-europe-18822790> (16.08.2022).

BERİŞ, Hamit Emrah, *Siyasal Düzenin Sınırları: Demokrasi Demokratikleşme ve Katılımcı Siyaset*, Tezkire Yayınları, İstanbul 2015.

BİLİR, Faruk, “Çerçeve Anayasa-Düzenleyici Anayasa Ayrımı”, *Terazi Hukuk Dergisi*, Cilt 6, Sayı 64, 2011, ss. 82-83.

BLOKKER, Paul, “Constitution making in Romania: From reiterative crises to Constitutional moment”, *Revista Română de Drept Comparat*, Sayı 2, 2012, ss. 187-204.

BLONDEL, Jean, “Party systems and patterns of government in Western democracies”, *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, 1968, ss. 180-203.

YAŞAR PINAR ÖZMEN

CANDAN, Kadir, SOLAK, Mehmet ve BİLGİN, Murat, *Dünyada Seçim Sistemleri*, 1. Baskı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, Ankara 2020.

CANTÜRK, Caner, “AB’ye Üyelik Perspektifinden Romanya’da Kamu Yönetimi Reformları: Yapısal Bir Analiz”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 2009, ss. 85-107.

CINPOEŞ, Radu, “The extreme right in contemporary Romania”, *Friedrich Ebert Stiftung, International Policy Analysis*, 2012, <http://library.fes.de/pdf-files/id-moe/09408.pdf>, (20.02.2021).

DAHL, Robert A., “Democracy”, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/democracy>, (11.02.2022).

_____, *Demokrasi Üzerine*, (çev.) Betül Kadioğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2010.

DIAMOND, Larry, *Developing democracy: Toward consolidation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1999.

DİKMEN CANIKLIOĞLU, Meltem, “Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız”, *Prof. Dr. Mahmut Tevfik Birsal’e Armağan*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2001, <https://hukuk.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2020/01/M.-Caniklioglu4.pdf>, (16.02.2021).

DOBRE, Ana Maria, “Europeanization and new patterns of multi-level governance in Romania”, *Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt 10, Sayı 1, 2010, ss. 59-70.

DUMBRAVĂ, Horațius ve CĂLÎN, Dragoş, “The evolution of the judicial system in Romania during the past 60 years”, *Revista Forumul Judecatorilor*, 123, 2009.

DUVERGER, Maurice, LIJPHART, Arend ve PASQUINO, Gianfranco, “A new political system”, *European Journal of Political Research*, Cilt 31, Sayı 1-2, 1997, ss. 125-146.

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM
DEĞİŞİMİ

DÜNYA BANKASI, World Bank Data Bank, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, (17.02.2023).

DÜNYA BÜLTENİ, “Romanya’da hükümet karşıtı protestolarda yüzlerce yaralı”, 11 Ağustos 2018, <https://www.dunyabulteni.net/avrupa/romanyadaki-protestolarda-yuzlerce-kisi-yaralandi-h427180.html?ysclid=lcnmuvx81906991442>, (07.03.2023).

EKIERT, Grzegorz, KUBIK, Jan ve VACHUDOVA, Milada Anna, “Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?”, *East European Politics and Societies*, Cilt 21, Sayı 1, 2007, ss. 7-30.

ELGIE, Robert, MOESTRUP, Sophia ve YU-SHAN, Wu (ed.), *Semi-presidentialism and Democracy*, Palgrave Macmillan, London 2011.

ELKINS, Zachary, GINSBURG Tom ve MELTON, James, “Comparative Constitutions Project-The Endurance of National Constitutions”, 2022, <https://comparativeconstitutionsproject.org/chronology/>, (20.08.2022).

ERYÜCEL, Ertuğrul, “Romanya Milliyetçiliği”. *Milliyetçiliğin Coğrafyaları*, (ed.) Gökberk Yücel, A Kitap PÜF Yayıncılık, Ankara 2019, ss. 69-86.

EUROPEAN COMISSION, “Report From the Commission to the European Parliament and the Council On Progress in Romania under the Cooperation and Verification Mechanism”, 22 Ekim 2019, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/progress-report-romania-2019-com-2019-499_en.pdf, (21.08.2022).

HELLMAN, Joel S., “Winners take all: the politics of partial reform in postcommunist transitions”, *World Politics*, Cilt 50, Sayı 2, 1998, ss. 203-234.

HOLMES, Leslie, *Post Komünizm*, (çev.) Yavuz Alogan, Doruk Yay., Ankara 2002.

IANCU, Bogdan, “Romania-The vagaries of international grafts on unsettled constitutions”, *National Constitutions in European and Global Governance*:

YAŞAR PINAR ÖZMEN

Democracy, Rights, the Rule of Law, (ed.) Anneli Albi ve Samo Bardutzky, Asser Press Hague, 2019, ss. 1047-95.

IORGOVAN, Antoine, “Le système politique et constitutionnel de la Roumanie”, *Institut de Ciències Polítiques i Socials*, Working Paper No. 54, Barcelona 1992, https://ddd.uab.cat/pub/worpaper/1992/hdl_2072_1428/ICPS54.pdf, (20.08.2022).

KAPICI, Özhan, “Şark Meselesinden Bir Kesit: Osmanlı-Rus İlişkilerinde Eflâk-Boğdan Meselesi (1864-1865)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, Cilt 18, Sayı 18, (2013), ss. 83-116.

KARAYİĞİT, Mustafa T., “The Semi-Presidential EU Governmental System As A Constitutional Design”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 67, 2020, ss. 97-115.

LINZ, Juan José ve STEPAN, Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1996.

MARICA, Irina, “History: 20 facts about Romania’s last king”, *Romania-Insider.com*, 14 Aralık 2017, <https://www.romania-insider.com/facts-king-michael>, (21.08.2022).

NECSUTU, Madalin, “Romanian Ex-President Accused of Working for Securitate”, *Balkan Insight*, 06 Haziran 2019, <https://balkaninsight.com/2019/06/06/romanian-ex-president-accused-of-working-for-securitate/>, (20.02.2023).

O’DONELL, Guillermo A., “Delegative democracy”, *Journal of Democracy*, Cilt 5, Sayı 1, 1994, ss. 55-69.

OSCE, “Romania - Parliamentary Elections, 6 December 2020-Statement of Preliminary Findings and Conclusions”, ODIHR Special Election Assessment Mission, 2020, https://www.osce.org/files/f/documents/4/9/472812_0.pdf, (01.09.2022).

KOMÜNİZM SONRASI ROMANYA'DA ANAYASA YAPIM SÜRECİ VE REJİM
DEĞİŞİMİ

ÖZLEM, Kader, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Romanya'nın Dış Politikasında Batı Dünyası ve Türkiye'yle İlişkiler”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 12, 2007, ss. 35-47.

ÖZMEN, Yaşar Pınar, *Hükümet Sistemlerinin Sosyoekonomik Göstergelere Göre Karşılaştırılması: Latin Amerika, Asya ve Doğu Avrupa Ülkeleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Prof. Dr. Gonca Bayraktar Durgun, Ankara 2018.

POZSÁR-SZENTMIKLÓSY, Zoltán, “The Constitutional Politics of Cohabitation in Romania”, *Blog of the International Journal of Constitutional Law*, 30 Ocak 2014, <http://www.iconnectblog.com/2015/01/the-constitutional-politics-of-cohabitation-in-romania>, (20.02.2023).

REUTERS, “Romania top court says govt threatening rule of law”, 03 Temmuz 2012, <https://www.reuters.com/article/uk-romania-politics-idUKBRE8620P120120703>, (20.02.2023).

ROMANIA INSIDER, “Bucharest palace where King Michael used to reside opens for visitors”, 23 Haziran 2020, <https://www.romania-insider.com/elisabeta-palace-visits-jul-2020>, (21.08.2022).

ROMANIA INSIDER, “President announces questions Romanians have to answer in referendum on justice”, 25 Nisan 2019, <https://www.euronews.com/2019/05/23/romania-anti-corruption-referendum-what-you-need-to-know-euronews-answers>, (21.08.2022).

RUSU, Mihai Stelian, “Transitional politics of memory: Political strategies of managing the past in post-communist Romania”, *Europe-Asia Studies*, Cilt 69, Sayı 8, 2017, ss. 1257-79.

SKACH, Cindy, “The ‘newest’ separation of powers: Semipresidentialism”, *International Journal of Constitutional Law*, Cilt 5, Sayı 1, 2007, ss. 93-121.

TEITEL, Ruti, “Post-Communist Constitutionalism: A Transitional Perspective”, *Columbia Human Rights Law Review*, Sayı 26, 1994, ss. 167-90.

YAŞAR PINAR ÖZMEN

TILLY, Charles, “Processes and mechanisms of democratization”, *Sociological Theory*, Cilt 18, Sayı 1, 2000, ss. 1-16.

YILMAZ, Nihat ve DOĞAN, K. Caner, “Avrupa Birliği (AB) Talepleri Doğrultusunda Çek ve Romanya Cumhuriyetleri’nin Demokratikleşme Reformları”, *Journal of Black Sea Studies*, Sayı 39, 2013, ss. 15-29.

ZAKARIA, Fareed, “The rise of illiberal democracy”, *Foreign Affairs*, Cilt 76, Sayı 6, 1997, ss. 22-43.

“Finland’s Constitution of 1999 with Amendments through 2011”, 1991, https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011.pdf?lang=en, (20.02.2023).

“Judicial systems in Member States- Romania”, The European e-Justice Portal, https://e-justice.europa.eu/content_judicial_systems_in_member_states-16-ro-en.do?member=1, (15.08.2022).

“New constitution (Romania)”, *Encyclopaedia Britannica*, 2020, <https://www.britannica.com/place/Romania/New-constitution> (21.08.2022).

“Romania 2019”, Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International), 2019, <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/romania/report-romania/>, (20.02.2023).

“Romania’s Constitution of 1991 with Amendments through 2003”, 1991, http://www.cdep.ro/pdfs/constitutie_en.pdf, (20.02.2023).

“Report on Progress under the Co-operation and Verification Mechanism in Romania”, 20 Haziran 2010, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_10_347, (21.08.2022).

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA’NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI*

Myumyun YASHAROV ISOV**

ÖZ

Rusya, ilk kez 1773 yılı içerisinde Tuna Nehri’ne ulaşmıştır. Takip eden yıllarda ise yönünü kalıcı olarak Balkanlara çeviren Petersburg, bölgedeki Ortodoks Osmanlı Hristiyanlarına yönelik etkin bir siyaset yürütmeye başlamıştır.

Çalışmamız, 18. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de II. Katerina döneminde Rusya’nın Sırp, Karadağlılar, Eflâklılar, Boğdanlılar, Bulgarlar ve Rumlara yönelik göç politikası hakkındadır. Makalede, Rusya’nın güneye, Osmanlı sınırlarına doğru topraklarını genişletmesi ile Rus imparatoriçesinin bu “yeni topraklara” Balkanlar dâhil olmak üzere farklı Avrupa ülkelerinden yabancı göçmenleri iskân etme arzusu arasında bağlantı kurulmaktadır. Göçün karakteri, ölçeği, dinamikleri ve temel araçları ana hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan unsurlar üzerindeki nüfuzu göz önünde bulundurularak, söz konusu dönemde Rusya’nın Osmanlı Hristiyanları arasında yaptığı propaganda özel olarak dikkate alınmıştır ki bu son derece önemli bir konudur. Zira Ortodoksluk, zaman içerisinde Rus İmparatorluğu’nun siyasî bir doktrini ve devlet politikası haline dönüşmüş, hatta Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Hristiyanlar Petersburg’un elinde bir siyasî silah hâline gelmiştir.

Çalışmada Rusça resmî ve gayriresmî belgelerin yanı sıra Bulgarca, Sırpça, Rusça, Ukraynaca ve Türkçe yayımlanan monografiler, derlemeler ve makalelerden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Ortodoks Hristiyanlar, Balkanlar, Göçler.

* Bu makale, 18-21 Eylül 2019 tarihleri arasında Edirne’de düzenlenen “VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu: Balkanlar’a ve Balkanlar’dan Göçler (Osmanlı’dan Cumhuriyet’e)” adlı uluslararası sempozyumda sunulmuş ve basılmış bildiri hareketle yazılmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Tarihi ABD, Edirne, ORCID: orcid.org/0000-0001-8019-9838, E-posta: mumunisov@trakya.edu.tr

MYUMYUN YASHAROV ISOV

**MIGRATION POLICY OF RUSSIA TOWARDS
ORTHODOX CHRISTIANS IN THE BALKANS IN THE
SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY**

ABSTRACT

In 1773 Russia reached the Danube River for the first time. In the following years, Petersburg permanently oriented itself towards the Balkans and began to conduct an active policy towards the Ottoman Orthodox Christians living here.

The proposed study sheds light on the Russian migration policy towards Serbs, Montenegrins, Wallashians, Moldavians, Bulgarians, and Greeks in the second half of the 18th century, especially during the time of Catherine II. A connection is made between the territorial expansion of Russia to the south and the aspiration of the Russian empress to populate the "new lands" with foreign migrants, including from the Balkans. An attempt is made to delineate the nature, scales, dynamics, and main instruments for the implementation of migration. Given the opportunities for influence in the Ottoman possessions, special attention is paid to the propaganda that Russia spread among the Ottoman Christians during the period under review. This is extremely important because over time Orthodoxy became the political doctrine and state policy of the Russian Empire, in which Orthodox Christians living in the Ottoman state became a political weapon in the hands of Petersburg.

This research uses official and unofficial Russian documents, as well as research-monographs, studies, and articles by Russian, Bulgarian, Serbian, Ukrainian, and Turkish scholars.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Orthodox Christians, Balkans, Migrations.

EXTENDED ABSTRACT

Russian settlement of neighboring regions conquered by Russia is an important topic in historiography. Many prominent Russian historians consider the settlement policy as a dominant factor in the development of the Russian state. Despite this, the number of special studies on migrations to and from Russia in Russian literature is very few. A focus on the 18th century reveals the reason for this. During this period, the Russian state did not conduct accurate, standardized, and well-organized population censuses. Despite the huge statistical accumulation, there is no regular data on the ethnic composition of the population. At that time, the ethnic identity of the population was not yet sufficiently well-defined and even the few people interested in ethnography could not draw the line of distinction between representatives of different ethnic groups who migrated from the Balkans.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

In the 17th century, Russian foreign policy had three main directions: towards Sweden, Polish–Lithuanian Commonwealth, and the Ottoman Empire. Peter I (1682-1725) succeeded only in the northern direction, providing Russia access to the Baltic Sea (1721). The rulers who came after him tried to conduct activity in the other two directions (Poland and the Ottoman Empire). The ideological reason for Russia's targeting of the Ottoman borders is that it saw itself as the legitimate heir to the lands of the Gold Horda (13th-16th centuries) and Kievan Rus (11th-12th centuries). Catherine II also promoted the southward movement as a return to the "archaic" Russian lands. Therefore, the Russian Empress's propaganda for the wars against the Ottoman Empire seeped into fertile land, and the territories to be gained in these wars were propagated not as an occupation but as a return to the "heritage of their ancestors". Of course, Russian territorial expansion depended on reasons such as providing secure borders in geopolitics and foreign policy, providing access to non-freezing ports, preventing border region competition with its enemies, or incorporating them into its sphere of influence, rather than this "historical right".

From the 60s of the 18th century, the northern Black Sea region became the main target of Russia's foreign policy. St. Petersburg's ultimate goal was to reach its southern, natural geographical (strategic) borders from the Caucasus ridges to the northern shores of the Black Sea, including the Crimean peninsula and the Sea of Azov. If Russia had achieved these goals, the Ottoman would have turned it into a second-class factor.

From the 16th century onwards, the Russian ethnic territory began to expand from Siberia and the Northern and Southern Urals to the Pacific Ocean and the middle and lower reaches of the Idyll River. In the 17th-19th centuries, 11 million people settled in the southern European regions and 4.5 million people settled in the eastern regions of Russia. In the late 17th and 18th centuries, migration processes did not only involve the Russian population. Ukrainians were also involved in this intensive migration process, and they even played a fundamental role in the settlement of the southern regions of the Russian Empire on the European continent.

From the beginning of the 17th century, Russian authorities began to be conscious of the importance and role of resettlement policy. The expansion of the country's borders prompted the Russian authorities to revitalize the new lands and exploit the natural resources of these new territories. Settlement policy became increasingly important in Russian domestic and foreign policy, and different projects related to this issue came to the fore.

The Treaty of Bakhchisarai, signed between the Ottoman Empire and Russia on 13/20 January 1681, was the first treaty in which the common

borders between the two states were officially determined. Until this time, the Black Sea was not yet a controversial issue in Ottoman-Russian relations. The Black Sea became a controversial matter during the reign of Peter I (1682-1725), but the Ottoman state, which showed its power, caused the Russian monarch to suspend his plans for this region.

During the reign of Peter I, Russian authorities for the first time began to settle people of Slavic nationality who could serve the border and carry out agricultural activities in the southern regions of Russia. After all, the goal of Russia's resettlement policy was to strengthen its southern borders and weaken the Muslim presence there, as well as the need to benefit economically from the vast steppes of the southern region. However, the impact of these first attempts was limited.

Under Empress Elizaveta Petrovna (1741-1761), the protection of Russia's southern regions and the settlement of Slavic Christians there became an important issue. However, due to the limited human resources of the Russian territories, the idea of immigration from outside became increasingly important. The resettlement of foreigners in the southern regions of the Russian state officially began immediately after on December 24, 1751. In the 1750s, Russia succeeded in attracting around 30.000 migrants to its borders, mostly from the Ottoman and Austrian states. By 1759, the number of Christian immigrants who migrated from the Ottoman Empire and joined the volunteer cavalry and infantry units was approximately 4,500-5,000. It is noteworthy that the immigration of foreigners started to increase gradually during this period. Nevertheless, migrations happen periodically. Migrant flows were relatively weak and migrations are chaotic in nature and mostly involve military groups.

During the reign of Catherine II (1762-1796), the Russian Empire's migration policy became more massive and effective. The first decisions on an active Russian emigration policy were taken on December 4/15, 1762, and July 22/August 2, 1763. With these decisions, Petersburg announced in detail the conditions for accepting migrants from abroad, as well as information about the lands available for settlement. They were subsequently translated into various languages and published in various European newspapers. However, there was dissatisfaction with this immigration policy in Europe. Therefore, the Russian Government suspended its official appeals to immigrants in the autumn of 1766.

The Ottoman-Russian war, which broke out in 1768, showed Russia that one of the "safe" ways to recruit migrants from among the Ottoman Christian subjects was by first enlisting them in the Russian army as volunteers. In wartime, Russian authorities tried to attract people from the

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS
HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

Orthodox community into the volunteer forces of the Russian army. At the beginning of 1770, there were 6,300 Moldavians in the ranks of the Russian army, and in the later months of the war, their number almost doubled. Several thousand Bulgarian volunteers fought in the Russian army against the Ottoman forces. At the end of the war, most of these volunteers left the Ottoman borders with the Russian troops and settled in the province of New Russia (Novorossiya). In 1775, the greatest migration of the Ottoman Greeks to Russia from the Mediterranean to Russia took place. According to various sources, the number of Greeks who migrated (mainly those who support the Russian forces in the Mediterranean and their families) was between 3 and 5 thousand. These immigrants established a number of Greek colonies (such as Kerch, Taganrog, Kerson, Balaclava, and Odesa) on the newly occupied lands of the Russian Empire. Moreover, according to a report dated 8 September 1778, 31.098 Christians, both men and women, were encouraged by the Russian authorities to migrate from Crimea to the Azov province. 18.300 of them are Greeks. Between 2.5 and 4 thousand Crimean Greeks lost their lives due to the poorly organized migration campaign. In 1779, the Greek survivors laid the foundations of Mariupol, the largest Greek colony on the coast of the Sea of Azov.

Catherine II's first war officially ended on July 10 (21), 1774. With the Treaty of Kucuk Kaynarca, Russia gained unlimited freedoms, such as the right to build new villages and fortresses in the newly acquired territories and to restore the old ones. This necessitated a new migration, but in the inter-war period, migration to Russia was clandestine.

The new wave of emigration was linked to the Ottoman-Russian War of 1787-1791. During the war, Russian commanders sent special officers to different parts of Wallachia and Moldavia to reorganize volunteer units. As a result of this effort, about 30 volunteer units, which were affiliated with the Russian Danube army and consisting of Vlachs, Moldavians, Bulgarians, Greeks, Serbs, and others, were established.

As in the previous war, these military activities had an impact on the Bulgarians as well. It is estimated that several thousand Bulgarian volunteers joined the Russian armies during this period. In 1790, Bulgarians who had previously joined the Kozak troops settled with their families (about 500 families) in different parts of the Kherson province (Hersonska guberniya). According to Russian diplomatic sources, in the period 1787-1792, about 5 thousand Bulgarian immigrants sought a homeland in Wallachia and Moldavia. The migration of Bulgarians north of the Danube continued in the first years after the war, but the number of settled Bulgarian immigrants who remained on Russian territory was small.

Migrations from Rumelia continued towards the end of the century. This time, the insecurity caused by the decentralization process in the Ottoman Empire had an impact on people's actions. After the Treaty of Iași (1792), a new, albeit weak, migration of Bulgarians began and they settled mainly in Odesa (Hocabey) and its environs. With this treaty, a period of conflict in the development of Ottoman-Russian relations came to an end. Both Catherine II and her successor Pavel I (1796-1801) sought to establish a peaceful relationship with the Ottoman Empire.

After 1792, the wave of emigration among Greeks was also relatively weak and only a small number of Greeks (and Albanians) settled in the southern regions of Russia. In 1794, there were between 200 and 300 Greeks and Albanians in and around Odesa. Almost all of them supported the Russians in the second Ottoman-Russian War in the Mediterranean. In addition, the Russian authorities tried to attract Greeks, especially from the islands, with merchant and maritime experience, as well as those with military experience, in order to benefit the development of the new Black Sea city. According to the 1797 census, the main mass of immigrants in Odesa was Greek immigrants from the Peloponnese, the Aegean Islands, Thessaly, the Ionian Islands, Rumelia, Istanbul, Moldavia, and Wallachia. The migration of Greeks to the Russian borders was illegal.

After the Ottoman-Russian War of 1787-1791, the migration of Bulgarians to Russia continued in secret from the Ottoman authorities (as was the case with the Greeks), as the Russian government did not officially accept migrants from Ottoman lands within the Russian borders in the context of the treaty of "alliance and defence" signed in Istanbul on 23 December 1798. However, the Russian government did not hesitate to instruct local authorities to accept migrants arriving at the Russian border and settle them on vacant land.

After two difficult wars against the Ottoman Empire, Russia succeeded in reaching the Black Sea. The population of the Russian Empire doubled between 1747 and 1796, from 18 million to 36 million. After 1762, the country's population increased by 12 million people, most of which were not the result of natural demographic growth. This increase was a result of the territorial/border expansion Russia achieved under Catherine II. During the second half of the 18th century, Russian immigration policy was primarily motivated by imperial ambitions, the aim being to fulfill the Russian Empire's need for a population that would fight, produce and pay taxes. Of course, the results of Catherine II's policy of attracting foreign immigrants to Russian lands cannot be considered very successful. Because the number of immigrants mentioned did not exceed 100,000 from the beginning to the end

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

of the 18th century. The number of immigrants from the Ottoman Empire and Austria was around 60.000.

Despite their relatively small numbers, the emigrants from the Ottoman borders provided human resources for the resettlement of the barren lands, contributed to the protection of the Russian borders, provided logistical support to the Russian army, and strengthened the conditions for new territorial acquisitions. The policy that Russia began to formulate in the second half of the 18th century would have a strong impact on the balance of life in the Rumelia territories of the Ottoman Empire in the next century.

Giriş

Rusya, 15. ve 16. yüzyıllarda komşu toprakları etkin bir biçimde ele geçirmeye başlamıştır. Rus yetkililer yeni sınırları korumak için mahallî askerî yerleşim yerleri kurmuşlar ve yerel nüfusun temsilcilerine de çeşitli ayrıcalıklar tanıyarak onları askerlik hizmetini yerine getirmek konusunda teşvik etmeye çalışmışlardır. Bundan dolayı bahsedilen dönemdeki toprak genişleme süreci sadece şiddete dayalı olarak sağlanmamıştır. Rusya'nın bir imparatorluk¹ hâline dönüştüğü 18. Yüzyılın başlarından itibaren sınır bölgelerinin iskânı ise daha farklı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Petersburg, köklü devlet geleneğine sahip Rus olmayan çeşitli halkların yaşadığı toprakları ilhak etmeye başlamıştır. Bu sürece, kapsamlı askerî güç kullanımının yanı sıra çeşitli siyasî ve ekonomik önlemlerin uygulanması da eşlik etmiştir.

Rusya tarafından ele geçirilen komşu bölgelerin iskânı meselesi Sovyet öncesi Rus tarih yazımında önemli bir konudur. Önde gelen birçok Rus tarihçi, iskân siyasetini Rus devletinin gelişiminde başat bir etken olarak görmektedir.² Örneğin, 19. yüzyılın en büyük Rus tarihçisi Sergey Solovyov (1820-1870) yeni ele geçirilen toprakların iskânına Rusya'nın gelişiminde

¹ 1721'de Rus devleti İmparatorluk olarak ilan edilmiştir. [*Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda*, VI. Cilt (1720-1722), No: 3840, Sankt Petersburg 1830, s. 444-445.] Bu metinde "Rusya" "Rus Devleti" ve "Rus İmparatorluğu" isimleri eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

² Yu. A. Mizis, S. G. Kaşenko, "Problema Formirovaniya Russkogo Frontira na Yuge Rossii v 16 - Pervoy Polovine 18 v. v Otoçestvennoy İstoriografii", *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta*, Seriya 2, Vipusk 1, 2011, s. 10. Rus tarih literatüründe yazar adları kısaltılmış olarak verildiği için bu makaledeki tüm Rusça kaynaklara ait yazar isimleri kısaltılmış olarak verilmiştir.

önemli bir rol atfetmektedir. Solovyov bu süreci Rusya'nın *bozkır sakinleri, göçebe Asya halkları* ve *Kazaklarla* olan "sürekli" mücadelesine bağlamaktadır.³ Onun bu iddiası daha sonra birçok Rus araştırmacının görüşünü derinden etkilemiştir.⁴ Nitekim Solovyov'un öğrencisi ve önde gelen Rus tarihçilerden biri olan Vasiliy Klyuçevski (1841-1911) de Rusya'nın söz konusu siyasetini Rus tarihinde önemli bir faktör olarak kabul etmiştir. Ona göre Rus tarihi gelişim süreci, Karadeniz kıyıları dâhil olmak üzere Rusya'nın sınırlarının genişletilmesi meselesini son derece açık bir şekilde gündeme getirmiş ve bu da daha 15-16. yüzyıllarda Rus hükümdarların gündeminde "net" bir hâl almıştır.⁵ Klyuçevski'ye göre Rusya tarihi, sürekli olarak iskân politikasına başvuran bir ülkenin tarihidir ve Rusya'nın toprak kazanımları, bu politikanın çerçevesini tayin etmiştir.⁶

1. Rusya'nın 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Yabancılara Yönelik Gerçekleştirdiği Göç Politikasının Tarih Yazımı Açısından Değerlendirmesi

Yeni toprakların" iskânı önemli bir siyaset ve devlet meselesi olduğuna göre bu konunun Rus bilim adamlarının ilgi alanında sürekli veya nispeten daha yoğun bir şekilde yer almış olabileceğini varsaymak doğaldır. Ancak genel olarak Rus alan literatüründe Rusya'ya ve Rusya'dan göçler üzerine yapılan özel çalışmalara bakıldığında bu varsayımın neredeyse yanıltıcı olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü göçler konusu Rus akademisinde çok az çalışılmıştır.⁷ Hemen belirtmek gerekir ki 18. yüzyıldaki demografik süreçleri araştırmak çok karmaşık bir bilimsel görevdir. Zira o dönemde Rus devletinde doğru, standartlaştırılmış ve iyi organize edilmiş nüfus sayımları yapılmamıştır.⁸ Büyük istatistikî birikime rağmen nüfusun etnik yapısı

³ S. M. Solovev, *İstoriya Rossi s Drevneyştih Vremen*, I. Kısım, I-V. Cilt, 2. Baskı, İzдание Visočayşe Utverjdennago Tovareştstva "Obşttestvennaya Polza", Sankt-Peterburg [1894], s. 11-12.

⁴ Mizis, Kaštenko, *a.g.m.*, s. 10.

⁵ V. O. Klyuçevskiy, *Lektsii po Russkoy İstorii*, III. Kısım, Tipografiya V. O. Kirşbauma, Sankt Peterburg 1902, s. 54.

⁶ V. O. Klyuçevskiy, *Soçineniya v Devyati Tomah*, I. Cilt (*Kurs Russkoy İstorii*), I. Kısım, Mıysl, Moskva 1987, s. 50.

⁷ V. M. Kabuzan, *Emigratsiya i Reemigratsiya v Rossii v 18 - Naçale 20 veka*, Nauka, Moskva 1998, s. 9.

⁸ V. M. Kabuzan, *Narodi Rossii v 18 veke, Çislenost i Etniçeskiyy Sostav*, Nauka, Moskva 1990, s. 4.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

hakkında düzenli veri bulunmamaktadır.⁹ Söz konusu dönemde nüfusun etnik kimliği henüz yeterince belirli bir şekilde oluşmamış,¹⁰ dolayısıyla etnografya ile ilgilenen az sayıdaki kişi dahi Balkanlar'dan göç eden farklı etnik grupların temsilcileri arasındaki ayrım sınırlarını çizememiştir.¹¹

Sovyet öncesi Rus tarih yazımında, Rus İmparatorluğu tarafından Güney Ukrayna'ya yapılan iskân ve ekonomik canlandırılmalara yönelik bilimsel ilgi 19. yüzyılın başlarında başlamıştır. 1830'ların sonlarında bu bölgeyi araştıran merkez, Odessa'daki üniversite olmuştur. Aynı zamanda bu şehirde 1839 yılında Odessa Tarihî Eserler Derneği de kurulmuştur. 1843 yılında yerel istatistik konularıyla ilgilenmek üzere Novorossiya (Yeni Rusya) İstatistik Komitesi tesis edilmiş ve müdürü Apolon Skalkovski olmuştur.¹² Bu kişi 1836 ve 1838'de orijinal belgelerle birlikte kendi saha araştırmalarından da geniş ölçüde yararlanarak, "*Hronologičeskoe Obozrenie İstorii Novorossiyskogo Kraja 1731-1823*" [*Yeni Rusya Bölgesinin Tarihine Genel Bir Bakış 1771-1823*] adında iki kitap yayımlamıştır.¹³

Skalkovski'nin kullanmış olduğu arşiv malzemesinin çoğu farklı nedenlerle uzun zaman önce ortadan kaybolmuştur. Onun bu çalışması 18. yüzyılda Balkanlar'dan gerçekleşen göçlere ilişkin önemli bir tarihî kaynak teşkil etmekle birlikte, ilgili dönemdeki nüfus hareketleri hakkında eksik bilgiler de vermiş olabileceği de göz önünde bulundurulmalı, dolayısıyla söz konusu araştırmaya eleştirel yaklaşılmalıdır.¹⁴ Bu araştırmanın yanı sıra Skalkovski, 1848'de "*Bolgarskie Kolonii v Besarabii i Novorossiyskom Krae* [Besarabya ve Yeni Rusya Bölgesindeki Bulgar Yerleşimleri]" adlı çalışmasını da yayımlamıştır. Bu çalışma sayesinde 18. yüzyılın ortalarından itibaren Bulgar yerleşimlerinin oluşumu, sayıları, nüfusun geçim kaynakları, kamu binalarının inşası ve sair konular hakkında bilgi sahibi olmak

⁹ C. Z. Drobijev, İ. D. Kovalçenko, A. V. Muravev, *İstoriçeskaya Geografiya SSSR*, Vıssaya Şkola, Moskva 1973, s. 200.

¹⁰ V. M. Kabuzan, *Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Hersonskoy Guberniy) v 18-Pervoy Polovine 19 veka (1719-1858 gg.)*, Nauka, Moskva 1976, s. 3.

¹¹ P. Keppen, *Ob Etnografiçeskoy Karte Evropeyskoy Rossii*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1852, s. 3, 25.

¹² E. V. Belova, *Migratsionnaya Politika na Yuge Rossiyskoy İmperii i Pereselenie Bolgar v Novorossiyskiy Kray i Bessarabiyu (1751-1871 gg.)*, RGOTULS, Moskva 2004, s. 10-11.

¹³ A. A. Skalkovskiy, *Hronologičeskoe Obozrenie İstorii Novorossiyskogo Kraja, 1730-1823*, I. Kısım (*s 1771 po 1796*), Gorodskoy Tipografii, Odessa 1836; II. Kısım (*s 1796 po 1823 god.*), Gorodskoy Tipografii, Odessa 1838.

¹⁴ Kabuzan, *Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Hersonskoy Guberniy) v 18-Pervoy Polovine 19 veka (1719-1858 gg.)*, s. 7-8.

mümkündür. Söz konusu araştırmacı, ayrıca ana hatlarıyla iskânın aşamalarını ve göçmenlerin geldiği Rumeli bölgelerini de belirlemeye çalışmıştır.¹⁵ Bunun dışında Bulgarların göç sorunu üzerine Nikolay Derjavin'in "*Bolgarskie Kolonii v Rossii* [Rusya'daki Bulgar Yerleşimleri]" adlı çalışması da bulunmaktadır. Yazar çalışmasında göç dalgalarının hacmini, iskânın dönemlendirilmesini Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Bulgarların etnografik özelliklerini göstermeye çalışmıştır.¹⁶

1861 yılında, Petr Keppen'in önderliğinde çeşitli çalışmalar ve resmî belgelerdeki yabancı göçüne ilişkin bilgileri kapsayan bir derleme oluşturulmuştur.¹⁷ 1869 yılında Aleksandr Klaus'un Rus İmparatorluğu'ndaki yabancı yerleşimcileri (bilhassa Almanları) konu alan kitabı basılmıştır.¹⁸ Daha sonra, yabancı yerleşimcilerin, özellikle de Osmanlı Hristiyanlarının yerleşim süreçlerinin ortaya çıkış hikâyesi, Grigoriy Pisarevskiy'nin "*İz İstorii İnostrannoy Kolonizatsii v Rossii v 18 veka* [18. Yüzyılda Rusya'daki Yabancı Yerleşimcilerin Tarihi]" adlı kitabının konusunu oluşturmuştur.¹⁹

Yukarıda zikredilen kitapların dışında Petr Ştebalskiy'in "*Potemkin i Zaselenie Novorossiskago Kraya* [Potemkin ve Yeni Rusya Bölgesine Göçler]"²⁰ ile Dmitriy Bagaley'in "*Kolonizatsiya Novorossiskago Kraya* [Yeni Rusya Bölgesi'nin İskânı]"²¹ adlı çalışmaları da konu ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Onların bu çalışmaları, harici (Rusya dışından) ve dâhili (imparatorluk sınırları içerisinden) göçün nispeten kesin ölçөгünü ortaya koyması açısından faydalıdır. Bunun yanı sıra Bagaley'in çalışması, Kuzey

¹⁵ A. Skalkovskiy, *Bolgarskie Kolonii v Besarabii i Novorossiyskom Krae, Statistiçeskiy Oçerk*, Tipografii T. Neymana, Odessa 1848.

¹⁶ N. S. Derjavin, "Bolgarskie Kolonii v Rossii (Tavriçeskaya, Hersonskay i Besarabskaya Gubernii), Materiali po Slavyanskoy Etnografii", *Sbornik za Narodni Umotvoreniya i Narodopis*, XXXIX. Kitap, Dırjavna Peçatnitsa, Sofya 1914, s. 52.

¹⁷ P. Keppen, *Materialov Dlya İstorii İnorodtsev Evropeyskoy Rossii*, Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1861.

¹⁸ A. Klaus, *Naşı Kolonii, Opiti i Materiali po İstorii i Statistike İnostrannoy Kolonizatsiii v Rossii*, Vipusk, Tipografiya V. V. Nusvalta, Sankt Peterburg 1869.

¹⁹ G. Pisarevskiy, *İz İstorii İnostrannoy Kolonizatsii v Rossii v 18 v. (Po Neizdannim Arhivnim Dokumentam)*, Peçatnya A. İ. Snegirevoy, Moskva 1909.

²⁰ P. Ştebalskiy, "Potemkin i Zaselenie Novorossiyskago Kraya", *Sbornik Antropologiçeskih Statey o Rossii i Stranah ey Prilejaştih*, I. Kitap, 1868, s. 130-143.

²¹ D. İ. Bagaley, *Kolonizatsiya Novorossiyskogo Kraya v Perve Şagi Ego Po Puti Kultur*, *İstoriiçeskiy Etyud*, Tipografiya G. T. Korçak-Novitskogo, Kiev 1889, s. 77-115.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

Karadeniz tarihine, özellikle de iskân sürecine yönelik bilimsel ilginin artmasında önemli bir rol oynamıştır.²²

Sovyet döneminde göç çalışmalarının gelişimine bakacak olursak, 18. yüzyılın ikinci yarısında Rus İmparatorluğu'nun yeni elde ettiği topraklarda gerçekleştirdiği yerleşimler hakkında bilimsel ilginin uzun süre olmaması dikkat çekicidir. Bu durumun sebebi ise Sovyet biliminin Güney Ukrayna'nın ve Sovyetler Birliği'ndeki diğer bölgelerin tarihini Marksist bakış açısıyla incelemeye başladığı ve sosyo-ekonomik ilişkilerin de bu bağlamda özel bir yere konumlandırıldığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda açıkça ortaya çıkmaktadır.²³ 20. yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında da yabancı yerleşim ve iskânına dair tek bir başlık meydana çıkmamıştır.²⁴ “*İstoriik-Marksist [Tarihçi-Marksist]*” adlı dergi 1941 yılı içerisinde Nataliya Polonskaya-Vasilenko'nun bir makalesini yayımlamıştır. Adı geçen araştırmacı, bu makalesinde Yeni Rusya vilayetinin kuzey kesiminde 1735-1775 yılları arasındaki dönemde Ukraynalı, Rus ve yabancıların yerleşimleri hakkında yeni arşiv verileri sunmuştur.²⁵ Aynı yazar, 1942 yılında yabancı göçmenlerle ilgili bilgilere de yer verdiği daha kapsamlı bir çalışma yayımlamıştır.²⁶

1950'lerin sonu ve 1960'ların başında, aralarında Elena Drujinina'nın 18. yüzyılın son çeyreğinde Yeni Rusya Vilayeti'nin yerleşiminin temel aşamalarını ortaya koyan “*Severnoe Priçernomorie v 1775-1800 gg. [1775-1800 Yıllarında Kuzey Karadeniz Bölgesi]*” adlı monografik çalışmasının da yer aldığı çeşitli eserler yayımlanmıştır. Drujinina, 1775-1782 dönemi ile ilgili analizlerini Skalkovski'nin sunmuş olduğu verilere dayandırırken²⁷ vilayetin 1784-1799 dönemindeki nüfusu hakkında yeni, daha eksiksiz ve doğru bilgiler sunmaktadır.²⁸

²² N. Polonskaya-Vasilenko, “Zaselenie Yujnoy Ukrainy v Seredine 18 veka”, *İstoriik-Marksist*, No: 5, 1941, s. 32.

²³ E. V. Belova, “Graniçar Novoy Serbii: Yujnoslavyanskaya Kolonizatsiya Rossii v 1740-1760-e gg.”, *Vestnik Rossiyskogo Universiteta Drujbi Narodov*, Seriya İstoriya Rossii, No: 1, 2008, s. 83.

²⁴ Kabuzan, *Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Hersonskoy Guberniy) v 18-Pervoy Polovine 19 veka (1719-1858 gg.)*, s. 14.

²⁵ Polonskaya-Vasilenko, “Zaselenie Yujnoy Ukrainy,” s. 30-46.

²⁶ N. D. Polonskaya-Vasilenko, “İz İstorii Yujnoy Ukrainy v 18 v., Zaselenie Novorossiyskoy Gubernii (1764-1775)”, *İstoriçeskie Zapiski*, No: 13, 1942, s. 130-174.

²⁷ E. İ. Drujinina, *Severnoe Priçernomorie v 1775-1800 gg.*, Akademiya Nauk SSSR, İnstitut İstorii, Moskva 1959, s. 54-55, 69.

²⁸ Aynı yerde, s. 150, 154-155, 160, 166-167, 200.

1976 yılında Vladimir Kabuzan tarafından “*Zaselenie Novorossii v 18-Pervoy Polovine 19 Vek* [18. Yüzyılda Novorossiya’nın Yerleşimi-19. Yüzyılın İlk Yarısı]” adlı monografi yayımlanmıştır. Söz konusu monografisini geniş kapsamlı arşiv ve yayımlanmış kaynaklara dayandıran Kabuzan, Kuzey Karadeniz bölgesinin yerleşim sürecine ve iktisadî olarak kullanım aşamalarına ışık tutmaktadır. İskânın genel kapsamını, özellikle de Rus İmparatorluğu sınırları dışından gelen göçmenlerin sayısını ve etnik bileşimini sunmaya gayret etmiştir. Bununla birlikte ilgilendiğimiz dönem içerisinde Rus İmparatorluğu’nun göçmen politikasındaki değişiklikleri de belirlemeye çalışmıştır.²⁹

Takip eden yıllarda, Sovyet biliminin konuya olan ilgisi Ukraynalı ve Rus tarihçi, etnograf ve dilbilimcilerin daha genel olan çalışmalarıyla sürmüştür³⁰ ancak bununla birlikte 18. yüzyıl Rusya’sındaki nüfusun büyüklüğü ve etnik bileşiminin incelenmesi konusuna çok az ilgi gösterilmiştir.³¹

Günümüz Rus tarih yazımında, Kuzey Karadeniz bölgesinin iskânı ve iskânın ardından bölgede uygulanan iktisadî politikası hâlâ yeterince incelenmemiştir.³²

Bu konuda nispeten az sayıda yapılmış ve özel meselelerle ilgili verdiği bilgiler dolayısıyla özellikle gözden kaçırılmaması gereken çalışmalardan biri de Elena Belova’nın 2004’te yayımlanan “*Migratsionnaya Politika na Yuga Rossiyskoy İmperii i Preselenie Bolgar v Novorossiyskiy Kray i Bessarabiya (1751-1871 gg)* [Rus İmparatorluğu’nun Güneydeki Göç Politikası ve Bulgarların Yeni Rusya Bölgesi ve Besarabya’ya Yerleştirilmesi (1751-1871)]” isimli monografisidir.

Yazar, bu çalışmasında ilgili dönem boyunca gerçekleşen Bulgar göçüne yönelik çeşitli faktörlerin etkili olduğunu iddia etmektedir. Belova’nın bu çalışmasında Rus İmparatorluğu’nun göç mevzuatı özel bir yer tutmaktadır.³³

²⁹ Kabuzan, *Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Hersonskoy Guberniy) v 18–Pervoy Polovine 19 veka (1719-1858 gg.)*.

³⁰ Stefan Doynov, *Bulgarite v Ukrayna i Moldova Prez Vizrajdaneto (1751-1878)*, Akademično İzdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, Sofya 2005, s. 12.

³¹ Kabuzan, *Narodi Rossii v 18 veke, Çislenost i Etničeskiyy Sostav*, s. 9-10.

³² Belova, *a.g.e.*, s. 26.

³³ Aynı yerde.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

Güney Ukrayna'nın iskân edilmesi konusu da Ukraynalı akademisyenlerin ilgisini celp etmektedir. Ukrayna'da disiplinlerarası ve bölgesel yaklaşımla Ukrayna topraklarına göç edip yerleşen kişilerle ilgili konular Vladimir Milçev³⁴ ve Olena Baçinskaya³⁵ tarafından incelenmiştir. 2009 yılında Mihail Staņev'in 18. yüzyıl boyunca Rus İmparatorluğu'ndaki Bulgarların göçü ile ilgili verileri de kapsayan bir istatistik derlemesi yayımlanmıştır. Staņev bu derlemesinde Rusya, Ukrayna ve Moldova arşivlerinde yapmış olduğu çalışmalar neticesinde elde ettiği istatistikî verileri sunmuştur.³⁶ Ancak Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve bunu takip eden sosyo-politik, ekonomik ve kimliksel süreçler, Rusya ve Ukrayna'daki akademisyenleri özellikle son on yıldaki Rusya-Ukrayna ilişkileri bağlamında, alternatif ve önemli derecede birbirine zıt olan akademik (ideolojik) gerekçeleri sunma gibi yeni bir durumla karşı karşıya bırakmıştır.³⁷

Günümüz itibarıyla çağdaş Bulgar tarih yazımında bahsedilen konu hakkındaki çalışmaların çok yetersiz olduğu söylenmelidir. 18. yüzyılda Bulgarların Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya'ya göç konusunu, az sayıdaki Bulgar araştırmacılar ele almış, bunlar da çoğunlukla yayımlarını edebî kaynaklara dayanarak hazırlamıştır.³⁸ Söz konusu dönemde Besarabya, Kırım ve Azak Denizi'nin kıyı bölgelerine göç eden Bulgarlarla ilgili ilk monografik çalışma Stefan Doynov tarafından 2005 yılında yayımlanmıştır. Konumuz açısından bu çalışma, farklı iskân dalgaları hakkında bilgi sunmasının yanı sıra Bulgarların 18. yüzyıldaki Osmanlı-Rus savaşlarına katılım konusuna ışık tutması açısından da ilgi çekicidir.³⁹

³⁴ Volodimir Milçev, "Bolgarski Pereselentsi na Zemlyah Zaporozkih Kozakiv Pid Ças Rosiysko-Turetskoi Viyni 1768-1774 Pokiv: Mij Antipatieyu ta Kompimentarnisty", *Bulgarite v Severnoto Priçernomorie. İzsledvaniya i Materiali*, IX. Cilt, 1. Sayı, İzdatelstvo na Velikotyrnovskiya Universitet "Sv. Sv. Kiril i Metodiy", Odesa 2006.

³⁵ O. Baçinska, *Ukrainske Naseleňnya Pridunayskih Zemel. 18.-Poçatok 20. St. (Zaseleňnya y Ekonomične Osvoenyya)*, Astroprint, Odesa 2002.

³⁶ M. Staņev, *Bolgari v Rossiyskoy İmperii, SSSR, Stranah Baltii i SNG*, Statistiçeski Sbornik, I. Cilt (1711-2006), Akademiçeskoe İzdatelstvo İmenni Prof. Marina Drinov, Sofya 2009.

³⁷ V. M. Kabuzan, "Russkaya Etniçeskaya Territoriya v Blijnem Zarubeje i Subiektah Rossiyskoy Dederatsii v 18-20 vv. (1719-1899 gg.)", *Mir Rossii*, No: 2, 1996, s. 43-62; G. Turçenko, F. Turçenko, *Proekt "Novorossiya" 1764-2014 gg., Yubiley na Krovi, Vtoroe İzdanie, İspravlennoe i Dopolnennoe*, Zaporozkiy Natsionalniy Universitet, Zaporozje 2015.

³⁸ Doynov, *Bulgarite v Ukrayna i Moldova Prez Vizrajdaneto (1751-1878)*, s. 14.

³⁹ Aynı yerde.

Türk tarih yazımı bağlamında ele alındığında ise, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan sınırları içerisinde yaşayan Ortodoks Hristiyanların Rusya topraklarına gerçekleştirdiği göçlerle ilgili yapılan çalışmalarda daha da büyük boşlukların olduğu göze çarpmaktadır. Bu konuda birkaç istisnadan biri, Eyyub Şimşek'in 2016 yılında yayımlanan makalesidir. Şimşek'in bu makalesi, 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Rumlarının Rusya'ya göçü ile ilgilidir.⁴⁰

Bu konudaki çalışmaların eksikliğine de değinilmeseydi, konuyla ilgili tarih yazımlarına yaptığımız genel bakış noksan kalırdı. Örneğin, 18. yüzyılın 20-70 yılları arasındaki nüfusun toplam artışı ve etnik bileşimi henüz tespit edilmemiştir ve yüzyılın sonraki yılları için mevcut bilgiler çelişkili olduğu gibi, yerleşimcilerin hangi coğrafyadan göç ettikleri hakkında da açıklayıcı veriler sunmamaktadır.⁴¹ Ayrıca yabancı yerleşimcilerin etnik kimliği sorunu da çözüme kavuşturulmamıştır.⁴² Şimdiye kadar tarihçiler göçlerin nedenleri, Rus göç politikasında zaman içinde meydana gelen değişiklikler ve bunları tetikleyen sebepleri, Slav göç ve iskânının Rus hükümeti tarafından yönetimi ve özellikle Rusya ve Ukrayna sınırlarına 18. yüzyılda yerleşmiş etnik gruplar arasında kurulan ilişkilerle ilgili konuları tam olarak ortaya koyamamışlardır.⁴³

Söz konusu eksiklikler, Osmanlı Hristiyan tebaasının Balkanlar'dan Rusya'ya göçü konusuna yeni bir bakış getirilmesi gerektiği hakkında yeterli gerekçe sunmaktadır, diye düşünüyoruz. Çalışmada çeşitli kaynakların yanı sıra Rusça, Bulgarca, Sırpça, Ukraynaca ve Türkçe olarak yayımlanmış olan araştırma çalışmaları da (monografiler, incelemeler ve makaleler) kullanılmıştır. Konu özelinde kullanılan kaynaklar arasında Rusça olanlarının ağırlıkta olması ise son derece doğal karşılanmalıdır. Bazı metinlerin kaçınılmaz olarak dönemlerinin kültürel, siyasi ve ideolojik ortamının izlerini taşıdığı gerçeği göz önünde bulundurularak anlatım mümkün olduğunca

⁴⁰ Eyyub Şimşek, "18. Yüzyılın Sonunda Rusya'nın İskân Politikaları ve Osmanlı Rumlarının Rusya'ya Göçü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI. Cilt, No: 2, 2016, s. 544.

⁴¹ Kabuzan, *Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Hersonskoy Guberniy) v 18-Pervoy Polovine 19 veka (1719-1858 gg.)*, s. 5.

⁴² Aynı yerde, s. 5.

⁴³ O. V. Medvedeva, "Bolgarskie Pereseleniya v Rossiyu v Politike Rossiyskogo Gosudarstva v XVIII - Pervoy Treti XIX vv.", *Slavyanskiy Mir v Tretet Tisyacheletii, Rossiya i Slavyanskiye Narodi vo Vremeni i Prostranstve*, İnstitut Slavyanovedenie RAN, Moskva 2009, s. 20; Belova, *a.g.m.*, s. 83.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

dengeli hâle getirilmeye çalışılmış ve bunun için de yararlanılan kaynaklar gerekli bilimsel eleştiri süzgecinden geçirilmiştir.

2. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Rus Dış Politikasının Ana Hedefleri

Rus dış politikası, 18. yüzyılın ikinci yarısında tamamen II. Katerina'nın (1762-1796) etkisi altında kalmış ve bundan dolayı da bahse konu dönem Rus bilim insanları tarafından ayrı bir "çağ" olarak değerlendirilmektedir.⁴⁴ 17. yüzyılda, Rus dış politikasında İsveç, Lehistan/Polonya ve Osmanlı Devleti'ne yönelik olmak üzere üç ana yön bulunmaktadır.⁴⁵ I. Petro (1682-1725) Rusya'nın Baltık Denizi'ne çıkışını sağlayarak (1721), yalnızca kuzey yönünde başarı elde etmiştir. Ondan sonra gelen hükümdarlar ise diğer iki yön (Polonya ve Osmanlı Devleti) üzerinde etkin faaliyet yürütmüşlerdir.

II. Katerina tahta çıktıktan sonra dış politikada yeni yollar arama konusunda zaman kaybetmemiştir. Hızlı ve kararlı bir şekilde kendisinden önceki Rus hükümdarların takip ettiği Rusya'nın Baltık bölgesinde güçlenmesi, merkez Avrupa'da yerinin sağlamlaştırılması, Karadeniz'e çıkışın sağlanması, Kırım Tatarları'nın tasfiye edilmesi ve zengin güney topraklarından yararlanması hedeflerini benimsemiştir.⁴⁶

Petersburg'un toprak genişlemesini teşvik eden sebep nedir? İktidardaki elit, Rusya'yı Altın Orda (13-16. yüzyıllar) ve Kiev Rusyası (11-12. yüzyıllar) topraklarının meşru varisi olarak görmüştür. Bu toprakları da Rus yönetiminin "asası altında" bir araya getirmek istemiştir. Elbette Rus toprak genişlemesi bu "tarihî haktan" ziyade jeopolitik ve dış politikada güvenli sınırlar temin etmek, donmayan limanlara ulaşımı sağlamak,

⁴⁴ A. V. İgnatiev, V. N. Ponomarev, G. A. Sanin, *İstoriya Vneşney Politika Rossii XVIII vek (ot Severnoy Voyni do Voyn Rosii protiv Napoleona)*, Mezhunarodnie Otnoşeniya, Moskva 1998, s. 110; *Vek Ekaterina II: Rossiya i Balkani*, Nauka, Moskva 1998.

⁴⁵ M. Lıylova, *Vneşnepolitiçeskaya Deyatelinosti Imperatritsi Ekaterini Vtoroy Velikoy (1762-1796 gg.)*, Disertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskih Nauk, Voennyi Universitet, Moskva 2011, s. 424.

⁴⁶ V. N. Vinogradov, "Diplomatiya Ekateriny Velikoy", *Novaya i Noveyşaya İstoriya*, No: 3, 2001, s. 138.

düşmanlarıyla sınır bölgeleri rekabetini engellemek ya da onları kendi etki sahasına dâhil etmek gibi sebeplere bağlıdır.⁴⁷

Ünlü Rus bilim insanı Boris Mironov'a göre “*Rusya, diğer devletlerin hak iddia etmediği ya da fethedemediği bölgeleri ele geçirmekteydi*”.⁴⁸ Petersburg’un dış politikasında “Osmanlı meselesi”, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı’ndan Karadeniz’in kuzey kıyıları boyunca toprak ele geçirmek, muhtemelen Polonya “düğümünün çözülmesinden” daha kolay gerçekleştirilebilecek bir hadise olarak değerlendirilmektedir. Belki de bu yüzden 18. yüzyılın 60’lı yıllarından itibaren kuzey Karadeniz bölgesi, Rusya’nın dış politikasında ana hedef hâline gelmiştir.⁴⁹ Rus tarihçiliğinde “klasik” görüşe göre, Karadeniz yönündeki faaliyetler öncelikle Kırım Tatarlarını tasfiye etmek ve güney sınırlarını sağlamlaştırmak arzusunun meydana gelmektedir. Rusya’nın nihaî görevi, Kafkasya sınırlarıyla Kırım ve Azak Denizi’nin de içinde bulunduğu Karadeniz’in kuzey kıyılarına kadar olan güney, doğal coğrafik (stratejik) sınırlarına ulaşmaktır. Rusya, bu hedeflere erişirse Osmanlı faktörünü ikinci sınıf bir faktöre dönüştürecekti.⁵⁰

II. Katerina’nın güneye doğru hareketi, “*kadim*” Rus topraklarına dönüş olarak görülmektedir.⁵¹ Kıdemli bir Rus tarihçi olan Vladilen Vinogradov’a göre, Osmanlı Devleti’ne karşı yapılacak savaşların propagandası Rus kamuoyunda makes bulmuştur. Zira Rusların tarih bilincinde Kuzey Karadeniz toprakları “*kadim*” Rus toprakları olarak değerlendirilmekte ve bu toprakların ele geçirilmesi işgal olarak değil de “*atalarının mirasına*” dönüş olarak düşünülmektedir.⁵²

16. yüzyıldan itibaren Rus etnik bölgesi, Sibiry, Kuzey ve Güney Urallar’dan Pasifik Okyanusu’na, İdil Nehri’nin orta ve alt kesimlerine değin genişlemeye başlamıştır. Rusya’nın 17-19. yüzyıllar arası dönemlerinde Güney Avrupa Bölgeleri’ne 11 milyon, doğu bölgesine de 4,5 milyon kişi yerleşmiştir. 17. yüzyılın sonlarına doğru ve 18. yüzyılda göç süreçleri

⁴⁷ B. N. Mironov, *Sotsialnaya İstoriya Rossii Perioda İmperii (XVIII-naçalo XX v.)*, *Genezis Liçnosti, Demokratiçeskoj Semü, Grajdanskoto Obştestva i Pravovogo Gosudarstva*, S. Petersburg 2003, s. 26.

⁴⁸ Aynı yerde, s. 26.

⁴⁹ İgnatiev, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁰ Klyuçevskiy, *Lektsii po Russkoy...*, s. 52-53; Mironov, *a.g.e.*, s. 26; Lylova, *a.g.t.*, s. 424.

⁵¹ V. N. Vinogradov, “Ekaterina II i Proriyv Rossii na Balkanıy”, *İstoriya Balkan, Vek Yosemnadtsatıy*, Nauka, Moskva 2004, s. 115.

⁵² Vinogradov, “Diplomatiya Ekateriniy Velikoy”, s. 140.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

yalnızca Rus nüfusunu kapsamamaktadır. Bu yoğun göç sürecine Ukraynalılar da dâhil olmuşlar, hatta onlar Rus İmparatorluğu'nun Avrupa kıtasında bulunan güney bölgelerin iskân edilmesinde temel rol oynamışlardır.⁵³

3. Rus Devleti'nin İlk İskân Teşebbüsleri

17. yüzyılın başından itibaren Rus yetkililer iskân politikasının öneminin ve rolünün bilincine varmaya başlamışlardır. Ülkenin sınırlarının genişlemesi, Rus yetkilileri yeni toprakları canlandırmaya ve bu yeni toprakların doğal kaynaklarını kullanmaya sevk etmiştir. İskân politikası, Rus iç ve dış politikasında giderek önemli bir hâl almış ve bu konu ile ilgili farklı projeler gündeme gelmiştir.⁵⁴

13/20 Ocak 1681 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Bahçesaray Antlaşması iki devlet arasında ortak sınırların resmî olarak belirlendiği ilk antlaşmadır. Bu anlaşmayla Özü (Dinyeper) nehri sınır belirlenmiştir.⁵⁵ Bununla birlikte Karadeniz, bu zamana değin henüz Osmanlı-Rus ilişkilerinde tartışma konusu değildir. Karadeniz, I. Petro döneminde tartışma konusuna dönüşmüştür. I. Petro, 1696 yılında Azak'ı ele geçirmiş⁵⁶ ve Rusya'daki siyasî ortam değişmiştir. Genç ve iddialı Çar, Osmanlı Devleti'ne karşı "Kutsal İttifak"ın müttefiki olan Rusya'nın savaşa devam etmesini istemekte ve Kerç'i ele geçirme arzusundadır. Karadeniz'e çıkış için harp etmek amacıyla Rus filosu kurmaya başlamıştır. Ancak, "Kutsal İttifak"taki devletler daha fazla savaşmak istememiştir. Karadeniz planlarının gerçekleştirilemez olduğunun bilincine varan I. Petro, Osmanlı Devleti'ne karşı tek başına harp etme cesaretini gösterememiştir. 1700 yılında İstanbul'da Osmanlı-Rus Antlaşması yapılmış ve Rusya'nın dış politika hedefi Baltık kıyılarına çevrilmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti ve

⁵³ Tamara Stoilova, *Tretiyat Rim, Mirnite Reşeniya na Ruskata İmperska Politika v Yugoiztoçna Evropa prez XVIII v.*, Akademuçno İzdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 2001, s. 150.

⁵⁴ O. D. Vorobieva, O. L., Rıbakovskiy, L. L., Rıbakovskiy, *Migratsionnya Politika Rossii: İstoriya i Sovremennosti*, Moskva 2016, s. 7.

⁵⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, I. Kısım, II. *Selim'in Tahta Çıkışından Karlofça Andlaşmasına Kadar*, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 433; S. F. Oreşkova, "Osmanskaya İmperiya i Rossiya v Svete ih Geopolitiçeskogo Razgraniçeniya", *Voprosy İstorii*, No: 3, 2005, s. 36.

⁵⁶ A. S. Orlov, B. A. Georgiev, N. G. Georgieva, T. A. Sivohina, *İstoriya Rossii, İzdanie Trete, Pererabotannoe i dopolnenoe*, "Prospekt", Moskva 2006, s. 132.

Karadeniz, dönemin Rus dış politika gündeminde askıya alınmıştır.⁵⁷ Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1710 yılında yeni bir savaş patlak vermiştir. I. Petro, Osmanlılarla ikinci savaşın daha ilk aylarında kolay bir başarıya ulaşacağı hayaline kapılmışsa da Prut yenilgisi (1711) onun bu umutlarının suya düşmesine sebep olmuştur. Böylece I. Petro, Osmanlı topraklarını hedefleyen Rus dış politikasının güney batı yönünü tamamen rafa kaldırmıştır.⁵⁸ Rus hükümdarı, İsveç’le yapılan savaştan sonra bile (30 Ağustos 1721) ne Karadeniz’e çıkış sorununa geri dönmüş ne de Osmanlı Devleti sınırları ile ilgili resmî iddialarda bulunmuştur.⁵⁹

Osmanlı Devleti ile ilgili toprak iddiaları ve daha da ileri giden, Osmanlı Devleti’ni yıkma fikri Rusya’da ilk defa Anna İoannovna⁶⁰ (1730-1740) döneminde dile getirilmeye başlanmıştır.⁶¹ 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında Kuzey Karadeniz bölgesinin demografik yapısı bozulmuştur.⁶² Savaşlar sonucunda sınırlar sürekli değişmiştir. Antlaşmalar, iki ülke arasında tampon bölge ve nüfussuz alanları öngördüğünden, Osmanlı-Rus sınırları boyunca geniş ıssız bölgeler oluşturmuştur. Bu güvensiz durum iskân için uygun olan sahalara dahi nüfusun yerleştirilememesine sebebiyet vermiştir.⁶³

I. Petro zamanında Rus yetkililer ilk defa Slav uyruklu, sınır hizmetinde bulunabilecek ve tarım faaliyetleri gerçekleştirebilecek kişileri Rusya’nın güney bölgelerine iskân etmeye başlamışlardır. Bununla birlikte Rus Devleti’nin iskân politikasındaki hedefini güney sınırlarını güçlendirmek ve oradaki Müslüman varlığını zayıflatmanın yanında güney sahasının geniş

⁵⁷ Oreškova, *a.g.m.*, s. 38.

⁵⁸ Aynı yerde.

⁵⁹ Aynı yerde, s. 39.

⁶⁰ Söz konusu isim, literatürde nadir olsa da “*İvannovna*” hâliyle kullanılmaktadır. “*İvan*”, “*İvannoviç*” ve “*İvannovna*” İbranice kökenli (Johanan) erkek ismi olan “*İoannis*”ten (Yunanca: Ιωάννης) türetilmiş ve Ruslaştırılmış isimlerdir. Bkz. N. A. Petrovskiy, *Slovar Russkih Liçnyih İmen, Bolee 3000 İmen*, İzdanie şestoe, stereotipnoe, “Russkie slovari”, “Astrel”, Moskva 2000. 144. Rus hükümdarlar, 16. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu’nun mirasçıları olduklarına dair giderek güçlenen iddiaları sebebiyle, ismin Bizans imparatorları tarafından kullanılan eski biçimine geri dönmüşlerdir. Sovyet öncesi ve güncel Rus tarihi literatüründe ismin eski şekli kullanılmaktadır. Bkz. S. Solovev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, XIX. Cilt (*İstoriya Rossii v Tsarstvovsnie İmperatora Petra II i Imperatritsıy Anny İoannovny*, I. Cilt.), Universitetskoy Tipografii, Moskva 1869; Orlov, *a.g.e.*, s. 147-148.

⁶¹ Oreškova, *a.g.m.*, s. 39.

⁶² Aynı yerde, s. 36, 39.

⁶³ Stoilova, *a.g.e.*, s. 154.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

steplerini kullanarak iktisadî açıdan yararlanma ihtiyacı belirlemiştir.⁶⁴ Fakat bu ilk teşebbüslerin etkisi sınırlı olmuştur.⁶⁵

İmparatoriçe Elizaveta Petrovna yönetiminde (1741-1761) Rusya'nın güney bölgelerinin korunması ve o bölgelere Slav Hristiyan insanların iskân edilmesi önemli bir meseleye dönüşmüştür.⁶⁶ Ancak Rus topraklarının insan kaynaklarının sınırlı olması sebebiyle merkez Rus vilayetlerinde (gubernii) yetersiz iş gücünden yakınılmış⁶⁷, dolayısıyla 1649 yılında Rus köylülerin de kesin olarak toprak kölesi haline getirilmeleri iç göç akınına zorlaştırmıştır.⁶⁸ Bu nedenle Rus topraklarına dışarıdan göç alma fikri giderek önem kazanmaya başlamıştır.⁶⁹

Yabancıların güney bölgelerine resmî olarak iskânı ise Rus hükümetinin yabancılara belirli ayrıcalıklar vaat ederek Rusya'ya yerleşmeleri için çağrıda bulunduğu 24 Aralık 1751 Kararnamesi'nden hemen sonra başlamıştır.⁷⁰ Yasal iskân için Viyana ile anlaşmaya varılmış; ancak İstanbul ile böyle bir anlaşma yapılamamıştır.⁷¹ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1739 yılında imzalanan Belgrad Antlaşması'na göre, benzer bir göç yasadışı olarak nitelendirilmiştir.⁷² Bununla birlikte Rus yöneticiler Balkan topraklarından kitlesel Hristiyan göçleri için projeler tasarlamışlardır. Ancak Babıâli ile ilişkilerin bozulmaması adına bu projeleri hayata geçirmemişlerdir. Bu elbette Rus tarafının ilk başlardaki niyeti ile ilgili tamamen pasif kaldığı anlamına gelmez. Aksine Rus yetkililer tarafından çeşitli gizli kanallar vasıtasıyla bireylerin veya küçük grupların Rusya'ya göç

⁶⁴ O. V. Medvedeva, "Bolgarskie Pereseleniya v Rossiyu v Politike Rossiyskogo Gosudarstva v XVIII-Pervoy treti XIX vv.", *Slavyanskiy Mir v Treti Tysyasetlii. Rossii i Slavyanskije Narodi vo Vremeni i Prostranstve*, İnstitut Slavyanovedenie Rossiyskoy Akademii Nauk, Moskva 2009, s. 22.

⁶⁵ Stoilova, *a.g.e.*, s. 155.

⁶⁶ Medvedeva, *a.g.m.*, s. 22-23.

⁶⁷ S. B. Bernşteyn, "Osnovnye Etapi Pereseleniya Bolgar v Rossiyu v XVIII-XIX Vekah.", *Sovetskoe Slavyanovedenie*, No: 1, 1980, s. 46.

⁶⁸ Mironov, *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁹ Bernşteyn, *a.g.m.*, s. 46; Stoilova, *a.g.e.*, s. 155.

⁷⁰ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda*, XIII. Cilt (1749-1753), No: 9919, Sankt Petersburg 1830, s. 552-558.

⁷¹ Medvedeva, *a.g.m.*, s. 23.

⁷² Georgi Zanetov, "Bilgarskite Kolonii v Rusiya", *Perodiçesko Spisanie na Bilgarskoto Knizhovno Druzhestvo v Sredets*, XXXVII-XXXVIII. Kitap, Sredets 1890, s. 186; Stefan Doynov, "Bilgarski Preselvaniya v Yujna Rusiya Prez 50-te Godini na XVIII vek.", *İstoriçeski Pregled*, No: 11, 1991, s. 16.

etmeleri teşvik edilmiştir.⁷³ Bununla birlikte 1750'lerde Rusya, çoğunluğu Osmanlı ve Avusturya devletlerinden olmak üzere 30 bin civarında göçmeni sınırlarına çekmeyi başarmıştır.⁷⁴

18. yüzyılın ortalarına doğru bu anlamda bir hareketlilik başlamıştır. 1751'de Avusturya hizmetindeki Sırp subaylar Rusya vatandaşı olma talebiyle Viyana'daki Rus Elçiliği'ne başvurmuşlardır.⁷⁵ Elçi Bestujev-Rümin, İmparatoriçe Elizaveta Petrovna'ya yazdığı bir mektupta Sırp'ları Rus hizmetine alma fikrini ortaya atmıştır. Ona göre bu durum Sırp'ların iyi askerler olmasından dolayı "*devlet için çok faydalı*" olacaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne karşı olası bir savaşta yarar gösterebileceklerdir. Zira elçiye göre Osmanlılara karşı askerî tecrübeleri vardır ve diğer Sırp'lar tarafından da "*her zaman desteklenebileceklerdir*".⁷⁶ Kısa bir süre sonra Rus Elçi (13 Temmuz 1751) Petersburg'dan olumlu cevap almış ve hemen ertesi ay bir grup Sırp Rusya'ya doğru yola çıkmıştır.⁷⁷

11 Ocak 1752'de ismi Novaya Serbiya (Yeni Sırbistan)⁷⁸ olan ilk yerleşim bölgesi kurulmuştur. Bu bölge batıda Sinyuha Nehri ile doğuda Dinyeper Nehri arasında, güneyde Ingul ve Ingulets nehirlerinin kaynaklarından kuzeyde Viza ve Omelnik nehirleri arasında yer almaktadır.⁷⁹ İlerleyen aylarda Rus yetkililer vermiş oldukları özel talimatlarla bu yeni bölgeye yalnızca Ortodoks inancına sahip "*Sırp, Makedon, Bulgar ve Eflak halklarının*" yerleşmesini şart koşmuşlardır.⁸⁰

En başında (1754) Yeni Sırbistan bölgesine iskân edilen göçmenlerin çoğunluğunu Boğdanlılar (% 75,33) oluşturmaktadır. İkinci sırada ise % 11,56 oranla Sırp'lar gelmektedir. Geri kalan tüm göçmenlerin oranı ise

⁷³ S. M. Solovev, *Soçineniya, İstoriya Rossii s Drevnih Vremena*, XII. Kısım, XXIII-XXIV. Cilt, Mıysl, Moskva 1993, s. 145; A. P. Bajova, *Rusko-Yugoslavskie Otnoşeniya vo Vtoroy Polovine XVIII v.*, Nauka, Moskva 1982, s. 131-132; Doynov, "Bılgarski Preselvaniya v Yujna Rusiya Prez 50-te Godini na XVIII vek", s. 16-17; Medvedeva, *a.g.m.*, s. 23.

⁷⁴ Kabuzan, *Emigratsiya i Reemigratsiya v Rossii v 18 - Naçale 20 veka*, s. 26.

⁷⁵ Bajova, *a.g.e.*, s. 126

⁷⁶ Aynı yerde.

⁷⁷ Yuriy Degtyarev, "Skazanie o Zemle Slavyanoserbskoy-Slavyanoserbiya, 1753-1764", *Seoba Srba u Rusko Tsastvo Polovinom XVIII Veka*, Zbornik Radova sa Meçunarodnog Nauçnog Skupa u Novom Sadu, 7-9 Maya 2003, Srpsko-Uktainsko Društvo, Arhiv Voyvodine, Muzey Grada Novog Sada, Novi Sad 2005, s. 223-224.

⁷⁸ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, XIII. Cilt, No: 9924; s. 581-585.

⁷⁹ Aynı yerde, No: 9967; s. 625.

⁸⁰ Aynı yerde, No: 9935, s. 598-605, No: 9967, s. 625-626, No: 9976, s. 638-639, No: 9993, s. 654-655; No: 10037, s. 716-717.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

%13,11'dir.⁸¹ 1757'nin başında Yeni Sırbistan bölgesindeki topraklarda yabancı göçmenlerin sayısı 5.482 (3.089 erkek ve 2.393 kadın) olmuştur.⁸² Bazı verilere göre 1756'dan 1759'a kadar ferdi veya gruplar hâlinde yaklaşık 2.500 Sırp (ve Karadağlı) Rusya sınırları içerisine yerleşmiştir.⁸³ 1761 yılına gelindiğinde bahsedilen bölgedeki göçmen sayısı 11.179 kişiye (6.305 erkek) ulaşmıştır.⁸⁴ 29 Mayıs 1753 tarihli bir kararla Seversky Donets, Bahmut ve Lugan nehirleri arasında yer alacak olan Slavyano-Serbiya'nın (Slav-Sırbistan) da temelleri atılmıştır.⁸⁵ Başlangıçta göçmen akımı zayıftır. 1755'in ortalarında göçmen sayısı sadece 1.513 (1.101 erkek ve 412 kadın) kişidir. Bu bölgede, Ukraynalı göçmenlerin kabul edilmesi nedeniyle Slav-Sırbistan'ın 1763'teki erkek nüfusu 10.076'ya ulaşmıştır. Bunların, yabancı göçmen, sadece 3.992'si (2.627 Boğdanlı ve 378 Sırp dahil), geri kalanı Ukraynalıdır; yani Slav-Sırbistan'ın özel idarî varlığının sonuna kadar buraya yabancı göçmenlerden çok Ukraynalılar yerleşmiştir.⁸⁶

1755'te Rusya'ya ilk Karadağlı göçmenler ayak basmıştır. Petersburg, Karadağ'dan yapılacak göçü organize etmek için bölgeye gizli Rus ajanları göndermiştir. 1759'a kadar Rusya'ya Karadağ'dan ve Adriyatik bölgesinin farklı yerlerinden 1.499 kişi göç etmiştir.⁸⁷ 1759'dan sonra ise Petersburg, Karadağ'dan yapılacak göç hareketini teşvik etmemiştir. Bundan dolayı da 18. yüzyılın sonuna kadar Karadağlılar Rusya sınırlarına yönelik toplu bir göç akını gerçekleştirilmemiştir.⁸⁸

18. yüzyılın 60'lı yıllarından itibaren Sırp'ların Rusya topraklarına doğru kitlesel bir göçünden bahsetmek ise mümkün değildir; sadece ferdi göçler dikkat çekmektedir.⁸⁹ Bazı kaynaklara göre 1760'ta Yeni Sırbistan ve

⁸¹ V. M. Kabuzan, *Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Hersonskoy Guberniy) v 18-Pervoy Polovine 19 veka (1719-1858 gg.)*, s. 88.

⁸² Aynı yerde.

⁸³ *İstoriya Srpskog Naroda, Srbi u XVIII Veku*, Çetvrtta Kniga, I. Cilt, Srpska Knijevna Zadruga, Beograd 1986, s. 248.

⁸⁴ Kabuzan, *Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Hersonskoy Guberniy) v 18-Pervoy Polovine 19 veka (1719-1858 gg.)*, s. 88.

⁸⁵ Degtyarev, *a.g.m.*, s. 224.

⁸⁶ Kabuzan, *Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Hersonskoy Guberniy) v 18-Pervoy Polovine 19 veka (1719-1858 gg.)*, s. 94.

⁸⁷ İ. İ. Leştilovskaya, "Serbiy v Rossii", *Slavyanskije Narodny Yugo-Vostochny Evropy i Rossii v XVIII v.*, Edit. İ. İ. Leştilovskaya, Nauka, Moskva 2003, s. 295; Bajova, *a.g.e.* s. 34.

⁸⁸ N. İ. Hitrova, "Çernogortsıy v Rossii vo Vtoroy Polovine XVIII v.", *Çernogortsıy v Rossii*, İndrik, Moskva 2011, s. 75-76.

⁸⁹ *İstoriya Srpskog Naroda, Srbi u XVIII Veku*, s. 250.

Slav-Sırbistan'ın nüfusu yaklaşık 26.000 kişidir.⁹⁰ 18. yüzyılda Rus İmparatorluğu'na yerleşen Sırp'ların toplam sayısının 10.000 civarında olduğu varsayılmaktadır. Zamanla Sırp göçmenler Ruslar ve Ukraynalılar tarafından asimile edilmiş ve bu süreç -yeni göçmen akışı olmaması, dilsel yakınlık, karma evlilikler, ortak din nedeniyle- çok yoğun olarak yaşanmıştır.⁹¹ 1862 tarihli bir istatistiğe göre eski Sırp yerleşim yerlerinin (Yeni Sırbistan ve Slav-Sırbistan) topraklarındaki nüfustan yalnızca 1.000 kişi Sırp kökenlidir. Herson Vilayeti'nde (eski Yeni Sırbistan'ın tüm topraklarını kapsar) yapılan 1900 yılındaki nüfus sayımında ise Sırp'lar artık hiç yer almamaktadır. Böylece Rusya'daki Sırp yerleşimcilerin izleri tamamen silinmiş, Sırp'larla alakalı sadece bazı eski topografik isimler hayatta kalmıştır.⁹²

Rus yetkililer tarafından tercih edilen dinî ve etnik göçmen gruplarının içinde yer almalarına rağmen bu dönem içerisinde diğer Balkan Slav halkı olan Bulgarların Rusya'ya göçleri yoğun değildir.⁹³ 620 aileden ibaret olan ilk Bulgar göçmen kafilesi, 1752 ve 1754 yılları arasında Sırp'larla beraber Rusya'ya gelmiştir. Bu gelen Bulgar göçmenlerin kaderi belirsizdir.⁹⁴ Bulgar tarih yazımından aktarılan en yeni verilere göre, 1759 yılına doğru Osmanlı Devleti topraklarından göç edip gönüllü süvari ve piyade birliklerine katılan Hristiyan göçmen sayısı yaklaşık olarak 4.500-5.000'dir. Bunlardan en fazla 650-700'ü Bulgar'dır. Genel olarak göçmen Bulgarların sayısı aileleriyle birlikte yaklaşık 1.600-1.800'dür.⁹⁵

Burada, Osmanlı Hristiyanlarının (Bulgarlar dâhil) Osmanlı-Rus Savaşları esnasında Ruslar tarafından gönüllü olarak teşvik edilmesinin, göçmen kazanımı konusunda “en güvenli” yollarından biri olarak görüldüğünü belirtmek gerekir. Bu politika I. Petro zamanında başlamış ve halefleri tarafından genişletilmiştir. Örneğin 1735-39 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Boğdanlı, Ulah, Sırp, Bulgar ve diğer Hristiyan gruplardan oluşan kişiler Osmanlı Devleti'ne karşı Rus saflarında yer almış, savaştan sonra ise yaşadıkları bölgeleri terk ederek, geri çekilen Rus ordusuyla yola çıkmış ve

⁹⁰ Pavlo Rudyakov, “Pereselenie Serbov v Rossii v XVIII Veku v Kontekste Ukrainsko-Serbskih İstoriçeskih Svyazey XVIII-XIX vv.”, *Seoba Srba u Rusko Tsastvo Polovinom XVIII Veka*, s. 367.

⁹¹ *İstoriya Srpskog Naroda, Srbi u XVIII Veku*, s. 250; Leştilovskaya, a.g.m., s. 294.

⁹² Mita Kostić, *Nova Srbija i Slavenosrbija*, Novi Sad 2001 (1. Baskı 1923), s. 146-147.

⁹³ Belova, a.g.e., s. 49.

⁹⁴ Elena Hacinikolova, *Bilgarskite Preselnitsi v Yuzhnite Oblasti na Rusiya 1856-1877*, İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, Sofya 1987, s. 22; Medvedeva, a.g.m., s. 23; Belova, a.g.e., s. 50.

⁹⁵ Doynov, “Bilgarski Preselvaniya v Yujna Rusiya Prez 50-te Godini na XVIII vek”, s. 38.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

nihayetinde Rus yönetimi tarafından Rus topraklarına iskân edilmişlerdir.⁹⁶ Aşağıdaki bazı satırlarda görüleceği üzere, 1768-74 ile 1787-91 yılları arasında yaşanan Osmanlı-Rus Savaşları'nda Rus ordusuna katılan Hristiyan gönüllülerinde de böyle bir yol izlenmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi yeni askerî-tarımsal yerleşim yerleri Rusya sınırının en kritik bölgelerini savunmak ve “Müslüman tehlikesini” bertaraf etmek için oluşturulmuştur. Petersburg, bu süreci daha da hızlandırmak amacıyla eski yerleşimlerin tümünü tamamen tasfiye etmek istemiştir. Bulgar tarihçi St. Doynov'a göre yönetimin arzusunun tüm bölgeyi etnik açıdan “temizleyerek” Müslüman varlığını oradan uzaklaştırmak olduğuna şüphe yoktur. Rus yönetimi, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı ile yaşanabilecek muhtemel olumsuzluktan kaçınmak için de bölgeden Müslüman nüfus ile birlikte eski Hristiyan yerleşimcileri de sürmüştür.⁹⁷

Görüldüğü üzere Elizaveta Petrovna yönetiminde yabancıların göçünün yavaş yavaş artmaya başladığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte göçler periyodik olarak gerçekleşmiştir. Göçler doğası gereği kaotiktir ve çoğunlukla askerî grupları kapsamıştır.⁹⁸ 18. yüzyılın ortasına kadar Rus sınırlarına yönelik göçmen akışı nispeten zayıf olmuştur. Rus İmparatorluğu'nun göç politikası II. Katerina döneminde daha kitlesel ve etkili hâle gelecektir.

4. Aktif Göç Politikasına Doğru

II. Katerina'nın hükümdarlığının henüz başında iç ve dış politikada bir dizi değişiklik yaşanmıştır. Ayrıca II. Katerina, Karadeniz'e doğru Rus genişlemesine daha büyük önem vermek, güneybatı sınırlarının sağlamlaştırılması gibi önemli konulara yoğunlaşmaktan da kaçınmamıştır. Önceki uygulamalarda görüldüğü gibi diğer önlemlerin yanı sıra ıssız güney topraklarının Hristiyan nüfus ile doldurulması, Rusların dış politika programlarının yerine getirilmesine olumlu bir etki yapmıştır. Diğer yandan yeni askerî-ziraî yerleşim yerleri, sınır boyundaki güvenliği göreceli olarak sağlamış olsa da temel görevleri olan geniş ve boş alanları canlandırma işlevlerini yerine getirememişlerdir. Bununla birlikte Rus devleti, ele geçirdiği verimli yeni topraklardan ekonomik olarak yararlanmak şeklinde

⁹⁶ İ. V. Semenova, “Uçastie Bolgar v Rusko-Turetskih Voynah XVIII v.”, *Balkanskiy İstoriçeskiy Sbornik*, I. Cilt, Kişinev 1970, s. 332-334.

⁹⁷ Doynov, “Bılgarski Preselvaniya v Yujna Rusiya Prez 50-te Godini na XVIII vek”, s. 39-41.

⁹⁸ Stançev, *a.g.e.*, s. 11.

belirlediği büyük stratejik hedefine henüz erişememiştir. Bundan dolayı II. Katerina tahta çıktıktan hemen sonra danışmanlarının tavsiyeleri üzerine bu bölge ile ilgili yeni göç ve iskân planları tasarlamıştır.

Rus Devleti'nin aktif bir göç politikasına yönelik ilk kararı, 4/15 Aralık 1762'de imzalanan “*Yabancıların Rusya'da Serbest Yerleşimi Üzerine*” adlı beyannamesidir.⁹⁹ II. Katerina bahsedilen beyannameden altı ay sonra, 22 Temmuz/2 Ağustos 1763 tarihinde ikinci beyannamesini de yayımlamıştır. Bahse konu beyannamede yerleşimcilerin kabulü ile ilgili koşullar, bu konuda yapılacak uygulamalar, boş yerleşim arazilerinin listeleri, çayırlar, ormanlar, ekim arazilerinin her birinin tam sayıları ayrıntılı olarak duyurulmuştur.¹⁰⁰ Beyannamedeki bazı ifadeler şöyledir;

*“Bizim kadim imparatorluğumuz çalışmak için çok uygun topraklara ve çok sayıda zengin yer altı kaynaklarına sahiptir. Günümüze kadar bu toprakların çoğu insansız kalmıştır. Aynı zamanda çok sayıda orman, ticarete uygun göl ve denizlere sahibiz... Ülkemize yerleşmek arzusunda olan herkese şu şartları sunuyoruz. Şartlarımız şunlardır: Göçmenler istedikleri vilayetlere yerleşebilirler. Bunun için yapmaları gereken sadece Yabancı Yerleşimleri Denetim Ofisi'ne veya sınır valiliklerine başvuraktır... Rusya'ya göç etmek isteyen ancak yeterli maddiyata sahip olmayanlar, Rus diplomatik temsilciliklerine ve elçiliklere başvuru yaparak maddî destek alabilirler”.*¹⁰¹

22 Temmuz 1763 tarihli beyanname, Rus Devleti ile yabancı göçmenler arasında gerçekleşecek işleyişi ortaya koymuştur. Buna göre gelenler derhal Rus yetkililere nerede ve ne şekilde yerleşmek istediklerini bildirmek zorundadır; zanaatçı ve tüccar olanlar şehirlere, çiftçi olanlar ise boş arazilere yerleştirilecektir. Beyannamede gelenlerin seçimlerine saygılı olunacağı garantisini verilmiştir. Göçmenler de Rus devletine sadık olacağına dair yemin edeceklerdir.¹⁰²

Beyannamede göçmenlerin faydalanabileceği ayrıcalık ve hakları ilân edilmiştir. Evvelâ dinî geleneklerini özgür bir şekilde yaşatma hakkına

⁹⁹ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda.*, XVI. Cilt (28 Yuli 1762 po 1765), Sankt Petersburg, 1830, No: 11720, s. 126; Vorobieva, a.g.e., s. 8. Rusça tam adı “*O pozvolenii inostrantsam, krome zhidov, vychodit' i selit'sya v Rossii i o s'vobodnom vozvraçenii v svoj otçestvo russkikh lyudey, bejavivshix za granicu*” şeklindedir.

¹⁰⁰ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, XVI. Cilt, No: 11880, s. 313-316.

¹⁰¹ Aynı yerde, No: 11880, s. 313.

¹⁰² Belova, a.g.e., s. 57-58; Stoilova, a.g.e., s. 157.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

sahip olacaklardır. İbadethane açabilirler; ancak manastırlarını inşa edemezler. Kendi inanışlarını Rus Hristiyanları arasında yayma hakları da yoktur. Fakat sınır bölgelerinde yaşayan Müslümanlar arasında inançlarını yayabilme hakları vardır, hatta Müslümanlar, Hristiyan göçmenler tarafından toprak kölesi hâline getirilebilirlerdi. Göçmenlerin, yerleştikleri bölgelere bağlı olarak farklı sürelerle, olağandışı angarya işlerden ve vergilerden muafiyetleri söz konusu olmuştur. Buna göre muafiyetin geçerlilik süresi, boş arazilere yerleşmek isteyen göçmenler için 30 yıl, Petersburg, Moskova, Baltık bölgesi ve Finlandiya şehirlerine yerleşmek isteyenler için 5 yıl, imparatorluğun diğer tüm şehir ve kasabalarına yerleşme arzusunda olanlar için ise 10 yıldır.

Tüm göçmenlere 6 ay süreyle barınma imkânı, işletme ve hayvancılıkla alâkalı donanım desteğinin sağlanması vaat edilmiştir. Ayrıcalıklarının süresi içinde göçmenler askerlik hizmetini ifa etmeyeceklerdir. Fabrika kurma, kendi araçlarıyla üretim yapma hakları vardır. Kolonilerde görev dayatmaksızın pazar ve panayırlar organize edebilirler. Bu ayrıcalıkların sona ermesinden sonra göçmenler Rus tebaasının devlet ile ilgili olan tüm görevlerini üstlenmişlerdir.¹⁰³

22 Temmuz 1763 tarihinde Petersburg'da özel imparatorluk kararnamesiyle *Yabancı Göçmenlerin Denetim Ofisi* açılmıştır.¹⁰⁴ Kısa bir süre sonra Yeni Sırbistan ve Slav-Sırbistan'ın özel idarî yapısı ortadan kaldırılarak toprakları, yeni oluşturulan ve sivil ve askerî yönetimi diğer Rus eyaletleriyle aynı olan Yeni Rusya vilayetine (Novorossiyskaya guberniya) dâhil edilmiştir. Böylece Petersburg, yeni elde ettiği toprak arazilerinden yararlanmak için yabancı soylu göçmenlere uyguladığı özerklik politikasına da son vermiştir.¹⁰⁵

II. Katerina göçü teşvik etmek adına 4 Aralık 1762 ve 22 Temmuz 1763 tarihli beyannamelerin çeşitli yabancı gazetelerde yayımlanması ve farklı dillere tercüme edilmesi emrini vermiştir.¹⁰⁶ Rus Dışişleri Bakanlığı ilgili ülkelerde yayımlanması amacıyla bu beyannameleri ülke dışındaki Rus diplomatik temsilciliklerine göndermiştir.¹⁰⁷ Kısa bir süre sonra ilânın

¹⁰³ Stoilova, *a.g.e.*, s. 176-177.

¹⁰⁴ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii*, XVI. Cilt, No: 11779, s. 312-313. Rusça adı şu şekildedir: "Канцелярии Опекунства иностранных колонистов".

¹⁰⁵ Doynov, *Bulgarite v Ukrayna i Moldova Prez Vizrajdaneto (1751-1878)*, s. 52-54.

¹⁰⁶ Pisarevskiy, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁰⁷ Pisarevskiy, *a.g.e.*, s. 48-49; Stoilova, *a.g.e.*, s. 175.

içerikleri özgür Alman şehirlerinde yayın yapan gazetelerde, Danimarka, İngiltere ve İsveç basınında yayımlanmıştır. II. Katerina'nın çağrısına ülkelerin vermiş olduğu tepkiler farklılık arz etmektedir. Çünkü nüfusun göç etmesi ile ilgili ülkelerin tutumu aynı değildir. Örneğin, 17. yüzyılda İspanya ve Fransa daimî göçe karşı yasal önlemler almıştı; Avusturya ise 1751-1753 yılları arasında Avusturya hizmetinde bulunan Sırp'ların gönüllü olarak göç etmeleri dışında gerçekleşebilecek herhangi bir göçe karşı çıkmıştı¹, Prusya'da da göç yasaktı.¹⁰⁸

Osmanlı Devleti'nin Rus göç planlarına yönelik tavrına gelince; İstanbul'un bu tasarımlara olumlu bakmadığı görülmektedir. Babıâli, Kuzey Karadeniz sahillerindeki yerleşimsiz ve ıssız sınır topraklarının Rusya tarafından iskân edilmesini kendi hâkimiyeti için açık tehdit olarak görmüştür. Petersburg'un söz konusu beyannameleri, Osmanlı başkentinde yeni bir kargaşa yaratmış ve Yeni Sırbistan ile Slav Sırbistan bölgelerinin kurulmasıyla ortaya çıkmış olan memnuniyetsizliği daha da arttırmıştır. Petersburg, İstanbul'daki temsilcisine, Osmanlı Devleti ile "*herhangi bir anlaşmazlıktan kaçınmak için*" beyannamelerin açıkça yayılmaması ve göç etmek isteyenlere bilgilerin mümkün olduğunca gizli verilmesi konusunda hususî talimatlarda bulunmuştur.¹⁰⁹

Elbette, Petersburg yalnızca basın kampanyalarıyla yetinmemiştir. Kısa süre sonra Rus yönetimi daha etkili faaliyetler yürütmek adına gerekli adımları atmıştır. 1764'ten itibaren göçe müsaade etmeyen ülkelere, insanların göçe teşvik edilmesi amacıyla özel, gizli ajanlar gönderilmeye başlanmıştır. Rus yetkililer dikkatlerini esas olarak Osmanlı Devleti ve Avusturya İmparatorluğu'na çevirirken¹¹⁰ İstanbul ve Viyana'daki Rus diplomatları da Rusya'ya başarılı göç hareketinin gerçekleşmesi için yardım etmişlerdir.¹¹¹

Rusya, Osmanlı Devleti ve Avusturya İmparatorluğu tebaasından göç etmek isteyen kişilerin bir araya getirilmesi için gönderdiği özel ajanların yanı sıra göçmen akışının artması için özel girişimcilere de başvurmuştur. Bu özel girişimciler, Yabancıları Koruma Bürosu ya da yurt dışındaki Rus diplomatik

¹⁰⁸ Pisarevskiy, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁰⁹ "Bumag İmperatrısıy Ekateriny II", *Sbornik Russkogo İstoriçeskogo Obştestva*, XXXXVIII. Cilt, Petersburg 1885, s. 329; Pisarevskiy, *a.g.e.*, s. 72-73. Stoilova, *a.g.e.*, s. 79, 176, 186.

¹¹⁰ Pisarevskiy, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹¹ Aynı yerde, s. 87.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

temsilcilikleri ile belirli ücret karşılığında göçmen toplamak adına anlaşma yapma imkânına sahipti. Kendi paralı ajanlarının yardımlarıyla kendi sorumlulukları çerçevesinde hareket eden özel girişimciler genel olarak Alman devletçiklerinde faaliyet yürütmüşlerdir. Ayrıca göçün kesinlikle yasak olduğu Avusturya, Fransa ve İspanya'da da bazı girişimlerde bulunmuşlardır.¹¹²

Yukarıda bahsedilen girişimlerinden kısa bir süre sonra, II. Katerina geri adım atmak zorunda kalmıştır. “*Rusya, güney topraklarına yerleşme ve onları mümkün olan en kısa sürede iyi ve faydalı bir duruma getirme*”¹¹³ beyanında bulunmuş olsa da çoğu Avrupa ülkesi Rus Hükümeti’ni protesto etmiş ya da Rus paralı ajanlarının görevine son vermek amacıyla önlemler almıştır.¹¹⁴ Özellikle Fransa bu konudaki en keskin tepkiyi veren ülke olmuştur.¹¹⁵ Rusya’nın göçmen politikasına yönelik olarak Avrupa’da artan memnuniyetsizlik Petersburg’u 1766’nın sonbaharında en azından göçmenlere yapılan resmî çağrılarını askıya almaya zorlamıştır.¹¹⁶

5. II. Katerina’nın Göç Politikası ve Balkan Hristiyan Halkları

Osmanlı Devleti’ne karşı yürütülen iki savaş (1768-1774, 1787-1791) Rusya’ya, Balkan Hristiyanları ve özellikle Bulgarlarla doğrudan iletişime geçme imkânı vermiştir.¹¹⁷ Nitekim Rusya’nın güney bölgelerine ilk kapsamlı Bulgar göçlerinin de bu savaşlar esnasında gerçekleştiği görülmektedir.¹¹⁸

Rusya’nın Osmanlı Hristiyan tebaasıyla ilişkileri elbette bu dönemde başlamamıştır. Bu ilişkiler daha eski bir tarihî geçmişe dayanmaktadır. Balkanlardaki Hristiyan tebaanın Rusya’ya yönelik yaklaşımının göçe önemli bir etkisi olduğundan bu konuya biraz daha ayrıntılı değineceğiz.

¹¹² Pisarevskiy, *a.g.e.*, s. 88; Stoilova, *a.g.e.*, s. 185-186.

¹¹³ Pisarevskiy, *a.g.e.*, s. 133.

¹¹⁴ Belova, *a.g.e.*, s. 67.

¹¹⁵ Pisarevskiy, *a.g.e.*, s. 136.

¹¹⁶ Aynı yerde, s. 170.

¹¹⁷ Stoilova, *a.g.e.*, s. 141.

¹¹⁸ Stefan Doynov, “Bilgarskata Emigratsiya ot Vtorata Polovina na XVIII i Pırvoto Desetiletie na XIX. v. v Zemite na Sever ot Dunava”, *V Çest na Akademik Dimitir Kosev, İzsledvaniya po Sluçay 70 godini ot Rozhdenieto mu*, İzdatelstvo na Bylgarska Akademiya na Naukite, Sofya 1974, s. 83; Veselin Traykov, “Rusko-Turskite Voyni Prez XVIII-XIX v. i Preselvaneto na Bilgari na Sever ot Dunava”, *Voenna-İstoriçeski Sbornik*, No: 3, 1986, s. 21; Konstantin Veliki, *Stranitsi ot Minaloto na Bilgarskiya Narod*, İzdatelstvo na Oteçestveniya Front, Sofya 1987, s. 11; Bernşteyn, *a.g.m.*, s. 46.

Avrupa devletlerinin siyasetinde Hristiyan Balkan halklarının Osmanlı Devleti'ne karşı bir "müttefik" olarak görülmeleri ve kışkırtılmak suretiyle kullanılmaları daha 16-17. yüzyıllarda başlamıştır. Katolik merkezleri Katolik propagandasını küçük bir Osmanlı Hristiyanı grubuyla sınırlı tutmuş; fakat ihtiyaç halinde onları Osmanlı Devleti'ne karşı askerî faaliyetlerde bulunmaya çağırmaktan da geri durmamıştır.¹¹⁹

Balkan Hristiyan halkları arasında Rus etkisinin "aşılınması" için ilk teşebbüsler Rus "tutkusunun" yalnızca manevî değil aynı zamanda Rusya'nın "Blizans"ın varisi olarak algılandığı 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başlarına rastlamaktadır.¹²⁰ Moskova'nın Ortodoksluğun merkezlerinden birine dönüşme fikrinin zamanla gelişmesi ve Ortodoksların buna olan desteği, dindaşlarının "merhametsiz ve insafsız esaretten" kurtarılması Rusya'nın tarihî görevlerinden biri olduğu anlayışını ortaya çıkarmıştır.¹²¹ Bu nedenle Rus hükümdarlar, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaası üzerindeki etkisini yaygınlaştırmak ve "Üçüncü Roma" olarak destek bulmak için bu amaca yönelik politikalar yürütmeye başlamışlardır. Bu bağlamda Moskova çarlığının ve ülkesinin en büyük destekçileri de Hristiyan nüfus ile etkileşimde olan ve Rusya ile Balkanlar arasında sürekli seyahat eden ve manastırlara yardım toplayan çok sayıda rahip olmuştur. Zamanla bu rahipler sayesinde Osmanlı Ortodoks Hristiyan aydınları arasında, Rusya'yı doğal müttefik gibi kabul eden bir kitle meydana gelmiş; aynı zamanda bu kitle Rus hükümdarını da meşru Hristiyan önderi olarak görmeye başlamıştır.¹²²

Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hristiyan tebaa üzerinde etki yaratabilmek amacıyla 17. yüzyılın sonlarından itibaren dinî dayanışma

¹¹⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s. 373-378; Mihail Yonov, "Po Vıprosa za Politikata na Avstriya Kıym Turtsiya i Politiceskite Dvizheniya ot Kraya na XVI do Haçaloto na XVIII v.", *İstoriçeski Pregled*, No: 5, 1956, s. 27-53; Mihail Yonov, "Bılgarite i Antiosmanskata Koalitsiya ot Kraya na XVI i Naçaloto na XVII v.", *Vekove*, No: 1, 1980, s. 37-43. İ. S. Dostyan, "Politika Rossii v Balkanskom Voprose: Nekotorie Spornie Problemi İstoriografii", *Slavyanovedenie*, No: 3, 2012, s. 33.

¹²⁰ Andrey Andreev, "Ptišta za Formirane na İdeyata za "Dyado İvan" prez XVII vek.", *Epohi*, No: 2, 1995, s. 76-77.

¹²¹ Vinogradov, "Diplomatiya Ekateriny Velikoy", s. 146.

¹²² Andrey Andreev, "Pravoslavnata i Slavyanskata İdei na Fona na Bılgaro-Ruskite Otnoşeniya prez XV-XIX vek.", *İvan Stoyanov: 60 Godini Otdadeni na İstoriyata i Visşeto Obrazovanie*, Universitetsko İzdatelstvo "Sveti Kiril i Metodiy", Veliko Tırnovo 2009, s. 100-103.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

fikrinden hareketle yasal haklar kazanmak adına ilk küçük adımlarını atmaya başlamıştır.

Örneğin Rus diplomasisi, “Kutsal İttifak” savaşları sonrasında (1698-1700 görüşmelerinde) Osmanlı Devleti’ne Ortodoks Hristiyanların dinî hakları bağlamındaki taleplerini iletmiş ve bunları barış antlaşması metnine koydurmaya çalışmıştır. Ancak bu girişim, müzakerelere katılan diğer devletler tarafından reddedilmiştir. Buna rağmen Rusya, Osmanlı Devleti’ndeki dindaşlarının hamiliği rolünden vazgeçmemiş ve bir müddet sonra (1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’nın belirli maddeleri vasıtasıyla) çok net ve kesin olmamakla beraber bunu başarabilmiştir.¹²³

Rusya’nın Osmanlı Hristiyanlarının geniş kesimi üzerinde yarattığı etki, iç ve dış politika görevlerini tamamlama konusunda kendisine destek arama imkânı vermiştir.¹²⁴ I. Petro 3/14 Mart 1711 tarihindeki Prut Seferi sürecinde Osmanlı Devleti’ndeki Hristiyan nüfusa ilk çağrısını yapmış ve onları şu sözlerle, Rus askerleriyle birlikte Osmanlılara karşı savaşılmaya davet etmiştir:¹²⁵

“Sizler şimdi Tanrı’nın işaret ettiği zamanda, atalarımızın eski şanını canlandırmak amacıyla onların izine düşün. Din ve vatan, şeref ve namus için, özgürlüğünüz ve torunlarınızın hürriyeti için ordumuza katılın ve düşmana karşı elde silahla harp edin. Tanrı Hristiyanların durumunu düzeltmek için gerçekleşen bu savaşa katılanların tüm günahlarını affedecek, onlar bizden ise merhamet ve mükâfat bulacaktır. Biz oradaki Hristiyan halkı dinsizlerden kurtarmak, Ortodoks dinini ve ona hayat veren haçı yüceltmekten başka şeref arzu etmiyoruz”.¹²⁶

¹²³ İ. S. Dostyan, “Znaçenie Kyuçyuk-Kaynarciyskogo dogovora 1775 goda v Politike Rossii na Balkanah”, *Vek Ekaterina II: Rossiya i Balkani*, Nauka, Moskva 1998, s. 42-43; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V. Cilt (1774-1912), 5. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 19. Antlaşmanın 7., 11., 14., 16. ve 17. maddeleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 113-116; *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, XIX. Cilt (1770-1774), Sankt Petersburg 1830, No: 14 164, s. 959-963.

¹²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, II. Kısım (XVIII. Yüzyıl), 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 179; Stoilova, *a.g.e.*, s. 108; İgnatiev, *a.g.e.*, s. 128.

¹²⁵ N. V. Eşilli, “Antiosmanskie Vistupleniya Bolgar i Russko-Turetskie Voyni Vtoroy Polovini XVIII-Naçala XIX veka.”, *Vestnik Tverskogo Gosudarstvenogo Universiteta*, No: 2, Seriya İstoriya, 2015, s. 156.

¹²⁶ *Pisma i Bumagi İmperatora Petra Velikogo*, XI. Cilt (Yanvari-12 İyulya 1711 goda), İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1962, s. 118-119.

I. Petro, 8/19 Mayıs 1711 tarihinde de ikinci bir çağrıda bulunmuştur. Rusya, sadece “*barbar esaretinden kurtarmak*” vaadinde değil, aynı zamanda “*koşulsuz*” Rus “*desteği*” ile eski devletlerini (Orta Çağ devletleri) canlandırma gayesindedir.¹²⁷ Bahsedilen bu iki çağrı Rusya’nın Balkanlar politikasında önemli bir yere sahip olmuş ve Rusya’nın takip eden yıllardaki Güneydoğu Avrupa stratejisini belirleyecek kadar önemli bir yer tutmuştur.¹²⁸

Bu bağlamda, neredeyse bütün 18. yüzyıl boyunca Balkanlar’daki çeşitli Hristiyan halklara yönelik Rus politikasının öncelikle dine, Ortodoksluğa dayandığını belirtmekte fayda vardır.¹²⁹ Bu durum, söz konusu yüzyılda Rusya’nın Balkan Hristiyanları hakkında neden kısır bir bilgiye sahip olduğunu ve göçmenlerin etnik özelliklerini kaydetmediğini kısmen açıklamaktadır.¹³⁰ Öte yandan ise bu yaklaşım 18. yüzyıldaki göç süreci çalışmaları bağlamında farklı halklardan olan göçmenlerin etnik profilinin karıştırılmasına neden olmaktadır. Pek çok Rus ve Ukrayna arşivi henüz incelenmemiştir. Bununla beraber döneme ait kaynaklar da eksik ve çelişkilidir. Burada tekrar hatırlatalım ki 18. yüzyılın ortalarına kadar yapılan nüfus sayımlarında etnik köken belirtilmemiştir. Bazı bölgelerde daha sonra yapılan nüfus sayımı listelerinde etnik kökenin yer almaması, göç akınlarına dâhil olan etnik unsurların rakamını tespit etmeyi zorlaştırmaktadır.

II. Katerina yönetimindeki Rus dış politikası, I. Petro zamanının dinamiklerini yeniden kazanacaktır.¹³¹ Osmanlı Devleti ile yaptığı dört kanlı savaştan sonra, I. Petro tarafından yönetilen dış politikanın “*güney istikametinde*” hemen hemen hiçbir kazanımı olmamıştır. II. Katerina’nın

¹²⁷ *Pisma i Bumagi İmperatora Petra Velikogo*, s. 225-227; V. N. Vinogradov, “Tragediya na Reke Prut”, *İstoriya Balkan, Vek Vosemnadtsati*, Nauka, Moskva 2004, s. 57; Dostyan, “Politika Rossii v Balkanskom Voprose: Nekotorie Spornie Problemi İstoriografii”, s. 33.

¹²⁸ Vinogradov, “Tragediya na Reke Prut”, s. 57.

¹²⁹ Tamara Stoilova, “Dilgiyat Pıt na Rusiya Kıym Balkanite (ot Vremeto na Petr I do 60te Godini na XIX Vek)”, *Mejdunarodna Naučna Konferenciya Bulgariya i Rusiya, Mejdunarodna Priznatelnostta i Pragmatizma, Dokladi*, İnstitut po İstoriya Kıym Bylgarskata Akademiya na Naukite, Forum Bulgariya-Rusiya, Sofiya 2008, s. 45.

¹³⁰ İ. S. Dostyan, “Balkanskiye Problemiy v Russkoy Obştestvennoy Mıysli (Konets XVII - Pervaya Çetvert XIX v.)”, *Balkanskiye İssledovanie*, IX. Kitap, *Voprosy Sotsialnoy, Politiceskoy i Kulturnoy İstorii Yugo-Vostoçnoy Evropıy*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1984, s. 72; Elka Drosneva, “Bilgarite v Ruskata İstoriopis ot XVIII v.”, *İstoriçeski Pregled*, No: 2, 1984, s. 102. Ayrıca bkz. *Otkrytie “Bratev-Slavyan”*, *Russkie Puteşestveniki na Balkanah v Pervoy Polovine XIX Veka*, Sostavlenie, Predislovie, Biografiçeskie Spravki, Kommentarii i Zaklyuçitelnaya Statiya M. V. Belova, Nestor-Nestor, Sankt-Peterburg 2018.

¹³¹ Vinogradov, “Diplomatiya Ekateriny Velikoy”, s. 136.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

hükümlerinin başında Rusya'nın Karadeniz'e çıkışı bulunmamaktadır. Hatta çıkışı olan Azak Denizi'nde bir donanma bulundurma hakları dahi mevcut değildir. Bununla barışık olma durumu ise Rus tahtının yeni sahibinin aktif dış politika anlayışı ile uyumluluk göstermemektedir. Bundan dolayı da Osmanlı Devleti ile yapılacak yeni bir savaş kaçınılmazdır.¹³² Bu gelişmeler dikkate alındığında II. Katerina'nın I. Petro örneğinde olduğu gibi Osmanlı Devleti Hristiyanlarının manevî hissiyatını uygun bir şekilde Rusya lehine kullanmak istediği ve onları ufukta görünen savaş için hazırlanan askerî planlara dâhil edeceği kolayca anlaşılabilir.¹³³ Bu bağlamda Rusya, söz konusu ruh hâli ile ilgili mevcut durumu tespit etmek amacıyla Osmanlı'nın Rumeli topraklarına özel imparatorluk ajanları göndermiştir. Bu ajanlar “*Barbar esaretinde inleyen Slav halklarını kurtaracağız*” sloganını kullanarak 1763'ten 1765'e kadar Epir, Mora, Karadağ, Arnavutluk bölgelerinde gezmiş, Rusya'nın dinî-siyasî görevini anlatmışlardır.¹³⁴ Tüm ajanlar Petersburg'a Hristiyan halkların Müslüman yönetiminden “*derin memnuniyetsizlik*” duyduğu iddiası ile dönmüş, II. Katerina ve ilgili Rus makamlarına da bu görüşlerini ağız birliği ederek iletmişlerdir.¹³⁵ Takip eden yıllarda Rusya, bu hoşnutsuzluğu spekülâtif bir şekilde şiddetlendirmek için sistematik ve planlı çabalar sarf ederek onları politik hedeflerinin bir aracı hâline getirmeye başlamıştır.¹³⁶

1768 yılının sonbaharında II. Katerina'nın Osmanlı Devleti'yle ilk savaşı patlak vermiştir. Rusya'nın hedefinin Karadeniz'e çıkış elde etmek olduğu apaçık ortadadır. Bunun yanı sıra Petersburg, Polonya sınırını netleştirmek ve muhtemelen bir deniz üssü inşa etmek için Akdeniz'de

¹³² Aynı yerde, s. 141.

¹³³ A. D. Novıçev, *İstoriya Turtsii*, I. Cilt (*Epoha Feodalizma, XI-XVIII veka*), İzdanie Leningradskogo Universiteta, 1963, s. 226; İ. İ. Leştilovskaya, “Zaklyuçenie”, *Slavyanskije Narodi Yugo-Vostočnoy Evropiy i Rossiya v XVIII v.*, (ed.) İ. İ. Leştilovskaya, Nauka, Moskva 2003, s. 312; E. B. Smilyanskaya, M. B. Velizhev, İ. M. Smilyanskaya, *Rossiya v Sredizemnomorie, Arhipelagskaya Ekspeditsiya Ekaterini II Velikoy*, İndrik, Moskva 2011, s. 56.

¹³⁴ A. Brikner, *İstoriya Ekateriniy Vtoroy*, Tipografiya A. S. Suvorina, Sankt Peterburg 1885, s. 326-327; G. L. Arş, *Rossiya i Borba Grestii za Osvobodenie: ot Ekateriniy II do Nikolaya I, Oçerki*, İndrik, Moskva 2013, s. 13-14; Smilyanskaya, *a.g.e.*, s. 35, 37, 45, 47; Stefan Doynov, “Rusko-Turskite Voyni (1768-1856 g.) v Politiceskata Sıdba na Bılgarskiya Narod”, *Voенно-İstoriçeski Sbornik*, N: 2, 1981, s. 16.

¹³⁵ Doynov, “Rusko-Turskite Voyni (1768-1856 g.) v Politiceskata Sıdba na Bılgarskiya Narod”, s. 16.

¹³⁶ Tsonko Genov, “Rolyata na Rusiya v İstoriçeskata Sıdba na Bılgariya”, *Bılgariya 681-1981*, (ed.) Akademik Hristo Hristov, İzdatelstvo na Oteçestveniya Front, Sofya 1981, s. 217.

herhangi bir ada ele geçirme umudunu besliyordu.¹³⁷ Bu dönemde Rusya'nın Balkan Hristiyan halklarının Osmanlı idaresinden ayrılmasının ardından Balkanlarda gerçekleşmesi muhtemel siyasî dönüşümle ilgili herhangi bir planı yoktur.¹³⁸

Savaş ilânının ardından II. Katerina, iki cephede hareket etmeye karar vermiştir. 1769 yazında Osmanlı filosuna karşı hareket etmek, güneyden boğazları engellemek, Yunan isyancıların eylemlerini desteklemek ve böylece Tuna Cephesi'ndeki Rus birliklerinin eylemlerini kolaylaştırmak gayesiyle Akdeniz'e Rus savaş gemileri göndermiştir.¹³⁹

II. Katerina, Ortodoks Hristiyanların desteğini almak adına I. Petro zamanının şiarını hayata geçirmiştir; bu da "*Hilâle karşı haçın savaşıdır*"¹⁴⁰ II. Katerina, henüz savaşın başında, "*yoğun bir düşman sabotajı*"na sebebiyet vermek amacıyla Balkan Hristiyanlarına bir çağrıda bulunmuştur: "*Tek yürek ve tek yumrukla bizim ortak düşmanımıza [Türlere] saldırın. Başarılarınızı İstanbul'a kadar yayın. Bu dinsizlerin kalıntılarını temizleyin. Ve Ortodoksluğu ayağa kaldırın*".¹⁴¹ Rus komutanlar, II. Katerina'nın çağrılarını Rum, Bulgar ve diğer Ortodoks Hristiyanlar arasında yaymıştır.¹⁴² Aynı zamanda bu çağrı, Balkanlardaki Rus ajanlarına da gönderilmiştir. Günümüze ulaşan bir metinde şu çağrı mevcuttur:

"Herkesi tüm Hristiyanlığın ortak düşmanına karşı, ne zaman ve nerede olursa olsun, bu merhametsiz esaretten kurtulmak için gönüllü olarak şimdiki savaşın uygun koşullarından faydalanmaya çağırıyoruz. İdare ettiğimiz bir halkın atalarının izinde gitmesi ve esaretten kurtulduğunu görmek bizi çok memnun edecektir. Gelecekte de tüm vasıtalarımızla yardım etmekten vazgeçmeyeceğiz. Bu savaşımızda

¹³⁷ Vinogradov, "Diplomatiya Ekateriny Velikoy", s. 142.

¹³⁸ Arş, *Rossiya i Borba Grestii za Osvobodenie: ot Ekateriny II do Nikolaya I*, s. 24.

¹³⁹ *Rossiya i Çernomorskie Prolivi (XVIII-XX stoletiya)*, (ed.) L. N. Nejinskiy, A. V., İgnatiev, Mezhdunarodnie Otnoşeniya, Moskva 1999, s. 53, 55.

¹⁴⁰ Doynov, "Rusko-Turskite Voyni (1768-1856 g.) v Politiceskata Sıdba na Bılgarskiya Narod", s. 17.

¹⁴¹ A. P., Bajova, K. K. Mironova, V. M. Hevrolina, N. İ. Hitrova (ed.), *Politiceskie i Kulturnye otnoşeniya Rossii s Yugoslavyanami Zemlyami v XVIII v., Dokumenti*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1984, s. 292.

¹⁴² Smilyanskaya, *a.g.e.*, s. 70.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

*kahramanca elde edilen kazançları muhafaza etmek koruyuculuğumuzu ve merhametimizi ortaya çıkaracaktır.”*¹⁴³

Bulgarca, Yunanca ve Osmanlı Türkçesi ile yazılan bu çağrılar Rus mangaları tarafından halk arasında dağıtılmıştır.¹⁴⁴ Bu döneme ait kaynaklar, bazı Bulgarların olayları yakından takip ettiğini göstermekle beraber aralarında yayılan Rus komutanların çağrı ve ilânlarını olumlu karşıladıklarını da gözler önüne sermektedir.¹⁴⁵ Rus tarihçi O. V. Medvedeva'ya göre Bulgarların arasında dolaşan ajanlar, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bu (1768-1774) ve diğer iki savaşta (1787-97 ve 1806-12) göçün teşvik edilmesi için faaliyet yürüten en önemli figürlerden biri hâline gelmişlerdir.¹⁴⁶

İltifat ve vaat yoluyla göçe teşvik, Bulgar toplumunun Osmanlı topraklarından ayrılması için Rus yetkililer tarafından kullanılan ilk yöntem olmuştur.¹⁴⁷ Ancak, Balkan topraklarında Ruslar ve Bulgarlar arasındaki bu “ilk karşılaşma” bazı hayal kırıklıklarına da yol açmıştır. Rus ordusunun Tuna başkomutanı Rumyantsev, II. Katerina'ya gönderdiği bir mektupta, Tuna'nın güneyindeki Bulgarlardan beklediği destek ve bilgiyi alamadığından şikâyet etmektedir.¹⁴⁸ Kısa bir süre sonra yerel Hristiyan nüfus ile Rus askerî yönetimi arasında zorunlu göçe tabi tutulma konusunda bir adım atılmıştır.¹⁴⁹ Sovyet dönemine ait kaynaklara göre, 1771-1773 döneminde Tsibar, Tulça, Macin, Tutrakan, Karamurat ve diğer bölgelerden Tuna'nın sol kıyısına 40 binden fazla insan geçmiştir.¹⁵⁰

¹⁴³ *Ruskie Polkovodtsy, P. A. Rumyantsev, II. Cilt (1768-1775)*, (ed.) P. K. Fortunova, Voennoe İzdatelstvo, Ministerstva Oborony Soyuzu SSR, Moskva 1953, s. 423-425; Doynov, “Rusko-Turskite Voyni (1768-1856 g.) v Političeskata Sıdba na Bilgarskiya Narod”, s. 16.

¹⁴⁴ *Ruskie Polkovodtsy, P. A. Rumyantsev*, s. 613-614.

¹⁴⁵ Elena Grozdanova, “Bilgarite i Rusko-Turskite Voyni ot Vtorata Polovina na XVIII vek”, *Bulgariya v Sveta ot Drevnostta do Naşi Dni (Materiali ot II Kongres na Bylgarskoto Istoričesko Drujestvo, Ekim 1976)*, I. Cilt, İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1979, s. 358; İvan Şişmanov, “Stari Pituvaniya v Posoka na Rimskiya Voenen Pit ot Belgrad za Tsarigrad”, *Sbornik za Narodi Umotvoreniya*, Nauka i Knizhnina, IV. Kitap, Dirjavna Peçatnitsa, Sofya 1891, s. 385-386; Feliks Petroviç Fonton, *Humoristični, Političeski i Voenni Pisma iz Glavnata Kvarira na Dunavskata Armiya v 1828 i 1829 Godina*, II-III. Cilt, Bilgarska İstiričeska Biblioteka, 1931, s. 233; İvan Snegarov, *Bilgarskite Zemi prez Pogleda na Çuzhdi Putešestvenitsi 1828-1853*, Akademično İzdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, Sofya 1997, s. 217.

¹⁴⁶ Medvedeva, *a.g.m.*, s. 26.

¹⁴⁷ Aynı yerde.

¹⁴⁸ *Ruskie Polkovodtsi, P. A. Rumyantsev*, s. 654.

¹⁴⁹ Medvedeva, *a.g.m.*, s. 26.

¹⁵⁰ Semenova, *a.g.m.*, s. 337.

1773'te Rusya'ya 2.471 Boğdanlı ve Eflaklı'nın yanı sıra 704 Sırp, Rum, Bulgar, Gürcü, Macar, Polonyalı, İsveçli ve Alman yerleşmiştir.¹⁵¹ 1772 yılı için Yeni Rusya vilayetine ait kayıtlar bölgedeki nüfus hakkında farklı rakamlar içermektedir. Bunlardan birine göre, 1772'de vilayetin nüfusu 241.886'dır ve bunların 131.985'i erkektir.¹⁵² Elbette daha önce de belirtildiği gibi, bu istatistikler nüfusun etnik yapısını belirlememektedir. Başka bir deyişle savaş sırasında ve hemen sonrasındaki göçmenler arasında tüm Balkan milletlerinin grupları bulunmaktadır.¹⁵³

Savaşın bitmesinden hemen sonra Rus ordularının çekilmesiyle Rusçuk, Kadıköy, Karasu ve diğer yerlerden 5 bin kişi Tuna'yı geçerek Eflak ve Boğdan üzerinden Rusya'ya yönlendirilmiştir.¹⁵⁴ Rusçuk, Vidin ve Dobruca bölgesinden olan Bulgarlardan en az 3 bin kişi, Kiev vilayetinin çeşitli bölgelerine yerleştirilmiştir.¹⁵⁵

Savaş zamanında üst düzey Rus komutanı P. A. Rumyantsev, Ortodoks toplumundan kişileri geçmişte olduğu gibi Rus ordusunun gönüllü güçlerine çekmeye çalışmıştır.¹⁵⁶ 1770'in başında, Rus ordusunun saflarında 6.300 Boğdanlı bulunmakta¹⁵⁷ ve savaşın ilerleyen aylarında sayılarının neredeyse ikiye katlandığı görülmektedir. Rus ordusunda birkaç bin Bulgar gönüllü de savaşmıştır.¹⁵⁸ Savaşın sonunda bu gönüllülerin çoğu Rus birlikleriyle beraber gitmiş ve Yeni Rusya vilayetine yerleşmişlerdir.¹⁵⁹ 1775'te bu vilayetteki yabancı göçmenlerin oranı düşüktür. Sovyet döneminden bir kaynağa göre, ekseriyetle 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında göç eden Bulgarların sayısı çok azdır.¹⁶⁰

¹⁵¹ Tamara Stoilova, "Kolonizatsiya Yuga Rossii v 60te Godiy XVIII Veka", *Rossiysko-Bolgarskiye Nauçnye Diskusii, Rossiyskaya i Bolgarskaya Gosudarstvenost: Problemy Vzaimodeystviya XIX-XXI vv.*, İnstitut Slavyanovedeniya RAN, Moskva 2014, s. 28.

¹⁵² Aynı yerde, s. 28-29.

¹⁵³ Aynı yerde, s. 29.

¹⁵⁴ Doynov, *Bulgarite v Ukrayna i Moldova Prez Vizrajdaneto (1751-1878)*, s. 58.

¹⁵⁵ Aynı yerde.

¹⁵⁶ *Ruskie Polkovodtsy, P. A. Rumyantsev*, s. 192-193; 423-425.

¹⁵⁷ L. E. Semenova, *Knyajestva Valahiya i Moldaviya, Konets XIV - Naçalo XIX v. (Oçerki Vneşnopolitiçeskoj İstorii)*, İndrik, Moskva 2006, s. 318.

¹⁵⁸ Semenova, *a.g.m.*, s. 339.

¹⁵⁹ Klaus, *a.g.e.*, s. 296.

¹⁶⁰ Polonskaya-Vasilenko, "Zaselenie Yujnoy Ukrayny", s. 42.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

II. Katerina'nın ilk savaşı resmî olarak 10/21 Temmuz 1774 tarihinde sona ermiştir. Rusya, imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla yeni kazanılan topraklara yeni köy ve kaleler inşa etme, eskilerini de restore etme hakkı gibi sınırsız serbestlikler elde etmiştir. Bu da yeni bir göçün gerekliliğini gündeme getirmiştir.

Antlaşmada yeni göçmenlerin davet edilmesi ile alakalı belirli eylemlerde bulunulmamış, fakat göç de yasaklanmamıştır. Savaş zamanında Rus askerlerine yardım edenleri koruyup kollama mahiyetini taşıyan antlaşma, Osmanlı tebaasına Rus topraklarına serbestçe göç etme imkânını sağlamıştır.¹⁶¹ Ayrıca müzakerelerde Osmanlı temsilcilerinin ısrarlı mukavemetine rağmen Rus tarafının Osmanlı makamlarına sadakatsizlik göstermiş olan herkese af getirilmesini sağlamış olması da Rusya'nın Hristiyanlara “*sizi kaderinize terk etmeyeceğiz*” telkinini vermek istediği anlaşılmaktadır.¹⁶²

Osmanlı tebaası olan Rumların Rusya topraklarına gerçekleştirdikleri en büyük göçün başlangıcı ise 1768-1774 savaşının sonudur. 28 Mart 1775'te Kont A. G. Orlov Rum göçmenlere önemli ayrıcalıklar tanıyan bir kararname yayımlamıştır. Bu kararnamede Rusların saflarında savaşa katılmış olan Rumlara ve ailelerine Rusya'da “*kalıcı ve güvenli sığınak*” imkânı sağlanacağı, devletin onlar için evler ve kiliseler inşa edeceği, kendilerine sağlık hizmeti verileceği, 30 yıl vergiden muaf tutulacakları gibi maddeler yer almaktadır.¹⁶³ Yapılan ek müzakereler sonucunda Rusya İstanbul'dan, Osmanlı Devleti tebaası olan ve göç eden *Rumların Boğazlar'dan geçişine müsaade* edilmesi yönündeki izni de alabilmiştir. Daha Mart 1775'te Akdeniz'de bulunan Rus komutanlığı, ticaret gemisi görünümündeki iki gemiyle 270 yerleşimciyi Kerç'e taşımış, Mayıs ayında da Ege'den Karadeniz'e 11 göçmen gemisi daha geçmiştir.¹⁶⁴ Bu nakliyelerle toplamda iki binden fazla Rum, Kerç'e ayak basmıştır.¹⁶⁵ Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 16. ve 17. maddeleri doğrultusunda bakıldığında söz konusu göçmen rakamlarındaki bu artış sınırlı olmuştur; zira belirttiğimiz gibi bu maddeler Eflak ve Boğdan ile Adalardan yapılacak göçün süresini sadece bir

¹⁶¹ Stoilova, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁶² Vinogradov, “Ekaterina II i Proryv Rossii na Balkany”, s. 131.

¹⁶³ Y. Pryahin, “Nekotore Aspekt Poyavleniya v Krimu Greçeskogo Pehotnogo Polka, Ego Razmeštenie v Balaklave, Slujbi Voinov-Grekov”, *Greki Balaklavıy i Sevastopolya*, İndrik, Moskva 2013, s. 59.

¹⁶⁴ Aynı yerde, s. 60-61.

¹⁶⁵ Aynı yerde, s. 61.

yıl ile kısıtlamaktadır. Bununla birlikte Rus tarafı Osmanlı Devleti'ne dayattığı 24. maddeyle başka bir şart koşarak göçmen sayısını az da olsa artırabilme imkânını elde etmiştir. Elbette Petersburg'un gizli amacı Osmanlı Hristiyan tebaası arasında spekülasyon yaratmaktır. Zira bu madde; savaş sırasında işgal edilen ve daha sonra Osmanlı Devleti'ne iade edilen topraklarda yaşamakta olan Osmanlı tebaasına, Rus devletinin hizmetine geçmek istedikleri takdirde Rusya'ya süresiz olarak göç etme hakkını tanımaktadır.¹⁶⁶

Son olarak 1768-1774 savaşından sonra Osmanlı topraklarından Rusya'ya gerçekleşen ve yukarıda da en büyük olarak nitelendirdiğimiz Rum göçünün sayısal boyutlarını ortaya koymak istiyoruz. Çeşitli kaynaklara göre göç eden Rumların sayısı (ağırlıklı olarak Akdeniz'de Rus kuvvetlerine destek verenler ve aileleri) 3 ile 5 bin arasındadır.¹⁶⁷ Bu göçmenler Rus İmparatorluğu'nun yeni işgal ettiği topraklar üzerinde bir dizi Yunan kolonisi (Kerç, Taganrog, Kerson, Balıklava, Odessa gibi) kurmuşlardır ki bu koloniler daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayrılıkçı eylemlerin üssü hâline gelmiştir.¹⁶⁸

1775'te Akdeniz'den Rusya'ya göç eden Rumlardan üç yıl sonra, daha kapsamlı ve daha az bilinen bir göç daha vuku bulmuştur. Söz konusu göç 1778'de Kırım Hristiyanlarının gerçekleştirdiği göçtür. Bu göç hakkında şimdiye kadar özel bir çalışma yapılmamış olup söz konusu göçe çeşitli vesilelerle dolaylı olarak değinen çalışmalar da başka konular bağlamında hazırlanmış çalışmalardır. Ayrıca söz konusu çalışmalarda da yazarların farklı ve genellikle birbiriyle alakasız kaynakları kullandığı görülmektedir. Bu da mevzubahis göç hakkında günümüze kadar ulaşan çelişkili sonuçları, hatta yanlış iddiaları doğurarak bu bağlamdaki bilimsel tartışmaları beslemiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁶ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii*, XIX. Cilt, No: 14 164, s. 962-965; E. İ. Drujinina, *Kyuçyuk-Karnaciyskiy Mir 1774 Goda (Ego Podgotovka i Zaklyuçenie)*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1955, s. 301-302.

¹⁶⁷ S. A. Pinçuk, "Balaklavskiy Greçeskiy Pehotny Batalön v Pervoy Çetverti XIX v.", *Greki Balaklavıy i Sevastopolya*, s. 73; G. L. Arş, *Eteristkoe Dvijenie v Rossii, Osvoboditelnaya Borba Greçeskogo Naroda v Naçale XIX v. i Russko-Greçeskie Svyazi*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1970, s. 130-131.

¹⁶⁸ Arş, *Eteristkoe Dvijenie v Rossii, Osvoboditelnaya Borba Greçeskogo Naroda v Naçale XIX v. i Russko-Greçeskie Svyazi*, s. 83, 133-136; Bülent Akyay, "Yunan Milliyetçiliği", *Milliyetçiliğin Coğrafyaları - II, Bulgaristan Hindistan İran İtalya Macaristan Sırbistan Yunanistan*, (ed.) Yusuf Ziya Bölükbaşı, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 201, 212.

¹⁶⁹ E. İ. Drujinina, *Kyuçyuk-Karnaciyskiy Mir 1774 Goda*, s. 328; R. T. Deynikov, "K Voprosu o Vivode Hristian iz Krimского Hanstva v 1778 g.", *Voprosy İstorii*, No: 4, 2014, s. 153-168;

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

Biz bu tartışmalara odaklanmamakla beraber konuya böyle bir pencereden bakmanın Petersburg'un siyasî niyetinin genel hatlarını kavramaya yardımcı olacağı ve bu bağlamda Kırım'dan gerçekleşen göçün nedenlerine bir nebze de olsa ışık tutacağı düşüncesiyle kısaca değinmeye çalışacağız.

Rus tarihçi A. Petruşevski'ye göre; 1774'ten hemen sonra “Kırım'ın mülkiyeti meselesi Rusya için hâlâ kesinlik kazanmış olmaktan uzaktır. Ayrıca hedefe ulaşmak ve başarısızlık durumunda Kırım'dan mümkün olanı elde etmek için yeni hamleler yapmak gerekmektedir. Her ikisi de Yunan ve Ermeni etnik topluluklarından oluşan Hıristiyanların Kırım'dan göç ettirilmesiyle sağlanmıştır”.¹⁷⁰ Böylece Petersburg, hem Şahin Giray'ın gücünü zayıflatarak onu Rusya'ya bağımlı hale getirecek hem de işgal ettiği topraklara üretim tecrübesine sahip olan nüfusu iskân ederek onlardan yararlanacaktı.¹⁷¹ Göçten iki yıl önce, Kasım 1776'da toplam 7.000 askerden oluşan iki Rus askerî birlik Kırım'a girmiştir.¹⁷² 19 Mart 1778 tarihinde II. Katerina, Rumyantsev'e Kırım Hıristiyanlarının “*sakin bir yaşam ve gelecekte refah bulacakları*” Novorossiya veya Azak vilayeetine “*gönüllü olarak*” göç etmeleri için “*mümkün olan tüm önlemlerin*” alınması gerektiğini yazmıştır.¹⁷³ II. Katerina, göçmenleri motive etmek için onlara, on yıl boyunca vergi ve işçilikten muaf tutulacakları, Rus ordusunda hiç bir zaman hizmet etmeyecekleri, kendilerine yerel yönetim hakkı gibi belirli ayrıcalıkların verileceği vaatlerinde bulunmuştur.¹⁷⁴

Süreç, kısa bir zaman zarfı içerisinde tamamlanmıştır. General Suvorov'un 18 Eylül 1778 tarihli raporuna göre Kırım'dan Azak vilayetine erkek ve kadın olmak üzere 31.098¹⁷⁵ Hıristiyan gitmiştir. Bunların

D. V. Viktorovna, “Pereselenie Hristianskogo Naseleniya iz Krıma v Priazove v 1778-1780 gg.”, *Natsionalnaya Assotsiatsiya Uçenih (NAU)*, No: 54, 2020, s. 18-21.

¹⁷⁰ A. Petruşevskiy, *Generalissimus Knyaz Suvorov, S Portretom, Tremya Faksimile i Kartoy*, V Treh Tomah, I. Cilt, Tipografiya M. M. Stayuleviça, Sankt Peterburg 1884, s. 207.

¹⁷¹ A. Markeviç, “Kratkiy Oçerk Deyatelnosti Generalissimusa A. V. Suvorova v Krımu”, *İzvestiya Tavriçeskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii (God Pyatnadsatıy)*, Tipografiya Tavriç Gubern, Pravleniya, Simferopol 1901, s. 7; S. G. Kaştenko, “Vıselenie Hristian iz Krımskogo Hanstva v Rossiyu v 1778 g.”, *Uçenie Zapiski Tavriçeskogo Natsionalnogo Universiteta İm, V. İ. Vernadskogo, Seriya Yuridicheskie Nauki*, XIX. (LVIII.) Cilt, No: 2, 2006, s. 30; Petruşevskiy, *a.g.e.*, s. 207.

¹⁷² Markeviç, *a.g.m.*, s. 2.

¹⁷³ Aynı yerde, s. 7.

¹⁷⁴ Gavril (Arhiepiskop Hersonskiy i Tavriçeskiy), “Pereselenie Grekov iz Krıma v Azovskuyu Guberniyu”, *Zapiski Odesskogo Obştestva İstorii i Drevnostey*, I. Cilt, 1844, s. 198-201.

¹⁷⁵ N. Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii, Reskripti, Pisma, Relatsii i Doneseniya*, II. Cilt (1778 g.), Sankt Peterburg 1885, s. 710.

18.300'ü¹⁷⁶ ise Rum'dur. Kırım Rumlarından 2.5 ila 4 bin kişi Rus makamları tarafından kötü bir şekilde organize edilen göç kampanyası nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdir.¹⁷⁷ Hayatta kalan Rumlar 1779'da Azak Denizi kıyısındaki en büyük Rum kolonisi olan Mariupol'un temellerini atmışlardır.¹⁷⁸ 1778'de Hristiyanların Kırım'dan Azak bölgesine yapılan göç, güncel Rus tarih yazımında, Rusya'nın Kırım'ı ilhakına yönelik dış politikasındaki ilk büyük adım olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁹

Ocak 1775'te, Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) Küçük Kaynarca Antlaşması'nı onaylamıştır. Bu Osmanlı-Rus ilişkilerine bir sükûnet getirmemiştir. Antlaşmanın tasdik edilmesine rağmen iki devlet arasındaki diplomatik tartışmalar üç yıl daha devam etmiştir.¹⁸⁰ Kışlık Saray ile Babıâli arasında yıllarca sürecek yoğun nüfuz mücadelelerinin ana mevzusu da Kırım olmaya devam edecekti.¹⁸¹ Rusya için diğer önemli mesele ise Karadeniz'de lojistik faaliyetler ve ticaret olmuştur. Bu bağlamda Knez Repnin'in (İstanbul'daki Rus elçisi) II. Katerina'dan 9 Ağustos 1775 tarihinde aldığı talimatlar dikkate şayandır. İmparatoriçe, Repnin'e, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de Rus faaliyetlerini engellemesi için herhangi bir durum yaratmadan, göçü barış antlaşması temelinde sevk ve idare yetkisini vermiştir. Aynı zamanda Karadeniz'deki tüm Rus faaliyetleri karşılıklı ticarî ilişkilerin

¹⁷⁶ Aynı yerde, s. 711.

¹⁷⁷ "Grekli Ukrain na Perekrestkah İstoriı", *Elin Ukrain, Gazeta Federatsii Greçeskih Obştestv Ukrain*, Sentyabr, No: 8 (278), 2020, s. 1. Kırım Hanlığı'nın Rus İmparatorluğu tarafından ilhaki, Kırım Tatarlarının tarihinde dramatik olayların başlangıcı olmuştur. 1783 yılında gerçekleşen ilhakin en ağır sonuçlarından birisi, Kırım Tatarlarının zorunlu ve kapsamlı göçüdür. Rusya'nın kolonizasyon politikası, Kırım'ın köklü halkının yaşadıkları yerlerden sürülmesine ve Rusya'nın bölgeye iç topraklarından ve ülke dışından göçmenleri yerleştirilmesi üzerinedir. 1783-1800 yılları arasında ilk göç dalgası yaşanmıştır. Kırım Tatarlarından yaklaşık 300 bini vatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Diğer dalga 1854-1862 yılları arasında olmuş ve bu dönemdeki kayıplar da ağırdır. Yaklaşık 200 bin kişi göç etmek zorunda kalmıştır. (Kabuzan, *Narodi Rossii v 18 veke, Çislenost i Etničeskiyy Sostav*, s. 196; E. H. Seydametov, "Emigratsiya Krımskih Tatar v XIX-Naç. XX. vv.", *Kultura Narodov Priçernomoriya (Simferopoli)*, No: 68, 2005, s. 30-33).

¹⁷⁸ Arş, *Eteristkoe Dvijenie v Rossii, Osoboditelnaya Borba Greçeskogo Naroda v Naçale XIX v. i Russko-Greçeskie Svyazi*, s. 133.

¹⁷⁹ A. V. Kryuçkov, *Prisoedinenie Kryma k Rossii i Naçalnınyy Etap Ego Vključeniya v Obştoimperskoe Prostranstvo (Poslednyaya Tret 18 - Naçalo 19 vv.)*, Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Saratovskiy Gosudarstvenniy Universitetim, N. G. Çerņişevskogo, Saratov 2006, s. 120.

¹⁸⁰ Tamara Stoilova, "Za Rusko-Turskite Otnoşeniya sled Voynata ot 1768-1774 g.", *İstoriçeski Pregled*, No: 1, 1982, s. 68.

¹⁸¹ Vinogradov, "Diplomatiya Ekateriniy Velikoy", s. 133.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

kurulması ve geliştirilmesi için gerekli bir koşul olarak sunulmalıydı.¹⁸² Balkanlar ile ilgili olarak, Rusya'nın savaş sonrası yıllardaki siyaseti çıkarları sınırlı kalmıştır; bunlar Hristiyanların himayesi, Ortodoksluğun çıkarlarının diploması yoluyla korunmasıdır.¹⁸³ Kışlık Saray bu zamanlarda Babıâli'yle iyi ilişkilerini sürdürme niyetindedir. Bundan dolayı Petersburg mümkün olduğunca göçmeni kabul etme isteğinden bağımsız olarak, 1774'teki antlaşmaya sadık kalmıştır. Meselâ savaş arası dönemde Bulgarların göçü gizli gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁴ Bulgarların yeni göç dalgası 1787-1791'deki Osmanlı-Rus Savaşı ile bağlantılıdır.¹⁸⁵ 17/28 Şubat 1788 tarihinde II. Katerina, Balkan Hristiyanlarına yeniden çağrıda bulunmuş ve onları "*Türklerin yenilgiye uğratılmaları*" için "*tüm güçleriyle*" Ruslara yardım konusunda kışkırtmaya çalışmıştır.¹⁸⁶ Savaş esnasında Rus komutanlar, yeniden gönüllü birlikler organize etmek için Eflâk ve Boğdan'ın farklı bölgelerine özel subaylar göndermiştir.¹⁸⁷ Bu çaba sonucunda Rus Tuna ordusuna bağlı olan ve Ulahlar, Boğdanlılar, Bulgarlar, Rumlar, Sırlar ve diğerlerinden oluşan yaklaşık 30 gönüllü birlik kurulmuştur.¹⁸⁸

Söz konusu askerî faaliyetler önceki savaşta olduğu gibi Bulgarlar üzerinde de etkili olmuştur. Bu süreçte birkaç bin Bulgar gönüllüsünün Rus ordularına katıldığı tahmin edilmektedir.¹⁸⁹ Daha önce Kozak birliklerine katılan Bulgarlar, 1790 yılı içerisinde aileleriyle birlikte (yaklaşık 500 aile) Herson Vilayeti'nin (Hersonska guberniya) farklı bölgelerine yerleşmişlerdir.¹⁹⁰ Rus diplomatik kaynaklarına göre; 1787-1792 döneminde Eflak ve Boğdan'da yaklaşık 5 bin Bulgar göçmen kendine yurt aramıştır.¹⁹¹ Bulgarların Tuna'nın kuzeyine olan göçü, savaştan sonraki ilk yıllarda da

¹⁸² Stoilova, "Za Rusko-Turskite Otnoşeniya sled Voynata ot 1768-1774 g.," s. 67.

¹⁸³ İ. S. Dostyan, "Znaçenie Kyuçyuk-Kaynarciyskgo dogovora 1775 goda v Politike Rossii na Balkanah", *Vek Ekaterina II: Rossiya i Balkani*, Nauka, Moskva 1998, s. 47.

¹⁸⁴ Stoilova, "Za Rusko-Turskite Otnoşeniya sled Voynata ot 1768-1774 g.," s. 66-67.

¹⁸⁵ Medvedeva, *a.g.m.*, s. 26.

¹⁸⁶ Bajova, Mironova, Hevrolina, Hitrova (ed.), *a.g.e.*, s. 335-336; Vinogradov, "Voyna 1787-1791 gg. i Utverjdeniya Rossii na Balkanah", *İstoriya Balkan*, s. 148.

¹⁸⁷ Semenova, *a.g.m.*, s. 344.

¹⁸⁸ Doynov, "Rusko-Turskite Voyni (1768-1856 g.) v Politiceskata Sıdba na Bilgarskiya Narod", s. 18.

¹⁸⁹ Semenova, *a.g.m.*, s. 350.

¹⁹⁰ Derjavin, *a.g.m.*, s. 10; V. N. Vinogradov (ed.), *Vek Ekateriny II, Dela Balkanskie*, Nauka, Moskva 2000, s. 273.

¹⁹¹ Doynov, "Bilgarskata Emigratsiya ot Vtorata Polovina na XVIII i Prvoto Desetiletie na XIX. v. v Zemite na Sever ot Dunava", s. 85.

devam etmiştir. Örneğin, bir sultan emrinde de görüldüğü üzere, 1794 yılında, Rumeli'den 7-8 bin aile Eflak ve Boğdan Beyliklerine yerleşmiştir.¹⁹²

Yüzyılın sonlarına doğru Rumeli'den göçler devam etmiştir. Bu defa Osmanlı Devleti'ndeki adem-i merkezîyet sürecinin meydana getirdiği güvensizlik insanların eylemleri üzerinde etkili olmuştur.¹⁹³ 1792 Yaş Antlaşması'nın yapılmasından sonra Bulgarların yeni bir göçü başlamıştır. 1794 yılında, Osmanlı kalesi olan Hocabey'in yerine Odessa şehri kurulmuştur. II. Katerina, takip eden yıllarda Osmanlı Devleti'nden gelen tüm Bulgar göçmenlerin Odessa ve civarına yerleştirilmesi emrini vermiştir.¹⁹⁴

Bulgarların, 1787-91 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde gerçekleşen göçlerinin miktarı dile getirilmeye çalışıldığında toplam Bulgar göçmen sayısı hakkında kesin bir veri olmadığı belirtilmelidir. Ayrıca, Yaş Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki süreçte göçmenlerin bir bölümü memleketlerine geri dönmüşlerdir. Açıkçası, Rus toprakları üzerinde kalıcı olan yerleşik Bulgar göçmen sayısı azdır. Bu nedendir ki Bulgarlar, bahsedilen dönemde Rus topraklarında kendilerine ait yerleşim yerleri bile kuramamışlardır.¹⁹⁵

Yaş Antlaşması'yla Osmanlı-Rus ilişkilerinde çatışmalı bir dönem geride bırakılmıştır. Hem II. Katerina hem de onun halefi olan I. Pavel (1796-1801), Osmanlı Devleti'yle barışçıl bir ilişki tesis etme arzusunda olmuştur. Yakın Doğu'da Fransız diplomasisinin saldırgan tavrı, 90'lı yılların ikinci yarısında Kışlık Saray ile Babiâli'nin yakınlaşmasını kolaylaştırmıştır.¹⁹⁶

Yaş Barış Antlaşması'ndan sonra Rumların arasında göç dalgası nispeten zayıftır ve Rusya'nın güney bölgelerine yalnızca az sayıda Rum¹⁹⁷

¹⁹² *Dokumenti za Bŭlgarskata İstoriya, Dokumenti iz Turskite Dirzhavni Arhivi (1564-1908)*, I. Kısım (1564-1872), Değerlendiren ve çeviren Panço Dorev, Pridvorna Peçatnitsa, Sofya 1940, s. 46.

¹⁹³ Medvedeva, *a.g.m.*, s. 28.

¹⁹⁴ Aynı yerde, s. 27.

¹⁹⁵ Bernşteyn, *a.g.m.*, s. 48.

¹⁹⁶ İgnatiev, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁹⁷ Bu dönemde "Rum" terimi, etnonim anlamdan ziyade genelleştiren "Ortodoks" manası taşımaktadır. Bkz. G. M. Pyatigoraskiy, "Greçeskie Pereselentsi v Odesse v Kontse XVIII–Pervoy Treti XIX v.", *İz İstorii Yazıka i Kulturi Stran Tsentralnoy i Yugo-Vostoçnoy Evropi*, Nauka, Moskva 1985, s. 57.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

(ve Arnavut¹⁹⁸) yerleşmiştir.¹⁹⁹ 1794'te Odessa ve çevresinde 200 ila 300 arası Rum ve Arnavut bulunuyordu. Bunların hemen hepsi de Akdeniz'deki ikinci Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslara destek vermiş olan kişilerdi. Bunların dışında Rus yetkililer, Karadeniz'in yeni kentinin kalkınmasına fayda sağlaması adına başta Adalardan olmak üzere tüccarlık ve denizcilik deneyimine sahip olanların yanı sıra askerî deneyime sahip olan Rumları da çekmeye çalışmıştır.²⁰⁰ II. Katerina bu süreci teşvik etmek için 9 Nisan 1795 tarihinde 300 kişilik bir askerî birliğin kurulması, deniz kıyısında askerî görevde bulunan göçmenlere yaklaşık 285.000 dönüm arazinin dağıtılması, onlara evler ve kiliseler inşa edilmesi, bu kişilerin 10 yıl boyunca her türlü vergi ve angaryadan muaf tutulması hakkında bir kararname imzalamıştır.²⁰¹ Bu kararname modern Yunancaya tercüme edilmiş ve Adalardaki Rum nüfus arasında dağıtılmıştır.²⁰²

1797 yılında yapılan nüfus sayımına göre Odessa'daki ana göçmen kitlelerini Mora, Ege adaları, Tesalya, İyon Adaları, Rumeli, İstanbul, Boğdan ve Eflak'tan gelen Rum göçmenler oluşturmaktadır.²⁰³ Rumların Rusya sınırlarına yönelik göçü yasa dışı olarak gerçekleşmiştir. Daha önce bahsedildiği gibi Rusya'ya göç etmek için yasal bir süre Küçük Kaynarca Antlaşması yürürlüğe girmesinden sonraki bir yıllık dönemi kapsamaktadır ve bu da sadece Adalar, Eflak ve Boğdan sakinleri için geçerli olmuştur. Fakat görüldüğü üzere Rum göçünün haritası daha geniş bir çerçeveye yayılmıştır. Zira Rus bandırasını taşıyan gemilerle Rusya'ya doğru yola çıkan göçmenler ciddi bir sınır kontrolüyle karşılaşmamıştır.²⁰⁴

¹⁹⁸ 18. yüzyıla ait Rus belgelerinde, Balkan kökenli askerler bazen "Arnavutlar" olarak adlandırılmakta, bazen ise bu belgelerde askerî birliklerde görev yapan Rumlara "Arnavut" denilmektedir. Bu terim, kesin olarak etnik kökeni ima etmemektedir. Tarif edilen dönemde, bu etnik isim paralı askerler veya gönüllüler ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Bkz. Keppen, *Materialov Dlya İstorii İnorodtsev Evropeyskoy Rossii*, s. 1; G. L. Arş, "Greçeskaya Emigratsiya v Rossiyu v Kontse 18 - Naçale 19 vv.", *Sovetskaya Etnografiya*, No: 3, 1967, s. 86, Dipnot No: 3.

¹⁹⁹ Arş, *Eteristkoe Dvijenie v Rossii, Osvoboditelnaya Borba Greçeskogo Naroda v Naçale XIX v. i Russko-Greçeskie Svyazi*, s. 135.

²⁰⁰ Pyatigoraskiy, *a.g.m.*, s. 34-35.

²⁰¹ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, XXIII. Cilt (1789-6 Noyabrya 1796)*, No: 17 320, Sankt Petersburg 1830, s. 686-688.

²⁰² Pyatigoraskiy, *a.g.m.*, s. 35-36.

²⁰³ Aynı yerde, s. 37-38

²⁰⁴ Aynı yerde, s. 38.

Tarih boyunca Rus İmparatorluğu'nda ve daha sonra Sovyetler Birliği'nde Yunan nüfusu hiçbir zaman istikrarlı olmamış ve sürekli değişmiştir. (Nikiforov, "Greçeskiy Ugolok 'Pestroy Russkoy İmperii'", *Greki Balaklaviy i Sevastopolya*, s. 10) 1989 nüfus sayımına göre, Sovyetler

Bulgarlar tarafından Rusya'ya gerçekleşen göç meselesine gelindiğinde, bu göçün 1787-1791 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti yetkililerden (Rumlarda olduğu gibi) gizli bir şekilde sürdürüğü görülür. Yaş Antlaşması'na göre, Rusya'ya serbest göç hakkı sadece Eflâk ve Boğdan beyliklerin vatandaşlarına verilmiştir. Bu ayrıcalık da antlaşmanın onaylanmasından sonraki 14 aylık süreyi kapsamaktadır. Savaşın sonunda Osmanlı Devleti'ndeki Rus diplomatlar göçe müdahale etmemeleri konusunda Petersburg'dan talimatlar almışlardır. Bu duruma, I. Pavel döneminde daha kuvvetli bir şekilde dikkat edilmiştir. Çünkü 23 Aralık 1798 tarihinde İstanbul'da imzalanan “*müttefik ve savunma*” antlaşması²⁰⁵ ile Petersburg, resmî olarak Rus sınırlarına Osmanlı topraklarından göçmen kabul etmemiştir. Fakat Petersburg, yerel yönetimlere Rus sınırına gelen göçmenlerin kabul edilmesi ve onların boş topraklara yerleştirilmesi talimatını vermekten de geri durmamıştır.²⁰⁶

Sonuç

Rusya, iki zor savaştan sonra, Karadeniz'e ulaşmayı başarmıştır. 18. yüzyılın sonlarında Kuzey Karadeniz bölgeleri, Azak, Kırım, Ukrayna'nın sağ şeridi, Dinyester ve Bug arasındaki topraklar, Belarus, Litvanya ve günümüz Letonya topraklarının bir bölümü Rus İmparatorluğu'nun sınırlarına dâhil olmuştur. Nüfus 1747'den 1796'ya kadar iki kat artarak 18 milyondan 36 milyona yükselmiştir. 1762'den sonra ülke nüfusu 12 milyon kişi artmış olup bunların çoğu doğal demografik büyümenin bir sonucu değildir. Bu artış II. Katerina döneminde Rus İmparatorluğu tarafından elde edilen toprak/sınır genişlemesinin bir neticesidir. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Rus göç politikası öncelikle emperyal hırslardan doğmuştur ve buradaki amaç Rus İmparatorluğu'nun savaşacak, üretecek ve vergi ödeyecek bir nüfusa olan ihtiyacını karşılamaktır. Yukarıda belirtilen demografik başarı bağlamında bakıldığında, II. Katerina'nın yabancı göçmenleri Rus topraklarına çekme politikasının sonuçları çok başarılı olarak

Birliği'nin çeşitli bölgelerinde 357.975 Rum yaşamaktadır. Nispeten büyük gruplar (98.578 kişi) Ukrayna'da ve Rusya Federasyonu'nda (91.699 kişi) hayatlarını idame ettirmişlerdir. (Yu. V. İvanova (red.), *Greki Rossii i Ukraini*, Aleteyya, Sankt Peterburg 2004, s. 9-11)

²⁰⁵ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda*, XXV. Cilt (1798-1799), Sankt Petersburg 1830, No: 18797, s. 500-502.

²⁰⁶ Vinogradov (ed.), *Vek Ekateriny II, Dela Balkanskie*, s. 273; Medvedeva, a.g.m., s. 28.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

değerlendirilemez. Zira bahsedilen göçmenlerin sayısı 18. yüzyılın başından sonuna kadar 100.000'i geçmemektedir. Osmanlı Devleti ve Avusturya'dan gelen göçmenlerin sayısı ise 60.000 kişi civarındadır ve daha önce belirtildiği gibi bunların etnik kimliğini kesin bir şekilde tespit etmek mümkün değildir.

Nispeten az sayıda olmalarına rağmen Osmanlı sınırlarından göç edenler, ıssız toprakların iskânı için insan kaynağı sağlamış, Rus sınırlarının korunmasına katkıda bulunup Rus ordusuna lojistik destek vermiş, ayrıca yeni toprak kazanımları için mevcut olan koşulları da güçlendirmiştir. Bu doğrultuda tarih yazımında önemli bir durum genellikle göz ardı edilmektedir ki o da bahse konu göçmenlerin eski yerleşimlerinde kalan dindaşları/soydaşları ile bağlarını koparmadıkları gerçeğidir. Rus İmparatorluğu yetkilileri zamanla bu bağlantıları Osmanlı Ortodoks Hıristiyanlarına ulaştırmak, onlar üzerindeki etki ve nüfuzunu arttırarak mevcut konumunu güçlendirmek için etkin bir şekilde kullanmaya başlayacaktır.

Daha uzun vadede, Rusya'nın 18. yüzyılın ikinci yarısında oluşturmaya başladığı politika, gelecek yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli topraklarındaki yaşamın dengeleri üzerinde güçlü bir etkiye sahip olacaktır. II. Katerina döneminde Rusya, Balkanların sınırlarına ulaşmış ve zaman içerisinde dikkatini bu bölgelere odaklamaya çalışmıştır. Yine bu zaman zarfında Ortodoksluk, Rus İmparatorluğu için siyasî bir ideoloji ve devlet politikası hâline dönüşmüştür. Petersburg'un Osmanlı Ortodoks tebaasını himaye altına alma çabaları ve bu tebaayı elinde siyasî bir araç olarak kullanma gayreti, sözü edilen bu politikanın net bir tezahürüdür.

KAYNAKÇA

A. Yayınlanmış Belgeler

BAJOVA, A. P., K. K. Mironova, V. M. Hevrolina, N. İ. Hitrova (ed.), *Politiçeskie i Kulturnye Otnoşeniya Rossii s Yugoslavyanami Zemlyami v XVIII v., Dokumenti*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1984.

“Bumag İmperatritsıy Ekateriny II”, *Sbornik Russkogo İstoriçeskogo Obştestva*, XXXXVIII. Cilt, Petersburg 1885.

Dokumenti za Bilgarskata İstoriya, Dokumenti iz Turskite Dirzhavni Arhivi (1564-1908), I. Kısım (1564-1872), Değerlendiren ve çeviren Panço Dorev, Pridvorna Peçatnitsa, Sofya 1940.

DUBROVİN, N., *Prisoedinenie Kryıma k Rossii, Reskripti, Pisma, Relatsii i Doneseniya*, II. Cilt, 1778 g., Sankt Peterburg 1885.

FONTON, Feliks Petroviç, *Humoristiçni, Politiçeski i Voenni Pisma iz Glavnata Kvarтира na Dunavskata Armiya v 1828 i 1829 Godina*, II-III. Cilt, Bilgarska İstiriçeska Biblioteka, 1931, ss. 218-318.

GAVRİL (Arhiepiskop Hersonskiy i Tavriçeskiy), “Pereselenie Grekov iz Krıma v Azovskuyu Guberniyu”, *Zapiski Odesskogo Obştestva İstorii i Drevnostey*, I. Cilt, 1844, ss.197-204.

KEPPEN, P., *Materialov Dlya İstorii İnorodtsev Evropeyskoy Rossii*, Tipografiı İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1861.

KUTUZOV, M., “Ot Rusçuk do Konstantinopol (1793)”, *Ruski Pitepisi za Bilgarskite Zemi XVII-XIX vek*, Edit. M. Kozhuharova, İzdatelstvo na Oteçestveniya Front, Sofya 1986, ss. 57-65.

Otkrytie “Bratev-Slavyan”, Russkie Puteşestveniki na Balkanah v Pervoy Polovine XIX Veka, Sostavlenie, Predislovie, Biografiçeskie Spravki, Kommentarii i Zaklyuçitel'naya Statiya M. V. Belova, Nestor-Nestor, Sankt-Peterburg 2018.

PETRUŞEVSKIY, A., *Generalissimus Knyaz Suvorov, S Portretom, Tremya Faksimile i Kartoy*, V Treh Tomah, I. Cilt, Tipografiya M. M. Stayuleviça, Sankt Peterburg 1884.

Pisma i Bumagi İmperatora Petra Velikogo, XI. Cilt (Yanvari-12 İyulya 1711 goda), İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1962.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, XVI. Cilt (S 28 Yuli 1762 po 1765), Sankt Petersburg 1830.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, XXV. Cilt (1798-1799), Sankt Petersburg 1830.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS
HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, XIII. Cilt (1749-1753), Sankt Petersburg 1830.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, XXIII. Cilt (1789 - 6 Noyabrya 1796), Sankt Petersburg 1830.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, XXV. Cilt (1798-1799), Sankt Petersburg 1830.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, VI. Cilt (1720-1722), Sankt Petersburg 1830.

Polnoe Sobranie Zakonov Rosskiyskoy İmperii s 1649 goda, XIX. Cilt (1770 - 1774), Sankt Petersburg 1830.

Ruskie Polkovodtsy, P. A. Rumyantsev, II. Cilt (1768-1775), (ed.) P. K. Fortunova, Voennoe İzdatelstvo, Ministerstva Oborony Soyuzu SSR, Moskva 1953.

SNEGAROV, İvan, *Bilgarskite Zemi Prez Pogleda na Çuzhdi Piteşestvenitsi 1828-1853*, Akademiçno İzdatelstvo "Prof. Marin Drinov", Sofya 1997.

STANÇEV, M., *Bolgari v Rossiyskoy İmperii, SSSR, Stranah Baltii i SNG*, Statistiçeski Sbornik, I. Cilt (1711-2006), Akademiçeskoe İzdatelistvo İmenni Prof. Marina Drinova, Sofya 2009.

ŞİŞMANOV, İvan, "Stari Pituvaniya v Posoka na Rimskiya Voenen Pit ot Belgrad za Tsarigrad", *Sbornik za Narodi Umotvoreniya, Nauka i Knizhnina*, IV. Kitap, Dirjavna Peçatnitsa, Sofya 1891, ss. 320-483.

B. Araştırma Eserler

AKYAY, Bülent, "Yunan Milliyetçiliği", *Milliyetçiliğin Coğrafyaları-II, Bulgaristan Hindistan İran İtalya Macaristan Sırbistan Yunanistan*, (ed.) Yusuf Ziya Bölükbaşı, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, ss. 199-260.

ANDREEV, Andrey, "Pitişta za Formirane na İdeyata za "Dyado İvan" prez XVII vek.", *Epohi*, No: 2, 1995, ss. 71-78.

_____, “Pravoslavnata i Slavyanskata İdei na Fona na Bilgaro-Ruskite Otnoşeniya prez XV-XIX vek.”, *Ivan Stoyanov: 60 Godini Otdadeni na İstoriyata i Vişeto Obrazovanie*, Universitetsko İzdatelstvo “Sveti Kiril i Metodiy”, Veliko Tırnovo 2009, ss. 97-113.

ARŞ, G. L., “Greçeskaya Emigratsiya v Rossiyu v Kontse 18-Naçale 19 vv.”, *Sovetskaya Etnografiya*, No: 3, 1967.

_____, *Eteristkoe Dvijenie v Rossii, Osvoboditelnaya Borba Greçeskogo Naroda v Naçale XIX v. i Russko-Greçeskie Svyazi*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1970.

_____, *Rossiya i Borba Grestii za Osvobodenie: ot Ekateriniy II do Nikolaya I, Oçerki*, İndrik, Moskva 2013.

_____, “Greki Ukrain na Perekrestkah İstorii”, *Elin Ukrain, Gazeta Federatsii Greçeskih Obşestv Ukrain*, Sentyabr, No: 8 (278), 2020.

BAÇİNSKA, O., *Ukrainske Naseleण्या Pridunayskih Zemel. 18.-Poçatok 20. St. (Zaseleण्या y Ekonomične Osvoennya)*, Astroprint, Odesa 2002.

BAGALEY, D. İ., *Kolonizatsiya Novorossiyskogo Kraya v Perve Şagi Ego Po Puti Kultitur, İstoriçeskiy Etyud*, Tipografiya G. T. Korçak-Novitskogo, Kiev 1889.

BAJOVA, A. P., *Russko-Yugoslavskie Otnoşeniya vo Vtoroy Polovine XVIII v.*, Nauka, Moskva 1982.

BELOVA, E. V., “Graniçar Novoy Serbii: Yujnoslavyanskaya Kolonizatsiya Rossii v 1740-1760-e gg.”, *Vestnik Rossiyskogo Universiteta Drujbi Narodov*, Seriya İstoriya Rossii, No: 1, 2008, ss. 82-94.

_____, *Migratsionnaya Politika na Yuge Rossiyskoy İmperiya i Pereselenie Bolgar v Novorossiyskiy Kray i Besarabiyu (1751-1871 g.)*, RGOTUPS, Moskva 2004.

BERNŞİTEYN, S. B., “İz İstorii Bolgarskih Posoleniy v Krimu (Po Materialam Odeskogo İstoriçeskogo Arhiva)”, *İzsledvaniya v Çest na Marin S. Drinov*, İzdatelstvo na Bilgarska Akademiya na Naukite, Sofya 1960, ss. 273-280.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS
HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

_____, “Osnovnye Etapi Pereseleniya Bolgar v Rossiyu v XVIII-XIX Vekah.”, *Sovetskoe Slavyanovedenie*, No: 1, 1980, ss. 42-59.

BRİKNER, A., *İstoriya Ekateriny Vtoroy*, Tipografiya A. S. Suvorina, Sankt Peterburg 1885.

DEGTYAREV, Yuriy, “Skazanie o Zemle Slavyanoserbkskoy-Slavyanoserbiya, 1753-1764”, *Seoba Srba u Rusko Tsastvo Polovinom XVIII Veka*, Zbornik Radova sa Međunarodnog Naučnog Skupa u Novom Sadu, 7-9 Maya 2003, Srpsko-Ukainsko Društvo, Arhiv Voyvodine, Muzej Grada Novog Sada, Novi Sad 2005, ss. 222-242.

DERJAVİN, N. S., *Bolgarskie Kolonii v Rossii (Tavriçeskaya, Hersonskaya i Besarabskaya Gubernii)*, *Materiali po Slavyanskoy Etnografii*, Sbornik za Narodni Umotvoreniya i Narodopis, XXIX. Kitap, Dırjavna peçatnitsa, Sofya 1914, ss. 1-182.

DEYNİKOV, R. T., “K Voprosu o Vıvode Hristian iz Krımskogo Hanstva v 1778 g.”, *Voprosy İstorii*, No: 4, 2014, ss. 153-168.

DOSTYAN, İ. S., “Balkanskiye Problemy v Russkoy Obştestvennoy Mıysli (Konets XVII - Pervaya Çetvert XIX v.)”, *Balkanskiye İssledovanie*, IX. Kitap, *Voprosy Sotsialnoy, Politiçeskoy i Kulturnoy İstorii Yugo-Vostoçnoy Evropy*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1984, ss. 63-74.

_____, “Politika Rossii v Balkanskom Voprose: Nekotorie Spornie Problemi İstoriografii”, *Slavyanovedenie*, No: 3, 2012, ss. 32-40.

_____, “Znaçenie Kyuçyuk-Kaynarcıyskgo dogovora 1775 goda v Politike Rossii na Balkanah”, *Vek Ekaterina II: Rossiya i Balkani*, Nauka, Moskva 1998, ss. 40-56.

DOYNOV, Stefan, “Bılgarskata Emigratsiya ot Vtorata Polovina na XVIII i Pırvoto Desetiletie na XIX. v. v Zemite na Sever ot Dunava”, *V Çest na Akademik Dimitir Kosev, İzsledvaniya po Shuçay 70 godini ot Rozhdenieto mu*, İzdatelstvo na Bylgarska Akademiya na Naukite, Sofya 1974, ss. 81-89.

_____, “Bılgarski Preselvaniya v Yuzhna Rusiya prez 50-te godini na XVIII vek.”, *İstoriçeski Pregled*, No: 11, 1991, ss. 3-20.

_____, “Rusko-Turskite Voyni (1768-1856 g.) v Političeskata Sıdba na Bilgarskiya Narod”, *Voенno-İstoričeski Sbornik*, N: 2, 1981, ss. 13-29.

_____, *Bilgarite v Ukrayna i Moldova Prez Vizrazhdane (1751-1878)*, Akademično İzzdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, Sofya 2005.

DROBİJEV, C. Z., İ. D. Kovalçenko, A. V. Muravev, *İstoričeskaya Geografiya SSSR*, Vişşaya Şkola, Moskva 1973.

DROSNEVA, Elka, “Bilgarite v Ruskata İstoriopis ot XVIII v.”, *İstoričeski Pregled*, No: 2, 1984, ss. 86-102.

DRUGİNİNA, E. İ., *Severnoe Priçernomorie v 1775-1800 gg.*, Akademiya Nauk SSSR, İnstitut İstorii, Moskva 1959.

EŞİLLİ, N. V., “Antiosmanskie Vistupleniya Bolgar i Russko-Turetskie Voyni Vtoroy Polovini XVIII-Naçala XIX veka.”, *Vestnik Tverskogo Gosudarstvenogo Universiteta*, No: 2, Seriya İstoriya, 2015, ss. 154-162.

GENOV, Tsonko, “Rolyata na Rusiya v İstoričeskata Sıdba na Bilgariya”, *Bilgariya 681-1981*, Edit. Akademik Hristo Hristov, İzzdatelstvo na Oteçestveniya Front, Sofya 1981, ss. 258-270.

GRAÇEV, V. P., “Kım Vıprosa za Preselvaneto na Bilgari v Rusiya v Naçaloto na XIX. v. (1800-1806)”, *Bilgarskoto Vizrazhdane i Rusiya*, İzzdatelstvo Nauka i İzkustvo, Sofya 1981, ss. 264-287.

GROZDANOVA, Elena, “Bilgarite i Rusko-Turskite Voyni ot Vtorata Polovina na XVIII vek”, *Bilgariya v Sveta ot Drevnostta do Naşı Dni (Materiali ot II Kongres na Bylgarskoto İstoričesko Drujestvo, Ekim 1976)*, I. Cilt, İzzdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1979, ss. 357-365.

HACİNİKOLOVA, Elena, *Bilgarskite Preselnitsi v Yuzhnite Oblasti na Rusiya 1856-1877*, İzzdatelstvo Nauka i İzkustvo, Sofya 1987.

HİTROVA, N. İ., “Çernogortsıy v Rossii vo Vtoroy Polovine XVIII v.”, *Çernogortsıy v Rossii*, İndrik, Moskva 2011, ss. 66-84.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS
HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

İGNATİEV, A. V., V. N. Ponomarev, G. A. Sanin, *İstoriya Vneşney Politika Rossii XVIII vek (ot Severnoy Voyni do Voyn Rosii protiv Napoleona)*, Mezhdunarodnie Otnoşeniya, Moskva 1998.

İstoriya Srpskog Naroda, Srbi u XVIII Veku, Çetvırta Kniga, I. Cilt, Srpska Knijevna Zadruga, Beograd 1986.

İVANOVA, Yu. V., (red.), *Greki Rossii i Ukraini*, Aleteyya, Sankt Peterburg 2004.

JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V. Cilt (1774-1912), 5. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

KABUZAN, V. M., “Russkaya Etniçeskaya Territoriya v Blijnem Zarubeje i Subiektah Rossiyskoy Dederatsii v 18-20 vv. (1719-1899 gg.)”, *Mir Rossii*, No: 2, 1996, ss. 43-62.

_____, *Emigratsiya i Reemigratsiya v Rossii v XVIII - Naçale XX Veka*, Nauka, Moskva 1998.

_____, *Narodi Rossii v 18 veke, Çislenosti i Etniçeskiy Sostav*, Nauka, Moskva 1990.

_____, *Zaselenie Novorosii (Ekaterinoslavskoy i Hersonskoy Gubernii) v XVIII-Pervoy Polovine XIX veka (1719-1858 gg.)*, Nauka, Moskva 1976.

KAŞTENKO, S. G., “Vıselenie Hristian iz Krımskogo Hanstva v Rossiyu v 1778 g.”, *Uçenie Zapiski Tavriçeskogo Natsionalnogo Universiteta İm, V. İ. Vernadskogo*, Seriya Yuridiçeskie Nauki, XIX. (LVIII.) Cilt, No: 2, 2006, ss. 29-35.

KEPPEN, P., *Ob Etnografiçesкой Karte Evropeyskoy Rossii*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1852.

KLAUS, A., *Naşi Kolonii, Opiti i Materiali po İstorii i Statistike İnostrannoy Kolonizatsiii v Rossii*, Vipusk, Tipografiya V. V. Nusvalta, Sankt Peterburg 1869.

KLYUÇEVSKİY, V. O., *Leksii po Russkoy İstorii*, III. Kısım, Tipografiya V. O. Kirşbauma, Sankt Peterburg 1902.

_____, *Soçineniya v Devyati Tomah*, I. Cilt (*Kurs Russkoy İstorii*), I. Kısım, Mıysl, Moskva 1987.

KOSTİÇ, Mita, *Nova Srbija i Slavenosrbija*, Novi Sad 2001 (1. Baskı 1923).

KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

KRYUÇKOV, A. V., *Prisoedinenie Krıma k Rossii i Naçalnınyy Etap Ego Vklyuçeniya v Obştoimperskoe Prostranstvo (Poslednyaya Tret 18 - Naçalo 19 vv.)*, Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Saratovskiy Gosudarstvenniy Universitetim, N. G. Çernişevskogo, Saratov 2006.

LEŞTİLOVSKAYA, İ. İ., “Serbiy v Rossii”, *Slavyanskıe Narodıy Yugo-Vostoçnyy Evroptıy i Rossii v XVIII v.*, (ed.) İ. İ. Leştilovskaya, Nauka, Moskva 2003, ss. 277-297.

_____, “Zaklyuçenie”, *Slavyanskıe Narodı Yugo-Vostoçnoy Evroptıy i Rossiya v XVIII v.*, (ed.) İ. İ. Leştilovskaya, Nauka, Moskva 2003, ss. 308-313.

LIYLOVA, M., *Vneşnepolitiçeskaya Deyatelinosti İmperatrıtsi Ekaterini Vtoroy Velikoy (1762-1796 gg.)*, Disertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskih Nauk, Voenniy Universitet, Moskva 2011.

MARKEVİÇ, A., “Kratkiy Oçerk Deyatelnosti Generalissimusa A. V. Suvorova v Krımu”, *İzvestiya Tavriçeskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii (God Pyatnadsatıy)*, Tipografiya Tavriç. Gubern., Pravleniya, Simferopol 1901, ss. 1-26.

MEDVEDEVA, O. V., “Bolgarskie Pereseleniya v Rossiyu v Politike Rossiyskogo Gosudarstva v XVIII-Pervoy treti XIX vv.”, *Slavyanskiy Mir v Treti Tıtyyasçetlii. Rossii i Slavyanskıe Narodı vo Vremeni i Prostranstve*, İnstıtut Slavyanovedenie Rossiyskoy Akademii Nauk, Moskva 2009, ss. 20-40.

MİLÇEV, Volodimir, “Bolgarski Pereselentsi na Zemlyah Zaporozkih Kozakiv Pid Ças Rosiysko-Turetskoi Viyni 1768-1774 Pokiv: Mij

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS
HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

Antipatieyu ta Kompimentarnistyu”, *Bilgarite v Severnoto Priçernomorie. İzsledvaniya i Materiali*, IX. Cilt, 1. Sayı 1, İzdatelstvo na Velikotyrnovskiya Universitet “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, Odesa 2006, ss. 77-84.

MİRONOV, B. N., *Sotsialnaya İstoriya Rossii Perioda İmperii (XVIII-naçalo XX v.)*, *Genezis Liçnosti, Demokratiçeskoj Semii, Grajdanskoto Obştestva i Pravovogo Gosudarstva*, S. Petersburg 2003.

MİZİS, Yu. A. ve KAŞTENKO, S. G., “Problema Formirovaniya Russkogo Frontira na Yuge Rossii v 16 - Pervoy Polovine 18 v. v Otoçestvennoy İstoriografii”, *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta*, Seriya 2, Vipusk 1, 2011, ss. 9-16.

NİKİFOROV, K. V., “Greçeskiy Ugolok ‘Pestroy Russkoy İmperii’”, *Greki Balaklavıy i Sevastopolya*, İndrik, Moskva 2013, ss. 7-16.

NOVİÇEV, A. D., *İstoriya Turtsii*, I. Cilt (*Epoha Feodalizma, XI-XVIII Veka*), İzdanie Leningradskogo Universiteta, 1963.

OREŞKOVA, S. F., “Osmanskaya İmperiya i Rossiya v Svete ih Geopolitiçeskoj Razgraniçeniya”, *Voprosiy İstorii*, No: 3, 2005, ss. 34-46.

ORLOV, A. S., B. A. Georgiev, N. G. Georgieva, T. A. Sivohina, *İstoriya Rossii*, İzdanie Trete, Pererabotannoe i dopolnenoe, “Prospekt”, Moskva 2006.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.

PETROVSKİY, N. A., *Slovar Russkih Liçnyih İmen, Bolee 3000 imens*, İzdanie şestoe, stereotipnoe, “Russkie slovari”, “Astrel”, Moskva 2000.

PİNÇUK, S. A., “Balaklavskiy Greçeskiy Pehotny Batalön v Pervoy Çetverti XIX v.”, *Greki Balaklavıy i Sevastopolya*, İndrik, Moskva 2013, ss. 77-106.

PİSAREVSKİY, G., *İz İstorii İnostrannoy Kolonizatsii v Rossii v 18 v. (Po Neizdannim Arhivnim Dokumentam)*, Peçatnya A. İ. Snegirevoy, Moskva 1909.

POLONSKAYA-VASIĬENKO, N. D., "Ĭz Ĭstorii Yujnoj Ukrainy v 18 v., Zaselenie Novorossiyskoy Gubernii (1764-1775)", *Ĭstoricheskie Zapiski*, No: 13, 1942, ss. 130-174.

_____, "Zaselenie Yujnoj Ukrainy v Seredine XVIII veka.", *Ĭstoriĭ-Marksist*, No: 5, 1941, ss. 30-46.

PRYAHĬN, Yu. D., "Nekotore Aspekt Poyavleniya v Krĭmu Greĉeskogo Pehotnogo Polka, Ego Razmeštenie v Balaklave, Slujbi Voinov-Grekov", *Greki Balaklavy i Sevastopolya*, Ĭndrik, Moskva 2013, ss. 57-70.

PYATIĜORASKĬY, G. M., "Greĉeskie Pereselentsi v Odesse v Kontse XVIII - Pervoy Treti XIX v.", *Ĭz Ĭstorii Yazıka i Kulturi Stran Tsentralnoy i Yugo-Vostoĉnoy Evropi*, Nauka, Moskva 1985, ss. 33-60.

Rossiya i Ćernomorskie Prolivi (XVIII-XX stoletiya), (ed.) L. N. Nejinskiy, A. V., Ĭgnatiev, Mezunarodnie Otnošeniya, Moskva 1999.

RUDYAKOV, Pavlo, "Pereselenie Serbov v Rossii v XVIII Veke v Kontekste Ukrainsko-Serbskih Ĭstoricheskih Svyazey XVIII-XIX vv.", *Seoba Srba u Rusko Tsastvo Polovinom XVIII Veka*, Zbornik Radova sa Meĉunarodnog Nauĉnog Skupa u Novom Sadu, 7-9 Maya 2003, Srpsko-Uktainsko Društvo, Arhiv Voyvodine, Muzey Grada Novog Sada, Novi Sad 2005, ss. 359-376.

SEMENOVA, Ĭ. V., "Uĉastie Bolgar v Rusko-Turetskih Voynah XVIII v.", *Balkanskiy Ĭstoricheskiy Sbornik*, I. Cilt, Kişinev 1970, s. 319-351.

_____, *Knyajestva Valahiya i Moldaviya, Konets XIV-Naĉalo XIX v. (Oĉerki Vneşnopolitiĉeskoy Ĭstorii)*, Ĭndrik, Moskva 2006.

SEYDAMETOV, E. H., "Emigratsiya Krĭmskih Tatar v XIX-Naĉ. XX. vv.", *Kultura Narodov Priĉernomoriya (Simferopoli)*, No: 68, 2005, ss. 30-33.

SKALKOVSKIY, A. A., *Hronologieskoe Ĭstorii Novorossiyskogo Kraya, 1730-1823*, I. Kısım (*s 1771 po 1796*), Gorodskoy Tipografii, Odessa 1836; II. Kısım (*s 1796 po 1823 god.*), Gorodskoy Tipografii, Odessa 1838.

_____, *Bolgarskie Kolonii v Besarabii i Novorossiyskom Krae, Statistiĉeskiy Oĉerk*, Tipografii T. Neymana, Odessa 1848.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS
HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

SMİLYANSKAYA, E. B., M. B., Velijev, İ. M. Smilyanskaya, *Rossiya v Sredizemnomorie, Arhipelagskaya Ekspeditsiya Ekaterini II Velikoy*, İndrik, Moskva 2011.

SOLOVEV, S. M., *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, XIX. Cilt (*İstoriya Rossii v Tsarstvovsnie İmperatora Petra II i İmperatritsıy Annıy İoannovnyı*, I. Cilt), Universitetskoy Tipografii, Moskva 1869.

_____, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, I. Kısım, I-V. Cilt, 2. Baskı, İzdanıe Visočayşe Utverjdenınoı Tovareştestva "Obştestvenıyaya Polza", Sankt-Peterburg [1894].

_____, *Soçineniya, İstoriya Rossii s Drevnih Vremena*, XII. Kısım, Cilt XXIII-XXIV, Mıysl, Moskva 1993.

STOİLOVA, Tamara, "Kolonizatsiya Yuga Rossii v 60te Godıy XVIII Veka", *Rossiysko-Bolgarskiye Nauçnyye Diskusii, Rossiyskaya i Bolgarskaya Gosudarstvenost: Problemy Vzaimodeystviya XIX-XXI vv.*, İnstıtut Slavyanovedeniya RAN, Moskva 2014, ss. 9-37.

_____, "Voennotopografskite Opisanıya na Bılgarskrite Zemi prez Poslednata Tretina na XVIII vek.", *Voenna-İstoriçeski Cbornik*, No: 1, 1981, ss. 121-123.

_____, "Za Rusko-Turskrite Otnoşeniya sled Voynata ot 1768-1774 g.", *İstoriçeski Pregled*, No: 1, 1982, ss. 59-68.

_____, "Dılgıyat Pıt na Rusiya Kım Balkanite (ot Vremeto na Petır I do 60te Godini na XIX Vek)", *Mejdunarodna Nauçna Konferenciya Bılgariya i Rusiya, Mejdu Prıznatelnostta i Pragmatizma, Dokladi*, İnstıtut po İstoriya Kım Bılgarskata Akademiya na Naukite, Forum Bılgariya-Rusiya, Sofya 2008, ss. 44-54.

_____, *Tretiyat Rim, Mirnite Reşeniya na Ruskata İmperska Politika v Yugoıztoçna Evropa prez XVIII v.*, Akademuçno İzdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 2001.

ŞİMŞEK, Eyyub, “18. Yüzyılın Sonunda Rusya’nın İskân Politikaları ve Osmanlı Rumlarının Rusya’ya Göçü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI. Cilt 31, No: 2, 2016, 543-568.

ŞTEBALSKİY, P., “Potemkin i Zaselnie Novorossiyskago Kraya”, *Sbornik Antropologičeskih Statey o Rossii i Stranah ey Prilejaştih*, No: 3, 1868, ss. 130-143.

TRAYKOV, Veselin, “Rusko-Turskite Voyni prez XVIII-XIX v. i Preselvaneto na Bılgari na Sever ot Dunava”, *Voенno-İstoričeski Sbornik*, No: 3, 1986, ss. 3-21.

TURÇENKO, G. ve F. TURÇENKO, F., *Proekt “Novorossiya” 1764-2014 gg., Yubiley na Krovi, Vtoroe İzdanie, İspravlennoe i Dopolnennoe*, Zaporojkiy Natsionalniy Universitet, Zaporoje 2015.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, I. Kısım (*II. Selim’in Tahta Çıkışından Karlofça Andlaşmasına Kadar*), 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

_____, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, II. Kısım, *XVIII.Yüzyıl*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

VELİKİ, Konstantin, *Stranitsi ot Minaloto na Bılgarskiya Narod*, İzdatelstvo na Oteçestveniya Front, Sofya 1987.

VİKTOROVNA, D. V., “Pereselenie Hristianskogo Naseleniya iz Krıma v Priazove v 1778-1780 gg.”, *Natsionalnaya Assotsiatsiya Uçenih (NAU)*, No: 54, 2020.

VİNOGRADOV, V. N. (ed.), *Vek Ekateriny II, Dela Balkanskie*, Nauka, Moskva 2000.

_____, “Diplomatiya Ekateriny Velikoy”, *Novaya i Noveyşaya İstoriya*, No: 3, 2001, ss. 131-150.

_____, “Ekaterina II i Proriyv Rossii na Balkanı”, *İstoriya Balkan, Vek Vosemnadtsatıy*, Nauka, Moskva 2004, ss. 112-135.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSYA'NIN BALKAN ORTODOKS
HRİSTİYANLARINA YÖNELİK GÖÇ POLİTİKASI

_____, “Tragediya na Reke Prut”, *İstoriya Balkan Vek Vosemnadtsati*, Nauka, Moskva 2004, ss. 55-63.

_____, “Voyna 1787-1791 gg. i Utverjdeniya Rossii na Balkanah”, *İstoriya Balkan Vek Vosemnadtsatiy*, Nauka, Moskva 2004, ss. 146-161.

VOROBIEVA, O. D., O. L., Ribakovskiy, L. L., Ribakovskiy, *Migratsionnya Politika Rossii: İstoriya i Sovremennosti*, Moskva 2016.

YONOV, Mihail, “Bılgarite i Antiosmanskata Koalitsiya ot Kraya na XVI i Naçaloto na XVII v.”, *Vekove*, No: 1, 1980, ss. 37-43.

_____, “Po Vıprosa za Politikata na Avstriya Kım Turtsiya i Politiçeskite Dvizheniya ot Kraya na XVI do Haçaloto na XVIII v.”, *İstoriçeski Pregled*, No: 5, 1956, ss. 27-53.

ZANETOV, Georgi, “Bılgarskite Kolonii v Rusiya”, *Perodiçesko Spisanie na Bılgarskoto Knizhovno Druzhestvo v Sredets*, XXXVII-XXXVIII. Kitap, Sredets 1890, ss. 177-194.

ARAşTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS**

Hatice YAZGAN*

ABSTRACT

Post-communist countries' processes on their way to the European Union (EU) have extensively proceeded simultaneously with their transition from communism to democracy. The regime change led to a process of "coming to terms with the past" in the sense that these countries took transitional justice measures for the crimes and practices of the former authoritarian regimes. In this regard, Albania is a case worth considering as a part of the current EU enlargement agenda. As a country that was not involved in the ethnic wars between the former Yugoslavian countries, Albania experienced a different historical pace of a communist past with its peculiarities. This article mainly aims to analyse Albania's coming to terms with its communist past and thus the transitional justice measures implemented in its EU process. The main argument of the article is twofold: First, EU impact was limited when Albania started its transitional justice period in the 1990s. This was due to the fact that progress in the EU process of Albania in terms of EU candidacy was enhanced in the 2000s and the impact of the strict EU conditionality became evident in these years as well. Secondly, the current international circumstances, in which the rivalry between Russia as well as China, and the West is at its peak in the so-called Western Balkans region, could allow Albania to be more closely aligned with the EU, which in turn may provide the necessary conditions for deeper reforms to come to terms with its past.

Keywords: Albania, European Union, Transitional Justice, Coming to Terms with the Past, Rule of Law.

* Assoc. Prof. Dr., Çankırı Karatekin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, Çankırı, ORCID: orcid.org/0000-0001-7906-0062, E-posta: hyazgan@karatekin.edu.tr or yazganhatice@hotmail.com

GEÇMİŞLE YÜZLEŞMEK: AVRUPA BİRLİĞİ SÜRECİNDE ARNAVUTLUK ÖRNEĞİ

ÖZ

Post-komünist ülkelerin Avrupa Birliği'ne (AB) katılma yolundaki süreçleri, büyük ölçüde komünizmden demokrasiye geçişleriyle eş zamanlı ilerlemiştir. Rejim değişikliği, bu ülkelerin eski otoriter yönetimlerin suç ve uygulamaları için geçiş dönemi adaleti önlemleri almaları anlamında bir "geçmişle yüzleşme" sürecine yol açmıştır. Bu bağlamda Arnavutluk, AB'nin mevcut genişleme gündeminin bir parçası olarak üzerinde durulmaya değer bir örnektir. Eski Yugoslavya ülkeleri arasında yaşanan etnik savaşların dışında kalan Arnavutluk, kendine özgü özellikleriyle komünist bir geçmişe sahiptir. Bu makale, Arnavutluk'un AB sürecinde komünist geçmişle yüzleşmesini ve aldığı geçiş adaleti önlemlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Makalenin ana argümanı iki yönden ele alınabilir. İlk olarak, Arnavutluk geçiş adaleti sürecini 1990'larda başlatırken, AB etkisi bu yıllarda sınırlıdır. Bunun sebebi, Arnavutluk'un AB adaylığı yolunda ilerleyişinin ve AB'nin koşulluluk ilkesini sıkı bir şekilde uygulamasının 2000'li yıllarda gerçekleşmesidir. İkinci olarak, Batı Balkanlar olarak adlandırılan bölgede Rusya ile Çin ve Batı arasındaki rekabetin zirvede olduğu mevcut uluslararası koşulların, Arnavutluk'un AB ile daha sıkı bir şekilde uyumuna izin verebileceği ve bunun da geçmişle yüzleşmek için daha derin reformların yapılmasını sağlayabileceğidir.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, Avrupa Birliği, Geçiş Adaleti, Geçmişle Yüzleşme, Hukukun Üstünlüğü.

Introduction

Western Balkan countries among which former Yugoslavia countries and Albania exist have been on the enlargement agenda of the EU for a considerable time. EU-Western Balkans Summit of Thessaloniki, held in 2003 agreed upon the declaration of these states as potential candidate countries to the EU with a clear European perspective. Since then, the EU processes of these countries have evolved and remained on the EU agenda. The Western Balkan states regained the attention of the EU after Russia's invasion of Ukraine on February 24, 2022. The President of the European Council Charles Michel visited the Western Balkan countries in May 2022 and reiterated the support for these countries' EU processes.

As the EU enlargement strategies have undergone substantial changes, Western Balkan countries have demonstrated considerable progress

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

toward membership despite some deficiencies. As in the case of the Eastern enlargement countries,¹ the EU processes of most of the Western Balkan countries have simultaneously proceeded with their transition from communism to democracy. The regime change led to a process of “coming to terms with the past” in the sense that they take transitional justice measures to condemn and compensate for the crimes and practices of the former authoritarian regimes. Although there is a great deal of scholarly literature on how the Eastern Enlargement countries have dealt with their communist pasts,² Western Balkan countries need more elaboration. Among these countries, this article aims to analyse Albania for several reasons. Firstly, Albania was the only country that did not belong to the former Yugoslav Republic. As a country that was not involved in the ethnic wars between the former Yugoslavian countries in the 1990s, Albania experienced a different historical pace of a communist past with its peculiarities. Therefore, the Albanian experience regarding its coming to terms with the past as well as its complementary EU process is worth considering. Secondly, the EU welcomed the Eastern enlargement countries that became members of the EU in 2004 and 2007 with the so-called “return to Europe” motto. Considering the Western Balkans enlargement and especially the former Yugoslavian countries, the consequences of the wars in the 1990s led the EU to seriously consider these countries’ membership in the EU and stability became the main driver of this enlargement. The geographical proximity of these countries raised the EU’s concerns regarding combatting the challenges of the war in the region. Unlike the former Yugoslavian countries, Albania was not directly involved in the wars of the region, and therefore elaboration of the driver of the EU-Albanian relations is worth reconsidering regarding its “coming to terms with the past”.

In this regard, this article mainly aims to analyse Albania’s transitional justice measures and coming to terms with its communist past in its EU process. The main questions to be addressed are: To what extent do the

¹ Eastern enlargement of the EU refers to the countries that became EU members in 2004-2007 among which the countries also known as Central and Eastern European Countries (CEECs) take place, namely; Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Slovakia, Slovenia (2004) and Bulgaria, Romania (2007). (Malta and Cyprus became members of the EU in 2004 as well.)

² For the examples, see: John Gledhill, “Integrating the past: regional integration and historical reckoning in Central and Eastern Europe”, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Volume 39, Number 4, 2011, p. 481-506. Lavinia Stan (ed.), *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union, Reckoning with the Communist Past*, Routledge London and New York 2009.

EU reforms in Albania overlap with the process of coming to terms with its past compared to the other as well as the previous EU candidates? And did the EU process facilitate or complicate Albania's process? To provide the answers to these questions, current international circumstances will be taken into consideration. The article draws on the literature on the concept of "coming to terms with the past" and thus transitional justice policies, and the role of the EU in candidate countries' implementing enlargement conditionality including the rule of law which is a significant tool for these countries to reckon with their pasts. The main argument of this article is twofold. First, the other Western Balkan candidates' and the Eastern enlargement countries' transitional justice periods have extensively overlapped with their EU process which facilitated the EU impact. Nevertheless, Albania started its transitional justice period in the 1990s, while the EU process with strict conditionality started at the beginning of the 2000s, limiting the EU impact. Second, under these circumstances, current international developments in which rivalry between the West and Russia, as well as China, is at its peak in the Western Balkans, may pave the way for Albania to align more robustly with the EU and this in turn may provide the proper conditions for deeper reforms to come to terms with its past.

The article continues as follows: In the first part of the article, the conceptualisation of transitional justice and "coming into terms with the past" and the content of the policies that states employ in order to understand what coming to terms with the past means from the EU perspective will be explained. This part provides various examples of transitional justice mechanisms applied in Europe and also comprises a link between the transitional justice period and the EU memory. The second part focuses on the EU's impact on the enlargement countries through conditionality on their coming to terms with their communist pasts. The third part addresses Albania's transition from communism to democracy and the consequences of the implementation of transitional justice measures. The fourth part specifically focuses on Albania's EU path and EU impact on its coming to terms with the past. In this part, internal and external factors that could diminish the EU impact in the region and paradoxically, the current international circumstances that may open a venue for Albania to come to terms with its past in the EU process will be scrutinized as well.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

1. What is Transitional Justice? and What does “Coming to terms with the Past” mean from the EU perspective?

Post-communist states entered a period in the 1990s, in which a transition from communism to democracy and market economic structures took place. This transformation required the implementation of the so-called “transitional justice” measures which aim to ensure coming to terms with the past. Hence, the elaboration of the concept of transitional justice could shed a light on understanding the experiences of the post-communist states.

According to the commonly referred United Nations’ definition, “transitional justice covers the full range of processes and mechanisms associated with a society’s attempt to come to terms with a legacy of large-scale past conflict, repression, violations, and abuses, to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation”.³ A well-recognized international NGO, “International Center for Transitional Justice” describes transitional justice as a term referring “how societies respond to the legacies of massive and serious human rights violations” from the perspective of victims.⁴ As a complementary definition, this concept is defined as to comprise “... the legal and non-legal mechanisms that ... include but are not limited, to inter alia, criminal prosecutions, truth commissions, reparations, lustration, apologies, memorials, institutional reform, etc” by Kalemaj.⁵ Additionally, these measures are defined as mechanisms to ensure “interpersonal trust” which is anticipated as low in the post-communist countries as Horne argues.⁶

These transitional justice methods are conceptualized under the headings; “retributive justice” and “restorative justice” in the academic

³ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, “About Transitional Justice and Human Rights”, <https://www.ohchr.org/en/transitional-justice>, (17.10.2022).

⁴ International Center for Transitional Justice, “What is transitional justice?” <https://www.ictj.org/reparations>, (1.03.2023).

⁵ Ilir Kalemaj, “Transitional justice and democratic consolidation in post-communist Eastern Europe: Romania and Albania”, *Eastern Journal of European Studies*, 12/1, June 2021, p. 86. For “art” and “culture” as a transitional justice policy see: Maja Savić-Bojanić & Ilir Kalemaj, “Art and Memory as Reconciliation Tool? Re-Thinking Reconciliation Strategies in the Western Balkans an Introduction”, *Southeastern Europe*, Volume 45, Number 3, 2021, p. 273-290.

⁶ Cynthia M. Horne, “Lustration, Transitional Justice, and Social Trust in Post-Communist Countries. Repairing or Wrestling the Ties that Bind?”, *Europe-Asia Studies*, Volume 66, Number 2, March 2014, p. 225-254.

literature. According to the highly cited article of Wenzel et. al, “Retributive justice essentially refers to the repair of justice through the unilateral imposition of punishment, whereas restorative justice means the repair of justice through reaffirming a shared value-consensus in a bilateral process”.⁷ There is not a “one size fits all” approach for the countries and as Pugh argues, the “hybrid” model could be utilised, combining both retributive and restorative justice depending on the country’s historical, political, and social peculiarities. Restorative justice mechanisms including amnesties and truth commissions are mainly about forgiveness and attempting reconciliation, whereas retributive justice systems such as trials and international tribunals focus on punishing the offenders.⁸ Among the retributive mechanisms, lustration (which basically refers to banning former officials from politics and certain positions in the post-communist period) is commonly applied in the post-communist countries.⁹

Some examples could be given to highlight how transitional justice is implemented in various European countries. As Stan argues, Eastern enlargement countries’ transitional justice measures mainly comprised trials, access to files (opening the archives), and lustration due to the dominance of communist parties, secret police, and intelligence during the communist period.¹⁰ Although this was the case, some variations existed in implementing these measures in respect of each country. For instance, lustration was implemented more comprehensively in the Czech Republic compared to Poland.¹¹ NATO and the EU impacts arose when the countries were joining these institutions as members. Both NATO and the EU supported the application of lustration mechanisms in these countries since they were worried about the risk of the ex-officials getting hold of sensitive data and

⁷ Michael Wenzel, Taylor G. Okimoto, Norman T. Feather, Michael J. Platow, “Retributive and restorative justice”, *Law and Human Behavior*, Volume 32, Number 5, 2008, p. 375-389. For a broad explanation and analysis see: Janine Natalya Clark, “The three Rs: retributive justice, restorative justice, and reconciliation”, *Contemporary Justice Review*, Volume 11, Number 4, 2008, p. 331-350.

⁸ Jeffrey D. Pugh, “Eroding the Barrier Between Peace and Justice: Transitional Justice Mechanisms and Sustainable Peace”, *International Journal of Peace Studies*, Volume 24, Number 1, Summer 2019, p. 1-23.

⁹ For a brief explanation see: Lavinia Stan, “Introduction, Post-communist transition, justice and transitional justice”, *Justice, Memory, and Redress in Romania: New Insights*, (ed.) Lavinia Stan and Lucian Turcescu, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle Upon Tyne, UK 2017, p. 6-7.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*, p. 8.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

taking on influential positions in NATO and the EU once they become members.¹² As Gledhill points out, the EU processes of Eastern enlargement countries had a powerful influence on coming to terms with their pasts by taking into account the remarks of leaders of Romania and Bulgaria in December 2006 (just before the entry to the EU) declaring to take some measures including opening the archives of the secret police to confront the communist past.¹³ The implementation of transitional justice mechanisms was influenced by domestic politics as well. In Bulgaria, transitional justice measures have been realized starting from 1990 and controversial aspects of the period emerged as the leftist politicians were mainly supporting reconciliation while others advocated the opposite and stated that “communism is equal to Nazism and the camps in Belene and Lovech are comparable to Gulag and Auschwitz”.¹⁴ Then the restorative measures have been applied, however, the retributive measures (courts and trials) gave rise to intense controversies among the divided political elites which didn’t lead to robust justice.¹⁵ Poland had a similar transitional justice period in which harsh divisions emerged in domestic politics on handling the issue. The lustration procedure was slow and ineffective and access to files has been enhanced to a certain degree. Stan defines the transitional period of Poland as “forgive and forget”.¹⁶ The so-called Baltic states, Estonia, Latvia, and Lithuania have implemented transitional justice mechanisms including lustration and access to files. However, they confronted a serious impediment regarding the secret files since the files were under the jurisdiction of the KGB and these states were part of the former Soviet Union before the independence. All in all, they succeeded in applying transitional justice compared to the other former Soviet republics.¹⁷ Dealing with the past could differ between the states that shared a common past as well. Czechoslovakia passed a lustration law and after the break-up of the federation in 1993, the application of this law differed between Czechs and Slovaks. While the Czech

¹² *Ibid.*

¹³ John Gledhill, “Integrating the past: regional integration and historical reckoning in Central and Eastern Europe”, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Volume 39, Number 4, 2011, p. 481-482.

¹⁴ Ana Luleva, “Transitional Justice and Memory Culture in Post-Socialist Bulgaria”, *Our Europe, Ethnography, Ethnology and Anthropology of Culture*, Volume 2, 2003, p. 119-121.

¹⁵ *Ibid.*, p. 121.

¹⁶ Lavinia Stan, “Transition, justice and transitional justice in Poland”, *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, Volume 6, Number 2, 2006, p. 257-284.

¹⁷ Lavinia Stan, “10 the former Soviet Union”, *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union, Reckoning with the Communist Past*, (ed.) Lavinia Stan, Routledge London and New York 2009, p. 230-231.

Republic consistently applied and extended the law and enhanced citizens' access to secret files, Slovakia didn't enforce and extend the law and provided the file access at a very late stage. Nedelsky cites one of the reasons for the diverging approaches as the more oppressive communist regime practices on Czechs in the past and thus unfavourable attitudes of the elite towards the legitimacy of communism.¹⁸ Among the others, Hungary applied lustration and other restorative transitional justice measures. However, these transitional justice measures have failed as Kiss argues. Accordingly, lustration laws have been used for the manipulation of the opposition by the elites during the election period.¹⁹

Furthermore, the transitional justice measures could provide a solution for coming to terms with the former regime's crimes as well as promoting the rule of law to restore the judicial system in the country.²⁰ Therefore, the relationship between transitional justice and democratic development, or what impact transition justice has on democratic development, is worth examining. Kalemaj explains this link with respect to two countries dealing with their communist pasts: Romania and Albania. Arguing that the speed of transitional justice implemented through the appropriate mechanisms has an impact on the success of democratization, Kalemaj refers to Albania's failure compared to Romania in terms of implementation of transitional justice mechanisms that led to successful democratization and establishment of rule of law in the latter.²¹ However, the argument that transitional justice measures do not "automatically" give rise to the enhancement of the rule of law can be taken into consideration as Stasa notes.²²

The process of coming to terms with the past is not unique to European countries. Various countries all over the world reckoned their pasts

¹⁸ Nadya Nedelsky, "Divergent Responses to a Common Past: Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia", *Theory and Society*, Volume 33, Number 1, 2004, p. 65-115.

¹⁹ Csilla Kiss, "The misuses of manipulation: The failure of transitional justice in post-communist Hungary", *Europe-Asia Studies*, Volume 58, Number 6, 2006, p. 925-940.

²⁰ George Kasapas, "An Introduction to the Concept of Transitional Justice: Western Balkans and EU Conditionality", *UNISCI Discussion Papers*, Number 18, 2008, p. 60.

²¹ Kalemaj, *op.cit.*, p. 81-83.

²² Ines Stasa, "Chapter 12, Transitional Justice in Post-communist Societies -The Case Study of Albania", *Between Peace and Conflict in the East and the West, Studies on Transformation and Development in the OSCE Region*, (ed.) Anja Mihr, OSCE Academy in Bishkek, Springer 2021, p. 248.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

with specific circumstances.²³ The first examples of dealing with the past emerged towards the end of the 1980s, on a national level in countries like Argentina, where authoritarian regimes took place. Thereafter, the issue is taken to the international level through the examples of the transition to democracy.²⁴ The EU membership process has taken this phenomenon to a different level by imposing the relevant countries destined to join the EU conditional upon implementing the requirements of the establishment of rule of law.

Meanwhile, coming to terms with the past is closely related to the concepts of memory and identity in the EU.²⁵ The “Holocaust” was widely accepted as a common European memory through the initiatives of European institutions before the Eastern Enlargement of the EU.²⁶ Then, Eastern Enlargement countries’ demands for equal treatment of the crimes of communism and totalitarian regimes with those of Nazism were debated in political circles.²⁷ Eastern European countries that suffered both from Nazi and Communist regimes demanded the communist crimes to be a part of European memory.²⁸ This memory “clash” could hinder the formation of a common European memory²⁹ and these differing views on collective memory eventually led to some initiatives. Among these, the adoption of a declaration and resolution on the “proclamation of 23 August as “European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism”³⁰ in 2008, and a day of

²³ For the case of Chile see: Marit de Haan and Tine Destrooper, “Using restorative justice to rethink the temporality of transition in Chile”, *The International Journal of Restorative Justice*, Volume 4, Number 2, 2021, p. 206-228. For the example of truth commissions in the case of South Africa: see, Jennifer J. Llewellyn and Robert Howse, “Institutions for Restorative Justice: The South African Truth and Reconciliation Commission”, *The University of Toronto Law Journal*, Volume 49, Number 3, Summer 1999, p. 355-388.

²⁴ Paige Arthur, “How “Transitions” Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice”, *Human Rights Quarterly*, Volume 31, Number 2, 2009, p. 321.

²⁵ For transitional justice and memory, see: Luleva, *op.cit.*, p. 118.

²⁶ Tea Sindbæk Andersen, and Barbara Törnquist-Plewa, “Introduction: Disputed Memories in Central, Eastern and South-Eastern Europe”, *Disputed Memory: Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and South-Eastern Europe*, (ed). Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa, De Gruyter, Berlin-Boston 2016, p. 7-8. For these initiatives see: Carlos Closa, “Dealing with the Past: Memory and European Integration”, *Jean Monnet Working Papers*, New York: NYU School of Law 2011, p. 7.
<https://ssrn.com/abstract=1972355> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1972355>, (09.08.2022).

²⁷ Closa, *ibid.*, p. 6-10.

²⁸ Andersen and Plewa, *op.cit.*, p. 8.

²⁹ *Ibid.*, p. 9.

³⁰ European Parliament, “Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism”, 23

“European Conscience and Totalitarianism”³¹ by the European Parliament in 2009 could be mentioned. The discourse on memory gained further ground with the Council Decisions released on June 2011 that reaffirmed the “importance of raising awareness of the crimes committed by totalitarian regimes, given that this can play a role in preventing a renewed rise of totalitarian ideologies”.³² Those EU documents among others include content on establishing a “Platform of European Memory and Conscience” for network and collaboration between the related institutions working on totalitarian memories.³³ Finally, this Platform was established in 2011 in Prague, with 23 members, including 15 EU member states. Before that, in 2005, “European Network Remembrance and Solidarity” was established in Warsaw with the declaration signed by the Culture Ministers of Hungary, Germany, Poland, and Slovakia. According to the Declaration, the network’s main aim is analysing and documenting the totalitarian pasts of the countries in the network.³⁴ Recently, some EU member states launched a common appeal after the attack by Russia on Ukraine in February 2022. With this appeal, high representatives of Estonia, Latvia, Lithuania, Poland, and Romania underlined that the EU must devote more attention to condemning the atrocities of the 20th-century totalitarian regimes, and to honor the victims of those regimes due to the Russian war in Ukraine.³⁵ In conclusion, enlargement countries’ struggle for coming to terms with their pasts and

September 2008, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0439_EN.html, (06.07.2022).

³¹ European Parliament, “Resolution of 2 April 2009 on European Conscience and Totalitarianism”, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0213_EN.html, (06.07.2022).

³² Council of the European Union, Press Release, 3096th Council Meeting, Luxembourg, 9-10 June 2011, p. 22.

https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/122516.pdf, (06.07.2022).

³³ Platform of European Memory and Conscience, <https://www.memoryandconscience.eu/>, (06.07.2022).

³⁴ Declaration Regarding the Creation of the European Network “Remembrance and Solidarity”, 2 February 2005. <https://enrs.eu/uploads/media/5eda379f337b3-deklaracja-2005.pdf>, (4.08.2022).

³⁵ Platform of European Memory and Conscience, “The EU’s resilience to external threats requires a broader condemnation and commemoration of the crimes of Communism, as demanded by five Member States - Platform of European Memory and Conscience”, 29 July 2022. <https://www.memoryandconscience.eu/2022/07/29/the-eus-resilience-to-external-threats-requires-a-broader-condemnation-and-commemoration-of-the-crimes-of-communism-as-demanded-by-five-member-states/>, (4.08.2022).

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

international developments continue to trigger the debate on European memory.

2. EU Impact on the Enlargement Countries’ “Coming to terms with Their Pasts”

The overlap of transitional justice measures and democratic processes makes sense because these countries, while in transition, are on the way to EU membership, which requires the implementation of extensive democratic and economic reforms. This is where the role of the EU emerges.

Joining the EU is conditional upon the fulfillment of specific criteria. According to the extensive EU enlargement literature, this “conditionality” is the main instrument of the EU accession which comprises the whole process starting from the application to the EU until the country becomes a member.³⁶ As Gateva points out, the conditionality continues even after the accession taking into account the so-called “Cooperation and Verification Mechanism for Romania and Bulgaria.”³⁷ Ultimately, the EU impact on the accession countries is determined and interacted with many factors. Taking a closer look at the implementation of the conditionality principle in the EU, enlargement history let us extract some “lessons of enlargement” as Grabbe argues.³⁸ These experiences led the EU to articulate the accession criteria and therefore enlargement strategies of the EU determined the “Fundamentals First” as the core of the EU conditionality which also covers chapters 23 & 24 in the accession negotiations. The “Fundamentals First” principle mainly refers to increasing the rule of law, democracy, and human rights standards of the country in the EU process.³⁹

³⁶ These criteria mainly refer to the so-called Copenhagen Criteria which include establishing stable institutions for enhancing democratic standards as well as economic standards and implementation of EU Acquis Communautaire. For an overview of the conditionality, see: Frank Schimmelfennig & Ulrich Sedelmeier, “Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe”, *Journal of European Public Policy*, Volume 11, Number 4, 2004, p. 661-679.

³⁷ Eli Gateva, “Post-accession conditionality - translating benchmarks into political pressure?”, *East European Politics*, Volume 29, Number 4, 2013, p. 420-442.

³⁸ Heather Grabbe, “Six Lessons of Enlargement Ten Years On: The EU’s Transformative Power in Retrospect and Prospect”, *Journal of Common Market Studies*, Volume 52, 2014, p. 40-56.

³⁹ For the enlargement strategies that refer to these contents, see: European Commission, “Strategy and Reports”, European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations, *Enlargement*, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/strategy-and-reports_en, (17.10.2022).

Consequently, among others, the issue as to whether a precondition for the countries in the accession process to come to terms with their pasts exists or not, needs to be elaborated. As Monnet argues, coming to terms with the past is a “soft membership criterion”⁴⁰ for the countries aspiring to be a member of the EU. Taking into consideration the “cost of apologies” as a transitional justice measure, as a “common foreign policy goal” the EU enables a “context in which apologies may prove beneficial” for the Western Balkan countries.⁴¹ EU impact in coming to terms with the past could be traced in various forms in different countries. For example in Kosovo, state-building efforts could be regarded as a dimension of transitional justice and the EU contributed to the transitional justice process of Kosovo through various initiatives.⁴² As for the Central and Eastern European countries, Gledhill argues that the European institutions including the EU, didn’t impose “top-down projects” for coming to terms with their pasts, and activists in these countries were able to utilize the resources and support for various initiatives for reckoning the past.⁴³ Transitional justice is a part of the EU accession process through the condition to cooperate with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, in the case of the Western Balkan countries which refers to “retributive justice” practices of the EU.⁴⁴ Wentholt argues that the EU’s choice in practicing “retributive justice” is due to “mirroring” its historical experiences including the Nuremberg trials in 1945-1949.⁴⁵ Before the so-called Western Balkans enlargement, Eastern Enlargement countries experienced these periods as well. However, before this enlargement wave, some older members didn’t have a transitional justice period during their EU accession like Spain. Nevertheless, currently, there is an activation of Spanish civil society to elaborate on the past.⁴⁶

⁴⁰ Annabelle Littoz-Monnet, “The EU Politics of Remembrance: Can Europeans Remember Together?”, *West European Politics*, Volume 35, Number 5, 2012, p. 1182.

⁴¹ Davide Denti, “Sorry for Srebrenica? Public Apologies and Genocide in the Western Balkans”, *Disputed Memory: Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and South-Eastern Europe*, (ed.) Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa, De Gruyter, Berlin-Boston 2016, p. 66.

⁴² Remzije Istrefi, “European Union Support and Transitional Justice Processes in Kosovo”, *EUROPOLITY*, Volume 11, Number 2, 2017, p. 137-168.

⁴³ Gledhill, *ibid.*, p. 481-506.

⁴⁴ Niké Wentholt, “Mirroring Transitional Justice, Construction and Impact of European Union ICTY Conditionality”, *Südosteuropa*, Volume 65, Number 1, 2017, p. 77.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ For the example of Spain: PD Dr. Mark Arenhövel, “Democratization and Transitional Justice”, *Democratisation*, Volume 15, Number 3, 2008, p. 573-574.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

The EU can act as a “transitional justice actor” with its resources and shared values that underpin transitional justice, according to Unger.⁴⁷ Although the new member states experienced transitional justice periods relatively recently, the EU didn’t have a comprehensive policy on the concept until 2015. The so-called “EU’s Policy Framework on support to transitional justice” attributes the EU a strong role to support transitional justice with the close cooperation of international institutions.⁴⁸ The policy framework refers to transitional justice as a priority for the candidate countries and mentions that the so-called Copenhagen criteria address this priority by the fundamental rights and the rule of law.⁴⁹

In this respect, as a mechanism of tackling the past, transitional justice could be regarded as a “peacebuilding step” for “securing a stable democratic future”.⁵⁰ Therefore, the EU process can provide the necessary conditions for implementing transitional measures and handling the controversial pasts of the countries in the EU process. In other words, implementing the rule of law standards of the EU process necessitates reinforcing democratic standards, and laws, ensuring the independence of judicial order, etc. Establishment and/or rehabilitation of the system to adapt to the EU standards include coming to terms with the past of the country in question. Eventually, the principal tool for improving democratic standards in the candidate countries could be regarded as the “rule of law”. It is a major phenomenon not only for the countries in the EU process but for the member countries of the EU, notably Hungary, and Poland because of the so-called “democratic backsliding” in these countries.

However, the “rule of law” concept has some contested dimensions which arise from the critics regarding its content. Some argue that its content

⁴⁷ Thomas Unger, “The European Union and Transitional Justice”, *Working Paper*, Centre for the Law of EU External Relations (CLEER) The Hague, 2010/1.

⁴⁸ European Union External Action Service, “EU adopts its policy framework on support to transitional justice”, EU adopts its policy framework on support to transitional justice. [⁴⁹ *Ibid.*, p. 42.](https://www.eeas.europa.eu/node/2158_en#:~:text=The%20EU%20promotes%20a%20comprehensive,to%20reconciliation%20and%20non%2Drecurrence,(4.03.2023), and Council of the European Union, Foreign Affairs Council, “Council Conclusions on EU’s Support to Transitional Justice”, Brussels, 16 November 2015, p. 2-3.</p></div><div data-bbox=)

⁵⁰ Clara Sandoval Villalba, “Transitional Justice: Key Concepts, Processes, and Challenges”, *Briefing Paper* Institute for Democracy & Conflict Resolution” (University of Essex)-(IDCR-BP-07/11), 2011, p. 2.

is far from being clear since it is derived from the values that take place in Lisbon Treaty. Besides, benchmarks and control measures are not identified regarding the independence of the judiciary and media freedom.⁵¹ Despite these critics, subsequently, the rule of law concept remains the sole proper tool to enable a proper functioning system of justice and allows the transition state to properly assess and investigate past abuses and crimes.

3. Albania's Coming to terms with the Past: Explaining the Main Transitional Justice Measures

Against the background provided in the previous chapters, this part aims to evaluate Albania's efforts to deal with its communist past. In Albania, the long period of Enver Hoxha came to an end in 1985 with his death, however, the communist regime was alive until the protests of crowds and student demonstrations led to a radical regime change at the beginning of the 1990s. During this period, the domestic situation was in turmoil despite the economic reforms and the support of international actors including the EU.⁵² Currently, as representations of the past, the memory monuments and places such as Bunk Art Museums, House of Leaves, and National Museum in the capital Tirana demonstrate the impact of this period as communist-era legacies.

The legal and practical dimensions of Albania's transition period include various mechanisms which mean that both retributive and restorative justice mechanisms have been applied. In terms of these mechanisms; trials, lustration, and enactment of the related legislative arrangements, access to files, the proclamation of amnesty, and investigation of the missing people have been implemented to a certain extent. Besides, civil society initiatives have shed a light on confronting the past with various activities. Multiple aspects of the transitional justice mechanisms have been briefly evaluated below.

⁵¹ Clingendael Report, "The EU as a promoter of democracy or 'stabilitocracy' in the Western Balkans?", *A report by The Clingendael Institute and the Think for Europe Network (TEN)*, Netherlands 2022, p. 13.

⁵² Paul Kubicek, "Albania's Collapse and Reconstruction", *Perceptions Journal of International Affairs*, March-May 1998, Volume III, Number 1, p. 1-9.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

Lustration Laws, Legislation Enactment, and Trials

As a part of retributive justice mechanisms, the lustration laws have been adopted in Albania starting at the beginning of the 1990s.⁵³ In this period, political parties with certain ideologies were prohibited and some former communists were charged by the government. The law on “Genocide and Crimes against Humanity Committed in Albania during Communist Rule for Political, Ideological or Religious Motives” (the so-called “Genocide Law”) was adopted in 1995 and this law prohibited persons associated with the former regime before March 1991 to hold certain positions in government, parliament, judiciary, or mass media until 2002.⁵⁴ Implementation of the Lustration laws resulted in the charging of 70 former officials and some of them were fined and sent to prison between 1992 and 1993. 139 candidates were banned to participate in the 1996 elections and the former president was imprisoned.⁵⁵ However, these lustration practices have been interpreted as ineffective due to their defects in content and implementation.⁵⁶ Similarly, Reka notes that lustration laws were enacted without public debate and consent, their implementation was not “transparent” and “impartial”⁵⁷ and the laws were adopted without consensus and the support of the opposition. The government of the time used the lustration laws as a tool to suppress the opposition.⁵⁸ And all these resulted in a lack of trust between the institutions and the public.⁵⁹ Therefore, there is a considerable consensus regarding the deficiency of the proper implementation of the lustration laws in Albania.

The EU’s reaction to the implementation of another version of the lustration law emerged in 2009. The EU raised concern over the content of the law and urged the government to reconsider the law and protect the

⁵³ Valbona Ndrepepaj, “Lustration Laws Dealing with State Administration in Albania”, *Transitional Justice in Albania- A Compilation of Papers by Young Albanian Researchers*, OSCE Presence in Albania & Konrad Adenauer Stiftung, 2020, p. 77.

⁵⁴ Mark S. Ellis, “Purging the Past: The Current State of Lustration Laws in the Former Communist Bloc”, *Law and Contemporary Problems*, Volume 59, Number 4, 1997, p. 185-187.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 186-187.

⁵⁶ Ndrepepaj, *op.cit.*, p. 77.

⁵⁷ Eglantina Reka, “Lustration and Vetting in Post-Communist Albania Inter-Linked with Civic Trust in Governmental Institutions”, *Transitional Justice in Albania- A Compilation of Papers by Young Albanian Researchers*, OSCE Presence in Albania & Konrad Adenauer Stiftung, 2020, p. 121.

⁵⁸ Robert C. Austin and Jonathan Ellison, “Post-Communist Transitional Justice in Albania”, *East European Politics and Societies*, Volume 22, Number 2, 2008, p. 373-401.

⁵⁹ Reka, *op.cit.*, p. 122.

independence of the constitutional court. The EU reiterated the importance of rule of law as an EU condition,⁶⁰ and afterward, this law is annulled. The timing of the EU reaction to the lustration law is significant since 2009 was the beginning of the period when the EU process of Albania gained a remarkable impetus and the EU conditionality applied more rigorously.

Regarding the other transitional justice measures, Albania implemented trials, and truth commissions as retributive justice mechanisms as well as commemorations and apologies as restorative justice measures, but to a limited extent.⁶¹ As a part of restorative measures, some precautions have been envisaged regarding the “reparation of the political prisoners” of the communist period in post-communist Albania. Financial reparation measures in this context were applied inconsistently to an extent, starting from 1991 and in 1993, and the law on “the status of former political prisoners and those prosecuted by Communist regime” is enacted. However, various obstacles, such as the lack of “political will”, led to a lack of a direct outcome. Political prisoners’ access to files of the secret police so-called “Sigurimi” was enhanced in 2015.⁶² Although the law on “Innocence, amnesty, and rehabilitation of former political and prosecuted” was adopted in 1991, the lack of an official apology to the so-called political prisoners has still revealed a deficiency among others.⁶³

Missing persons, property rights, health services

In its coming to terms with the past, the debate on missing persons during the communist period was another issue to be dealt with in Albania. As an international organization, “The International Commission on Missing Persons” which is established to support governments and societies estimates that 6000 persons were missing under the communist regime.⁶⁴ The transition period allowed Albania to have the right conditions for the implementation of the relevant actions for these people as a part of restorative justice. Albania

⁶⁰ Council of the European Union, “Declaration by the Presidency on behalf of the EU on the Albanian Lustration Law”, 6481/09 (Presse 40), Brussels, 13 February 2009.

⁶¹ Kalemaj, *op.cit.*, p. 96.

⁶² Mandrit Kamolli, “The Unfinished Business of Transitional Justice: Reparation of Former Political Prisoners in Post-Communist Albania”, *Transitional Justice in Albania- A Compilation of Papers by Young Albanian Researchers*, OSCE Presence in Albania & Konrad Adenauer Stiftung, 2020, p. 44.

⁶³ *Ibid.*, p. 45.

⁶⁴ The International Commission on Missing Persons, “Albania, Missing Persons from the Communist Era: A Needs Assessment”, Sarajevo 2021, p. 4-5.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

and the International Commission on Missing Persons signed a cooperation agreement to transfer technical support from the institution in the efforts for the missing persons. Moreover, various legislation has been enacted namely the “Law on Innocence, Amnesty and Rehabilitation of Former Politically Persecuted Persons” in 1991, and “Law on the Status of Formerly Sentenced and Prosecuted by the Communist Regime” in 1993 to restore their situation. The “Criminal Code” and the “Criminal Procedure Code” in 1995, “Law on Compensation of the Formerly Politically Persecuted Persons” in 2004, and the Resolution on “Condemning the Crimes of Communism in Albania” in 2006 and their amendments contained measures on compensation, rehabilitation, and punishment.⁶⁵ Besides, various institutions and agencies have been established to deal with the issue of missing persons during the communist period.⁶⁶

As one of the most abused, property right was one of those rights that had to be reinstated and protected during the transitional phase. Initial property laws, namely the law on “land” (7501) and the law on “restitution and compensation of properties to former owners” (7698), enacted respectively in 1991 and 1993 were the main legislative acts to restore the property arrangements of the communist period. Consequently, these laws gave rise to debate in public, and their amended versions focusing mainly on “restitution” and “compensation” of property rights have not yet brought lasting solutions to this issue of the transition period.⁶⁷

Since the mental health service in Albania was used against the opposition during communism, it is anticipated that the right to mental health is a fundamental human right, which should be part of transitional justice, as Fusha notes.⁶⁸ Therefore, having access to international health standards and reform of the health services in Albania could be interpreted as a transitional justice measure.⁶⁹ With the collapse of communism, the restoration of the

⁶⁵ *Ibid.*, p. 6.

⁶⁶ For the relevant institutions see: *ibid.*, p. 7-12.

⁶⁷ Romina Kali, “The effect of property laws on the process of the restitution and compensation in post-communist Albania, under the framework of Transitional Justice”, *Transitional Justice in Albania- A Compilation of Papers by Young Albanian Researchers*, OSCE Presence in Albania & Konrad Adenauer Stiftung, 2020, pp. 6-29.

⁶⁸ Rikela Fusha, “The mental health system as a target of transitional justice: Mental Health reform in post-communist Albania”, *Transitional Justice in Albania- A Compilation of Papers by Young Albanian Researchers*, OSCE Presence in Albania & Konrad Adenauer Stiftung, 2020, p. 99.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 99-118.

health system in Albania came to the agenda which led to the privatization of the system with the support of international institutions.⁷⁰

Public Opinion

During the transition period in Albania, the education system including the system itself and the curriculums was another area that was subject to reform and democratization⁷¹ as a part of restorative justice. According to a recent survey carried out by the Institute for Media and Culture Democracy (IDMC) with 350 teachers from 13 cities in Albania, awareness about the communist past is low. Therefore, according to an evaluation, not only the students but also the teachers need to know more about this part of the history of the country.⁷² As such, the public perceptions of communism remain a significant dimension to consider. According to a public survey conducted in 2015 in Albania about the perception of the communist regime and the expectations of the past, diverse conclusions have been drawn. Although the respondents support some measures such as lustration and opening the secret files, dealing with the communist past is not seen as an utmost priority taking into account the other economic and political problems. Young generations do not have much information on the communist period and the respondents' perceptions of the communist era do not display a uniform character. Some have positive perceptions while others think the opposite.⁷³ These perceptions indicate the domestic environment in which reconciliation with the past will be addressed.

Institutional Reforms and Initiatives

Since the military and the judiciary were the principal pillars of Albania's communist administration, the transition to democracy comprised reforms in these areas as well. Yet, the military's progress in terms of institutional reforms was enhanced while the judiciary was still a long way

⁷⁰ *Ibid.*, p. 103.

⁷¹ Jani Sota, "Educational phenomena in Albania in the years of communist dictatorship and the reformation efforts after the nineties", *European Scientific Journal*, Volume 11, Special Edition, 2011, p. 31-46.

⁷² Exit, "Albania's Communist Past Not Taught Adequately in Schools", *Exit News*, 14 Feb. 2020. <https://exit.al/en/2020/02/14/albanias-communist-past-not-taught-adequately-in-schools/>, (18.09.2022).

⁷³ Institute for Development Research and Alternatives (IDRA), OSCE, "Results of the Survey, Citizens Understanding and Perceptions of the Communist Past in Albania and Expectations for the Future", 2016, p. 4.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

behind as Gjevori defines.⁷⁴ Among the institutional initiatives for reckoning with the past, the establishment of the “Institute for the Studies of Communist Crimes and Consequences” could be mentioned. Its establishment was approved by the Parliament in 2010 and its mission is defined as to evaluate and document the crimes during the communist era.⁷⁵ Besides, a research centre was established at the University of Tirana called “Centre for Justice and Transformation” in 2020 in cooperation with OSCE’s presence in Albania to implement research on human rights violations in the communist period.⁷⁶ The other initiative is the establishment of a foundation “for the memory of the victims of communism” called KUJTO, in Tirana. This foundation holds an online archive of the crimes of the communist period.⁷⁷ Foundation has prepared an interactive “memory map” which shows the prisons and labour camps of the period.⁷⁸ Despite the above-mentioned civil actions and efforts, some obstacles remain for Albania to come to terms with its communist past.⁷⁹ However, the EU impact combined with the current international circumstances may provide the appropriate conditions for an acceleration of the process.

4. EU Impact on Albania’s Coming to terms with its Past

After the collapse of communism in Albania, the main objective was to establish close relations with the EU, both on the elite level and in the public.⁸⁰ The official relations between the EU and Albania started at the beginning of the 1990s with the conclusion of a “Trade and Cooperation”

⁷⁴ Elvin Gjevori, “Collective Memory and Institutional Reform in Albania”, *Disputed Memory: Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and South-Eastern Europe*, (ed) Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa, De Gruyter, Berlin-Boston 2016, p. 319.

⁷⁵ Institute for the Studies of Communist Crimes and Consequences. <https://www.iskk.gov.al/en/about-us/>, (16.06.2022).

⁷⁶ OSCE, “OSCE Presence, Tirana University establish research Centre on Transitional Justice in Albania”, *News*, 27 November 2020. <https://www.osce.org/presence-in-albania/472056>, (18.07.2022).

⁷⁷ “Online Archive of Victims of Communism”, *kujto.al.*, <https://kujto.al/>, (01.07.2022).

⁷⁸ Memory Map, “Interactive map of prisons and internment camps in Albania”, *Harta e Kujteses*, <https://hartaekujteses.al/en/>, (01.07.2022).

⁷⁹ According to Gjeta, the transitional justice laws have not been implemented and there is no political will to confront the past crimes which led to a distortion of the communist era memories. See: Altin Gjeta, “Albania Remains Hostage to its Communist Past”, *Opinion, Balkan Transitional Justice*, May 21, 2021. <https://balkaninsight.com/2021/05/21/albania-remains-hostage-to-its-communist-past/>, (04.06.2022).

⁸⁰ Jeton Xhaferi, “Albania’s Challenges to European Aspiration, Bringing the Justice System to Justice”, *European Journal of Social Sciences*, Volume 1, Number 1, January-April 2018, p. 71.

Agreement. Albania was included in the “Stabilization and Association Process” which was a successor of the Stability Pact for South Eastern Europe established in 1999 along with the other Western Balkan countries.

During the first decade of the relationship between the EU and Albania, they encountered some challenges both emanating from external and domestic sources. The Yugoslav crisis and war of 1995, not only revealed the failure of the EU with its incapable policies and response⁸¹ but also led the EU to pay more efforts to Western Balkans due to the security implications the region posed that led to the creation of the European Stability Pact in which Albania took place.⁸² The Kosovo conflict and NATO intervention in 1999 reminded the significance of the region’s stability for the EU once again and this conflict had an impact on Albania’s orientation as well. As Gjevori notes, NATO’s positive role in the Kosovo conflict in 1999 and the Albanian military’s weakness were widely covered in the Albanian media and this perception led the way for NATO membership.⁸³ Eventually, the ethnic wars in the Balkans and the Kosovo conflict paved the way for Albania to approach the West, particularly the EU initiatives. In these years, a domestic challenge in Albania was the eruption of an economic crisis in 1997. In a nearby region that carries importance for the stability of Europe as well, the EU supported Albania in terms of financial and humanitarian assistance by establishing an Advisory Mission in coordination with other international organizations.⁸⁴

Albania was proclaimed as a potential candidate for the EU in 2003 and an EU candidate in 2014. When Albania applied for EU membership in 2009, European Commission’s opinion was determinant in the forthcoming policies of Albania in its EU path, and in the Commission’s opinion, some key priorities have been specified to be implemented by Albania. In 2018 and 2019, European Commission recommended opening accession negotiations with Albania conditional upon the implementation of the EU criteria on some key areas such as reform in the judiciary, prevention of corruption, and

⁸¹ Harun Arikan, “The European Union Policy towards the Balkan States in the Post-Cold War Era”, *SDU Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*, Special Issue on Balkans, December 2012, p. 15-22.

⁸² Institute For Security Studies, Western European Union, “The Implications of the Yugoslav Crisis for Western Europe’s Foreign Relations”, *Chaillot Paper* 17, 1994, p. 7-8.

⁸³ Gjevori, *op.cit.*, p. 341-345.

⁸⁴ European Parliament, *Parliamentary Question*, “Joint answer to written questions P-1037/97 E-1043/97 and E-1062/97”, 14 July 1997. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-4-1997-1062-ASW_EN.html, (11.07.2022).

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

organized crime. After a period when some EU members, including France, blocked the opening of the accession negotiations both for Albania and North Macedonia, the negotiations opened in July 2022 eventually with the consent of the Council.⁸⁵ According to Bechev, the opening of EU negotiations with North Macedonia and Albania is “symbolic” in the sense that negotiations will not provide any quick improvements in these countries’ situation including the rule of law issues⁸⁶ that refer to the long-lasting problems of these countries in these areas.

Against this background, the relations between Albania and the EU could be elaborated in two periods; the 1990s and 2000s according to the EU impact. During the first period, there is a reference to respect for democratic principles and human rights in the first article of the trade and cooperation agreement dated 1992 which is no longer in force,⁸⁷ and there is no direct reference to the transitional justice mechanisms in this document. When the transitional justice mechanisms started to be applied in Albania in the 1990s, there was not an evident EU impact. In other words, the implementation of transitional justice didn’t find a way to overlap with the EU process of Albania in these years. However, the relations between Albania and the EU intensified in the 2000s. In the comprehensive Stabilization and Association Agreement signed between the EU and Albania in 2009, there are various references to establishing and strengthening rule of law in Albania.⁸⁸ According to the Council Conclusions in 2014,⁸⁹ candidacy status was granted to Albania and the Council emphasized that Albania must increase its efforts in order to ensure the application of key priorities in certain areas such as the judiciary and public administration as well as the fight against corruption and organized crime. These statements are also the reflection of the period when the

⁸⁵ For an overview of the process, see: European Commission, “Albania”, *European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations*. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/albania_en, (14.05.2022).

⁸⁶ Dimitar Bechev, “What Has Stopped EU Enlargement in the Western Balkans?”, *Carnegie Europe*, June 20, 2022.

⁸⁷ Official Journal of the European Communities, “Agreement between the European Economic Community and the Republic of Albania, on trade and commercial and economic cooperation”, L 342/2, 25.11.92, p. 2.

⁸⁸ Official Journal of the European Union, “Stabilisation and Association Agreement between the European Communities and their Member States and the Republic of Albania”, L 107/166, 28.4.2009.

⁸⁹ Council of the European Union, “Council Conclusions on Albania”, *General Affairs Council Meeting*, Luxembourg 2014. <https://www.consilium.europa.eu/media/21900/143354.pdf>, (3.3.2023).

enlargement strategies of the EU became more detailed and stricter. EU candidacy process provided a proper venue for the progress of Albania. Therefore, the EU impact, albeit controversial, could be traced to these reinforcing tendencies. Consequently, in the 2000s transitional justice measures and the EU process overlapped to an extent in the case of Albania.

Taking a closer look at the yearly reports of the European Commission prepared for the candidate countries to the EU provides an opinion concerning the progress on the way to the EU. According to the latest (2022) Report, Albania has a “moderate level of preparation” regarding the judicial system. Appointments to the constitutional court and high court have been mentioned, however “long proceedings, a low clearance rate, and a large case backlog continue to negatively impact the efficiency of the judicial system” are underlined as well. According to the report, the lustration process has continued and is not finalised yet.⁹⁰ Regarding the fight against corruption and organized crime, Albania is evaluated as having “some preparation”.⁹¹ The report underlines that efforts to fight against corruption should continue. Regarding tackling organized crime, the report points out that Albania has effectively cooperated with the EU member states and the relevant institutions and the efforts should continue.⁹² European Court of Auditors’ special report evaluating whether the EU support to the Western Balkans regarding the rule of law, which is a priority sector for funding is effective, concludes that the overall impact of the EU is not visible. The main reason for the ineffectiveness of the EU initiative on the rule of law reforms is pointed out as the lack of domestic will.⁹³ However, reform in the judiciary which is a significant part of the rule of law requires reciprocal interaction due to the cost of the reforms. Therefore, as Memeti points out, the role of EU assistance in implementing these reforms due to the lack of enough resources in Western Balkan countries carries utmost importance.⁹⁴ This evaluation resonated with the interpretation that the EU impact on Albania’s EU process is limited to a “tick-box exercise”.⁹⁵ According to Hoxhaj’s analysis of the rule of law initiative of the

⁹⁰ European Commission, “Key Findings of the 2022 Report on Albania”, *Countries Insights*, Brussels, 12 October 2022, *Countries Insights*, Brussels, 12 October 2022. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/COUNTRY_22_6091, (17.10.2022).

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*

⁹³ European Court of Auditors, “EU Support for the Rule of Law in the Western Balkans: Despite Efforts Fundamental Problems Persist”, *Special Report*, Luxembourg 2022, p. 4.

⁹⁴ Ardit Memeti, “Rule of Law through Judicial Reform: A Key to the EU Accession of the Western Balkans”, *Contemporary Southeastern Europe*, 2014, Volume 1, Number 1, p. 58-67.

⁹⁵ Clingendael Report, *op.cit.*, p. 44.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

EU which aims to reform the judicial system, just included the lustration of the judiciary and this was evaluated as a top-down approach without any reform in capacity building in infrastructure and budget allocations. The inclusion of civil society in the reforms to promote the rule of law in the country could be considered a necessity as well.⁹⁶

Against this background, “to what extent do the reforms for democratic transition and coming to terms with the past, align with the EU process of Albania?” is a question worth reconsidering. As mentioned above, the related lustration laws and the other transitional justice measures have come into force at the beginning of the 1990s. Therefore, Albania initiated the transition process and the efforts to come to terms with its past before beginning its EU process. The EU process which intensified in the 2000s may have facilitated and paved the proper conditions for the implementation of transitional justice measures. The rule of law, which is a concept that overlaps with both the transition period and the EU path, may have set the proper conditions for the subsequent processes.

However, some main impediments have prevailed and although the EU process which stimulated economic and political reforms could be referred to as the Europeanization of Albania, there are some other critics of the EU policy. As Kostovicova and Bojicic argue, the EU process ignores the globalization challenges and “transnational dimension” which includes actors such as diasporas as well as criminal networks in the post-communism transition of the Balkans which weakens the process.⁹⁷ As Hoffman notes, the EU conditionality is not compatible with the necessities of a “less-developed transition country” like Albania. Nevertheless, as the enlargement literature points out, EU conditionality became the main driver of democratization reforms in the transition of more advanced Central and Eastern European Countries⁹⁸ and this may be the case for the Western Balkan countries as well. According to the “Nations in Transit, 2022” evaluation of Freedom House, Albania is defined as a “transitional or hybrid regime”. Nevertheless, as

⁹⁶ Andi Hoxhaj, “The EU Rule of Law Initiative Towards the Western Balkans”, *Hague Journal on the Rule of Law*, 13, 2021, p. 143-172. For the impact of the EU on the Western Balkans, see: Clingendael Report, *op.cit.*, p. 10-17.

⁹⁷ Denisa Kostovicova & Vesna Bojicic-Dzelilovic, “Europeanizing the Balkans: rethinking the post-communist and post-conflict transition”, *Ethnopolitics*, Volume 5, Number 3, 2006, p. 223-241.

⁹⁸ Judith Hoffmann, “Integrating Albania: The Role of the European Union in the Democratization Process”, *Albanian Journal of Politics*, Volume I, Number 1, 2005, p. 55-56.

Beshku and Mullisi argue, the EU stands as a “reforming power” for Albania, and democratic reforms would not be implemented without EU support.⁹⁹

From a broader perspective, the EU’s Western Balkans enlargement agenda is subject to some criticisms¹⁰⁰ which may limit its impact in the region. These criticisms mainly arise from three sources. Firstly, the EU policy on Western Balkans gives rise to unfavourable conditions combined with the political and economic situations of these countries, secondly, the EU’s domestic crises that make it difficult to prioritise enlargement, and last but not least, the impact of the rivals namely Russia and China that disrupt the EU impact in the region. Despite the EU efforts to promote the rule of law, with the decline in the democratic standards, the Western Balkans region is defined by the concept of “stabilitocracy”, where “weak democracies with autocratically minded leaders, who govern through informal, patronage networks and claim to provide pro-Western stability”¹⁰¹ take place. In other words, structural problems of the countries in the region such as the prevalence of corruption and clientelism as well as the controversies of the EU policies prevent the EU impact from being more effective to an extent.¹⁰² The prevalence of national interests of the EU members regarding the EU enlargement¹⁰³ has been indicated by their vetoes to prevent the opening of negotiations with North Macedonia and Albania for a considerable time. Furthermore, the EU focused on its domestic problems including the refugee crisis and Brexit, and did not anticipate the shift in geopolitics on time, but

⁹⁹ Klodiana Beshku & Orjana Mullisi, “The European Union as a Reforming Power in the Western Balkans: The Case of Albania”, *Journal of Liberty and International Affairs*, Volume 4, Number 2, 2018, p. 40-53.

¹⁰⁰ For a comprehensive impact and also critic of the EU policy in the Western Balkans see: Clingendael Report, *op.cit.*, p. 10-17.

¹⁰¹ Marko Kmezić and Florian Bieber, “The Crisis of Democracy in the Western Balkans. An Anatomy of Stabilitocracy and the Limits of EU Democracy Promotion”, *Policy Study, Balkans in Europe Policy Advisory Group*, March 2017, p. 95. Another part of the debate refers to the “stability-democracy dilemma” of the EU. For an analysis, see: Nicholas Ross Smith, Nina Markovic Khaze & Maja Kovacevic, “The EU’s stability-democracy dilemma in the context of the problematic accession of the Western Balkan states”, *Journal of Contemporary European Studies*, Volume 29, Number 2, 2021, p. 169-171.

¹⁰² Solveig Richter & Natasha Wunsch, “Money, power, glory: the linkages between EU conditionality and state capture in the Western Balkans”, *Journal of European Public Policy*, Volume 27, Number 1, 2020, p. 41-62.

¹⁰³ Milenko Petrovic & Nikolaos Tzifakis, “A geopolitical turn to EU enlargement, or another postponement? An introduction”, *Journal of Contemporary European Studies*, Volume 29, Number 2, 2021, p. 157.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

later started to take steps.¹⁰⁴ Despite all these deficiencies and the frustration that occurred in the Western Balkans after urgent candidacy status was granted to Ukraine and Moldova,¹⁰⁵ the EU engagement in the Western Balkans region seems to accelerate as expected after the Russian invasion of Ukraine¹⁰⁶ due to the EU concerns about the possible Russian impact on the region's fragile stability.¹⁰⁷

Together with the EU policy implications and the domestic situation of the countries in question, it is also worth considering the external dimension that could limit the EU impact in the region. The current circumstances in which Russia invaded Ukraine and the EU and Russia have an open controversy should be taken into account when considering the EU policy. The Western Balkans is one of the regions in which the rivalry between Russia and the EU and NATO has intensified after the invasion of Ukraine by Russia. Even before Russia invaded Ukraine in February 2022, the Russian impact on Western Balkans and their implications on the EU policies were intensely debated both politically and academically.¹⁰⁸ Russian interest in the region comes from the historical ties which create a "soft power attraction" for the countries in the region, especially Serbia.¹⁰⁹ Despite its declining economic impact,¹¹⁰ Russian influence on Western Balkans is manifested in the region in various ways. Russia is alleged for backing the coup attempt in the parliamentary elections of Montenegro in 2016,

¹⁰⁴ Ritsa Panagiotou, "The Western Balkans between Russia and the European Union: perceptions, reality, and impact on enlargement", *Journal of Contemporary European Studies*, Volume 29, Number 2, 2021, p. 219-233.

¹⁰⁵ Engjellushe Morina, "Enlarged and in charge, Why the EU needs a new approach to accession", *Commentary*, European Council on Foreign Relations (ECFR), 29 June 2022. <https://ecfr.eu/article/enlarged-and-in-charge-why-the-eu-needs-a-new-approach-to-accession/>, (10.07.2022).

¹⁰⁶ Bechev, *op.cit.*, p. 4.

¹⁰⁷ Margit Wunsch Gaarmann, "How the EU can counteract Russian influence in the region?", *LSE Europblog*, 21 April 2022. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2022/04/21/how-the-eu-can-counteract-russian-influence-in-the-balkans/>, (05.08.2022).

¹⁰⁸ Fatma Aslı Kelkitli, "Russia in the Western Balkans: A Receding Power", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi / Journal of Balkan Research Institute*, Volume 10, Number 1, Temmuz/July 2021, p. 145-178. Panagiotou, *op.cit.*, p. 219-233. For an example of Russian impact on Bosnia see: Majda Ruge, "The past and the furious: How Russia's revisionism threatens Bosnia", *Policy Brief*, European Council on Foreign Relations (ECFR), 13 September 2022. https://ecfr.eu/publication/do_the_western_balkans_face_a_coming_russian_storm/#_ftn5, (18.10.2022).

¹⁰⁹ Branislav Stanicek, "Russia's Influence in the Western Balkans", *European Parliamentary Research Service*, June 2022.

¹¹⁰ *Ibid.*

maintaining very close economic and political ties with Serbia, and establishing centres, associations, and news services in the region to destabilize these countries.¹¹¹ Among them, Albania and Kosovo are considered to be the countries in which Russia is less interested and limited in its influence.¹¹²

China is yet another international player that diminishes the EU impact, with its extensive financial coverageⁱⁿ the region. China aims to build a capacity to extend its economic and diplomatic leverage in different geographies including the Western Balkans with its “Belt and Road Initiative”. The so-called “17+1 format” (2012) is a platform through which China demanded to extend its impact on Europe which is based on economic and financial cooperation between China and 12 EU members and five Western Balkan countries that are in their EU process. The position of the EU towards this format was to follow the EU strategy towards China formulated in 2016, through a single voice of the EU members. Moreover, the EU intensified its support to the Western Balkans region both through pre-accession funds and accelerated the process with the so-called “Berlin Process”.¹¹³ However, the EU- China rivalry could have reverse effects. As Soyaltin-Colella argues, “While the EU’s stability-oriented strategy helped to consolidate these authoritarian regimes, Chinese funding policies have further strengthened patronage networks, fuelling corruption in the EU’s stabilitocracies”.¹¹⁴ Specifically for Albania, with a long track record of cooperation in the past, Albania and China opened a venue for financial cooperation in the 2000s. However, with the designation of Albania’s direction to the Western institutions namely the EU process and NATO membership, this cooperation is mainly continued on economic investments

¹¹¹ Marc Galeotti, “Do the Western Balkans face a coming Russian storm?”, *Policy Brief*, European Council on Foreign Relations (ECFR), 4 April 2018. https://ecfr.eu/publication/do_the_western_balkans_face_a_coming_russian_storm/, (07.08.2022).

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ For the details of the EU response: Gisela Grieger, “China, the 16+1 format and the EU”, *European Parliament Briefing*, September 2018, p. 8. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625173/EPRS_BRI\(2018\)625173_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625173/EPRS_BRI(2018)625173_EN.pdf), (17.07.2022).

¹¹⁴ Digdem Soyaltin-Colella, “The EU Accession Process, Chinese Finance and Rising Corruption in Western Balkan Stabilitocracies: Serbia and Montenegro”, *Europe-Asia Studies*, 2022, p.1-25. For the economic impact of China see: Ana Krstinovska, “China’s Development Assistance to the Western Balkans and Its Impact on Democratic Governance and Decision-Making”, *Journal of Liberty and International Affairs*, Volume 8, Number 1, 2022, p.229-242.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

of China and its diplomatic presence.¹¹⁵ All in all, Albania seems to be one of the countries that are more aligned with the EU policies among others.¹¹⁶

With the rising geopolitical rivalry, cooperation between China and Russia can rise with the war between Russia and Ukraine, which in response accelerates the NATO and EU efforts in the region according to Shopov.¹¹⁷ Russia has both historical and cultural links and financial interests, while China is primarily seeking economic leverage in the region. Despite this massive impact of Russia and China on the Western Balkans, the EU remains the sole actor that provides the intensive democratic reforms that Albania needs in its transition process.

Conclusion

Post-communist countries' transition to democracy comprised the process of coming to terms with their pasts, in which the crimes of the authoritarian pasts should be dealt with through retributive and restorative transitional justice measures including lustration laws, truth commissions, trials, amnesties, and access to secret files among others. For the so-called Eastern enlargement countries, the EU membership process provided an opportunity to "come to terms with their pasts" with a just and equitable approach since the EU conditionality required the implementation of substantial reforms through the rule of law measures. Albeit some mixed results emerged, this democratic climate enhanced the proper circumstances for reckoning the past extensively for these countries. In other words, the overlap between transitional justice and democratic processes makes sense because these countries, while in transition, were on the way to EU membership, which required the implementation of extensive democratic and economic reforms. When the evident EU impact was the case for the Eastern Enlargement countries, the so-called Western Balkans enlargement posed various challenges for the EU.

¹¹⁵ Vladimir Shopov, "Albania- Mapping China's rise in the Western Balkans", *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, March 2022. <https://ecfr.eu/special/china-balkans/albania/>, (17.07.2022).

¹¹⁶ Grieger, *op.cit.*, p. 4.

¹¹⁷ Vladimir Shopov, "Southern discomfort: The West's competition with China in the Balkans", *Commentary*, European Council on Foreign Relations (ECFR), 16 March 2022. <https://ecfr.eu/article/southern-discomfort-the-wests-competition-with-china-in-the-balkans/>, (15.07.2022).

HATİCE YAZGAN

Among the Western Balkan countries, Albania initiated the transition measures to adapt to democracy at the beginning of the 1990s after a long period under the communist regime. Both retributive and restorative transitional measures have been applied. Nevertheless, there is a consensus in the academic literature that the measures including the lustration process have not been implemented properly in Albania. Regarding the other transitional measures applied, civil initiatives took the lead, related legislation has been enacted, access to files has been enhanced and various progress has been achieved on some policy dimensions peculiar to the communist period. However, the EU impact was not evident in this period. As a part of the Western Balkans enlargement agenda of the EU, the relations accelerated in the 2000s. Albania was declared as potential candidate and candidate country respectively in 2003 and 2014, which enabled it to continue its transition period with the overlapping EU process. EU reactions to some transitional measures occurred in this period as well. These were also the years when the EU conditionality became more sophisticated. Ultimately, the rule of law concept that lies at the heart of the EU conditionality required extensive measures and could provide an opportunity for Albania to deal with its past thoroughly.

However, challenges remain not only for Albania but also for the whole region. Some controversies of the EU enlargement policy and the peculiarities of the Western Balkan countries led these countries' to be defined with the term "stabilitocracy" in the academic literature. Moreover, the impact of the external powers namely Russia and China on the Western Balkans is another factor to be taken into consideration that carries the potential to diminish the EU leverage. All these factors may negatively impact these countries' transition process to democracy and in turn deal with their pasts including Albania.

Despite the deficiencies, current international developments in which rivalry between the West and Russia as well as China is at its peak may pave the way for Albania to align more robustly with the EU and this, in turn, may provide the proper conditions for reform to come to terms with its past. Unlike the other Western Balkan countries, the driver of the relations between the EU and Albania, as a country that didn't involve directly in the ethnic wars of the region, can be the current rivalry between the EU and these external powers. Consequently, the EU could have a facilitating role in Albania to come to terms with its communist past by motivating the country to

**COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS**

implement more substantial reforms on the rule of law. Besides the enlargement toolbox including the rule of law and the conditionality mechanism, the EU initiated a policy formulation on transitional justice which will increase its capacity in supporting Albania and the other candidates in their transition periods. Implementation of transitional justice measures effectively may be a way for Albania in order to improve relations with the EU as well. Moreover, by coming to terms with its past in a just and equitable way, Albania can carry its peculiar memory to the EU level as a part of the European narrative in construction.

BIBLIOGRAPHY

ANDERSEN, Tea Sindbæk and PLEWA, Barbara-Törnquist, “Introduction: Disputed Memories in Central, Eastern and South-Eastern Europe”, *Disputed Memory: Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and South-Eastern Europe*, (ed) Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa, De Gruyter, Berlin-Boston 2016, pp. 1-18.

ARENHÖVEL, PD Dr Mark, “Democratization and Transitional Justice”, *Democratisation*, Volume 15, Number 3, 2008, pp. 570-587.

ARIKAN, Harun, “The European Union Policy towards the Balkan States in the Post-Cold War Era”, *SDU Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*, Special Issue on Balkans, December 2012, pp. 15-22.

ARTHUR, Paige “How “Transitions” Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice”, *Human Rights Quarterly*, Volume 31, Number 2, 2009, pp. 321-367.

AUSTIN, Robert C. and ELLISON, Jonathan, “Post-Communist Transitional Justice in Albania”, *East European Politics and Societies*, Volume 22, Number 2, 2008, pp. 373-401.

BECHEV, Dimitar, “What Has Stopped EU Enlargement in the Western Balkans?”, *Carnegie Europe*, June 20, 2022.

HATİCE YAZGAN

BESHKU, Klodiana & MULLISI, Orjana, “The European Union as a Reforming Power in the Western Balkans: The Case of Albania”, *Journal of Liberty and International Affairs*, Volume 4, Number 2, 2018, pp. 40-53.

CLARK, Janine Natalya, “The three Rs: retributive justice, restorative justice, and reconciliation”, *Contemporary Justice Review*, Volume 11, Number 4, 2008, pp. 331-350.

CLINGENDAEL REPORT, “The EU as a promoter of democracy or ‘stabilitocracy’ in the Western Balkans?”, *A report by The Clingendael Institute and the Think for Europe Network (TEN)*, Netherlands 2022.

CLOSA, Carlos, “Dealing with the Past: Memory and European Integration”, *Jean Monnet Working Papers*, NYU School of Law, New York 2011.
<https://ssrn.com/abstract=1972355> or
<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1972355>, (09.08.2022).

COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION, “Council Conclusions on Albania”, *General Affairs Council Meeting*, Luxembourg 2014.
<https://www.consilium.europa.eu/media/21900/143354.pdf>, (3.3.2023).

_____, FOREIGN AFFAIRS COUNCIL, “Council Conclusions on EU’s Support to Transitional Justice”, Brussels, 16 November 2015, pp. 1-43.

_____, “Declaration by the Presidency on behalf of the EU on the Albanian Lustration Law”, 6481/09 (Presse 40), Brussels, 13 February 2009.

_____, Press Release, 3096th Council Meeting, Luxembourg, 9-10 June 2011.
https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/122516.pdf, (06.07.2022).

DECLARATION REGARDING THE CREATION OF THE EUROPEAN NETWORK, “Remembrance and Solidarity”, 2 February 2005.
<https://enrs.eu/uploads/media/5eda379f337b3-deklaracja-2005.pdf>, (4.08.2022).

DENTI, Davide, “Sorry for Srebrenica? Public Apologies and Genocide in the Western Balkans”, *Disputed Memory: Emotions and Memory Politics in*

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

Central, Eastern and South-Eastern Europe, (ed.) Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa, De Gruyter, Berlin-Boston 2016, pp. 65-91.

ELLIS, Mark S., “Purging the Past: The Current State of Lustration Laws in the Former Communist Bloc”, *Law and Contemporary Problems*, Volume 59, Number 4, 1997, pp. 181-196.

EUROPEAN COMMISSION, “Albania”, *European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations*. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/albania_en, (14.05.2022).

_____, “Key Findings of the 2022 Report on Albania”, *Countries Insights*, Brussels, 12 October 2022. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/COUNTRY_22_6091, (17.10.2022).

_____, “Strategy and Reports”, *European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations, Enlargement*. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/strategy-and-reports_en, (17.10.2022).

EUROPEAN COURT OF AUDITORS, “EU Support for the Rule of Law in the Western Balkans: Despite Efforts Fundamental Problems Persist”, *Special Report*, Luxembourg 2022.

EUROPEAN PARLIAMENT, *Parliamentary Question*, “Joint answer to written questions P-1037/97, E-1043/97 and E-1062/97”, 14 July 1997. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-4-1997-1062ASW_EN.html, (11.07.2022).

_____, “Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism”. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0439_EN.html, (06.07.2022).

_____, “Resolution of 2 April 2009 on European Conscience and Totalitarianism”. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0213_EN.html, (06.07.2022).

HATİCE YAZGAN

EUROPEAN UNION EXTERNAL ACTION SERVICE, “EU adopts its policy framework on support to transitional justice”. [https://www.eeas.europa.eu/node/2158_en#:~:text=The%20EU%20promotes%20a%20comprehensive,to%20reconciliation%20and%20non%2Drecurrence,\(4.03.2023\).](https://www.eeas.europa.eu/node/2158_en#:~:text=The%20EU%20promotes%20a%20comprehensive,to%20reconciliation%20and%20non%2Drecurrence,(4.03.2023).)

EXIT, “Albania’s Communist Past Not Taught Adequately in Schools”, *Exit News*, 14 Feb. 2020. <https://exit.al/en/2020/02/14/albanias-communist-past-not-taught-adequately-in-schools/>, (18.09.2022).

FREEDOM HOUSE, “Albania”, Nations in Transit 2022. https://freedomhouse.org/country/albania/nations-transit/2022#footnote27_q89nle, (15.08.2022).

FUSHA, Rikela, “The mental health system as a target of transitional justice: Mental Health reform in post-communist Albania”, *Transitional Justice in Albania- A Compilation of Papers by Young Albanian Researchers*, OSCE Presence in Albania & Konrad Adenauer Stiftung, 2020, pp. 98-119.

GAARMANN, Margit Wunsch, “How the EU can counteract Russian influence in the region?”, *LSE Europblog*, 21 April 2022. <https://blogs.lse.ac.uk/europblog/2022/04/21/how-the-eu-can-counteract-russian-influence-in-the-balkans/>, (05.08.2022).

GALEOTTI, Marc, “Do the Western Balkans face a coming Russian storm?”, *Policy Brief*, European Council on Foreign Relations (ECFR), 4 April 2018. https://ecfr.eu/publication/do_the_western_balkans_face_a_coming_russian_storm/, (07.08.2022).

GATEVA, Eli, “Post-accession conditionality - translating benchmarks into political pressure?”, *East European Politics*, Volume 29, Number 4, 2013, pp. 420-442.

GJETA, Altin, “Albania Remains Hostage to its Communist Past”, *Opinion, Balkan Transitional Justice*, May 21, 2021. <https://balkaninsight.com/2021/05/21/albania-remains-hostage-to-its-communist-past/>, (04.06.2022).

GJEVORI, Elvin, “Collective Memory and Institutional Reform in Albania”, *Disputed Memory: Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and*

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

South-Eastern Europe, (ed.) Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa, De Gruyter, Berlin-Boston 2016, pp. 319-350.

GLEDHILL, John, “Integrating the past: regional integration and historical reckoning in Central and Eastern Europe”, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Volume 39, Number 4, 2011, pp. 481-506.

GRABBE, Heather, “Six Lessons of Enlargement Ten Years On: The EU’s Transformative Power in Retrospect and Prospect”, *Journal of Common Market Studies*, Volume 52, 2014, pp. 40-56.

GRIEGER, Gisela, “China, the 16+1 format and the EU”, *European Parliament Briefing*, September 2018, p. 8.
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625173/EPRS_BRI\(2018\)625173_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625173/EPRS_BRI(2018)625173_EN.pdf), (17.07.2022).

HAAN, Marit de and DESTROOPER, Tine, “Using restorative justice to rethink the temporality of transition in Chile”, *The International Journal of Restorative Justice*, Volume 4, Number 2, 2021, pp. 206-228.

HOFFMANN, Judith, “Integrating Albania: The Role of the European Union in the Democratization Process”, *Albanian Journal of Politics*, Volume I, Number 1, 2005, pp. 55-74.

HORNE, Cynthia M., “Lustration, Transitional Justice, and Social Trust in Post-Communist Countries. Repairing or Wresting the Ties that Bind?”, *Europe-Asia Studies*, Volume 66, Number 2, March 2014, pp. 225-254.

HOXHAIJ, Andi, “The EU Rule of Law Initiative towards the Western Balkans”, *Hague Journal on the Rule of Law*, 13, 2021, pp.14-172.

INSTITUTE FOR DEVELOPMENT RESEARCH AND ALTERNATIVES (IDRA), OSCE, “Results of the Survey, Citizens Understanding and Perceptions of the Communist Past in Albania and Expectations for the Future”, 2016.

INSTITUTE FOR THE STUDIES OF COMMUNIST CRIMES AND CONSEQUENCES. <https://www.iskk.gov.al/en/about-us/>, (16.06.2022).

HATİCE YAZGAN

INSTITUTE FOR SECURITY STUDIES, Western European Union, “The Implications of the Yugoslav Crisis for Western Europe’s Foreign Relations”, *Chaillot Paper*, 17, 1994.

INTERNATIONAL CENTER FOR TRANSITIONAL JUSTICE, “What is transitional justice?”. <https://www.ictj.org/reparations>, (1.03.2023).

ISTREFI, Remzije, “European Union Support and Transitional Justice Processes in Kosovo”, *EUROPOLITY*, Volume 11, Number 2, 2017, pp. 137-168.

KALEMAJ, Ilir, “Transitional justice and democratic consolidation in post-communist Eastern Europe: Romania and Albania”, *Eastern Journal of European Studies*, Volume 12, Number 1, June 2021, pp. 81-103.

KALI, Romina, “The effect of property laws on the process of the restitution and compensation in post-communist Albania, under the framework of Transitional Justice”, *Transitional Justice in Albania- A Compilation of Papers by Young Albanian Researchers*, OSCE Presence in Albania & Konrad Adenauer Stiftung, 2020, pp. 6-29.

KAMOLLI, Mandrit, “The Unfinished Business of Transitional Justice: Reparation of Former Political Prisoners in Post-Communist Albania”, *Transitional Justice in Albania- A Compilation of Papers by Young Albanian Researchers*, OSCE Presence in Albania & Konrad Adenauer Stiftung, 2020, pp. 30-53.

KASAPAS, George, “An Introduction to the Concept of Transitional Justice: Western Balkans and EU Conditionality”, *UNISCI Discussion Papers*, 18, 2008.

KELKİTLİ, Fatma Aslı, “Russia in the Western Balkans: A Receding Power”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi / Journal of Balkan Research Institute*, Volume 10, Number 1, Temmuz/July 2021, pp. 145-178.

KISS, Csilla, “The misuses of manipulation: The failure of transitional justice in post-communist Hungary”, *Europe-Asia Studies*, Volume 58, Number 6, 2006, pp. 925-940.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

KMEZIĆ, Marko and BIEBER, Florian, “The Crisis of Democracy in the Western Balkans. An Anatomy of Stabilitocracy and the Limits of EU Democracy Promotion”, *Policy Study, Balkans in Europe Policy Advisory Group*, March 2017.

KOSTOVICOVA, Denisa & BOJICIC-DZELILOVIC, Vesna, “Europeanizing the Balkans: rethinking the post-communist and post-conflict transition”, *Ethnopolitics*, Volume 5, Number 3, 2006, pp. 223-241.

KRSTINOVSKA, Ana, “China’s Development Assistance to the Western Balkans and Its Impact on Democratic Governance and Decision-Making”, *Journal of Liberty and International Affairs*, Volume 8, Number 1, 2022, pp. 229-242.

KUBICEK, Paul, “Albania’s Collapse and Reconstruction”, *Perceptions Journal of International Affairs*, March - May 1998, Volume III, Number 1, pp. 1-9.

LITTOZ-MONNET, Annabelle, “The EU Politics of Remembrance: Can Europeans Remember Together?”, *West European Politics*, Volume 35, Number 5, 2012, pp. 1182-1202.

LLEWELLYN, Jennifer J. and HOWSE, Robert, “Institutions for Restorative Justice: The South African Truth and Reconciliation Commission”, *The University of Toronto Law Journal*, Volume 49, Number 3, Summer 1999, pp. 355-388.

LULEVA, Ana, “Transitional Justice and Memory Culture in Post-Socialist Bulgaria,” *Our Europe, Ethnography, Ethnology and Anthropology of Culture*, Volume 2, 2003, pp. 117-128.

MEMETI, Ardit, “Rule of Law through judicial Reform: A Key to the EU Accession of the Western Balkans”, *Contemporary Southeastern Europe*, 2014, Volume 1, Number 1, pp. 58-67.

MEMORY MAP, “Interactive map of prisons and internment camps in Albania”, *Harta e Kujteses*. <https://hartaekujteses.al/en/>, (01.07.2022).

MORINA, Engjellushe, “Enlarged and in charge, Why the EU needs a new approach to accession”, *Commentary*, European Council on Foreign

HATİCE YAZGAN

Relations (ECFR), 29 June 2022. <https://ecfr.eu/article/enlarged-and-in-charge-why-the-eu-needs-a-new-approach-to-accession/>, (10.07.2022).

NDREPEPAJ, Valbona, “Lustration Laws Dealing with State Administration in Albania”, *Transitional Justice in Albania- A Compilation of Papers by Young Albanian Researchers*, OSCE Presence in Albania & Konrad Adenauer Stiftung, 2020, pp. 144-171.

NEDELSKY, Nadya, “Divergent Responses to a Common Past: Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia”, *Theory and Society*, Volume 33, Number 1, 2004, pp. 65-115.

OFFICIAL JOURNAL OF THE EUROPEAN COMMUNITIES, “Agreement between the European Economic Community and the Republic of Albania, on trade and commercial and economic cooperation”, L 342/2, 25.11.1992, pp. 1-8.

OFFICIAL JOURNAL OF THE EUROPEAN UNION, “Stabilisation and Association Agreement between the European Communities and their Member States and the Republic of Albania”, L 107/166, 28.4.2009.

ONLINE ARCHIVE OF VICTIMS OF COMMUNISM, *kujto.al.*. <https://kujto.al/>, (01.07.2022).

OSCE, “OSCE Presence, Tirana University establish research Centre on Transitional Justice in Albania”, *News* 27 November 2020. <https://www.osce.org/presence-in-albania/472056>, (18.07.2022).

PANAGIOTOU, Ritsa, “The Western Balkans between Russia and the European Union: perceptions, reality, and impact on enlargement”, *Journal of Contemporary European Studies*, Volume 29, Number 2, 2021, pp. 219-233.

PETROVIC, Milenko & TZIFAKIS, Nikolaos, “A geopolitical turn to EU enlargement, or another postponement? An introduction”, *Journal of Contemporary European Studies*, Volume 29, Number 2, 2021, pp. 157-168.

PLATFORM OF EUROPEAN MEMORY AND CONSCIENCE. <https://www.memoryandconscience.eu/>, (06.07.2022).

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

_____, “The EU’s resilience to external threats requires a broader condemnation and commemoration of the crimes of Communism, as demanded by five Member States - Platform of European Memory and Conscience”, 29 July 2022. <https://www.memoryandconscience.eu/2022/07/29/the-eus-resilience-to-external-threats-requires-a-broader-condemnation-and-commemoration-of-the-crimes-of-communism-as-demanded-by-five-member-states/>, (4.08.2022).

PUGH, Jeffrey D., “Eroding the Barrier Between Peace and Justice: Transitional Justice Mechanisms and Sustainable Peace”, *International Journal of Peace Studies*, Volume 24, Number 1, Summer 2019, pp. 1-23.

REKA, Eglantina, “Lustration and Vetting in Post-Communist Albania Inter-Linked with Civic Trust in Governmental Institutions”, *Transitional Justice in Albania- A Compilation of Papers by Young Albanian Researchers*, OSCE Presence in Albania & Konrad Adenauer Stiftung, 2020, pp. 120-143.

RICHTER, Solveig & WUNSCH, Natasha, “Money, power, glory: the linkages between EU conditionality and state capture in the Western Balkans”, *Journal of European Public Policy*, Volume 27, Number 1, 2020, pp. 41-62.

ROSOUX, Valérie, “Reconciliation narrative: scope and limits of the Pax-Europeana”, *Journal of Contemporary European Studies*, Volume 25, Number 3, 2017, pp. 325-339.

RUGE, Majda, “The past and the furious: How Russia’s revisionism threatens Bosnia”, *Policy Brief*, European Council on Foreign Relations (ECFR), 13 September 2022. https://ecfr.eu/publication/do_the_western_balkans_face_a_coming_russian_storm/#_ftn5, (18.10.2022).

SAVIĆ-BOJANIĆ, Maja & KALEMAJ, Ilir, “Art and Memory as Reconciliation Tool? Re-Thinking Reconciliation Strategies in the Western Balkans an Introduction”, *Southeastern Europe*, Volume 45, Number 3, 2021, pp. 273-290.

SCHIMMELFENNIG, Frank & SEDELMEIER, Ulrich, “Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and

HATİCE YAZGAN

Eastern Europe”, *Journal of European Public Policy*, Volume 11, Number 4, 2004, pp. 661-679.

SHOPOV, Vladimir, “Albania- Mapping China’s rise in the Western Balkans”, European Council on Foreign Relations (ECFR), March 2022. <https://ecfr.eu/special/china-balkans/albania/>, (17.07.2022).

_____, “Southern discomfort: The West’s competition with China in the Balkans”, *Commentary*, European Council on Foreign Relations (ECFR), 16 March 2022. <https://ecfr.eu/article/southern-discomfort-the-west-competition-with-china-in-the-balkans/>, (15.07.2022).

SMITH, Nicholas Ross, MARKOVIC KHAZE, Nina & KOVACEVIC, Maja, “The EU’s stability-democracy dilemma in the context of the problematic accession of the Western Balkan states”, *Journal of Contemporary European Studies*, Volume 29, Number 2, 2021, pp. 169-183.

SOTA, Jani, “Educational phenomena in Albania in the years of communist dictatorship and the reformation efforts after nineties”, *European Scientific Journal*, 11, Special Edition, 2011, pp. 31-46.

SOYALTIN-COLELLA, Digdem, “The EU Accession Process, Chinese Finance and Rising Corruption in Western Balkan Stabilitocracies: Serbia and Montenegro”, *Europe-Asia Studies*, 2022, pp. 1-25.

STAN, Lavinia, “Introduction, Post-communist transition, justice and transitional justice”, *Justice, Memory, and Redress in Romania: New Insights*, (ed.) Lavinia Stan and Lucian Turcescu, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle Upon Tyne, UK 2017, pp. 1-14.

_____, “10 the former Soviet Union”, *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union, Reckoning with the Communist Past*, (ed.), Lavinia Stan, Routledge, London and New York 2009, pp. 222-246.

_____, “Transition, justice and transitional justice in Poland”, *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, Volume 6, Number 2, 2006, pp. 257-284.

STANICEK, Branislav, “Russia’s Influence in the Western Balkans”, *European Parliamentary Research Service*, June 2022.

COMING TO TERMS WITH THE PAST:
CASE OF ALBANIA IN THE EUROPEAN UNION PROCESS

STASA, Ines, “Chapter 12, Transitional Justice in Post-communist Societies- The Case Study of Albania”, *Between Peace and Conflict in the East and the West, Studies on Transformation and Development in the OSCE Region*, (ed.) Anja Mihr, OSCE Academy in Bishkek, Springer 2021.

THE INTERNATIONAL COMMISSION ON MISSING PERSONS, “Albania, Missing Persons from the Communist Era: A Needs Assessment”, Sarajevo 2021.

UNGER, Thomas, “The European Union and Transitional Justice”, *Working Paper*, Centre for the Law of EU External Relations (CLEER) The Hague, 2010/1.

UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER, “About Transitional Justice and Human Rights”. <https://www.ohchr.org/en/transitional-justice>, (17.10.2022).

VILLALBA, Clara Sandoval, “Transitional Justice: Key Concepts, Processes, and Challenges” *Briefing Paper*, Institute for Democracy & Conflict Resolution” (University of Essex IDCR-BP-07/11), 2011.

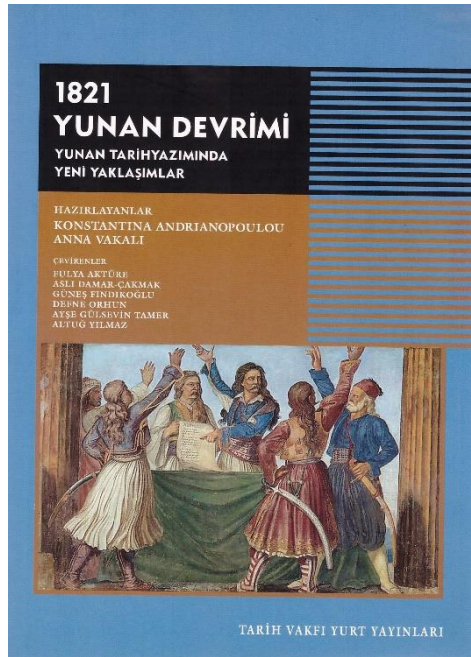
WENTHOLT, Niké, “Mirroring Transitional Justice, Construction and Impact of European Union ICTY Conditionality”, *Südosteuropa*, Volume 65, Number 1, 2017, pp. 77-98.

WENZEL, Michael, OKIMOTO, Taylor G., FEATHER, Norman T., & PLATOW, Michael J., “Retributive and restorative justice”, *Law and Human Behavior*, Volume 32, Number 5, 2008, pp. 375-389.

XHAFERI, Jeton, “Albania’s Challenges to European Aspiration, Bringing the Justice System to Justice”, *European Journal of Social Sciences*, Volume 1, Number 1, January-April 2018, pp. 71-77.

1821 Yunan Devrimi: Yunan Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar, Hazırlayanlar: Konstantina Andrianopoulou, Anna Vakali, Çevirenler: Fulya Aktüre, Aslı Damar-Çakmak, Güneş Fındıkoğlu, Defne Orhun, Ayşe Gülsevin Tamer, Altuğ Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2021, 325 sayfa, ISBN 978-975-333-394-8.

Bülent AKYAY*

“1821 Yunan Devrimi” modern Yunan ulus devletinin kurulma sürecini başlatmış olması sebebiyle modern Yunan tarihinin temel dönüm noktası olarak kabul görmektedir. Bu durum “devrim”in Yunan tarihyazımının ana teması haline gelişini de izah etmektedir. Geçtiğimiz 2021 yılı “1821 Yunan Devrimi”nin 200. yıldönümü idi. Nitekim 25 Mart olarak kabul edilmiş olan “devrim”in başlangıç tarihi, Yunanistan’da 1838 yılından beri resmi olarak kutlanmaktadır. Bu bakımdan 200’üncüsü olmak gibi önemli yıldönümlerinden birine denk gelen 2021 yılı, kısaca “1821” ya da bazen sadece “21” olarak da adlandırılan söz konusu tarihî hadiseyi, doğal olarak Yunan

kamusal alanında en önemli odak noktalarından biri kıldı. Pandemi döneminin olumsuz etkilerine rağmen yine de ülkede söz konusu yıldönümü etkinlikleri çerçevesinde “1821 Yunan Devrimi” üzerine çevrimiçi

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Tarihi Anabilim Dalı, Edirne, ORCID: orcid.org/0000-0002-3370-4800, E-posta: bulentakyay@trakya.edu.tr

konferanslar dâhil, etkinlikler ve sergiler düzenlendi. Yeni yaklaşımlar ve yeni bakış açılarıyla “1821”e dair pek çok konu bu vesileyle Yunanistan’da gündeme taşınarak tartışılmış oldu. Bununla birlikte mevcut devasa literatüre eklenen popüler veya akademik yeni yayınlar ortaya çıktı. İlaveten çağın bir gereği olarak “1821”i konu edinen resmi internet siteleri de kuruldu.

“1821 Yunan Devrimi” esasen bu satırlarda ayrıntılarına girilemeyecek kadar uzun bir anlatıya ve boyutlara sahip olan ve aşamalar halinde seyretmiş bir süreçtir. Bu süreç, onu hazırlayan ön süreçleri müteakiben, Filiki Eteria’nın lideri Aleksandros İpsilantis’in organize ettiği ve 1821 yılı şubat ayında Prut nehrini geçerek, Boğdan ve Eflak’ta giriştiği hareketle başlamış oldu. Bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmışsa da ardından Mora’da başlayan isyan kısa süre içerisinde çok farklı boyutlar kazanarak karada ve denizde farklı evreler halinde yaklaşık dokuz yıl süren zorlu ve kanlı bir mücadeleye dönüşmüştür. Yaşanan hadiseler, süreç içerisinde farklı aktörlerin katılmasıyla ve farklı güçlerin müdahalesiyle bilinen anlamda bir isyan olmaktan çıkmıştır. Nitekim erken dönemde Atlantik ötesinde bile yankı bulan hareket, önce Avrupa kamuoyunu yanına çekmiş ve akabinde isyan karşısında tereddüt gösteren bazı Avrupa güçlerini, kendi stratejik hesaplarına binaen, nihayetinde giderek yanına çekmiştir. Meselenin uluslararası boyut kazanması dış müdahaleye zemin hazırlamış, sonuçta farklı evrelerde ve boyutlarda “1821 Yunan Devrimi”ne müdahil olan Rusya, İngiltere ve Fransa, “Koruyucu Güçler” sıfatıyla, 3 Şubat 1830 tarihli Londra Protokolü ile Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayırdıkları bağımsız bir Yunanistan devletini ortaya çıkarmışlardır.

“1821 Yunan Devrimi” yukarıda değinildiği üzere Yunan tarihyazımında mühim bir yere sahiptir. Batılı ülkelerde ve Yunanistan’da bu konuyu pek çok boyutlarıyla ele alan devasa bir külliyat oluşmuştur. Öte yandan Türk tarihyazımında ise “Yunan Devrimi” nispeten daha küçük bir yer kaplamaktadır ve henüz isimlendirilmesi ve kavramların tasvir edilmesi noktasında açık bir fikir birliğine varılmış değildir. Türk tarihyazımında öteden beri “Yunan İhtilâli” kullanımına rastlansa da “Rum İsyanı”, “Rum Fetreti”, “Yunan İsyanı/Ayaklanması”, “Mora İsyanı” vb. adlandırmalar ağırlıklı olarak “1821”i isyan ve ayaklanma olarak ele almakta, devrim olarak pek nitelendirmemektedir. Buna karşılık Batılı ve Yunan tarihçilerin bu isyanı genelde “Devrimler Çağı”nın bir parçası olarak kabul ettikleri ve ele aldıkları belirtilmelidir.

Tarihçiliğimizde “1821” in daha ziyade siyasî ve askerî perspektiften ve bazen de dolaylı olarak çalışılan başka bir konu çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Ülkemizde son yıllardaki çalışmalarda ise konunun Müslümanlara/Türklere yönelik katliam ve soykırım boyutu öne çıkmaktadır ki bu yöndeki çalışmaların da kat edeceği mesafeler bulunmaktadır. Bunlarla birlikte Osmanlı kaynaklarının daha ayrıntılı incelenmesi sayesinde elde edilecek bilgilerin Batı ve Yunan kaynaklarıyla da desteklenmesi suretiyle Türk tarihçilerin yakın ve orta vadede yapacakları çalışmaların “1821 Yunan Devrimi” nin pek çok boyutuna özgün ve farklı bilgiler kazandıracağı, Türkiye’deki mevcut literatürü çeşitlendireceği ve mevzu bahis var olan boşlukları dolduracağı beklenmektedir.

Bu genel tespitler çerçevesinde Konstantina Andrianopoulou ve Anna Vakali tarafından derlenen kitap, Yunan tarihyazımındaki bazı örnekleri ilgilenenlere sunması bakımından önem taşımaktadır. Editörler tarafından derlemede yer verilen yazıların bazıları daha önceden yayımlanmış¹ iken bazıları da özel olarak bu kitap için yazılmışlardır.

Giriş kısmında Konstantina Andrianopoulou ve Anna Vakali tarafından yazılan “Önsöz: Türkçede Bir 1821 Kitabı” (ss. v-xiv), “1821 Yunan Devrimi” hakkında Yunan tarihyazımının 200 yıllık çok kısa bir seyrinin, Yunanistan’da gerçekleştirilen 200. yıl kutlamalarının ve de Türk tarihyazımının sessizliğinin ve yaklaşımının genel bir değerlendirmesidir. Andrianopoulou ve Vakali, Türk tarihyazımındaki boşluğun kendilerini bu kitabı hazırlamaya sevk ettiğini belirtmektedirler. Ardından Anna Vakali “1821 Devrimi Hakkında Yunan Tarihyazımında Arayışlar” (ss. 1-17) başlığını taşıyan giriş yazısında “1821 Yunan Devrimi” nin ve ulus anlayışının 19. yüzyıldan günümüze değin Yunan tarihyazımında nasıl ele alındığını özetlemektedir. Ayrıca yazısında 2021 yılının 200. yıldönümü olması

¹ Söz konusu yazılar şu kitaplarda yayımlanmışlardır: *Όψεις της Επανάστασης του 1821, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, (Επιμέλεια) Δημήτρης Δημητρόπουλος, Χρήστος Λούκος, Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, Αθήνα 2018; *Η Φιλική Εταιρεία: Επαναστατική Δράση και Μυστικές Εταιρείες στη Νεότερη Ευρώπη*, (Επιμέλεια) Γεώργιος Νικολάου, Άννα Β. Μανδουλαρά, Ασίνη, Αθήνα 2017; *Φιλελληνισμός, το Ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως Σήμερα*, (Επιμέλεια) Άννα Β. Μανδουλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος, Α. Λάμπρος Φλιτούρης, Ηρόδοτος, Αθήνα 2015; *Ιωάννης Μακρυγιάννης, Ζωντανή Έκφραση*, Καπόν, Αθήνα 2018; *1821 και Απομνημονεύματα, Ιστορική Χρήση και Ιστοριογραφική Γνώση (Πρακτικά Συνεδρίου)*, (Επιμέλεια) Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Νίκη Μαρωνίτη, Παντελής Μπουκάλας, Εκδότης Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.

hasebiyle Yunanistan’da son yıllarda yapılan bazı yayınlar ile hazırlanan bazı dijital arşiv ve internet sitelerini okuyucuya sunmakta, yine bu çerçevede Yunanistan’da Osmanlı kaynaklarının kullanılmasıyla üretilen çalışmalara da dikkat çekmektedir.

“İdeolojik Kavramlar” başlıklı kısımda “1821”in liderlerini hangi fikirlerin harekete geçmeye sevk ettiği ve zamanla bu fikirlerde ne gibi değişiklikler meydana geldiği sorularına cevap aranmaktadır. Bu kısımda yer alan Michalis Sotiropoulos ve Antonis Hadjikyriacou tarafından yazılan “Geriye Adım Atarak Muharebeye Yürümek: 1821’in Siyasi Kavramları ve Devrimler Çağı” (ss. 21-45) başlıklı yazıda 1821-1828 yılları arasında kullanılan siyasi söylem ve kavramlar hakkında “1821”in ortaya koyduğu karmaşık yapı ele alınmaktadır. Bunu da “1821 Yunan Devrimi”ni konumlandıkları devrimler çağı tarihî çerçevesinde yorumlamaktadırlar. Alexandra Sfoini ise “Devrim: Sözcüğün 1821 Metinlerindeki Kullanımı ve Anlamları” (ss. 47-65) adlı yazısında bazıları Filiki Eteria üyesi olan ve Carbonari ithamlarına karşı durmaya çalışan diasporada bulunan liberal ve monarşi yanlısı Yunan aydınların yazılarında kullanılan “devrim” sözcüğünün anlamının geçirdiği dönüşümleri incelemektedir.

Kitabın “Devrim Öncesi ve Sırasındaki Siyasi Çatışmalar” adını taşıyan kısmında, kurulacak Yunan devleti idaresi altına daha sonraları geçecek olan yerlerde liderliği elde etmeye yönelik gerçekleşmiş siyasi çekişmeler üzerinde durulmaktadır. Bu kısımdaki Elpida K. Vogli’nin “Yunan Devrimi’nin Karizmatik Lideri İçin Beyhude Arayış: Filiki Eteria, Yerli Liderler ve Güç Dengeleri” (ss. 69-87) başlıklı yazısında 1821’den önce Filiki Eteria’nın mücadelenin yönetimi ve merkezî yönetim yapılanması hakkında farklı düşüncelere sahip çeşitli toplumsal gruplar için gördüğü işleve değinmektedir. Bu kısmın ikinci yazısı Dionisis Tzakis tarafından “1821 Devriminde Savaş ve İktidar İlişkileri” (ss. 89-106) başlığıyla yazılmıştır ve Tzakis “devrim”i geleneksel rol dağılımı, iktidar ilişkileri, toplum işleyişini yeniden biçimlendiren, toplumu bütünüyle içine alan bir olgu şeklinde değerlendirmektedir.

“Devrim ve Enternasyonalizm” başlıklı kısımda Yanna Tzourmana “Tüm Meskûn Dünya için Reform. Devrimci Enternasyonalizm ve İngiliz Filhelenizmi, 18.-19. Yüzyıl” (ss. 109-127) adlı yazısında Londra’daki Yunan Komitesi belgelerine dayanarak İngiliz Filhelenizminin o dönemdeki liberalizm versiyonları ile olan ilişkisini incelemektedir. Anna Karakatsouli ise “Filhelenler ve Yunan Devrimi: Ulusötesi Boyut” (ss. 129-144) adlı

yazısında Filhelenizmin ulusötesi boyutundan hareketle Yunanların yanında savaşan Filhelen gönüllülerin bu husustaki nedenlerine odaklanmaktadır.

“Adalarda Devrim” kısmında Yannis Spyropoulos “İnanç ve Vatan Uğruna” Kan Davaları mı? 1821 Arifesinde Batı Girit’te Hristiyanlar Arası Şiddet ve Osmanlı Siyaseti (ss. 147-162) başlıklı yazısında 1821 öncesinde İsfakiye’de Hristiyanlar arasında yaşanan şiddet olaylarını ele alırken, Dimitris Dimitropoulos ise “Karada Korsanlar mı? Mülteciler, Hükümet İzinli Korsanlar ve Mücadele Yıllarında Kıyı Yerleşimlerinde Gündelik Yaşam” (ss. 163-178) adlı yazısında Oniki adalardan biri olan Kerpe’de mülteciler veya daha önce bastırılmış bulunan isyanlardan artakalan Giritli asilerce gerçekleştirilen korsanlık üzerinde durmaktadır.

“Otobiyografik Metinlerin Işığında Devrim” adlı kısımda Nikos Theotokas, “Makriyannis’in ‘Tarihçeleri’. Sessiz Bir Dünya için Tanıklıklar” (ss. 181-197) başlıklı yazısında General Makrigiannis’in “devrim” sırasında ve sonrasında kurulan Yunan devletinin yönetiminde geldiği önemli konumları ele almaktadır. Nikos Rotzokos “1821 Devrimi’nin Morali Savaşçıların Anılarında Yerel ve Ulusal Kimlik” (ss. 199-219) adlı yazısında Mora’da isyana katılan kişiler üzerinden yerelden ulusala geçiş konusunu incelemektedir. Bu kısmın son yazısında Christos Loukos “1821 Devrimi Sırasında Erotik İlişkiler ve Cinsel Pratikler” (ss. 221-238) başlığı altında hatıralar ve belgelerden yola çıkarak bir yandan ayaklanmaya katılanlar ve siyasetçiler ile daha sıradan insanların aşk ilişkileri ve cinsel/eşcinsel uygulamalarını ortaya koymakta, diğer yandan esir düşen kadın ve çocukların bu konularda yaşadıklarına da değinmektedir.

Osmanlı kaynaklarının kullanılmasıyla gerçekleştirilen çalışmalardan oluşan “Osmanlıların Tepkileri” başlığını taşıyan kısımda Sofia Laiou ve Marinos Sariyannis “Kişisel Bir Anlatı Olarak Hatırat: Morali Yusuf Bey ve Kabudlu Vasfi Efendi’nin Metinleri” (ss. 241-256) adlı yazıda Yunan isyanını yaşamış, bölgede yer almış ve olaylara şahit olmuş iki Müslümanın, Anabolu kökenli Mir Yusuf ile Tokatlı bir paralı asker olan Vasfi Efendi’nin, şahitliklerini karşılaştırmaktadırlar. Leonidas Moiras ise “Filiki Eteria’nın Varlığı ve İşleyişine Dair Osmanlı Yaklaşımları” (ss. 257-272) başlıklı yazısında Osmanlı vakanüvisleri Şânî-zâde, Mehmed Esad Efendi, Ahmed Cevdet Paşa ve Ahmed Lûtfi Efendi’nin tarihlerinde Filiki Eteria’ya Osmanlı tarafının bakış, görüş ve yaklaşımlarını incelemektedir.

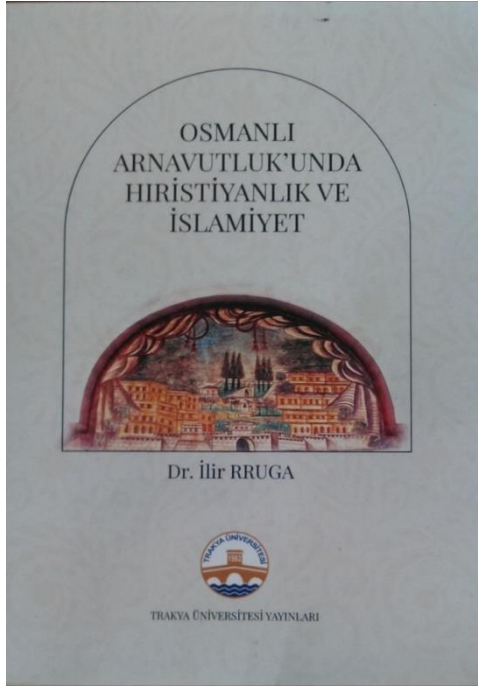
Kitabın son kısmı olan “Devrimin Hafızası” adlı bölümde Mitsos Bilalis “Kahramanı Resmetmek. 1821 ve Çağdaş Yunan Görsel Tarihi Kültürü” (ss. 275-289) adlı yazısında devrimden elli yıl kadar sonra çağdaş Yunan görsel hafıza mekânlarını ve 1821’in önde gelen kahramanlarının tasvir edildiği portrelerinin dönüşümü üzerinde dururken, Christina Koulouri ise “İlk Kutlanışından (1838) 20. Yüzyıl Başlarına Dek 25 Mart Yunan Ulusal Yıldönümleri” (ss. 291-311) başlığını taşıyan yazısında Yunan devrimi kutlamalarının 1838’de millî bayram olarak kabulüyle bunun 20. yüzyıl başına kadar geçen tarihî seyrini ele almaktadır.

Kitabın ek kısmında Konstantina Andrianopoulou ve Anna Vakali tarafından kavramlar ile kişiler ve kurumlar hakkında bilgi veren *Sözlük* (ss. 315-324) oluşturularak okuyucuya sunulurken, kitabın sonunda ise metinlerde adı geçen coğrafi yerler ve bölgeler için Ceyda Sungur tarafından hazırlanmış iki de haritaya yer verilmiştir.

“1821 Yunan Devrimi”ne ait çağdaş Yunan tarihyazımında yer alan yeni yaklaşımlara ait çalışmalardan bazı örnekleri Türk akademisine sunma amacındaki bu derleme kitap aynı zamanda konuya dair Türk tarihyazımında mevcut boşlukları bir nebze de olsa doldurma iddiasındadır. Cevap vermeyi hedeflediği nispeten spesifik sorulardan yola çıkarak “1821 Yunan Devrimi”ni ele alan bu girişim, Türkiye’de potansiyel yeni araştırmalar için şüphesiz ki bir ufuk açacaktır. Ayrıca konuyla ilgili olarak ortaya koyduğu bazı yeni bilgiler ve bazı ayrıntılarla hali hazırda belli başlı konulara odaklanmış Türk literatürüne önemli katkılar ve araştırmacılara muhtemel çıkış noktaları sağlayacaktır.

İlir Rruga, *Osmanlı Arnavutluk'unda Hıristiyanlık ve İslamiyet (XVI. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Trakya Üniversitesi Yayınları, I. Baskı, Edirne 2021, 209 sayfa, ISBN: 978-975-374-304-4.

Uğur SEZER*

“*Osmanlı Arnavutluk'unda Hıristiyanlık ve İslamiyet (XVI. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*” isimli eser yaklaşık olarak altı asır boyunca Osmanlı Devleti'nin bünyesinde varlığını sürdüren Arnavutluk bölgesinde Hıristiyanlık ve İslamiyet'in ilk karşılaşma dönemlerini anlatmaktadır. Osmanlılar Sultan I. Murad Hüdavendigâr döneminde (1362-1389) Arnavutluk'a akınlar düzenlemeye başladığında bu bölgenin sahil kesimlerinde Venedikliler ve iç kesimlerinde Arnavut prenslikleri bulunmaktaydı. Bazı prenslikler bölgede nüfuz kurmaya çalışmışlardı. Güney'de Gjin Bue Shpata ve Pjetër Losha, orta

kesimlerde Karl Topiaj, Zeta'da Ballsha, Tomorr bölgesinde ve Berat'tan Adriyatik'e kadar Muzakaj, Shkumbi ve Devoll'da Mataranga, Lezha'da Dukagjin, Zadrima'da Zakaria, Vlora'da ise Sırp prensi olan Aleksander

* Dr., Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balkan Çalışmaları Anabilim Dalı (100/2000 YÖK Doktora Programı) Mezunu, Edirne, ORCID: orcid.org/0000-0001-9913-3812, E-posta: ugursezer03260326@gmail.com

Komnen Asen harekete geçerek bu bölgelerde nüfuz kurmayı başarmışlardı. XIV. yüzyılda Arnavutluk bölgesinde dinî ve siyasî açıdan bölünmüşlük hâkimdi. Prenslikler dönemi öncesinde, Doğu ve Batı Roma kültürünü aşıl原因an okullar açılmıştı. Hem dinî müessese hem de okul olarak işlev gören çok sayıda kilisenin varlığından söz edilmektedir. Osmanlı Devleti bölgeye geldiği zaman, Shkumbi Nehri'nin ayırdığı Kuzey Arnavutluk bölgesinde Katolik inancına mensup Arnavutlarla ve Güney Arnavutluk bölgesinde Ortodoks inancına mensup Arnavutlarla karşılaşmıştı. Osmanlı Devleti bölgeye geldikten sonra İslâmî müesseselerin de bölgede hızlı bir şekilde yayıldığı görülmüştü. Arnavutluk bölgesinde Osmanlı Devleti İslâm medeniyetine dayalı bir çizgide şehirleşme sağlamıştı. Böylece Arnavutluk bölgesi Hıristiyanlık ile İslâmîyet inançları arasında rekabet sahası haline gelmişti. Anlatılanlardan yola çıkan eserde Dr. İtir Rruqa oluşun bu rekabetin boyutlarını incelemektedir.

Eserin yazarı olan Dr. İtir Rruqa Arnavutluk'un başkenti Tiran doğumlu olup Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktor Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. İtir Rruqa, 2002 yılında Durrës Mustafa Varoshi medresesini tamamladıktan sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne gelerek 2009 yılında lisans eğitimini Selçuk Üniversitesi İlahiyat Programında almıştır. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda "*Arnavutluk'ta Hıristiyanlık'ın ve İslamiyet'in Tarihçesi*" isimli teziyle yüksek lisansını sunan İtir Rruqa ardından Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda "*Arnavutluk'ta İslam - Hıristiyanlık Karşılaşması (1385-1600)*" isimli teziyle doktor unvanını almıştır. Doktora tezi 2021 yılında Trakya Üniversitesi Yayınları'ndan basılan Dr. Rruqa, Arnavutluk doğumlu olduğu için bölgenin kültürünü, dilini, gelenek ve göreneklerini yakinen tanıyıp bilmekte olup bu birikimini doktora çalışmasına aktarmıştır. Çok sayıda araştırma ve incelemesi bulunan Dr. Rruqa Arapça, İngilizce, Osmanlı ve günümüz Türkçesine vâkıf olması hasebiyle literatürü ciddiyle takip edebilmiştir.

Eser, Arnavutluk bölgesinde Hıristiyanlık ile İslâmîyet yani Haç ile Hilâl arasındaki süreci incelemesi bakımından alanında özgün bir eser olarak yerini almıştır. Bu çalışmada genellikle birinci kaynakların tercih edilmesi amaçlanmış olup Millî Kütüphane (Ankara), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Kütüphanesi, İlmî Araştırmalar Merkezi (İLAM) Kütüphanesi ve Çanakkale

Onsekiz Mart Üniversitesi Kütüphanesi gibi önemli araştırma merkezleri ile Arnavutluk'un başkenti Tiran'da bulunan Biblioteka Kombëtare e Shqipërisë (Arnavutluk Milli Kütüphanesi), Instituti i Historise (Tarih Enstitüsü), Akademia e Shkencave e Shqipërisë (Arnavut Bilimler Akademisi) ve Shën Vlash Durrës'teki "Akademia Teologjike Ngjallja e Krishtit" isimli Ortodoks kompleks kütüphanelerinden, ayrıca Kosova'nın başkenti Prishtina (Prishtina)'da bulunan Kosova Millî Kütüphanesi (Biblioteka Kombëtare e Kosovës), Shtëpia e Librit - Katolik Genizah (Genizah Katolik Kitabevi) ve Libraria e Kishes Otosefale Shqiptare (Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi Kitapevi) gibi önemli merkezlerdeki eserlerden yararlanılmıştır. Ayrıca konuya vakıf olan uzman şahsiyetlerin eserlerinden de istifade edilmiştir. Bu uzmanlar arasında Türkiye'den özellikle Halil İncalcık, Ekrem Hakkı Ayverdi, Ahmet Akgündüz, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın eserleri incelenmiştir. Arnavutluk'tan ise Injac Zamputi, Selami Pulaha, Hasan Kaleshi, Ferit Duka ve Dritan Egro gibi önemli isimlerin eserleri üzerinde durulmuştur. Bu isimlerin yanı sıra Balkanlar'dan ve Batılı diğer yazarlar arasından ise Sırp tarihçi ve oryantalist Aleksandre Popovic, Hırvat tarihçi ve Albanolog Milan Šufflaj, Polonyalı Cizvit ve misyoner Marcin Czerminski, İtalyan rahip ve albanolog Zef Valentini, Hollandalı sanat tarihçisi ve oryantalist Machiel Kiel, İngiliz sanat tarihçisi ve oryantalist Thomas W. Arnold gibi önemli isimlerin eserlerinden yararlanılmıştır. Görüldüğü üzere eser önemli bir araştırma sürecinin ardından ortaya çıkmıştır.

Eser dış kapak resminden itibaren dikkatleri çekmektedir. Eserin dış kapak resminde Tiran'da bulunan Hacı Ethem Beu (Hacı Edhem Bey Camii) bulunmaktadır. Toplamda dört bölümden oluşan bu eser: İçindekiler - Kısaltmalar Listesi - Önsöz (ss. 9-10) - Giriş (ss. 11-18); Birinci Bölüm (ss. 19-25): *Demografik Tespit ve Analizler: Arnavut, Arnavutluk Kelimelerinin Etimolojik ve Demografik Kökenleri - Topografik Panorama: Coğrafi Durum - Kronolojik ve Tarihsel Panorama - Kültürel Panorama: Dil ve Etnisite*; İkinci Bölüm (ss. 26-61): *Arnavut Bölgelerinin Osmanlı Hâkimiyeti Altına Girmesi*; Üçüncü Bölüm (ss. 62-125): *Osmanlı Hâkimiyeti Altındaki Arnavut Hıristiyanları*; Dördüncü Bölüm (ss. 126-185): *XVI. Yüzyıla Kadar Arnavutluk'taki İslamiyet'in Genel Panoraması*; Sonuç (ss. 186-189); Kaynakça (190-205); Ekler (ss. 209)" kısımlarından meydana gelmektedir.

Eserin "Giriş" (ss. 11-18) kısmında konu, kılavuz ve araştırmanın metodu, kapsam ve sınırlamalar ve kaynakça değerlendirmesi hakkında bilgiler verilmiştir. Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet konusunun Arnavutluk üzerine araştırmalar yapan araştırmacıların her zaman ilgisini

çektüğinden bahsedilmiştir. Bu bağlamda, konu üzerinde bazı taraflı ve tarafsız çalışmaların yapılmış olduğu giriş bölümünde aktarılmıştır. Bu düşünce ile her türlü önyargıdan uzak kalınarak konunun ele alınacağı ise çalışmanın Kılavuz kısmında belirtilmiştir. Ayrıca çalışmanın metodu olarak dinler tarihi alanında kullanılan yöntemlerden yararlanıldığı ve kavramsal çerçeve açısından gerçeğin ortaya çıkarılması, konunun açıklığa kavuşturulabilmesi amacıyla başlıca *fenomenolojik* yöntemin kullanıldığının bilgisi verilmiştir. Bunun yanı sıra tarihsel yöntem ile zaman zaman karşılaştırma ve nedensel karşılaştırma yöntemlerinden mümkün olduğunca yararlanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca çalışmanın kapsam ve sınırlamasıyla ilgili olarak Dr. İtir Rruqa, Osmanlılar ile Arnavutların en ciddi karşılaşması olan 1385 yılındaki Savra Savaşı ile 1600 yılına (Arnavutluk bölgesinde ciddi oranda İslâmlaşmanın ilerlemesinin söz edilebileceği dönem) kadar geçen süre ile sınırlandırma yapmıştır. Önemli bir süreci işleyen eserde kullanılan kaynakların ise objektif bir bakış açısıyla ele alındığı görülebilmektedir.

Eserin birinci bölümü (ss. 19-25) *demografik tespit ve analizler* kısmı ile başlamaktadır. Bu kısımda Arnavut, Arnavutluk kelimelerinin etimolojik ve demografik kökenleri anlatılmıştır. Devletin isminden, Arnavutça yazılışından ve batı dillerindeki karşılığında bahseden Dr. İtir Rruqa Arnavut kelimesinin “*Arbëria*” kelimesinden türetildiği tezi üzerinde durmuştur. Topografik panorama kısmında ise devletin coğrafi durumu ele alınmıştır. Burada Arnavutluk’un tarihsel durumu dikkate alındığında coğrafi, lengüistik, siyasî ve dinî sınırların belirtilmesinin zor olacağı, zaman içerisinde meydana gelen siyasî çalkantıların Arnavutluk bölgesinde sürekli değişiklikler meydana getirdiğinden söz edilmiştir. Arnavutluk bölgesi ile ilgili olarak Osmanlı döneminde Yanya, İşkodra (Shkodër), Manastır ve Kosova Vilayetleri olmak üzere dört vilayetin referans alınacağı vurgulanmıştır. Bu şekilde Arnavut tarihi ile ilgili bir kronolojik bilgi sıralaması yapılmıştır. Bu bölümde son olarak dil ve etnisite kavramları üzerinden Osmanlı Devleti’nin bölgeye gelmesinden önceki durum analiz edilerek Yunanca ve Latince dillerinin hem siyasî hem de dinî güce sahip olmalarından dolayı bölgede bu dillerin konumundan bahsedilmiştir. Buna göre, ülkenin feodal kesimlerine baktığımızda Muzakaj’lar Yunancayı, Ballsha’lar Latince ve Slavca’yı kullanıyordu. Karl Topiaj ve Kastriotiler ise üç dili de (Yunanca, Latince, Slavca) kullanmışlardı. Yunanca özellikle 1054 yılında büyük (Katolik-Ortodoks) skizma/bölünmeden sonra Arnavutluk’un güneyinde önemli rol oynamıştı.

Eserin ikinci bölümü (ss. 26-61) “*Arnavut Bölgelerinin Osmanlı Hâkimiyeti Altına Girmesi*” olarak isimlendirilmiştir. Bu bölümde Ortaçağ’da Arnavut Prensleri, Osmanlı Devleti’nin Arnavut bölgelerini fetih süreci ve bu bölgelerde Osmanlı otoritesinin sağlanması, Osmanlı Devleti’ne karşı meydana gelen isyanların nedenleri ve dinî boyutu ile Osmanlı Devleti’nin adalet anlayışının üzerinde durulmuştur. Esere göre, Osmanlı Devleti Arnavutluk bölgesine varmadan önce bölgede Roma ve Bizans baskısı altında olan Arnavut Prenslikleri egemenlik sürmekteydi. Bu dönemde Orta Arnavutluk’ta hâkimiyet süren Arnavut prenslerinden Karl Topiaj, Kuzey Arnavutluk’ta hâkim olan ve gittikçe güçlenmekte olan II. Ballsha tarafından tehdit edilmeye başlanmıştı. Bilindiği kadarıyla II. Ballsha hükmettiği yerlerde Katolik Hıristiyanlığı savunmuş ve yayılması hususunda çaba göstermiştir. Nitekim II. Ballsha’nın 1382 yılında Karl Topiaj’a saldırma kararının arkasında Papa ve Venedik’in olduğu düşünülmektedir. Buna karşılık Karl Topiaj ise bu dönemde Makedonya’da bulunan Osmanlıları kendisine yardım etmek amacıyla davet etmiştir. Davet üzerine Sultan I. Murad 40.000 kişilik bir orduyu Arnavutluk’a Topiaj’a yardım için göndermişti. Devol vadisi, Vjosa Nehri üzerindeki Savra’da meydana gelen savaşta II. Ballsha’nın kuvvetleri yenilerek II. Ballsha bu savaşta öldürülmüş ve yerine oğlu Strazimir geçmişti (18 Eylül 1385). Böylece Karl Topiaj, Draç’ı yeniden eline geçirmişti. Ardından Osmanlı Devleti’nin Arnavutluk ve Balkanlar’daki geleceği bakımından dönüm noktası denilebilen esas çatışma ise Kosova meydanında yaşanmıştı. Bu savaş, Sırp despotu Lazar’ın komutasındaki Macar, Bulgar, Romen, Polonya ve bazı Arnavut Prenslere (II. Gjergj Ballsha, Teodor Korona Muzakaj gibi) oluşan koalisyon gücü ile Osmanlılar arasında 28 Haziran 1389 tarihinde Kosova’da Priştine’ye yakın meydana gerçekleştirilmişti. Savaşın ardından Osmanlı güçleri ilerlemeye devam ederek Üsküp’ün 1391 yılında Paşa Yiğit Bey tarafından alınmasıyla birlikte Bosna ve Arnavutluk’a yönelecek akınlar için bir üs elde etmişlerdi. Bu süreçte yerel soylu Arnavut ailelerin bir kısmının Venedik tarafında yer alırken diğerlerinin ise Osmanlı vasalı olmayı kabul ettikleri görülmüştür.

Osmanlı Devleti, Arnavutluk bölgesinde ilk ilerlemesinin ardından idarî olarak Ergirikası (Gjirokastra) merkezli Arvanid (Arnavud) İli Sancağını kurmuştu. Ayrıca bölgede 1431-1432 yılında yeni bir tahrir yapılmıştı. Dr. İli Rruga’nın nakletmiş olduğu bilgiye göre, Arvanid kayıt defterinde Orta ve Güney Arnavutluk’ta Osmanlı idaresinin tamamıyla yerleşmiş olduğu görülmektedir. Osmanlı valilerinin de ikamet ettiği en büyük şehirlerin kuzeyde İşkodra ve güneyde Avlonya şehri olduğu

belirtilmiştir. Osmanlılar bölge üzerindeki asıl hâkimiyetini ise 1501 yılında gerçekleştirmiştir. Bu yıla gelinceye kadar şüphesiz bazı yerlerde çetin savaşlar, isyanlar ve ayaklanmalarla karşılaşmıştır. 1440'larda Edirne Osmanlı sarayında devşirme yolu ile askerî eğitimini son derece başarı ile bitiren İskender Bey'in verdiği mücadele 25 yıla yakın bir zaman diliminde Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da verilen en sert mücadeleler arasında ön sıralardadır. Bu mücadelenin ardından 1478 yılında Akçahisar/Kruja, Drivasto (Drisht), Leş (Alessio/Lezha) ve Zhabjak'ın, 1479 yılında İşkodra (Shkoder) ve 1501 yılında Draç (Durrës)'in alınmasıyla Arnavutluk asırlar sürecektir olan Osmanlı hâkimiyeti altına girmişti. Dr. Rruqa'ya göre, Osmanlı olmasaydı Arnavut ırkı kısa bir zamanda Slav ve Yunan işgaline dayanamayıp kendi kimliğini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktı. Osmanlı'nın Arnavutluk bölgelerine yayılması ile buralardaki Bizans ve Sırp hâkimiyetinin sonlandırılması sonucu Katoliklerin Ortodokslar üzerindeki dinî ve kültürel baskıları da yok olmuştur. Eserde, Arnavutluk coğrafyasında isyanların ortaya çıkmasında önemli bir neden olarak yabancı güçlerin kendi menfaatleri doğrultusunda Arnavut halkını Osmanlı'ya karşı kışkırtması ele alınmıştır. Papa merkezli kurulan bazen Arnavutluk'ta bazen de Arnavutluk dışında toplanan bir takım meclislerle, Osmanlı'ya karşı hamlelerin yapıldığı görülmektedir. Bununla beraber bu tür hareketlerin Katolik Arnavutlara zararı dokunduğu için bir bütün halinde isyanlara katılım olmadığı da vurgulanmıştır.

Eserin üçüncü bölümü (ss. 62-125) "*Osmanlı Hâkimiyeti Altındaki Arnavut Hıristiyanları*" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Doğu-Batı tartışmaları ekseninde Arnavutluk'taki kiliseler, Arnavutluk'taki Gayrimüslimlerin statüsü, Arnavut Kiliselerinin Osmanlı Devleti ile ilişkileri bağlamında Ortodoks Kilisesi ve Katolik Kilisesi'nin durumu, Kiliselerin şikâyetleri ve problemleri, Arnavutluk'ta Hıristiyan mimarisi ile Arnavutluk'ta Manastırlar ve Hıristiyan okulları incelemeye alınan kısımlardır. Esere göre, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Arnavutluk'ta yaşayan Gayrimüslimlerin de zimmî statüsünde yer aldıkları anlatılmıştır. Zimmî kelimesi, İslâm ülkelerinde yaşayan ve Müslüman olmayan tebaa için kullanılan bir terim olup, "*himaye, sahip çıkma, antlaşma, ahid*" anlamlarına gelmektedir. Zimmîlere karşı renk, dil ve ırk farkı gözetmeksizin hepsine aynı şekilde ve "*şer-i şerif*" ne diyorsa öyle muamele yapılırdı. Zimmîler ile Müslümanlar arasındaki fark, din ayrılığından doğan bir farklılık olup insanî açıdan bir farklılık söz konusu değildir. Bilindiği üzere, 29 Mayıs 1453 tarihinde İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinin ardından Patriklik görevine Georgios Skolarios, II. Gennadios unvanıyla

Patrik seçilmişti. Bunun yanı sıra İstanbul Ortodoks halkına kendi evlerinde oturabilecekleri, inanç konusunda ve dinî âyinlerinde özgür oldukları duyurularak Patriklik resmen ihya edilmişti. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul Patrikhanesi'ne tanıdığı haklar Arnavut Ortodoksların hiyerarşisinde de aynen geçerli olmuştu. Eserden anlaşılacağı üzere, Osmanlı'da Patriklik güçlendirilmiş ve Patrikler kendi piskoposluk bölgelerinde Ortodoks nüfusun âdeta Osmanlı valisiymiş gibi davranarak kaldırılan Hıristiyan aristokrasisinin yerini almışlardı. Fakat alt seviyedeki din adamları yerli halktan oluşabiliyor olmasına rağmen yerel dillerin kullanılmasında sıkıntılar olduğu bir gerçektir. Yunanca bilmedikleri ve anlamadıkları halde Yunan Kilisesi'nin bu katı şartları Ortodoks mezhebinden olup da Yunan olmayan halk üzerinde uygulaması büyük bir baskı oluşturduğu için önemli bir sorun olarak görülmektedir. Dr. Rruqa'ya göre, günümüzde Balkanlar'daki Ortodoks Kiliselerinin Arnavut, Bulgar, Sırp ve Yunan Kiliseleri şeklinde ayrılmasının sebebi de bu olabilir.

Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'a girdiği dönemde Katolik Arnavutların durumu bağlamında bakıldığında ise Katolik Arnavutlar özellikle Venedik ve Avusturya ile meydana gelen savaşlar esnasında Osmanlı Devleti'ne muhalif konumunda görülmektedir. Savaşlar meydana geldiği zaman Katolik halktan değişik sebepler sonucu göç edenler olduğu görülmüştür. Bu durum en çok Akçahisar/Kruja, İşkodra ve Leş'te hissedilmiş olup Katolik nüfusunu düşürmüş ve Katolik Piskoposluklarındaki faaliyetlerde bir duraklama meydana getirmiştir. Ancak kısa süre sonra eski merkezlerinin temelleri üzerinde yeniden piskoposluklarının yükseltildiği kayıtlarda geçmektedir. Her ne kadar XV. yüzyılda bir duraklama meydana geldi ise de XVI. yüzyılda faaliyetlerin yeniden başladığı bilinmektedir. Bu durum, göçten en çok etkilenen şehirlerin başında yer alan Leş şehri ile ilgili seyyahların ve misyonerlerin günlüklerinde yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Eserde belirtildiği üzere, yetişmiş yerli din adamlarının sayıca yetersiz olması veya Roma'nın kendi amaçları doğrultusunda çalışacak kimseleri arzu etmesi nedeniyle Arnavut bölgelerine yabancı din adamları gönderilmiştir. Katoliklerin asıl problemleri Osmanlılardan kaynaklanmamıştır. Ayrıca Papa'ya gönderilen mektuplardan da anlaşılacağı üzere en çok dikkat çeken hususlardan biri, bu sıkıntılar sonucu Hıristiyan cemaatinin İslâm dinini benimsemiş olmasıdır. Arnavutların özellikle XV ve XVI. yüzyıllarda İslâm dinini benimsemeye başlaması, Hıristiyanları din eğitiminin düzenlenmesine yönelik çalışmalarını hızlandırmaya sevk etmiştir. Bu doğrultuda Ergirikasrı, Elbasan ve Görice gibi şehirlerde okullar açılarak halk zümresinden din adamları yetiştirme ve halkın eğitimini yükseltmeye

yönelik çalışmaların yapıldığı ve bunun sonucunda da Hıristiyanlıkta bir canlanmanın meydana geldiği aktarılmıştır.

Eserin son bölümü olan dördüncü bölümü ise (ss. 126-185) “*XVI. Yüzyıla Kadar Arnavutluk’taki İslamiyet’in Genel Panoraması*” başlığı olarak verilmiştir. Bu bölümde Arnavutların İslâm dini ile ilk temasları, Osmanlı’nın İslâmlaştırma politikaları içerisinde tasavvufî tarikatların İslâm’ı yaymadaki rolü, Osmanlı’da İskân politikası ve Arnavutluk’taki yansımaları, devşirme sistemi ve eğitim çalışmalarının yanı sıra Müslüman ile Hıristiyanların sosyo-kültürel açıdan etkileşimleri ve bu İslâmlaşma süreci ile ilgili değişik görüşler ele alınmıştır. Bu kapsamda İslâm dininin Arnavut bölgelerinde benimsenmesine etki eden faktörler iki kategoride toplanmıştır. Birincisi, Hıristiyanlar arasındaki sıkıntılar, ikincisi ise Osmanlı Devleti’nin bu bölgede uyguladığı İslâmlaştırma politikalarıdır. Arnavutların Müslümanlaşma sürecini etkilemesi açısından Gulâm sistemi, Arnavut aristokrasisini Osmanlılaştırmış bir sistem olarak ele alınmıştır. Tımar sisteminin de fethedilen bölgelerde zamanla gerçek bir siyasî ve içtimaî bir değişikliğe sebep olduğundan bahsedilmiştir. Gerçekten de Gulâm müessesesinin Arnavut feodal sınıfın İslâmlaşmasındaki payı büyüktür. Arnavut topraklarına ait Osmanlı tahrir defterlerinde tımar sahibi olarak çok sayıda Gulâmın kaydedilmesi söz konusu sistemin etkili bir biçimde işlediğine dair örnek gösterilebilir. Osmanlı idaresindeki Arnavutların İslâmiyet’i benimsemesi, bir anda gerçekleşmemiş olup tedrici bir şekilde ilerlediği ve bu süreçte, ekonomik ve sosyal sebeplerin rol oynadığı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca İslâmlaşmanın zengin kesimlerden fakirlere ve şehirlerden köylere doğru bir yayılma eğilimi gösterdiği düşünülmektedir. İslâm dini öncelikle önde gelen Arnavut aileleri tarafından benimsenmiştir. Tımar sistemi, Gayrimüslimlerin Müslüman olmasında etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı kayıt defterlerinde yer alan bilgilere göre tımar sahibi olan Hıristiyanlar arasında dinini zorlama olmadan üç nesil boyunca muhafaza edenler olduğu gibi, ikinci ve üçüncü nesil içerisinde Müslüman olanlar da bulunmaktadır. Dr. İtir Rruqa’ya göre, Osmanlı’nın şehirlerde İslâmî kurumlar inşa etmesi sonucu İslâmlaşma hareketi köylere göre daha hızlı bir şekilde ilerleme kaydetmiştir. İslâmlaşma oranının özellikle XVII. yüzyılda yükseldiği ve bazı şehirlerde ciddi şekilde bir dönüşüm meydana getirdiği zikredilmiştir.

Eserde vurgulandığı üzere, Rumeli’nin İslâmlaşması adına izlenen politikalarından birisi ise bu bölgede tasavvuf ehli kimseler aracılığıyla İslâm dinini tanıtmak olmuştur. Tasavvuf ehli dervişlerden en önemlisinin “*Sarı*

Saltuk” olarak şöhret bulan Ahmed Yesevi’nin müritlerinden Muhammed Buharî olduğu görülmektedir. Bu dönemde Sarı Saltuk’un Üsküp, Ohri, Akçahisar ve Yanya gibi Arnavutluk bölgelerine giderek Bektaşiliğin (sufizm) tohumlarını attığı aktarılmıştır. Tarikatların ve dervişlerin bölgelerin İslâmlaşmasında etkin rol oynaması ve kendilerine vakfedilen topraklara yerleşerek bu bölgelerde zaviyeler kurması önemlidir. Bektaşilere göre, tekke bazında ilk sistemli Bektaşi yerleşimi II. Murad devrinde (1412-1451) kurulmuş olup Kasım Baba, Yemin Baba, Piri Baba, Hüseyin Baba gibi Bektaşi önderleri de Fatih Sultan Mehmed’in saltanatı sırasında Arnavutluk’a yerleşmişlerdir. Balım Sultan tarafından teşkilatlandırılan Bektaşiliğin en fazla yayıldığı yerler Rumeli ve Arnavutluk olmuştur. Osmanlıların, Rumeli’nin bereketli topraklarında kalıcı olabilmek için uyguladığı politikalarından bir diğeri ise İskân politikasıdır. Kaynaklarda 1390’larda Saruhan’dan, Kocaeli’nden ve Keşan’dan sürgün edilip bu bölgelere yerleşen Yörüklerin varlığı, kırktan fazla Saruhanlı’ya tımar verildiği ve XV. yüzyılın başlarında Çepni Türkmenlerinin de Arnavutluk’a nakledildiği yer almaktadır. Bu yüzyılda ekonomik şartlardan dolayı fakir Hıristiyan işçilerin iş bulmak maksadıyla Edirne, İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerine göç ettiği ve İslâm inancını benimsemeye kolayca ikna olunduğu aktarılmaktadır. Osmanlıların uyguladığı politikalarından bir diğeri olan Devşirme sistemi ise XIV. yüzyılda uygulanmaya başlanmış olup düzenli olarak XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar (yaklaşık 150 yıl) devam etmiştir. Dr. İtir Rruğa’ya göre, Arnavutlar Osmanlı’ya *Besa bes* anlayışı ile hizmet etmiştir. *Besa bes*, Arnavutça bir söz olup Arnavutlar arasında yemin olarak kullanılmaktadır. Bu yemin çok kutsal ve dokunulmazdır. Devşirme sisteminin sayesinde Arnavutlar işgal edilen ve hükmedilen bir halk konumundan çıkarak yönetimde söz sahibi olma, birlikte yönetme ve beraberce aynı şartlarda yaşama konumuna yükselmiştir. Bu sistemle Osmanlı Devleti hem kendine sadık şahsiyetler hem de çok iyi Müslüman bilginler kazanmıştır.

Objektif bir bakış açısıyla incelendiğinde Arnavutluk’un Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte sosyo-kültürel alanlarda büyük bir değişimin meydana geldiği ve bu sayede bir canlanma döneminin başladığı görülmektedir. Arnavutların ve Bosnalıların Müslüman olmalarının Osmanlı genel politikasından etkilenmeleri sayesinde herhangi bir zorlama olmadan isteğe bağlı gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Osmanlılar, Arnavutluk bölgelerini kendi hâkimiyeti altına aldıkları andan itibaren buralarda İslâmî müesseselerin inşasına son derece önem vermiştir. Dr. Rruğa’ya göre, Arnavutlar İslâmiyet’i benimsemekle birlikte Arnavutluk, Kuzey Makedonya, Yunanistan, Karadağ, Kosova gibi yerlerde uygulanan

Slavlaştırma, Yunanlaştırma ve Sırplıştırma gibi dinî, etnik ve kültürel baskılara karşı kendilerini koruyabilmişlerdir. Özellikle XIX. ve XX. yüzyılda Avrupa'daki büyük devletler, Arnavutluk'ta bir İslâm Devleti kurulması olasılığından çekinerek İslâmlaşmış Arnavutluk topraklarını komşularına özellikle Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'a bölüştürmek hususunda çaba sarf etmişlerdir. Böylece farklı açıları da öne çıkarmayı başaran Dr. İtir Rruqa'nın bu eseri, genel olarak Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki fetih sürecini, özel olarak ise Arnavutluk coğrafyasında Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in bir bakıma Haç ile Hilâl'in ilk karşılaştığı dönemleri incelemesi bakımından süreç hakkında bilgi sahibi olmak isteyen araştırmacıların okuması gereken bir eser olarak literatürdeki yerini almıştır.

BAE-DERGİSİ MAKALE YAZIM KURALLARI

Makaleler, aşağıda belirtilen şekilde hazırlanmalıdır:

1. Başlık; içeriği iyi bir şekilde ifade etmeli, büyük ve koyu harflerle ortalanarak yazılmalıdır. Makale kendi içinde anlamlı alt başlıklara ayrılmalıdır. “Giriş” kelimesi başlık olarak kullanılmalı ve alt başlıklar numaralandırılmalıdır.
2. Yazarın adı küçük, soyadı büyük ve koyu yazılmalı; üzerine yıldız konularak dipnotta yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
3. Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde anlatan ve en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Ayrıca özetin altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 5 kelimedenden oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.
4. Metin A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, Word programında, Times New Roman karakteriyle 11 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında (üst 3,5 cm, alt 2,5 cm, sol 2,5 cm ve sağda 3,0 cm) boşluk bırakılmalıdır. Dipnotlar 9 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır. Yazılar özetler ve kaynakça dâhil 5.000 ile 12.000 kelime aralığında olmalıdır. Metin içinde koyu ve eğik harflerle vurgulamalar yapılabilir.
5. Her tablo veya grafik aşağıda görüldüğü gibi numaralandırılmalı ve uygun bir başlık seçilmelidir. Tablo veya grafik numarası ve adı tam sola dayalı olarak yazılmalı; tablonun veya grafiğin kaynakçası ise tablonun altında yer almalıdır. Tablolara ve grafiklere metin içinde ait oldukları yerlerde kullanılmalıdır.
6. Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise ana metnin sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığı ile 1 punto küçük yani (10 punto) olarak yazılmalıdır.
7. Referanslarda klasik dipnot sistemi benimsenmeli ve dipnotlar sayfa altında yer almalıdır. Referanslar gösterilirken aşağıdaki hususlara azami önem verilmesi gerekmektedir:
 - 7.1. Tek yazarlı kitap ya da makale aşağıdaki şekilde gösterilmelidir:

Andrew Baruch Wachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, (çev.) Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 58.

Bülent Akyay, “Yunanistan’da Filortodoks Komplonun Ortaya Çıkışı (1839) ve Osmanlı İmparatorluğu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVI, Sayı 2, Aralık 2011, s. 338.

Şayet aynı eserden tekrar alıntı yapılacaksa yazarın soyadı yazıldıktan sonra; Wachtel, *a.g.e.*, s. 13.; makale ise Akyay, *a.g.m.*, s. 339. şeklinde belirtilmelidir.

Şayet aynı yazarın başka bir eseri ikinci kez aynı makalede kullanılıyorsa yazarın soyadından sonra kullanılan eserin başlığı da yazılmalıdır.

Wachtel, *Southeast Europe: Culture and Connection*, s. 42.

Araya başka bir eser girmeden aynı eserin aynı sayfasından alıntı yapılıyorsa, “Aynı yerde” ibaresi kullanılmalıdır.

Araya başka bir eser girmeden aynı eserin farklı sayfasına gönderme yapılıyorsa, “Aynı yerde, s. 236.” şeklinde belirtilmelidir.

Her dipnotun sonuna nokta konulur.

7.2. İki yazarlı ve ikiden fazla yazarlı kitap ya da makalelerde yazar adları arasına ve bağlacı konulmalıdır.

7.3. Derleme kitaplarda yer alan makaleler aşağıdaki gibi gösterilmelidir:

Ruxandra Ivan, “La politique à l’égard des minorités nationales en Roumanie aux années 1980”, *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804-2004)*, (ed.) Dušan T. Bataković, Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Special Editions 111, Belgrade 2011, s. 260.

7.4. Gazete Yazısı

Yalçın Bayer, “Balkan Tarihi Yeniden Yazılacak”, *Hürriyet*, 6 Aralık 2012, s. 9.

Yazarı belli olmayan gazete yazıları:

“Makedonya’da Türkler İlgi Bekliyor”, *Yeniçağ*, 25 Mayıs 2014, s. 11.

7.5. Yazarı Belli Olmayan Resmî ya da Özel Yayınlar, Raporlar vb. Eserler
Arnavutluk Ülke Raporu, TİKA Yayınları, Ankara 1995, s. 19.

7.6. Arşiv Belgeleri

Arşivin adı, tasnifin adı, defter veya dosya ve gömlek numaraları belirtilmelidir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR.SYS) için:

BOA, *HR.SYS*, 1119/64.

7.7. İnternet Kaynakları

Kader Özlem, “Unutulan Balkan Türkleri”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 30 Temmuz 2011, http://www.21yyte.org/tr/yazi6245-Unutulan_Balkan_Turkleri.html, (07.08.2012)

Yazarı belli olmayan internet kaynakları:

<http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1983134,00.html>, (01.12.2007).

7.8. Mülakat

Süleyman Demirel ile İstanbul'da yapılan mülakat, 25 Kasım 2008.

7.9. Yüksek Lisans, Doktora ve Doçentlik Tezleri

Sevim Hacıoğlu, *Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Değişimi (1944-1989)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Saray, İstanbul 2002, s. 78.

8. Kaynaklar makalenin sonunda, yazarların soyadının ilk harfine göre alfabetik olarak ve büyük harflerle aşağıda gösterildiği gibi eklenecektir: Yazarın soyadı, adı, başlık, yayınevi, basım yeri ve basım yılı. Kaynakçada makalelerin sayfa aralıklarının da belirtilmesi gereklidir.

CLAYER, Nathalie, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, (çev.) Ali Berktaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

KIRLIDÖKME, Utku, "Yunanistan'da Uluslararası İlişkiler Kuramlarının Dış Politika Olaylarına Uygulanması", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, Aralık 2013, ss. 27-50.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış makaleler, aşağıdaki elektronik posta adresine gönderilmelidir:

baedergisi@gmail.com

Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi (BAE-Dergisi) makale yazım kurallarına riayet edilmeden hazırlanan makaleler dikkate alınmaz. Yazarlar hakem raporları doğrultusunda istenen düzeltmeleri editörün bildirdiği süre zarfında BAE-Dergisi'ne ulaştırmakla yükümlüdür. Aksi takdirde gönderilen makaleler ya reddedilir ya da yayımlanması düşünülen sayıda yayımlanmaz. Yayın Kurulu makaleler üzerinde esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Dergimizde yayımlanan makalelerin içeriğinden yazarı/yazarları sorumludur.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
WRITING AND STYLING GUIDELINES

All articles must conform to the following guidelines:

- 1.** Title should reflect the content of the article. It should be in bold capital letters and center ranged. All subheadings should be concise. The first section should be titled as ‘Introduction’ and the subheadings should be numbered.
- 2.** Use lower case for the name of the author. The surname should be written in bold and capital letters. Put ‘*’ on the surname and include the author’s affiliation information (i.e. institution, telephone number, e-mail) as a footnote on the first page.
- 3.** All articles should have an abstract composed of 150 words maximum. It should be in both Turkish and English and include a one line keywords section composed of three to five words.
- 4.** The article should be written in MS Word, A4 paper dimension (29.7x21 cm.), Times New Roman, 11 pt. and single space. Page margins should be defined as 3.5 cm. from above, 2.5 cm. from below and left, and 3.0 cm. from right. Footnotes should be 9 pt. and single spaced. The manuscript (including the abstract and bibliography) should be minimum 5.000 words and maximum 12.000 words. The author is free to highlight words or expressions that should be in bold and italic.
- 5.** Each table and figures should be used inside the text. It should be named, numbered and indented to the left while its source/bibliographic information should be written below of it.
- 6.** Quotation marks - “ ” - should be used for all quotations. The ones less than five sentences should be given as a part of the sentence while quotations more than five sentences should be given in a separate paragraph, indented 1 cm. from the right, single space and 10 pt.
- 7.** All references must stick to the general reference styling and footnotes should be given below of each page. All manuscripts should abide by the following rules of referencing:

7.1. Books and journals

Andrew Baruch Wachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, (transl.) Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul 2009, p. 58.

Bülent Akyay, “Yunanistan’da Filortodoks Komplo’nun Ortaya Çıkışı (1839) ve Osmanlı İmparatorluğu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Volume XXVI, Number 2, December 2011, p. 338.

In case the same source is used in the following footnote then;

Wachtel, *ibid.*, p. 13.

For references to the same source later in the same article

Wachtel, *op.cit.*, p. 15.

In case another source of the same author is used then;

Wachtel, *Southeast Europe: Culture and Connection*, p. 42.

All footnotes should finish with full stop.

7.2 For co-authored books and articles “and” should be used between the names of authors.

7.3. Articles from edited books should be written as follows:

Ruxandra Ivan, “La politique à l’égard des minorités nationales en Roumanie aux années 1980”, *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804-2004)*, (ed.) Dušan T. Bataković, Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Special Editions 111, Belgrade 2011, p. 260.

7.4. Newspapers

Yalçın Bayer, “Balkan Tarihi Yeniden Yazılacak”, *Hürriyet*, 6 December 2012, p. 9.

In case the reporter or columnist is not defined then

“Makedonya’da Türkler İlgi Bekliyor”, *Yeniçağ*, 25 May 2014, p. 11.

7.5. For special reports and official sources with unidentified authors

Arnavutluk Ülke Raporu, TİKA Yayınları, Ankara 1995, p. 19.

7.6. Archival Sources

The name of the archive and the full title of the files should be specified

For an example regarding an archival source belonging to the Ottoman Archives of the Prime Ministry-Republic of Turkey:

BOA, *HR.SYS*, 1119/64.

7.7. Internet Sources

Kader Özlem, “Unutulan Balkan Türkleri”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 30 July 2011, http://www.21yzyt.org/tr/yazi6245-Unutulan_Balkan_Turkleri.html, (07.08.2012).

If the author is not defined:

<http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1983134,00.html>, (01.12.2007).

7.8. Interviews

Interview with Süleyman Demirel in Istanbul, 25 November 2008.

7.9. Thesis

Sevim Hacıoğlu, *Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Değişimi (1944-1989)*, Istanbul University Institute of Social Sciences, Unpublished Masters Thesis, Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Saray, Istanbul 2002, p. 78.

8. Bibliography: All sources should be written in an alphabetical order. Each source starts with the surname of the author written in capital letters and followed by name, title, publisher and date. Also, page numbers of articles should be included.

CLAYER, Nathalie, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, (transl.) Ali Berktaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

KIRLIDÖKME, Utku, "Yunanistan'da Uluslararası İlişkiler Kuramlarının Dış Politika Olaylarına Uygulanması", *Journal of Balkan Research Institute*, Volume 3, Number 2, December 2013, pp. 27-50.

Submitting the article

All articles that are prepared according to the abovementioned writing guidelines should be sent to baedergisi@gmail.com

All articles that contradict with guidelines of the JBRI are not considered for publication. All authors are responsible for making necessary changes based on reports given by reviewers and send the amended version back to the JBRI. Else, articles are either rejected or postponed since it may be included for the next issues of the JBRI. The editorial board may make minor corrections on articles that will not affect the content.

Authors are responsible for the content of their articles.